YAKIN ŞARK III

SURİYE VE FİLİSTİN

Ord. Prof. M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

Birinci baskı : 1947
İkinci baskı : 1987

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. DİZİ — Sa. 3b1

YAKIN ŞARK III

SURİYE VE FİLİSTİN

Ord. Prof. M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

2. Baskı

Metin dışında biri renkli, diğeri renksiz iki harita vardır

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1987

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İÇİNDEKİLER	V
ÖNSÖZ	XI
BİBLİYOGRAFYA	XV

BİRİNCİ BÖLÜM

I. SURİYE VE FİLİSTİN'İN COĞRAFÎ DURUMU.
Toprak ve iklim - Zahi bölgesi - Haru bölgesi . . . . . 1 - 11

II. EN ESKİ ÇAĞLARDAN M. Ö. XII. YÜZYILA KADAR SURİYE - FİLİSTİN . . . . . .

a) Suriye ve Filistin'in ilk halkı 12 - 17

b) Suriye Filistin'in prehistoryası

1. Prehistorik devirlerde Suriye ve Filistin'in Kharru'lar tarafından istilâsı. 17 - 26
2. Prehistorik devirlerde Suriye - Filistin yolu ile Mısır'ın istilâsı . . . . . 26 - 33

c) Suriye ve Filistin'de Sâmîlerin görünüşü 33 - 37

1. Üçüncü binde Mezopotamya ve Suriye - Filistin . . . . . 37 - 45
2. Üçüncü Binde Mısır ve Suriye - Filistin . . 45 - 52

ç) M. ö. İkinci Binde Suriye ve Filistin

1. Etnik Gruplar. . . . . 52 - 62
2. Bu devirde Suriye ve Filistin'de siyasî durum . . . . . 62 - 66

d) M. ö. XVI. - XII. yüzyıla kadar Suriye - Filistin

1. Hiksosların Suriye ve Filistin üzerinden Mısır'ı istilâsı . . . . . 66 - 72
2. Hiksoslar devrinde Suriye ve Filistin. . . 72 - 75

Sayfa

3. Firavunlar idaresinde Suriye ve Filistin . . 75 - 92
Tutmosis III'ün zaferleri- Suriye'de Mısır - Mitanni rekabeti - Yukarı Rezenu'nun işgali - Tutmois III'ün Mısır ve Filistinde'ki teşkilâtı - Mısır - Mitanni dostluğu - XVIII. Sülâle devrinde Suriye - Filistin'in inkişafı - Bu devirde idarî teşkilât.

4. Amarna devrinde Suriye ve Filistin . . . 92 - 99

5. Hatti hegemonyası altında Suriye ve Filistin 99 - 103

6. Büyük Hatti kırallığı ile Firavunlar arasında Suriye ve Filistin hegemonyası mücadelesi . . . . . 103 - 120
Kadeş barışı - Ege göçlerinin Suriye ve Filistin'e tesiri - XX. Sülâle zamanında Suriye-Filistin - XX. Sülâleden sonra Suriye-Filistin.

e) Komşu Milletlerin Suriye ve Filistin'e kültür tesirleri . . . . . 120 - 130
Doğu Suriye sanatı

İKİNCİ BÖLÜM

I. XII. YÜZYILDAN VII. YÜZYILA KADAR SURİYE - FİLİSTİN . . . . . .

a) Suriye'de Ârâmiler . . . . . 133 - 141
Ârâmilerin ırkı meselesi

b) Filistin'de Ârâmiler . . . . . 141 - 156
Hama ve Kimaşk prenslikleri - Ârâmilerin Asur imparatorluğuna akınları - Şam Ârâmilerinin son günleri - Hama prensliğinin akibeti

c) Ârâmilerin medenî rolleri, sosyal ve din hayatları . . . . . 156 - 160
Halk ve cemiyet - Din

ç) Fenike ve ilk halkı

1. İkinci Binde Fenikeliler . . . . . 162 - 175
Sidon devri - XVIII. Sülâle devrinde Fenike-Ârâmi - Fenike mücadelesi

Sayfa

2. Birinci binde Fenikeliler 175-185
Tir (Sur) hegemonyası - Tir Sülâleleri - Hiram I (969 - 935).
3. Asurlular devrinde Fenike . . . . . 185 - 189
4. İkinci Babil imparatorluğu idaresinde Fenike . . . . . 189 - 190
5. İran ve Makedonya'lılar devri . . . . . 190 - 195

d) Fenike medeniyeti

1. Sosyal hayat . . . . . 195 - 206
Site devletleri - Tarım, gemicilik, ticaret-Fenike sömürgeciliği - Fenike gemiciliği - Fenike ticareti - Kara yolları rekabeti - Ticaret alanının genişliği
2. Fenikelilerin dini . . . . . 206 - 227
Ras Şamra metinleri Koruyucu tanrılar - Toprakla ilgili tanrılar - Adonis'lerin manası - Adonis, Tammuz ve Eşmun - Çift Adonis: Môt ve Aleyin - Môt ile Alâyin'in öldürülmeleri - Fenike efsanesinin özelliği - Tapınaklar - Adaklar, kurbanlar - Sihir ve Afsun - Halk enbiyası - Mezarlıklar-Cenaze törenleri
3. Edebiyat . . . . . 227 - 250
Fenike alfabesi - Fenike alfabesinin menşei meselesi - Fenike harf adları - Fenike dili - Fenike edebiyatı - Moab kıralı Meşa'nın steli - Zincirli'de bulunan Hadad kitabesi - Fenike yazıtlarının azlığı - Fenike yazıtlarının genel karakteri.
4. Fenike sanatı . . . . . 250 - 275
Fenike mimarlığı - Fenike sanatında oymacılık, heykelcilik - Biblos steli - Tanrı Bes heykelleri - Silindir mühürler - Keramikler - Maden işçiliği - Fenike kuyumculuğu - Sikkeler - Camcılık - Fildişi işçiliği .
5. Fenike mezarları. . . . . 275 - 286
Kuyu mezarlar - Ahiram lahdi - Eşmunazar hanedanı mezarları - Sidon kırallar mezarlığı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. FİLİSTİN VE İBRANİLER. . . . . 289 - 301
Filistindeki etnik kavimler - Nebîler - Ananeye göre Mısır'da İsrail oğulları - İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışı.

Sayfa

a) Musa'nın şahsiyeti ve eseri . . . . . 301 - 311

b) Hâkimler devri . . . . . .
Deborah destanı - Hâkimler devrinin gerçek durumu.

c) Filist'ler ve İbranilerle münasebetleri . . 311 - 313

II. İBRANİ KIRALLIĞI . . . . . .

a) Monarşinin kuruluşu . . . . . 315 - 330
Samuel ve Saul - Davud devri - Davud'un şahsiyeti - Davud zamanında ordu - Süleyman devri - Süleyman'ın siyaseti.

B) İsrail oğulları kırallığının parçalanması . 330 - 342
İsrailiye ve Yahuda kırallıkları - İsrailiye devletinin yıkılışı.

III. YAHUDA KIRALLIĞI . . . . . .

a) Filistin üzerinde Asur hegemonyası . . . 343 - 360
Yahuda kırallığı üzerinde Asur - Mısır rekabeti - Peygamber Eş'iya - Josias devri ve dinî reform - İskit istilâsının Filistine tesiri - Yahuda kırallığı üzerinde Mısır - Babil ihtirası - Nabu-Kadur-Ussur'un Kudüs'ü zaptı - Babil esareti.

IV. BABİL ESARETİNDEN SONRA İSRAİL OĞULLARI . . . . . .

a) Ahameniş'ler idaresinde İsrail oğulları . . 363 - 369
Azra ve Nehemiya'nın rolleri.

b) Lajid'ler ve Selevkus'lar devrinde İsrail oğulları. . . . . . 369 - 374
Part'lar - Selevkus'lar mücadelesi - Filistin üzerinde Selevkuslar - Ptolemeler mücadelesi

c) Selevkuslar idaresinde Yahudiler . . . . 374 - 375

d) Yahudilerin Selevkuslara isyanı ve Asmoni hanedanı . . . . . 376 - 377

V. ROMALILAR İDARESİNDE YAHUDİLER . .

a) Asmoniler ile Antipaterler mücadelesi . . 379 - 386
Herod I. devri-Herod'dan sonra Yahuda kırallığı-Mesih'in zuhuru ve akıbeti

Sayfa

b) Filistin'de siyasî ve malî bakımdan Roma idaresi . . . . . 386 - 392
Agrippa I. devri - Roma'nın tazyiki - Yahudiliğin imhası.

VI. İBRANİLERİN DİNİ . . . . . .

a) Musa ve eseri . . . . . 395 - 408
Millî İbrani dininin kuruluşu - Turu Sina'da Yahve'nin Musa'ya on emri - Musa dinine göre Yahve- Kırallık devrinde din - Mabet - İbadet - Bayramlar.

b) Süleyman'dan sonra dinî durum . . . . . 408 - 410

c) VIII. yüzyıl yarısından Babil esaretine kadar dinî durum . . . . . 410 - 421
Büyük peygamberler - Peygamber Amos - Hoşa - Eş'iya ve Miha.

d) Peygamberler tarafından yapılan telkinlerin ilk izleri . . . . . 421 - 430
Menasse irticaı - Peygamber Safenya - Josias'ın dini reformu - Reformun esasları - Peygamber Nahum Peygamber Eremiya ve Josias'ın reformu - Eremiya'nın şahsiyeti.

VII. SÜRGÜNDEN SONRA YAHUDİLERİN DİNÎ DURUMU . . . . . .

a) Peygamberler . . . . . 431 - 434
Hezekhiyal ve ikinci Eş'iya - Hezekhiyal'ın şahsiyeti- İkinci Eş'iya.

b) Sürgün dönüşünden sonra Yahvizm . . . 434 - 435

c) İbranilerin mukaddes kitapları ve mahiyetleri . . . . . 435 - 440
Tevrat tefsirleri - Talmud - Kabal

d) Yahvizm'den doğan mezhepler . . . . . 440 - 449
Sadukî mezhebi - Fârizî mezhebi - Essenî tarikatı - Terapöt (Therapeuttes) mezhebi - Tamud'çular, Karai'ler.

İNDEKS . . . . . 451 - 468

DÜZELTMELER 469

ÖNSÖZ

Yakın Şark'ın üçüncü cildi Suriye ve Filistin'in prehistorik devirden başlamak üzere eski çağlar tarihini ihtiva etmektedir.

Evvelce yayınlanan ve Mezopotamya ile Anadolu'nun eski çağ tarihlerini belirten birinci ve ikinci ciltler, zaman itibariyle Ahamanişler devrinde nihayetlenmişlerdi. Üçüncü ciltte de bu kadronun muhafazası düşünülmüş ve ikinci bölümde tatbik edilmiştir.

Fakat, son zamalarda siyonistlerin Arzı Mevud'a tekrar dönmek, burada müstakil bir Yahudi devleti kurmak yolundaki mücadelelerini ateşleyen ruhun kaynağı, eski çağlara dayandığından, üçüncü bölümü teşkil eden İbraniler tarihini parçalamıyarak Yahudilerin Filistin'deki siyasî varlıklarına son verilen Romalılar zamanına kadar ilerletilmesi faydalı görülmüş ve öyle yapılmıştır.

Milâttan önceki ikinci binin son yarısında Filistin sınırlarında bir şuriş unsuru olarak beliren İsrail oğulları, Arzı Mevud'a yerleşinceye kadar buraların eski halkı ile boğusmuş, rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra da didişmek yolundaki cibillî temayülleri icabı olarak ikiye bölünmüş, birbirlerini yemeğe koyulmuşlardır. Fakat bu boğuşma, tabiî olarak her iki Yahudi devletini istilâcı komşular karşısında olgun bir şikâr durumuna sürüklemiştir.

Âramîlerin, Asurluların, Mısırlıların, Babillilerin amansız darbeleri, sürgülük, katliâm gibi korkunç maceralar, kendilerinde nihayet şuurlu bir intibah uyandırmıştır.

İntibahın doğurduğu ruhu saçan imanlı ve sarsılmaz azimli önderlerin heyecanlı telkinleri, İsrail oğullarında öldürücü her darbe karşısında yeni bir hayatiyet kudreti, millî varlığı korumak yolunda yeni bir azim yaratmıştır.

Sürgünlük devrinin cezbeli peygamberleri de din kisvesi altında millî varlığı yaşatan, millî mukavemeti artıran bu ruhu beslemekte devam etmişlerdir.

Bu ruh, sürgün ve perişan Yahudilere, Ahamanişler kıralı Kuraş II 'nin o çağlar için emsalsiz olan âlicenablığından faydalanarak, metrûk bir harabe halindeki Orşelim'e dönmek, burada millî varlığın timsali olan mâbedi yeniden kurmak azim ve gayretini vermiştir.

Filistin topraklarına yeniden yerleşen İsrail oğullarını, Selevkos'ların yunanlaştırma siyasetlerine karşı koyduran, istiklâllerine son vermek isteyen Romalılarla kahramanca boğuşturan, siyasî hüriyet ve istiklâl yolunda seller gibi kan döktüren azim ve iman da bu ruhtan doğmuştur.

Gerçi Romalılara karşı siyasî hüriyet ve istiklâl savaşlarında kanlarını dökenler, harbi ve onunla beraber istiklâli ve hatta vatanı kaybetmişlerdir. Fakat, aynı ruhun yarattığı sönmez heyecanla mânevi varlığı, millî birliği canlı tutmak, geliştirmek ve kurtarmak yolunda sessiz, sedasız yıllarca ve nesillerce çalışan fikir ve iman liderleri nihayet muvaffak olmuşlardır. Bunlar, siyasî varlığın amasnız kuvvetler karşısında payedar olamıyacağını sezince, izbe kulübeler içinde bile daima canlı kalacak, gelişecek bir millî varlık, bir ruhî birlik yaratmayı başarabilmişlerdir.

Bir çok eski kavimlerin, zamanla başka milletler arasında kaynayarak tarih alanından kayboldukların biliyoruz. Halbuki Titus katliâmından kurtularak İsa'nın intikamı adına hiristiyan âleminin işkencelerine, zulümlerine, boğazlamalarına maruz kalmak üzere dünyanın dört bucağına dağılan İsrail oğulları, sönmez bir heyecan kaynağı olan bu ruhun verdiği can ve inan sayesinde, milliyetleri, dinleri, gelenekleri kendilerine yabancı olan kavimler arasında, millî hususiyetlerinden bir şey feda etmeksizin varlıklarını korumuş, gittikçe çoğalmış ve kuvvetlenmişlerdir. Ana kaynağı asırların derinliklerine gömülen bu ruhun doğuşunu ve gelişmesini tasvir eden eski İbrani tarihi, bu bakımdan aydın gençlerimiz için önemli bir intibah ve ibret levhası olabilir.

Çünkü eski çağlarda beliren ve zamanla gelişen bu ruh, bin bir felâkete rağmen, ayrı ayrı ülkelerde, birbirlerinden uzakta yaşayan İsrail oğullarının tarih boyunca duygu birliklerini, dayanışma gayretlerini, korunma kudretterini beslemekle kalmamış, son asırlarda onları fikir ve ekonomi, hatta siyaset

alanındaki büyük dünya ceryanlarının başına çıkarmış, her memlekette kendilerine kültür, iktisat ve servet bakımından mümtaz bir mevki kazandırmıştır.

Birinci cihan harbinde büyük fedakârlıklar ve hudutsuz bir hırs ile Filistin'i elde eden İngilizlerin, Siyonistler tarafından açılan son mücadele karşısında buraları şimdiden boşaltmak kararını vermeleri, dünyaya dağılmış olan İsrail oğulları birliğini ve hareket kudretlerini temin eden tesanüt ruhunun ne kadar köklü ve ne derece yaygın olduğunu göstermektedir.

Siyonistlerin Birleşmiş Milletler Kurulu'na kadar götürülen ülküleri tahakkuk ederek Filistin'de müstakil bir Yahudi devleti kurulduğu takdirde, Yakın Şark tarihinin yarınki akışında önemli olayların belirmesini beklemek zaruridir. Bu akıbeti gözönüne alarak uyanık bulunmak mecburiyetinde olduğumuzu unutmamak icabeder. Çünkü yeni olayların Yakın Şarkta sebep olacağı siyasî, iktisadî ve fikri inkişaf tesirlerinin bu bölgenin bir parçası olan yurdumuzda da hissedilmemesi imkânsızdır.

Anadolu, Suriye, Mezopotamya'nın, Ahamanişlerin inkirazından Romalıların istilâsına kadar süren boğuşma devri tarihi Yakın Şark'ın dördüncü cildi olarak hazırlanmaktadır.

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

BİBLİYOĞRAFYA

Abel, F. M. *Geographie de la Palestine.* T. 1, Paris 1933.

Alt, A. *Völker und Staaten Syriens im frühen Altertum* (Der Alte Orient 34, 4, 1936).

Autran, C. *Phéniciens: Essai de contribution à l'histoire antique de la Mediterranèen*, Geuthner 1920.

Barrois, A. *Pétit précis d'archeologie Biblique*, Paris 1935.

Benzinger, İ. *Hebraeische Archaeologie* 2 vol. Paris 1927.

Berard, V. *Les Phéniciens et l'Odysse*, Paris 1905.

Bertholon, *Documents anthropologique sur les Phéniciennes* (Bulletin sociétè Anthropologique, Lyon 1892).

Böhl, *Kanaanäer und Hebräer*, Leipzig, Hinrichs, 1911.

Burney, *İsrael settlent in Canaan*, London 1917.

Clay, A. *The Empire of the Amorites*, 1920.

Conder, *Heth and Moab*, London 1889.

Contenau, E. *Manuel d'archeologie orientul.* t. III, Paris 1931.

Contenau, E. *La Civilisation Phénicienne*, Paris 1926.

Cooke, G. A. *A Text-book of North Semitic inscriptions*, Oxford 1903.

Dhorme, E. *L'évolution religieuse d'İsrael*, t. I: *La Religion des Hebreux Nomades*, Bruxelles 1937.

Duruy, V. *Historie Sainte d'aprés la Bible*, Paris 1870.

Dussaud, R. *Un nom nouveau de verrier Sidonien*, Syria II (1921).

Dussaud, R. *Les Monuments Palestiniens et Judaïque dans musée du Louvre*, Paris 1912.

Dussaud, R. *Topogrophie historique de la Syrie antique et medievel*, Paris 1927.

Dussaud, R. *Les origines Cananeennes du sacrifice İsraelite*, Paris 1921.

Dussaud, R. *Dédicace d'une statue d'Ossorkon*, Syria VI (1925).

Dussaud, R. *Les inscriptions Phéniciennes tambeau d'Ahiran*, Syria V (1924).

Dussaud, R. *La Mythe de Baal et d'Aliyon d'aprés des document nouveaux*. Ap. RHR (1935).

Dussaud, R. *La Mythologie Phénicienne*, Ap. R H R (1931/33).

Dussaud, R. *Les civilisations Prehelleniques*, Paris 1914,

Dussaud, R. *L'Art syrien du II milinaire*. Syria VII (1926).

Dussud, R. *Les inscriptions Phéniciennes d'Ahiram*, Syria VIII (1927).

Eissfeld, O. *Philister und Phönizier* (Der Alte Orient 34, 3, 1936).

Gressmann, H. *Altorientalische Text und Bilder zum Alten Testament*, Berlin 1927.

Hall, E. *Memoire on the Geology and Geography of Arabia Petra, Palestin and Adjoining districts*, London 1886.

Hall, E. *The ancient History of Near East*, London 1913.

Handcock, P. *The Archeology of the Holy Land*, London 1916.

Herford, R. T. *Les Phurisiens, Payot, Paris*, Tarihsiz.

Hommel, F. *Der Gestirndienst der alten Araber und die altisraelitische Überlieferung, München* 1901.

Jeramias, *Das alte Testament im Lichte des alten Orients.*

Kitabı Mukaddes, İstanbul 1885.

Kittel, P. *Geschichte des Volkes İsrael*, Stuttgart 1923.

Knudtzon, J. A. *Die El-Amarna Tafeln*, Leipzig 1915.

Lagrange, *Études sur les religions semitique*, Paris 1905.

Landsberger, B. *Ras Şamrada bulunan çivi yazısı ve-*

sikalarının kültür tarihi bakımından önemi, DTCFD I, 1 (1942) Ankara.

Lods, Adolphe, *Israël*, Paris 1930 (Ap. Évolution de l'humanite XXVII).

Macalister, St. R. A. *Palestine exploration Fund* (Quaterly, July, 1904).

Macalister, St. R. A. *The Excavation of Gezer*. London 1912.

Maspero, G. *Histoire ancienne des peuples de l'orient*, Paris 1909.

Meyer, Ed. *Histoire de l'antiquité* III, Paris 1912.

Montet, P. *Le pays de Negaou de Byblos et son dieu*, Syria IV (1923).

Montet, P. *Histoire de la Bible*, Paris 1920.

Moret A. *Rituels agraires de l'ancienne Orient a la lumiere des nouveaux Textes de Ras Shamra* (Ap. Melange Capart, 1935).

Moret, A. *La mises à mort du dieu en Egypte*, Paris 1931.

Moret A. *Au temps des Pharaons*, Paris 1922.

Moret A. *Des clans aux Empires*. Paris 1929.

Moret A. *Histoire de l'orient* vol. II, Paris 1941.

Morgan, J. de *L'Humanite prehistorique*, Paris 1921.

Neuville, R. *Le Prehistorique de Palestine* (Ap. Revue Biblique 1934).

Olmstead, A. *History of Palestine and Syria to the Macedonian Conquet*, London 1931.

Oppenheim, Von, *Tel Halaf*, Paris 1939.

Petrie, Flinders, *Ancient Egypte*, Paris 1916.

Pittard, E, *Les Races et l'histoire*, Paris 1924.

Pottier, E. *L'art Hittite*, Syria II (1921).

Rappoport, A. S. *Histoire de la Palestine*, Paris 1932

Rawlinson, *Five great Monarchies* II.

Rochette, *Les Jardins d'Adonis Ap.* RA VIII (1841).

Sayce, A. H. *Early İsrael*, London 1899.

Schaeffer, Cl. F. *Ugaritica*, Paris 1936.

Sellin, E. *Geschichte des israelitischen Volkes*, 1924.

Smith, G. A. *Historical geography of the Holy Land*, 1898.

Thomsen, P. *Kompendium der palaestinischen Altertums kunde*, 1913.

Vincet, H. *Canan, d'aprés l'exploration recent*, Paris 1914.

Virolleaud, Ch. *Découverte à Byblos d'un hypogée de la XII e dynastie égyptienne*. Syria III (1922).

Virolleaud, Ch. *Tablettes cuneiformes de Mishrife-Qatna* Syria IX (1928)

Weill, R. *Le séjour des İsraelites au désert de la Sinai*, (Revue des Etudes juives, 1909).

BİRİNCİ BÖLÜM

Harita: 1.

32
34
36
38
40
Süveydiye
Halep
Hama
Arad(Aradüs)
(Simira)
Nehrülkebir(Eleöter)
(Cebal) Biblos
Nehribrahim(Adonis)
Nehrülkelp(Likus)
Berut
Nehrüdamur(Tamiras)
Nehrüzâvali(Askleiyos)
(Sidon) Sayda
Kasimiye
Kison Ir
Karmel
AKDENİZ
HAVRAN
Zerka
Tur dağı
Göl Tur
AMMON
EDOM
MAAN
SİNA
AKABE KÖRFEZİ
YARIMADASI
SURİYE, FİLİSTİN
VE SİNA YARIMADASI
ÖLÇEK,
1: 5,000,000
Hazırlayan : Hüseyin Dağtekin.

I.

SURİYE VE FİLİSTİNİN COĞRAFÎ DURUMU

Önasyanın Mezopotamya sınırlarından Akdeniz ve Süveyş kanalına kadar uzayan parçasına eski Mısırlılar Retenu adını veriyorlardı, bu ad Tevrata Lotanu veya Rotanu suretiyle girmiştir. Bugün Suriye ve Filistin ve Sina denilen bu parça kuzeyde Anadolu, doğuda Mezopotamya, güneyde Arap yarımadası, güney-batıda Süveyş kanalı, batıda ise Akdeniz'le çevrilidir.

Arap yarımadasından kuzeye doğru ilerleyen çöl, Suriye'ye girdikten sonra bir kavisle nihayetlenir. Verimli topraklar bu kavsin çevresinde bir hilâl teşkil eder.

Lotanu, tarihin başlangıcındanberi yukarı Lotanu, aşağı Lotanu ve Zahi adlariyle üçe ayrılmaktadır. Sinearlıların Amu dedikleri asıl Suriye, yukarı Lotanuyu teşkil ediyordu. Filistin bölgesine de aşağı Lotanu veya Haru (Kharu) deniliyordu. Sonraları Finike adını alan kıyı bölge ise bu iki parçadan Zahi adıyle seçiliyordu [1]. Kuzeyden Anadolu eteklerinin, güneyden Arabis-tan çölünün uzantılarından teşekkül eden Lotanu'nun batı bölgesi, kuzeyden güneye doğru uzayan iki büyük sıra dağ ile yarılmıştır. Bunlardan batıdakine Lübnan, doğudakine de Anti Lübnan (Şark dağları) adı verilir.

Dördüncü arz tabakasının teşekkülü devrine kadar Suriye'nin sahil kısmının denizle örtülü olduğu, Lübnan'ın kils tabakaları içinde elli türlü kadar balık fosili bulunmasından anlaşılmaktadır. Tahmin edildiğine göre Akdeniz seviyesinin muvazenesini bozan büyük sarsıntılar, fışkırmalar sonucu olarak Anti-Lübnan ve Lübnan dağları fırlamış; arz tabakalarının buruşması ve büzülmesi deniz seviyesinin inmesine, Lübnan eteklerinin su seviyesinden yukarı çıkarak sahil kısmını teşkil eyle-

[1] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 29.

mesine, sebep olmuşur[2]. Şam'ın güneyinde Havran bölgesinde görülen lâv yığınlarının, dördücü arz tabakasından evvelki zamanlarda vukubulan bu volkanik olayların kalıntıları olduğu şüphesizdir.

Cebeli-Lübnan (Beyaz dağ) kuzeyde Nahr-ül-Kebir'in güneyinden başlıyarak, Kasımiye ırmağına kadar uzanır. Uzunluğu yüz kilometre kadardır. Karlı tepeleriyle muhteşem bir görünüşü olan Lübnan dağlarının yamaçları, eskidenberi ünlü sedir ağaçlariyle örtülüdür.

Lübnan'ın doğusunda ona muvazi fakat ondan daha az yüksek olan Anti-Lübnan'ın en yüce kısmı, eskilerin mukaddes dağ anlamına Hermon dağı dedikleri Cebel-üş-Şeyh'dir. Hermon, karlı tepeleriyle uzaktan beyaz bir bulut manzarası arzeder. Bu dağın deniz seviyesinden yüksekliği 2860 metre kadardır.

Anti-Lübnan'ın etekleri Şam vahasını teşkil eder. Bundan sonra da çöl kısmı başlar. Bu iki dağ zinciri arasındaki dar alana Buka denilir. Eski kavimlar ise toprakları çok verimli olan bu dar alana (Çukur Suriye) adını veriyorlardı. Buka' ovası, kuzey-doğuda, Akdeniz kıyısındaki Arad (Aradüs) dan Fırat yatağına kadar uzayan ve Anadolu ile Suriye'yi ayıran arazi ile birleşir.

Lübnan'ın kuzeyinden başlıyan Nusayriye dağları, Amanus'a kadar uzar. Lübnan ve Anti Lübnan'ın Filistin içerilerine doğru uzantıları bu memleketi kuzeyden güneye keserek Lübnan ve Hermon dağlarını Sina ve Horeb dağlarına bağlarlar. Bu dağlardan kuzeydekiler, ormanlar ve yeşilliklerle kaplı oldukları halde güneydekiler çıplak kayalardan ibarettirler. Yukarıda Samariye yaylası, Efraim dağı, ziraate elverişli oldukları halde aşağıda Negeb'e doğru uzanan Yuda dağı kıraç ve çıplaktır. En vahşi yamaçlar, Lût gölüne bakan doğu sıra tepeler ve yamaçlardır. Anti-Lübnan'ın güneyinde Şeri'a nehriyle Lût gölünün doğusundaki bu sıra tepeler ve dağlar, zincirleşerek Akabe körfezine kadar uzanırlar. Bu silsile Lût gölünün güneyinde Cebeli Sa'îr adını alır.

Suriye'nin en büyük iki ırmağı Buka'dan akar. Bunlardan Nahr-ül-Âsi denilen Oront ırmağı Baalbek yakınlarında Anti-

[2] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 28.

Lübnan'dan çıkar, kuzeye doğru akarak Hama sancağı içinde soldan iki, sağdan bir kol alır, Antakya'yı suladıktan sonra Süveydiye yakınında Akdenize dökülür. Eskiden (Leöntes) denilen Litani ırmağı da Anti-Lübnan'dan çıkarak Buka vadisi boyunca güneye iner, Hermon dağı bölgesinde dar bir boğazdan geçtikten sonra Sur yakınlarında Kasımiye adıyle Akdenize akar.

Lübnan'dan çıkan ve batıya doğru akarak Akdenize inen ırmaklar daha çok fakat daha küçüktürler. Bazıları yaz mevsimlerinde âdeta birer dere halini alan bu ırmaklar, kuzeyden güneye doğru tarihi Simira şehri yanında denize inen eskilerin Eleuteros dedikleri Nahr-ül-Kebir ile Biblos'un altında denize dökülen Nahrı-İbrahim (Adonis); Berut'un kuzeyinden akan Nahr-ül-Kelb (Liküs); bunun güneyindeki Nahr-üd-Damur (Tamiras), Sayda'nın kuzeyinden dökülen Nahr-ül-Âvali (Askleiyos) gibi büyüklü küçüklü sulardır. Anti-Lübnan'ın doğu eteklerinden ve Cebeli-Havran'ın kuzey yamacından akan bir takım çaylar vardır. Bunlar Şam bölgesinde bir yığın bataklıklar teşkil ettikten sonra kaybolurlar. En önemlileri Şam'ın içinden geçen ve Ahdı-Atik'te Farfar denilen Berede ırmağıdır. Havran dağının doğu eteklerinden çıkan çaylar ise çölde kaybolurlar.

Kharu yâni Filistin bölgesinin en büyük ırmağı eskilerin Jordan (Jordanes) dedikleri Ürdün yani Şeri'a ırmağıdır. Bu ırmak Hermon dağı eteklerinden çıkar, Suriye çölüne doğru uzayan ve gittikçe alçalan vâdiden inerek Filistin'i yukarıdan aşağıya ikiye ayırır, sağdan, soldan bir takım ayaklar aldıktan sonra, deniz yüzeyinden iki metre yüksekte olan Hermon gölüne akar. Tekrar bu gölden çıkan ırmak, lâtif bir mecra ile sür'atli bir akıştan sonra güneye doğru ilerliyerek vaktiyle Genesaret (Kinnéreth) denilen Taberiye (Nasıra=Galile) gölünü teşkil eder.Bu gölün seviyesi denizden 905 metre aşağıda olduğuna göre iki göl arasındaki seviye farkı 207 metre etmektedir. Şeri'a ırmağı Taberiye gölünden çıktıktan sonra, Havran dağından gelen Yermük ırmağı ile İclun dağından inen Vadi-i-Zerka'yı alarak, 110 kilometrelik dolaşık bir mecradan sonra hiç bir hayvan ve nebatın yaşamasına elverişli olmayan ve deniz seviyesinden 387 metre aşağıda olan Lût gölüne dökülür.

Teberiye gölünden çıkarken Şeria'nın suları berrak olduğu halde, yumuşak topraklı araziden geçtikçe bulanır, donuklaşır. Şubat ve mart aylarında Lübnan dağlarındaki karların erimesi yüzünden taşar, fakat yaz mevsiminde suyu çok defa geçit verecek kadar azalır. Şeri'a çok defa Nil'e benzetilmiştir. Fakat bu benzeyiş her ikisinin de geçtikleri araziyi ikiye bölmelerine inhisar etmektedir. Biliyoruz ki Nil, Mısır'ın hayat kaynağıdır. Mısır'a bol mahsul yetiştirmek kabiliyetini veren Nil'dir. Mısır'ın başlıca münakale vasıtası da yine bu nehirdir. Halbuki Şeria'da bu vasıflar yoktur. O, yalnız vâdisiyle araziyi iki müstakil parçaya bölmektedir. Bu parçalar tarihte çok defa müstakil bir varlığa sahip olmuşlardır. Şeri'a, Filistin'in en önemli ırmağıdır. Hattâ bu nehre, Filistin'in biricik ırmağı da diyebiliriz. Çünkü Megiddo ovasını sulayan Kison ırmağı ancak büyük bir deredir. Karmel'in güneyinde denize dökülen derelerin de yalnız ilkbaharda suları vardır.

Görüldüğü gibi Filistin'de Hermon (buna Holleh gölü de denilir), Taberiye ve Lût adlariyle anılan üç göl vardır. Bu göller, derin bir yarık teşkil eden Şeria vâdisi üzerinde tekne şeklinde üç çukur halindedir. Taberiye gölü Harp'a benzediğinden Ahdı-Atik'te (Harp denizi) adıyle anılmıştır. Taberiyenin tatlı güzelliğine karşı Lût gölü huşu uyandıran bir haşmet arzeder. Dalgalarının parıltıları etrafa Moab dağlarının karanlık gölgelerini seçtiren bir aydınlık saçar.

Lût gölüne, üzerinde yüzen bitüm sebebiyle asfaltlı göl denilir. Bu gölün suları başka bir yere dökülmez. Şeria'nın ve ona dökülen diğer ırmakların suları ancak, tebahhur etmek suretiyle kaybolurlar. Eski İbraniler bu göle tuz veya çöl gölü diyorlardı (Harita: 1).

Toprak ve İklim

Anti-Lübnan ve Lübnan arasındaki Buka-ül-Aziz ile Şam vâhasını ve Halep bölgesini kapsayan yukarı Lotanu'da toprak ve iklim çeşitlidir. Buka bölgesi, çok verimli ve her türlü ziraate elverişlidir. Asi nehri vâdisi ve Hama sancağı çevresi, buğday, arpa, darı, mısır gibi tahıllar ile baklagilleri, zeytin, pamuk mahsullerini bol bol yetiştirir.

Şam vâhasını teşkil eden arazi, çakıllı olduğundan Buka bölgesi kadar verimli değildir. Hububat ve baklagillere okadar elverişli olmayan bu bölgede meyve ağaçları, üzüm bağları, pek güzel yetişir. Havran ovası da zahire yetiştirmek hususunda en verimli bölgelerden biridir. Fakat, Suriyenin güney kısmını teşkil eden Maan bölgesi çöldür. Halkı da göçebedir.

İklim, dağlık bölgelerde mutedil, vâdilerde sıcak, ovalarda ise yazın sıcak ve kışın soğuktur. Şam vâhasının çöle yakın yerlerinden ve Maan bölgesinden başka yerlerde kışları kar yağar. Oront vâdisinin eski devirlerde de pek verimli olduğu Mısırda keşfedilen kitabelerde yazılmıştır. Milâttan önceki on dördüncü yüz yılda Suriyeyi istilâ eden firavunlar, Oront vâdisinin üzüm bağları, meyve ve sebze bahçeleri, hububat tarlalariyle örtülü olduğunu yazıtlarında belirtmişlerdir. [3]

Zahi bölgesi Lotanu'nun dağlariyle Akdeniz arasında bulunan ve güneyde Karmel dağından, kuzeyde Nahr-ül-Kebir (Eleuteros) havzasına kadar uzayan sahil kısmı, Finike bölgesini teşkil eder. Finike, dar bir şerit halindedir. Bazı yerlerinde 50 kilometre genişliyen, bazı yerlerinde ise 12 - 15 kilometre kadar daralan bu şerit, Lübnan'ın denize doğru uzattığı kollarla birçok yerlerinde kesilmiştir. Bu bölgede ilkbahar pek erken gelir. Marttan itibaren yağmurlar azalmağa başlar, ısı yavaş yavaş artar, Mayısta hasad başlar. Sonra kuru ve sıcak bir yaz basar. Bütün yeşillikler kurur, ekim ayı ortalarına doğru havalar itidal kazanır. Yağmurlar başlar, önce fasılalarla yağan yağmurlar, sonraları sıklaşır, bütün kış yağmakta devam eder. Eski devirlerde de Finike ikliminin bu şekilde olduğu anlaşılıyor.

Lübnan dağlarının ormanlarla örtülü ve eski devirlerde, bugünkü küçük ırmakların suları daha gür olduğunu, buralarda ziraate elverişli alanlar bulunduğunu tahmin edebiliriz. Ormanlar mahfolduktan sonra, şiddetli seller, toprakları sürüyerek denize doldurmuş, her tarafta çıplak kayalar meydana çıkmıştır. Bu kayalar, silisli ve az mukavemetli kireç

[3] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 3-4.

taşlarından ibarettir. Rutubetle beyazlıkları pek çabuk zail olmaktadır. Bununla beraber Lübnan'da mermer ve renkli kayalar da nadir değildir. Gre ile karışık damarlara raslanmaktadır. Beyrut bölgesindeki Kesrauan dağında demir de bulunmuştur.

Arazinin kayalık ve toprak kısmının az olması, bu bölgelerde hububat yetiştirilmesine imkân bırakmamaktadır. Yalnız Akkâ bölgesinde ziraate elverişli bir ova vardır. Buna karşı, buralarda bazı meyve ağaçları çok iyi yetişebilmektedir. Bugün Trablus-Şam ve çevresinde bol bol yetişen portakal ağaçlarının Finikeliler zamanında o kadar çok olmadıkları anlaşılıyor. Halbuki bugün buralarda nisbeten az olan palmiye, eski zamanlarda mebzulen yetişiyordu[4].

Finikeliler zamanında, sahil şeritinde. zeytin, incir, firavun inciri, üzüm ve her nevi meyve ağaçlarının pek güzel yetiştikleri tarihçe bilinmektedir. Bu meyvalardan bazılarını, o asırlarda Mısırlılar tanımıyorlardı. Firavun Tutmosis III. M. Ö. on dördücü asırda Suriye'ye yaptığı seferin tafsilâtını Karnak tapınağı duvarlarına kazdırırken Suriye ve Finike'de hayranlıkla gördüğü meyvalardan bahsetmeği de unutmamıştır[5].

Eski zamanlarda Lübnan dağları da sık ormanlarla örtülü idi. O zamanlar bu ormanlardan kesilen sedir ağaçları, Biblos limanından Mısıra ihraç ediliyordu. On üçüncü yüz yılda yaşıyan Ramses II (1298 — 1232) devrine ait bir papirusta, meşe, çam ve sedir ağaçlariyle örtülen Lübnan ormanlarının geçit vermiyecek kadar sık olduğu yazılmıştır[6].

Finikeli'lerin Lübnan eteklerinde ve ova kısımlarında sebze ve keten yetiştirdiklerini, pamuğu da tanıdıklarını biliyoruz. Fakat bunlar Finike topraklarında oturan halkın geçimini ve refahını karşılıyacak kadar bol değildi. Çünkü, geniş ekim için yeter toprak yoktu. Toprağın bu darlığı ve coğrafî

[4] Vaktiyle Suriye sahillerinde mebzulen palmiye bulunmakla beraber Fenike adının, Yunanca Palmiye memleketi anlamına gelen (Phoinix) sözünden geldiği muhakkak değildir. G. Contenau, Phoinix sözünün alındığı kökün başka anlama geldiğini ileri sürerek bu iştimali kabul etmemektedir. (G. Contenau, La civilisation Phénicienne. p. 33).

[5] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 34.

[6] Chabas, Voyage d'un Egyptien, p. 116-155.

durum icapları buralarda yaşıyan halkın mukadderatını denize bağlıyordu. O devirlerde Suriye'nin sahil şeriti, Asya ile Afrika arasında bir geçit teşkil ediyordu.

Anti-Lübnan'ın ötesinde, o zamanlar için geçilmesi kabil olmıyan Suriye çölü başlar. Afrika ile Asya arasındaki yolların, denizde Finike limanlarından, karada Buka vadisinden geçmesi zaruridir. Mezopotamya ile Akdeniz arasındaki verimli hilâlin batı kısmı, kuzeyde Buka ve Finike'nin yukarı kısımları ile nihayetlenir. Güneydeki Filistin ise Sina yarımadasiyle Mısır'la birleşir. Akdeniz kıyısındaki Biblos (Cebel), Sayda (Sidon) ve Sur (Tir) limanları, Asya, Afrika ve Avrupa ticaretinin toplandığı merkezleri teşkil ederler (Harita: 2).

Ḫaru bölgesi Eski Mısır yazıtlarında aşağı Lotanu ve Ḫaru adları verilen, daha sonraları Kenanili ve Pulestiyu'ların istilâsından sonra da Filistin adını alan Suriye'nin güney kısmı, Lübnan ve Anti-Lübnan dağlarının güneyinden başlıyarak Süveyş'e doğru uzanır, kuzeyinde Galile tepeleri, merkezinde Samariye'nin çıplak dağları, güneyde Kudüs bölgesinde ise bir sürü çıplak alçak tepeler vardır. Doğuda Suriye çölüne doğru, Şeri'a nehrinin vâdisini teşkil eden volkanik yarık uzanmaktadır.

Filistin'de birbiri yanında dört tabiî bölge vardır[7]:

a) Sahildeki alçak ova.

b) Karmel bölgesi.

c) Sina'yı güneye doğru kesen Esdrehon ovasiyle ikiye bölünmüş olan dağlık bölge.

d) Hermon'dan başlayan ve Basan, Galaod ve Moab topraklarını geçerek güneye doğru akan Şeria ırmağının doğusundaki arazi.

Akdeniz kıyısında Karmel dağı eteğindeki alçak ovayı Vezrael ve Saron adlariyle ikiye ayırır. Akdeniz kenarındaki ova kısmından içeriye doğru gidildikçe ötede beride yuvarlak zirveli birçok tepeler, çakıl taşlariyle dolu bir sürü sel yatakları görülür. Filistin'in köy ve kasabaları, bu tepelerin yamaç-

[7] E. Hall, Memoire on the Geology and Geography of Arabia Petra, Palastine and Adjoining districts, London, 1886.

larında veya üzerlerinde kurulmuştur. Tepelerin sarp yamaçlarında küçük ağaçlarla büyük kayalardan başka birşey görülmez. Jüra devrine ait tebeşirli kayalar arasında ara sıra vaktiyle mesken ve mezar olarak kullanılan mağralara tesadüf olunur. Her yerde bu kalkerli kaya, esas zemini teşkil eder. Bazı yerlerde görülen geniş volkanik arazi, tebeşirli ve kalkerli dolomitler ve kumlu topraklar bu kalkerli topraklar üzerinde bulunmaktadır.

Şeria' vâdisinin derin yarığı bu memleketin önemli coğrafya olayını teşkil eder. Bu yarık Filistin'i Maverayı-Şeri'a denilen ve kendi istikametine muvazi olarak uzanan araziden ayırır.

Gavr denilen Şeri'a vâdisi, Akdeniz seviyesinden 210 metre aşağı olduğu halde Akdeniz kıyılarındaki kısım, denizden hafifçe yüksektir. Şeri'a'nın Doğusundaki arazi de bazan 1500 metrelik bir yüksekliğe çıktığı halde, Kudüs ve Hermon çevrelerindeki dağlık bölgenin 800 — 850 metreden fazla yüksekliği yoktur[8].

Şeri'a vâdisiyle Lût gölünün bulunduğu arazinin alçaklığı sebebiyle Havran dağlarından inen seller, bazan güzel şelâleler teşkil ederek vâdiye kadar inerler. Kudüs dağının eteğinden geçen Gederon şelâlesi bunların en büyüğüdür.

Filistinin toprağı çok çeşitlidir. Sahildeki kumluk arazide hurma ağaçları, Esavelon vâdisinde buğday yetişir. Aşağı Galilede çınar ağaçları her tarafı yeşillik ve güzellikle örterken yukarı Galilede tepeler çırıl çıplaktır. Bir tarafta boz kalkerli ve boz renkli çalılıklarla örtülü uzun dağ zincirleri görüldüğü halde, diğer tarafta koyu gölgeliklere ve ekvator iklimine mahsus yeşilliklere bürünmüş sıra tepeler göze çarpar. Deniz kenarındeki ova rengin ve sakin bir güzellik arzeder. Mavi deniz, kumların altın sarısı, dalgaların beyaz köpükleri, bu güzelliğe renk ve çeşitler ekler. Havada kelebekler, arılar uçuşur, ateş böcekleri parıldar. Renkli çiçekler, inci çiçekleri, kırları, ekin tarlalarını süsler.

Deniz kenarındaki ovalardan sonra Saron vâdisi başlar. Arazi 75-90 metrelik tepeciklerle örtülüdür. Kuzeye doğru ba-

[8] Robinson, Physical geography of the Holy Land, 269,

taklık ve vahşi geniş bir arazi uzanır. Askalon körfezinin karşısında bulunan vâdinin güney kısmı, ekin tarlaları, portakal bahçeleri, kavun tarlaları, hurmacıklarla doludur.

Mukaddes kitapların Megiddo dedikleri Edrelon ovası, Karmel ve Gilbo tepeleriyle çevrili ve çok güzeldir. Edrelon vâdisinden başlayarak tepeleri karlarla örtülü Lübnan eteklerine kadar uzayan yukarı Galile ise güzellik ve yeşillik harikasıdır. Memleketin bazı yerde dağlık, bazı yerde tropika iklimli vâdiler, bazı mahallerde ise verimli ovalarla örtülü bulunması, bu yerler halkının da hayat itibariyle farklı olmalarına sebep olmuştur. Eski zamanlarda Filistin dağlarında henüz mağara adamları yaşarken ovalarda, vâdilerde bedeviler, çiftçiler hayli ilerlemiş bulunuyorlardı.

Mevsim itibarile Filistinin ayrıca bir özelliği vardır. Burada mutedil iklimlerin dört mevsimi görülmez. Sene, âdeta biri yaz, diğeri kış olmak üzere iki mevsim arzeder. İlkbahar ve sonbahar bu iki mevsim arasında kaybolur. Yaz mevsimi mart, kış mevsimi de ekim ayı sonlarında başlar. Kışın, Anadoluda olduğu gibi şiddetli soğuklar yoğun (kesif) karlar görülmez. Burada kış, yağmur mevsimi demektir. Ekim ayı sonlarından itibaren sürekli yağmurlar başlar. Vâdiler, dağlardan, tepelerden inen sellerle dolar. Soğuk ta kendisini oldukça hissettirir. Bazen dağ başlarında suların donduğu bile olur. Fakat kar yağması pek nadirdir.

Mart sonlarına doğru, yağmurlar kesilerek yaz mevsimine girilir. Toprak bir kaç gün içinde renk renk otlar ve çiçeklerle örtülür. Fakat bu güzel manzara çok sürmez. Mayıs sonuna doğru tahammül edilmez sıcaklar başlar. Çölden esen doğu rüzgârı, her şeyi yakar, kurutur. Yeşillikler, kül renginde hayatsız bir manzara alır. Ağaçlar, yoğun bir toz tabakasiyle örtülür. Bazen aylarca bir damla yağmur düştüğü görülmez. Gece ile gündüz harareti arasındaki büyük farktan geceleri çiğ toplanır. Gündüzleri bu çiğler buğulaşarak kalın bir sis yapar.

Afrika ile Asya arasında bir köprü olan Filistin, bu coğrafî durum icabı olarak, tarihin en uzak zamanlarındanberi, sayısız istilâ ordularına geçit olmuştur. Deniz kenarındaki ova, Afrikayı Asyaya bağlayan bu tarihî büyük yolun bir uzantısı-

dır. Eski şarkın büyük orduları bu yoldan geçerek Mısıra akmış oldukları gibi, büyük firavunların muzaffer orduları da yine bu yoldan geçerek Fırat boylarına kadar çıkmışlardır. Mukaddes kitapların Megiddo dedikleri meşhur boğaz da buradadır [9].

Filistin, eski dünya ticareti için de bir geçit yeri olmuştur. Bâbil'in, Uzak-Şark'ın tüccarları, Mısır'ın, Habeşista'nın Arabista'nın ticaret kafileleriyle burada karşılaşıyor, mallarını mübadele ediyorlardı. Bu hal, türlü medeniyetlerin burada karşılaşmalarını, kaynaşmalarını intaç etmiştir.

Tarih, bugün birçok yerleri çıplak, boz renkli tozlarla örtülü olan Filistin'in eski zamanlarda bugüne nisbetle daha çok bitkili olduğunu haber vermektedir. Ahdı-Atik'te Filistin'e (her tarafında süt ve bal akan memleket) denilmektedir. Fakat sonraları bin bir türlü istilâlara, tahriplere uğrayan bu memleket, asırlar boyunca toprakların bakımsız kalması yüzünden, erkenden eski zenginliğini, verimliliğini kaybetmiştir.

Tarihin serpebildiği ışık arasından, bu bölgenin mazisine bakıldığı zaman, bugün çırılçıplak görünen tepelerin, dağların çam, sedir, servi ve meşe gibi ağaçlarla süslü oldukları, vadilerde buğday, arpa gibi hububatın bol bol yetiştiği, tepe yamaçlarının üzüm bağları, zeytin, badem, incir, nar ve fıstık ağaçlariyle örtülmüş olduğu, taşlık ve çöle yakın bölgelerde ise sürü sürü koyunlar, develer dolaştığı sezilmektedir [10].

Bir taraftan bu çeşitli bolluk, ruh okşayan güzellik, öbür yandan sonsuz çöllerin muhteşem ıssızlığı, bu bölgede yaşıyan insanlara pek farklı bir özellik vermiştir. Burada çeşit çeşit topraklar, değişmez bir haşmete gömülen ıssız çöller, insanlarda bütün bunları yaratan Allah'tan korkma hissini kamçılıyor. Her günkü işlerini bitirerek asma çardaklarının, incir ve zeytin ağaçlarının loş gölgeleri altına çekilen bu insanlar, muhayyeleyi iğneleyen bu çevre içinde en geniş metafizik hülyalarına dalmak imkânını buluyorlardı. Kâinatın büyük muammalarını

[9] Mageddo, Meggido veya Makheta adlarının her üçü de Esdrelon ovasının güney-batısındaki tarihi şehrin adıdır.

[10] Eski zamanlarda Filistin münbit ve mahsullü bir memleket olarak tanınmıştı. Yalnız eski tarihçi Josephe değil, Tacitus (Hist. V, 6) da Arzı. mev'ud topraklarının verimliliğini övmektedir.

çözmek, tabiatın sırlarını sezmek üzere, hayallerini engin ufuklarda koştururken gözleri de çıplak tepelerden Lût gölünü ve onu örten ağır bulutları derin bir istiğrak içinde seyrediyordu. Moab'ın soğuk ve kurşuni dağları ise üzerlerinde daima maziyi yâdettiren bir âbide tesirini yapıyordu. Bu memleketteki birbirine zıt çeşitli manzaralar, korkunç veya çekici türlü güzellikleridir ki asırların akışı boyunca, buranın sakinleri üzerinde çeşitli ve tezatlı bir ruhî oluş yaratmıştır.

Dünya üzerinde Filistin kadar çeşitli manzara arzeden bir memleket olmadığı buranın aynı ırk fertleri arasında yarattığı tiplerde "arzettikleri tezat itibariyle„ başka hiç bir ırkta görülmez[11]. Eski çağlarda zeytin veya incir ağaçlarının loş gölgeleri altına çekilerek derin hayallere gömülen ve çölün muhteşem inzivasında tükenmez bir ilham kaynağı bulan metafizikçi peygamberlerin neslinde beliren bu tezatlı tipler, insan bilgi ve zekâsının kavradığı her alanda, birbirleriyle çarpışan fakat muttasıl yaratan ve yıkan insanlardır. Şüphe yok ki bu tezatlı tipler, insanlık için faydalı oldukları kadar da zararlı olmuşlar ve olmaktadırlar.

Denilebilir ki, insan deha ve ihtirasındaki tezat ve sonsuzluğun en parlak örneklerinin, asırların akışı boyunca Filistin'in çeşitli ve tezatlı tesirleri altında serpilen dimağlar arasında parıldaması, hiç tesadüfi değildir.

[11] G. A. Smith, Historical geography of the Holy Land, 58.

II.

EN ESKİ ÇAĞLARDAN M. Ö. XII. YÜZYILA KADAR SURİYE-FİLİSTİN

a) Suriye ve Filistin'in ilk halkı

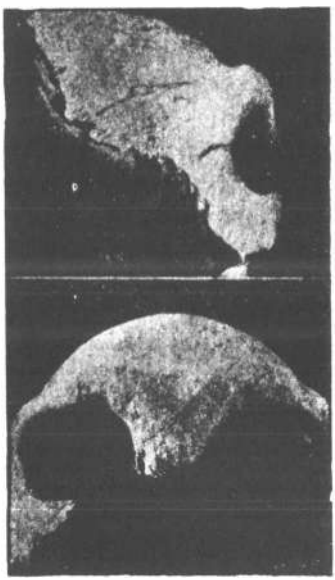
Suriye ve Filistin'de insanların ne zamandan itibaren görünmeğe başlamış olduklarını saptamak (tesbit) bugün için imkânsızdır. Latonu'nun coğrafî teşekkülünü göz önüne alan jeologlar, buranın ancak dördüncü devirde insanların oturmalarına elverişli bir durum almış olduğunu kabul ediyorlar. Son zamanlarda Filistin'de Galile bölgesinde bir mağarada yakın Şark'ın en eski insan tipi sayılan Kro-Manyon (Cro-magnon) tipinden Homo Galilensis adı verilen bir insan kafa tası bulunmuştur (Res. 1). Bu kafa tası Latonu'nun çok erkenden Hindo-Afrikalı denilen Negroid'ler ile meskûn olduğunu meydana koymuştur[12].

[12] Bu kafa tası 1925 tarihinde Turville Petre tarafından Filistin'de Taberiye gölüne inen Vadi-il-Amud yamacında Tabga yakınında otuz metre yükseklikte bir mağarada bulunmuştur. Mağara tavanının çok eskiden çökmüş olması, içindekilerin dokunulmadan zamanımıza kadar gelmelerini temin etmiştir. Bu ankaz kaldırılarak mağara açıldığı zaman, en üst kısmın tarih devrine ait bir tabaka olduğu görülmüştür. Bunun altında Musteriyen devrine ait çakmak taşlariyle beraber fosilleşmiş gazallar, geyikler, hipopotamlar, ayılar ile sulak meralarda yaşıyan hayvanlar bulunmuştur. Bunun altında Musteriyen ve Aşöleen devirlerine mahsus çakmak taş âletlerle karışmış iki kaya parçası arasında yassılaşmış bir kafa tası, birkaç fıkra, birkaç kaburga kemiği ve el parçalariyle Musteriyen devre ait bir sürü mutfak eşyası elde edilmiştir.

Alnı dar, kaş kemeri kocaman olan bu kafa tasınının ait olduğu insan tipine Homo-Galilensis adı verilmiştir. Homo-Galilensis tipi insanın, merkezî Avrupa ile Güney Afrika'ya yayılmış olan Neanderthal ırkının özelliklerini gösterdiği iddia edilmektedir.

Filistin'de, bu kafa tasının bulunması, paleolitik devirde yalnız doğuda değil, bütün dünyada insan ırklarının müşterek vasıfları haiz olduklarını meydana koymuş olması itibariyle çok önemlidir. Önceleri bu husus, paleolitik âletlerin her yerde aynı olmalariyle ispat edilmek isteniliyordu.

Arkeoloji araştırmaları, yukarı Suriye'den Sina kayalıklarına kadar uzayan bölgede paleolitik insanın yaşamış olduğunu kabul ettirecek buluntular vermiştir. Blankenhorn, Flinders Petrie, Macalister ve Sellin gibi bilginlerin Suriye ve Filistin'in türlü bölgelerinde yaptıkları araştırmalar, buralarda oldukça zengin paleolitik depoları bulunduğunu meydana koymuştur. Mısır ile Filistin arasındaki Petra ile Sina kuzeyindeki çölde de eski paleolitik yataklar bulunmuştur (Res. 2). Bunlar prehistorik devirlerde Asya ile Afrika halkı arasında bir bağ teşkil etmektedirler. J. de Morgan da Suriye-Arabistan çölünde eski paleolitik devre ait bir takım âletler bulmuştur (Res. 3). Tel-Hesi'de, Gezer bölgesinde, Belka (Eski Moab) ve Ammon bölgelerinde paleolitik devre ait kaba saba yontulmuş taş âletler bulunmuş [13], Gezer çevresindeki kırlarda şelleen tipinde taştan baltalara (Res. 4) raslanmıştır [14]. Lübnan sahillerindeki mağaralarda yapılan araştırmalarda, Finike'lilerden çok zaman önce, buralarda bir takım insanlar yaşamış olduğunu gösteren kaba saba yontulmuş taş âletler ve insan kemikleri bulunmuştur.

Resim1 — Galile adamının kafa tası.

[13] Hugus Vincent, Canan d'aprés l'exploration récent, p. 397, Paris, 1914.

[14] Lotanu hakkında ilmî surette Tarih, Cografya ve Arkeoloji araştırmalarına ondokuzuncu asrın ikinci yarısında başlanılmıştır. İlk defa bu husus için 1860 tarihinde Londra'da (Filistin'de Araştırma Birliği) adlı bir dernek kurulmuş, bunu (Alman Şark) Derneği ile Fransızların Kudüs'teki (İncil Mektebi) takip etmiştir. Bu zamandan itibaren buraların coğrafyasına, topografyasına, jeolojisine, tarihine dair birtakım eserlerin yayınlanmasına başlanmış, daha sonra da arkeoloji araştırmalarına hız verilmiştir.

1890 da Flinders Petrie güney Juda'da Tel-Hesi'de ilk arkeoloji araş-

Lotanu'nun bu ilk halkı, mağralarda aslanlar ve ayılar arasında yaşıyor, onlarla çarpışıyor, kendilerini koruyacak bir hayat tarzı sürüyorlardı. Lübnan'daki bir mağarada bu hayvanlardan birinin iskeleti yanında bir insan iskeletine de ras-

tırmalarına başlamış, bir tepe altında eski Lakiş kalesinin yerini meydana çıkarmıştır. İngiliz âlimi burada birbiri üzerine kurulmuş ve hepsi tarihten önceki devre ait on bir şehir enkazı, bunlar arasında birtakım kab kacaklar ve diğer eşyalar bulmuştur. Petrie, her tabaka buluntularını, kab kacaklarını mukayese etmek suretiyle bu bölge medeniyetlerinin ilk metodlu bir tasnifini meydana getirmiştir. Bu tasnife göre Lakiş şehrinin en eski devri, milâttan 1760 dan itibaren üç asırdan fazla devam etmiştir. Bu ilk şehir tuğladan bir duvarla çevrilmişti. Bulunan eşya arasında çakmak taşından aletler, keramikler ile kıraliçe Taia'nın adını taşıyan Mısır Scarabe'leri bulunmuştur. Buluntuların en önemlisi üzerinde Lakiş valisi Zimirida'nın çivi yazı ile yazılmış adı bulunan tablettir. Bu tablet; bu kültürü, Mezopotamyaya bağlayan en kuvvetli bir belgedir.

Bu ilk şehir üzerinde, 110 metre râkımında aşağıdan ikinci şehrin harabesi bulunmaktadır. Bu şehrin 1300 — 1100 seneleri arasında tahrip edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu ikinci şehir üzerinde Davut ve Süleyman zamanında dört köşe taşlardan yapılmış bir duvar vardır. Bu şehir de bir yangın ile mahvolmuştur. Yahuda kıralларının tekrar kurdukları şehir, Babil kıralı tarafından yıkıldığı tarihe (586) kadar devam etmiştir.

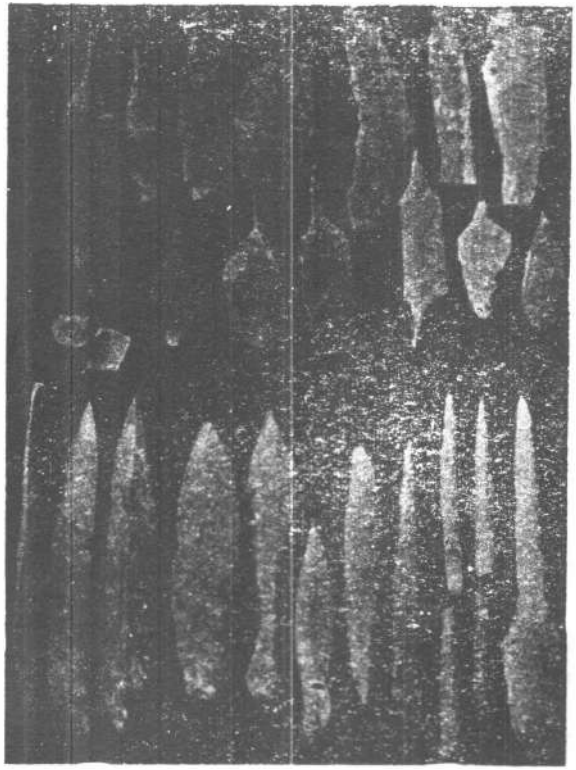
Filistin'de en mühim araştırma İngiliz âlimlerinden Macalister tarafından 1902 - 1909 arasında Kenani'lerden (İsrail oğulları) eline geçen eski Gezer şehri yerinde yapılmıştır. Macalister bu araştırmada şunları bulmuştur:

a) Bir kayalık üzerine kurulmuş tarihten önceki zamanlara ait bir şehir harabesi. Burada neolitik devre ait bir takım eşyalarla çakmak taşları, iptidaî halde hayvan resimleri, basit çizgili keramiklerden başka, neolitik devirden evvelki zamanlarda ölülerin yakıldığı bir de mağara bulunmuştur. Bu tabakadaki mimarî o devirdeki Mısır mimarisine benzemektedir.

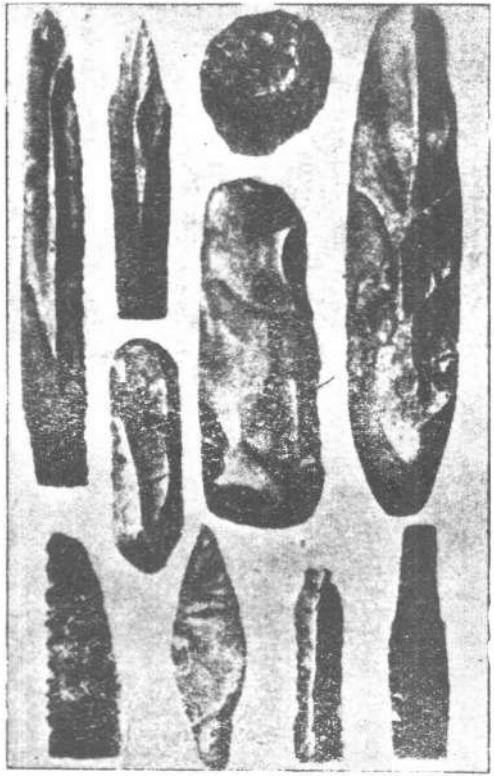
b) İlk devir (tahminen 2500 - 1600); burada Sâmi dinine ait bir takım eşyalarla yer altından yekpare su boruları, Babil'dekilere benzeyen kablar bulunmuştur. Bu tabakadaki mimarî o devirdeki Mısır mimarisine benzemektedir.

c) Hiksos'lar ve Mısır hâkimiyeti devri (1600-1200). Bu devirde Mısır'ın hâkim tesiri belirmektedir. Fakat genel durum itibariyle bu devir Samî veya Kenanî devirden pek farklı değildir.

Lackiş ve Gezer kazılarında elde edilen belgeler, bize Filistin'de birbiri arkasından gelen devirleri takib edebilmek imkânını vermiştir. Bu kazılar, Lotanu'da Samîlerden evvel başlıyan neolitik kültürün hariçten

Resim 2 — Sina'da bulunan çakmaktaşı âletler

Resim — Jaita ve Beyrut'ta bulunan eski neolitik âletler.

lanmıştır[15]. Anlaşıldığına göre, Lotanu'nun bu ilk insanları önceleri tepelerde yüksek yaylalarda oturmuşlar, sahile çok sonraları inmişlerdir. Elde edilen buluntular, bunların paleolitik devir sonlarına doğru, mağaraları mesken edinmiş olduklarını göstermektedir. Fakat iklimin elverişliği gözönüne alınacak olursa bunlardan bir kısmının aynı zamanda dallardan örülmüş ve hayvan derileriyle örtülmüş kulübelerde yaşamakta devam ettikleri tahmin olunabilir.

Resim 4 — Buka'da bulunan paleolitik âletler.

Bu insanlar, avcılık ve balıkçılık ile geçiniyor, tuttukları hayvanların postlarını arkeologlar tarafından birkaç tanesi bulunmuş olan kemik çuvaldızlarla dikerek elbise yapıyorlardı. Herhalde bunların kumaş dokumağı, topraktan kaplar yapmağı bilmedikleri şüphesizdir. Ziraat yaptıklarına, ehlî hayvan beslediklerine dair şimdiye kadar hiçbir ize raslanmamıştır. Arkeolog Macalister tarafından Gezer'de meydana çıkarılan ölüleri yakmağa mahsus

gelmiş olduğunu ve buralarda Samîlerin ancak M. Ö. 2500 tarihlerinden itibaren göründüklerini meydana koymaktadır.

Filistin bölgesinde 1902 — 1903 tarihlerinde Sellin tarafından Taannack'da araştırmalar yapılmış, burada birbiri üzerine kurulmuş dört şehir harabesi bulunmuştur. Birincisinin Samî şehri olduğu sanat tekniğinden anlaşılmaktadır. Burada geometrik şekilli alçı vazolar, toprak kulübeler, çakmak taşları, bazı tunç âletler, heykelcilikler bulunmuştur. Keramikler kırmızı ve pişirilmiştir.

İkinci şehir, Kenaniler devrine aittir. Burada dine ve dekorasyona ait mefhumlarda bir değişiklik görülmektedir. Vazoların kaideleri daha ince, kendileri daha narindir. Üzerlerinde yine geometrik şekiller vardır. Bunlardan başka kuş, balık, hayat ağacı resimleri de bulunmaktadır. Her yerde Kıbrıs'ın ve Mısır'ın tesirlerini görmek kabildir. Bu devre ait bir

mağranın bu insanlara ait olduğu şüphesizdir[16].

Suriye ve Filistin'in ilk insanlarını teşkil eden Negroid'lere Hâmiler denilen Şamitler'in halef oldukları sanılmaktadır. Sâmiler'le akraba sayılan Şamitler'in, yâni Ham oğullarının Yakın Şarktan kuzey Mısır'a kadar yayılmış oldukları tahmin ediliyor. Sâmiler ancak M. Ö. 2500 den sonra Filistin ve Suriyede görülmüşlerdir. Şamitler'le Sâmi'lerin kaynaşmalarından dolikosefal Akdeniz tipi doğmuştur.

b) Suriye — Filistin'in Prehistoryası

1. Prehistorik devirlerde Suriye ve Filistin'in Kharru'lar tarafından istilâsı

Lotanu'nun türlü bölgelerinde yapılan arkeoloji araştırmaları, Yakın Şark'ın diğer yerlerinde olduğu gibi, buralarda da birdenbire ileri bir neolitik kültürün başlamış olduğunu meydana koymuştur. Bu zamandan itibaren, mağaralar yerine mesken olarak evler, kaba saba yontma taşlar yerine cilâlı çakmak taşından âletler, evvelce görülmeyen toprak kaplar yapılmış olduğu, ölülerin yakıldıkları mağaralar yerine cenazeleri gömmeğe mahsus dolmenler kurulduğu görülmüştür. Bütün bunlar Suriye ve Filistinin çok eski bir zamanda başka yerden gelmiş

kale ile bir saray temeli de bulunmuştur. Buluntular arasında Tutmosis III'e ait Skarebe'ler, altın ve mücevherler, tanriçe Astarte'nin heykelcikleri vardır. Küpler içine defnedilmiş çocuk iskeletleri de bulunmuştur. Buralarda elde edilen çivi yazılı tabletler, kaplar M. Ö. XIX. uncu yüzyıl'dan kalmadır. Bunlar şehirlerle vadideki ve Fenike sahillerindeki küçük kıraller arasında siyasî münasebetler bulunduğunu göstermektedir.

Eski Megiddo'nun bulunduğu yer olan Tel-Mutesellim'de de Alman arkeoloğu Schuchmacher kazılar yapmıştır. Eski çağ müellifleri Esdrelon vâdisinin kesimindeki bu müstahkem şehrin önemini belirtmişlerdir. Burayı zabteden Tutmosis III, «bin şehrin zabtına bedel» diye övünmüştür. Schuchmacher, burada biri ilk halka ait, kayalar üzerinde kurulmuş tarihten önce bir şehir ve sonra da Samîlere ve Kenanîlere ait sanılan şehirler meydana çıkarmıştır. Bunlar arasında Asyanik tabaka bulunmamıştır.

[15] Blankenhorn, Z. D. P. V., 1892,61; Ztschr. für ethnologie (1905) 458, 465.

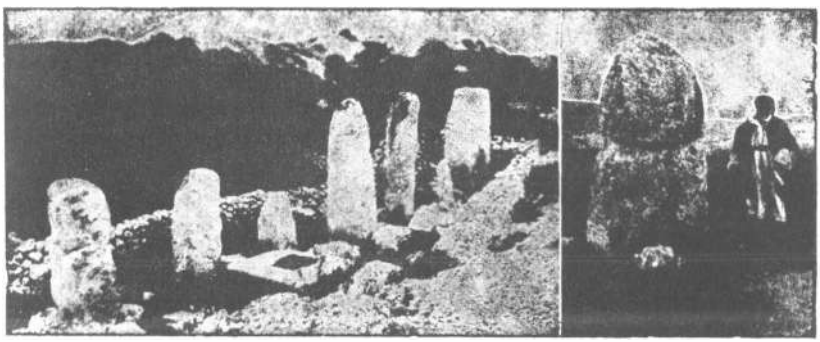
[16] Macalister, History of civilisation of Palestine.

Harita : 2.

SURİYE, FİLİSTİN VE SİNA YARIMADASI. M.Ö. 1000 .H.D.

yeni bir halk ile dolduğunu, buralarda neolitik medeniyeti bunların kurduğunu göstermektedir. En eski Mısır kaynaklarında önceleri kuzey Suriye'ye ve sonra Filistine verilen Kharu smi, Lotanu'ya gelen bu yeni halka aittir [17]. Bu adı Ahdı-Atik'te Horim şeklinde görüyoruz [18]. Şeri'a nehri çevresindeki megalitik abiidelerin de bunlara ait oldukları şüphesizdir. Bu anıtlar,

Resim 5 — Gezer'de kutsal dikili taşlar ve El-Merat'taki menhir.

Menhir denilen dikili taşlar (Res. 5), mukaddes mihrapları ihtiva eden Kromlek'ler (Res. 6) ile dolmen denilen iki dikili taş üzerine ufkî olarak yatırılmış yassı bir taştan ibaret masalar hep bu yeni istilâcılar tarafından yapılmışdır [19]. Ana yurtları Orta Asya olan bu anıtlar, bunları kuranların menşe'lerini göstermeleri itibariyle çok önemlidir.

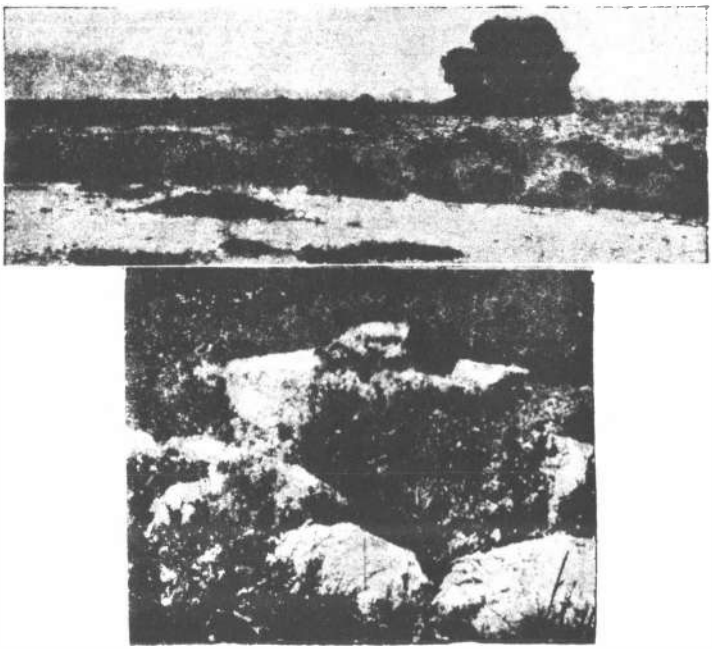
İsrailî efsaneler, büyük kayalarla yapılmış olan (Hag-Gilgal (taşlardan yapılmış daireler) (Resim: 7) Kenanîlerden önce buralarda yaşamış olan dev cüsseli Refaim'lere isnat etmektedir [20]. Bu muazzam eserlerden biri, dolmenlerle

[17] Ed-Meyer, Geschichte des Altertums s. 600.

[18] Macalister, Palestine Exploration Fund Quaterly, 1903, p. 179 ve 1922, p. 353-356.

[19] Conder, Heth and Moab, 196-275; Syrian Stone Lore, 42,43,70 ve Perrot ve Chippiez, Histoire de l'Art dans l'antiquité, IV,375, ve P. Thomsen, kompendium der Palästinischen Altertumskunde, 1913. 12.

[20] Rafaim kelimesi dev cüsseli insanların adı sanılmıştı. Fakat bu lafzın canısız ve ölü anlamına da geldiği anlaşılmaktadır. Buna göre bu lafız kaybolmuş devler demek olacaktır. `Ahdi-Atik'e göre bu iri yarı insanlar, Anakim'ler ve Avim'ler adlariyle üç boya ayrılmışlardır. Ana-

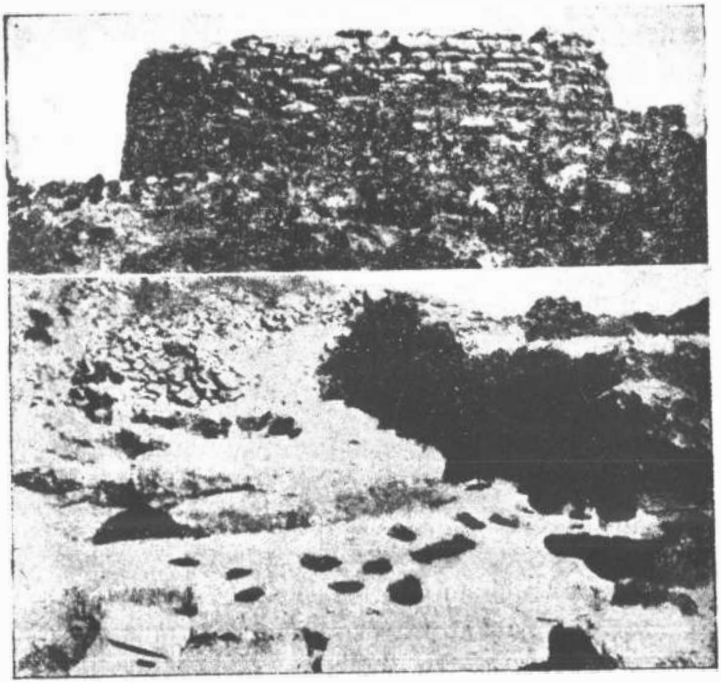
Resim 6 — Belka'da bir Hag-Gilgal ve Kromlek.

dolu olan Umman'daki demir yatak anıtıdır. Tevrat, bunun Refaimlerin son hükümdarı Og'a (Ok' a?) ait olduğunu söyler[21].

İbrani menkibelerinin dev cüsseli insanlara isnat ettikleri dolmenlerle cesim binaların Gezer mağaralarında yaşıyan Filistin'in ilk halkı tarafından kurulmadıkları muhakkaktır. Buralarda yapılan kazılar, bu binaları kuranların ölülerini yakmıyarak toprağa gömdüklerini veya taştan yapılmış büyük dolmenlere koyduklarını açıklamıştır (Res. 8).

kim'ler, Lût gölünü çeviren dağlık bölgelerde yaşıyorlardı. Esatirî reislerinden biri burada Kiriyat-Arba şehrini kurmuştu. Bu şehir, sonraları Hebron adını almıştır. Horim'ler, çöl sınırlarında ve Sa'îr dağı eteklerinde yaşıyorlardı. Avim'ler ise Gazze'nin güney - doğusundaki ovada oturuyorlardı. Tevrat'ta bunlardan başka Refaim, Emim, Züzim ve Zümmim adlarında daha başka köylerden de bahsedilmiştir. (Knicht, Nile and Jordan, 25 - 27 ve Kittel, Geschichte des Volkes Israel 1912, I, 35).

[21] Ahdi-Atik, Tesniye kitabı, 1 - 3.

Resim 7 — Filistin'de kutsal yerler.
(Yukardaki Rabbath Ammon'da, aşağıdaki Gezer'de).

Resim 8 — Bet-Sahun'da bir dolmen.

Herhalde Menhir ve dolmenlerin dinî bir mahiyette ve belkide cenaze törenlerine mahsus oldukları ve taşlardaki yontma ve oymaların, ölülerin huzur ve ihtiyaçları için gereken yiyecek ve içeceklerin konulmasına yaradıkları sanılmaktadır[22]. Güçlü kuvvetli olan bu istilâcılar, silâh bakımından da yerli halka üstün oldukları için, kolayca bunları yenmiş, memlekete hâkim olmuşlardır. Bunların bakır veya tunçtan silâhları önünde buraların, ok, yay ve taş baltalardan başka silâhları olmıyan koyu esmer renkli, küçük boylu yerli halkı âciz kalmış, nihayet teslim olmuşlardır.

Bunlar, Lotanu'nun ilk halkı gibi mağara kovuklarında yaşamıyor, taştan yaptıkları evlerde oturuyorlardı. Zamanımıza kadar payidar kalan mezarları, sağlıklarında içinde oturmak üzere yaptıkları evler hakkında bize bir fikir verebilir[23]. Bu binaları bırakanların Lotanu'nun otokton halkı olmadıklarına göre, başka yerlerden gelmiş olduklarını kabul etmek zaruridir. Suriye ve Filistin'in daha sonraki etnik durumlarına göre, bunların ya Sâmi, ya Orta Asyalı veya Hint - Avrupalı bir kavim olabilecekleri yolunda üç ihtimal düşünülebilir.

Sâmi'lerin eski atalarını Suriye Amurru'larında arayan Clay, bu binaları kuranların Sâmi oldukları iddiasında bulunmuştur[24]. Fakat Sâmilerin ana yurtlarını Suriye'de arayan Clay'ın bu iddiasının bugün ilmî hiçbir kıymeti yoktur. Sâmilerin ana yurdu, umumiyetle kabul edildiği gibi, Arap yarımadası olduğu ve Amurru'ların Suriye - Filistin bölgesinde ancak M. ö. 2500 senesinden sonra göründüklerinin kesin olarak bilindiği gözönüne alınırsa, bu zamanlardan yüz yıllarca önce buralara gelmiş olan halka, Sâmi damgasının vurulamıyacağı tabiîdir.

Suriye ve Filistin'de, Sâmi'lerden önce, Sâmi olmayan bir kavmin yaşamış olduğuna, buralardaki birçok yer adlarının

[22] Profesör Macalister, Gezer'de bulunan palamut kadehi şeklindeki işaretlerin de bu dolmenleri kuranlar tarafından yapılmış oldukları kanaatindedir. Yakın Şarkın, Sumer'ler, Ḫurri'ler ve Ḫatti'ler gibi eski kavimlerinin ölen insanların ruhlarının öteki dünyada yiyecek ve içeceğe ihtiyaçları olduğu kanaatinde bulundukları gözönüne alınırsa, bu izah hakikate uygun görülebilir.

[23] Adolphe Lods, Israél, p. 31, Paris, 1930.

[24] Clay, The Empire of the Amorit.

Sâmi etimolojisi ile bağdaşmıyan isimler olması da kesin surette şahadet etmektedirler. Amurru'lar, Suriye ve Filistin'e Arabistandan gelmiş olduklarına göre, Dolmen ve Kromlek gibi anıtların kurulmasını bunlara isnat etmek çok manasızdır. Çünkü Orta Asya'ya mahsus olan bu eserlerden Arabistan'da tek bir örnek görülmemiştir. Esasen eski devirlerde Arap yarımadasından taşan bedevilerin, kulübe yapmasını bile bilmeyen iptidaî insanlar oldukları muhakkaktır. Bunlar, Doğuda Sumerler, batıda Kharu'lar ile temasa geldikten sonradır ki mesken ve tapınak binalarını tanımışlardır [25]. Bu binaları kuranların, menşei Avrupa olan bir kavim olması ihtimali de vârit değildir. Çünkü, pek zayıf emarelere kıymet verenler bile Hint-Avrupalı insanların Suriye ve Filistin'de görünmelerini ancak M. ö. on beşinci asra çıkarabilmektedirler. Halbuki, bu belgelerde neolitik medeniyetini kuranlar, Milâttan en az üç bin yıl önce yaşamış olan insanlardır.

Gerçi Sayce, [26] Amurru'ların Mısır'ın birinci firavun sülâlesi zamanında Tahenu veya Tamehu denilen kavimden inmiş olduklarını, Eugène Pittard da Berberilerin ve Tevareklerin cedleri saydığı Tahenu'ların Avrupalı bir kavim olmaları ihtimalini ileri sürmektedirler [27]. Fakat Amurru'ların Sami oldukları bugün kesin olarak tahakkuk etmiş olduğuna göre [28] Sayce'in iddiasına hiç bir kıymet verilemez. Bundan başka Tahenu'ların M. ö. on beşinci asırda Nil'in batısında bulundukları bilinen bir hakikattır [29]. Halbuki bu binaları kuran halk, bu zamandan en aşağı iki bin sene önce Filistin'de yaşıyorlardı. Demek oluyor ki Mısır'ın Tahenu'lariyle Sami Amurru'lar arasında bir münasebet aramak imkânı yoktur [30].

[25] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 38, Paris, 1928,

[26] E. Meyer Hist. de l'antiquité T. III p. 358 - 359. Paris, 1926. Ve Sayce, Patriarchal, Palestine, 19.

[27] Eugène Pittard, Les races et l'histoire, p. 439 - 440 Paris 1924.

[28] E. Meyer, Hist. de l'antiquité, III, p. 190.

[29] Eugène Pittard, Les races et l'histoire p. 439 - 440.

[30] Tahenau'ların Berber'lerle Tevarek'lerin ataları olmaları mümkündür. Fakat bunlar, Pittard'ın iddia ettiği manada Avrupa'lı bir kavim değil, Afrika kıyılarına Avrupa yoluyla Kafkas bölgesinden gelmiş orta Asya'lılardır.

Yakın Şark tarihi akışının kesin olarak belirttiği gibi bu anıtlar, Sumer'ler, Subaru'lar, Ḫurri'ler ve asıl Ḫatti'ler (Proto-Ḫatti'ler) ile aynı kaynaktan üremiş olan boylar tarafından kurulmuşlardır.

Eski Mısır kaynaklarında bu halka ve oturdukları bölgeye verilmiş olan Kharu adının, M. ö. dördüncü binde Mezopotamya kuzeyinde yaşadıklarını Sumer, Akkad belgelerinden öğrendiğimiz Subaru'lardan inen brakisefal Ḫarri veya Ḫurri'lerin ismi olduğu meydandadır. Bugün Ḫurri'ler dediğimiz bu halkın dilleri de Orta Asya dilleriyle aynı vasıfları taşımakta, yâni bitişken diller arasında bulunmaktadır.

Halep şehrinin, yüz mil kadar kuzey-doğusunda Fırat nehri kollarından Habur ırmağının kaynağı yakınlarındaki Tel-Halef'de, Alman arkeologlarından Von Oppenheim [31] tarafından yapılan ilmî araştırmalar, yakın şark tarihinin birçok karanlık noktaları gibi bu hususu da aydınlatmış, Ḫarru'ların menşeleri gibi, ırkî hüviyetlerini de kesin olarak belirtmiştir.

Resim 9 — Suriye-Filistin Keramikleri.

1908 de başlayan ve 1922 ye kadar fasılalarla devam eden bu kazılar, bir müze dolduracak kadar buluntu vermişlerdir. Bu sayede Ön Asya tarihini Orta Asyaya bağlayan kıymetli belgeler elde etmek imkânı hasıl olmuştur. Subaru kültürünün gür bir hazinesi olan Tel-Halef keramikleriyle Türkistan ve Bülûcistan keramikleri arasında yalnız büyük ve yakın bir benzerlik değil, tam bir birlik görülmektedir (Res. 9).

[31] Von Oppenheim, Tel-Halef, Paris, 1939.

Her iki taraf keramiklerinde de dekoratif mevzular biridir. Bunları yapmak için hazırlanmış olan çamurun kalitesi, el ile işleme tarzı, karınlı kapların şekli ve yerleri, tezyinatın şekli, geometrik çizgiler ve süsler hep birbirlerinin aynıdır [32].

Elam keramiklerine de büyük bir yakınlık gösteren Tel-Halef keramikleri, burasının M. ö. dördüncü binden daha eski bir kültür merkezi olduğunu belirtmesi, Filistine kadar inen ve buralarda ayni kütürü kuran boyların menşeini nerelerde aramak lâzım geldiğini açıkça göstermektedir.

Resim 10 — Mısır'ın II. neolitik kültüründe Mezopotamya tesirini en iyi gösteren meşhur Cebel-el-Arak bıçak sapı.

G. Contenau'nun dediği gibi [33], prehistorik devirlede Filistinde ve Finikenin güney ve güney-doğusunda bu binaları kurmuş olan halk, brakisefal bir ırka mensup bulunuyorlardı. Eski Mısırlıların Amu ve Heriu-Şa (kum üzerindekiler) dedikleri Samîler ise Lotanu bölgesinde ancak tarihî devirden itibaren

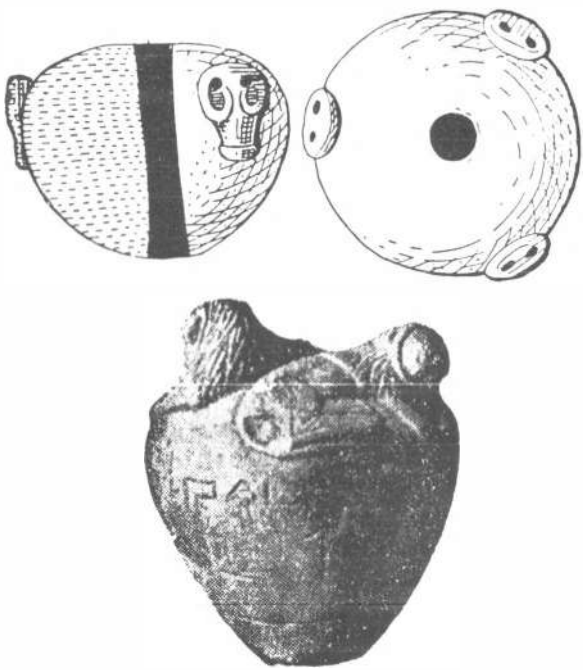
[32] Von Oppenheim, Tel-Halef. Paris, 1939, s. 330 v. d.

[33] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p, 38.

görünmeğe başlamışlardır. Filistinde neolitik kültürünü kurmuş ve büyük anıtları bırakmış olanların Mezopotamya'da, Elam'da, Anadolu'da siteler kuran büyük kitleden Suriyeye inen ve ileride görüleceği gibi, Mısıra kadar giderek orada ikinci Tinit medeniyetini kuran göçlerden Filistinde kalmış olan gruplar oldukları artık şüphe götürmez bir hakikattir.

2. Prehistorik devirlerde Suriye-Filistin yolu ile Mısır'ın istilâsı

Ön Asya ve Mısır'ın prehistorik devirlerine dair bu günkü bilgimiz önce Elam'da, Sinear'da ve sonra da Suriye ve Filistin'de birçok eserler bırakan brakisefal halk ile Mısır'da ikinci eneolitik medeniyetini kuranlar arasında sıkı bir yakınlık olduğunu (Resim: 10) teyit etmektedir. Abidos ve Negada mezarlıklarında uzun zaman araştırma ve incelemeler yapmış

Resim 11 — Mısır ve Mezopotamya'da aynı devirde kullanılan topuzlar.

olan arkeologlar, bu medeniyetle Mısır'ın ikinci Eneolitik medeniyetini ve birinci firavun sülâlesini kuranların aynı ırka bağlı insanlar olmadıkları şüphesini uyandırmıştır. Bu araştırmalardan sonradır ki, Suriye-Filistinin M. ö. dördüncü binin ikinci yarısında dışarıdan gelen boylar tarafından istilâ edildiği, bu medeniyetin de bu istilâcılar tarafından kurulmuş olduğu ihtimali ortaya atılmıştır[34]. Nihayet Flinders Petrie'nin Elbadari'de ve H. Müller ile Alexandre Scharff'ın Ebusir-el-Melik'te yaptıkları kazılar, bu ihtimalin kesin bir hakikat olduğunu meydana koymuştur (Resim: 11). Bu kazılar ve arkeoloji araştırma ve mukayeseleri, Mısır'ın ilk neolitik medeniyetinin başka başka ırklar tarafından iki devirde kurulmuş birbirlerinden ayrı iki kültüre bağlı bulunduğunu göstermiştir. Birinci Neolitik kültürün merkezi yukarı Mısır'da Negada'dır ve Mısır'ın yerli halkı sayılan Koşo-Hamutlar tarafından kurulmuştur. İkinci Eneolitik medeniyetin merkezi ise kuzey Mısır'da yani Delta'dadır. Mısırı istilâ eden brakisefaller tarafından kurulan bu ikinci eneolitik medeniyetin en mühim istasyonlarından biri de Kahireden yüz kilometre kadar güneydeki Ebusir-el-Melik mezarlığıdır[35].

[34] A. Moret, Des clans aux empires, Paris, 1929 p. 179.

[35] Ebusir-el-Melik mezarlarında meydana çıkarılan eserler, ilerlemiş bir neolitik devrini tamamiyle belirtecek şeylerdir. Mezarlarda bulunan çakmak taşından yapılmış ok uçlarının, kargı uçlarının, bıçakların büyük bir dikkat ve ihtimam ile işlenmiş olduğu görülmüştür. Bu eşyalar arasında destere, sapan ile bir hayvanın çene kemiğinden yapılarak çakmak taşları yerleştirilmiş olan kaşağı, bıçkı, ince bıçak, orak ve saire gibi ziraat yapıldığını, evcil hayvan yetiştirildiğini bildiren âletler de vardır. Sert taşlardan armut şeklinde silâhlar, vazolar yapılmış olduğu görülmüştür. Elde edilen keramiklerden çömlekçiliğin çok ilerlemiş, bunu yapmak için iki türlü toprak kullanımış, iki türlü çanak çömlek yapılmış olduğu anlaşılmıştır. Bir kısım çömlek ve küpler açık renkli kil topraktan yapılmıştır. Bunların çoğu resimli değildir. Bir kısım çömlek ve küpler de sarı renkli kil topraktan yapılmışlardır. Bunların üzerinde koyu kırmızı, bazan esmer, bazan limon sarısı renklerle resimler, ziynetler görülmektedir. Bu resimlerin çok defa o zamanki içtimaî ve siyasî hayata ait sehneleri göstermeleri önemlerini arttırmaktadır. Bunlardan başka bu mezarlar içinde insan şeklinde, kuş şeklinde bir takım küpçükler, erkek ve kadın istatüleri bulunmuş olduğu gibi, bakır eşya da ele geçmiştir.

Flinders Petrie ve onunla aynı kanaatte bulunan bilginler, Mısıra hariçten gelmiş brakisefal bir ırkın yarattığı bu medeniyetin aşağı Mısırda başlıyarak yavaş yavaş yukarı Mısıra Negada'ya kadar yayılmış olduğunu ileri sürmektedirler. Tarhan'da bulunan iskeletleri inceleyen Petrie bu ikinci neolitik medeniyeti kurmuş olanların,Mısırın eski halkı olan ve birinci kültürü kuran Hâmit'lerden boyca daha küçük, buğday benizli, yuvarlak kafalı (brakisefal) olduklarını meydana koymuştur. Anlaşıldığına göre Nil vâdisinde ikinci neolitik kültürü kurmuş olan bu istilâcılar, fatih bir ırka mensup bulunuyor, mâdenleri biliyor, tekemmül etmiş silâhlar kullanıyorlardı. Bu sayede Mısır'ın otokton halkına kolayca galebe etmişlerdi[36]. Fatihler Nil vâdisini aldıktan sonra Mısırlılara, altın, bakır, tunç kullanmağı, taştan ve tuğladan binalar yapmağı öğretmişler (Res. 12), her türlü teşkilât ve terakki vasıtası olan yazıyı Nil kıyılarına sokmuşlardır. Bu suretle Mısır, klan rejiminden medenileşmiş bir hükûmet haline yükselmiştir[37].

Resim 12 — Mısırlıların «ruhların evi» dedikleri tahtadan yapılan küçük ev.

[36] J. De Morgan, l'humanitè préhistorique, Paris, 1921. p. 96, 107,109,122.

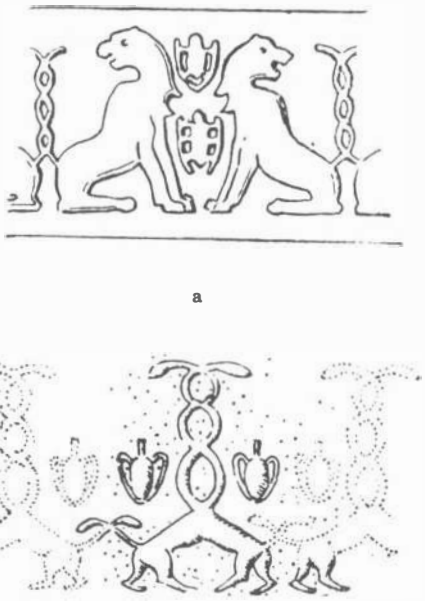
[37] A. Moret, Des clans aux empires, p. 179.

Bugüne kadar elde edilen belgeler, bu fatih kavmin Önasyada ilk kültür merkezi olan Mezopotamya bölgesinden gelmiş olduklarını göstermektedir. Eski Elam, Sinear ve Subaru kültürüne bağlı olan bu boylar, maden medeniyetinin başlangıcında eski Subaru'dan hareketle Fırat vâdisi boyunca ilerileyerek Suriye ve Filistine girmiş, buralarda bir müddet kaldıktan sonra aşağı Mısıra gitmişlerdir. Mısır mezarlıklarında ve bilhassa Gize mezarlığındaki bakır âletler, Filistinde yayıldığını bildiğimiz şekildeki yivli vazolar ve Suriye-Filistin'in üzümlü tezyinatı, bunların bu yolu takip etmek suretiyle Mısıra girmiş olduklarının belgelerdir [38]. Mısır tanrılariyle Sinear tanrılarına her iki memlekette isnat edilen nesepler arasındakı eşliğe, her iki din arasındaki esaslı benzeyişlere dayanarak [39] tarihten önceki devirlerde Mısır'ın Mezopotamyadan gelen bir istilâ dalgası altında kalmış olduğunu daha on dokuzuncu asırda ileri süren F. Hommel, henüz yeter derecede kazılar ve araştırmalar yapılmamış olmasına rağmen, o zamanlarda bile Mısır medeniyet ve kültürünün menşeini Mezopotamya'da aramış, hattâ hiyeroglif yazının aslını da Sumerlerin çivi yazısına (Cunéiforme) menşe olan piktografik (Pictographique) yazıya ircaetmiştir [40].

Mısırda dördüncü bin içinde, muayyen bir zamandan itibaren tuğla kullanılmağa başlanması, adları balçık üzerine basmak için silindirler kullanılması, bu devre ait silâhların Mısır ve Mezopotamya'da eşliği, Tello (Mezopotamyada) ve Negada (Mısırda) harabelerinde görüldügü gibi, dışarıdan içeriye ve içeriden dışarıya çıkıntılı binalar bulunması, çakmak taşından bıçaklara fil dişi saplar takılması, Mısırda da Sumer tipinde yünden mamûl uzun elbiseler giyilmesi ve nihayet her iki memlekette görülen şahlanmış arslan, burulmuş yılanlar, uzun boyunlu cesim hayvan ve saire resimleri (Res. 13), müstevlilerin Mezopotamyadan gelmiş olduklarını göstermektedir [41].

[38] A. Moret, Hist. de l'orient. p. 63.
[39] F. Hommel, Ancient Orient.
[40] F. Hommel, Der babylonische Ursprung der Egyptischen Kultur.
[41] Langdon, Revue Egyptologique, T. VII, 1921.

Tarihten önceki devirlere ait olarak son zamanlarda Elam ve Mısır'da keşfedilen muka'ar ağaçlar üzerine dişli çakmak taşları geçirilmek suretiyle yapılmış olan desterelerle bakır baltalar arasındaki eşliğe, her iki memlekette o zamanlardan kalan mezarlar arasındaki yakın benzerliğe dair J. De Morgan tarafından yapılan incelemeler de bunu teyit etmektedir. İlk Firavun sülâlesinin teessüsünden evvelki zamana ait olarak Mısır'da bulunan toprak kap kacaklarla Sineari'n bu cins eşyası arasındaki sıkı karabet te bu dâvâyı kuvvetlendiren belgelerdir. G. Contenau'nun dediği gibi, eski Mezopotamya medeniyetiyle eski Mısır medeniyeti arasında sıkı ve esaslı bir yakınlık vardır. Bu yakınlık, ancak Mezopotamya bölgesinden Mısır'a bir istilâ dalgasının gitmesiyle izah olunabilir[42]. Bu dalgalar, Suriye ve Filistin üzerinden geçmiş, oralarda yer yer döküntüler bırakmıştır. Suriye ve Filistin'de görülen dolmen'ler, bu dalgaların geçit yollarını belirten payidar nişanelerdir. A. Moret de "Mısır'da Tinit medeniyetini yaratan kültür, herhalde Asya medeniyetiyle ilgilidir„, yolundaki hükmü ile bu kanaate iştirak etmektedir.

a

b

Resim 13 — Mısır (b) ve Mezopotamya'da (a) hayvan boynu ve kuyruğunu burarak süslemedeki zevk birliği.

Mısırda tarih devri başlangıcı olan M. ö. 3300 yılından evvelki zamanlara ait eserler ve anıtlarda, Ön Asya'nın en eski kültür merkezi olan Sumer medeniyetinin derin izlerinin

[42] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 52—53.

seçilmesi, bu iki medeniyet arasında menşe birliği bulunduğunun, Mısır'a medeniyet tohumunun Mezopotamyadan gitmiş olduğunun açık delilleridir [43].

Mısır'a giren bu boylar, Sinear'da olduğu gibi, burada da önce küçük küçük prenslikler kurmuşlar, Fırat - Dicle arasındaki teşkilâtın bir eşini de Nil boylarında yapmışlardır. Sinear prenslikleri kuzey ve güney olarak iki grupta toplandıkları gibi Mısır'daki prenslikler de biri yukarı Mısır'da diğeri Delta'da olmak üzere iki grup olmuşlardır [44].

Mezopotamya'dan Mısır'a bir istilâ dalgasının gitmiş olduğu bugün genel olarak kabul edilmekle beraber, bu dalganın takip ettiği yol hususunda, biri Suriye - Filistin, diğeri güney Arabistan ve Kızıldeniz istikameti olmak üzere iki nazariye ileri sürülmektedir [45]. Fakat, hem güney Arabistan yolunun uzaklığı, hem de Filistin'de tarihten önceki devirlere ait olarak dolmen'ler ile Umman'daki demir yatak gibi âbidelerin delâleti gözönüne alınınca, birinci nazariye daha uygun görülebilir.

Tinit'lere ait yer altı mezarlarında bulunan iskeletler üzerinde yapılan incelemeler, birinci neolotik devre nisbetle bu zamanda Mısır'da üç ırk bulunduğunu ve bunlardan birinin Mısır'a hariçten gelmiş olduğunu meydana koyduğu gibi, bu ırk dalgasının Mısır'a hangi yoldan girdiğini de belirtmiştir. Bu incelemelerin gösterdiğine göre, Tinit'ler zamanında bu üç

[43] A. Moret' Hist. anci. de l'Orient, T. I, p. 63.

[44] Flinders Petrie, Ancient Egypt, p. 114, *Paris*, 1916 ve A. Moret, Au Temps des Pharaons, p. 89.

[45] Mezopotamya'dan Mısır'a vukubulan istilâ hareketinin güney Arabistan ve Şap denizi yoluyla vukubulmuş olduğunu ileri süren Hall, bu iddiasında Mısır'ın bir geleneğine dayanmaktadır (Hall, H. R. The ancient History of Neaer East, p. 94 London, 1913). Bu efsanemsi gelenekte Mısır'ın millî tanrıları olan Horus ile Hathor'un menşe'leri Şap denizi'nin güney bölgesindeki Punt memleketinde gösterilmektedir. Efsaneye kıymet verenler, Mısır geleneklerinde Horus uşakları denilen istilâcıların, Asyadan Yemen tarikiyle gelerek Mısır'ın Hierakonpolis - Abidos bölgesinde yerleşmiş ve buradan bütün Nil vadisini fetetmiş oldukları nazariyesini ileri sürmüşlerdir. Fakat, eski bir efsaneye dayanılarak ileri sürülen bu iddia, son zamanlarda Suriye ve Filistin bölgeleriyle aşağı Mısır mezarlıklarında yapılan araştırmaların verimleri karşısında kıymetini kaybetmiştir.

tipten biri Mısır'ın güney, diğer ikisi de kuzey bölgesinde bulunuyorlardı. Başları küçük, yüz alâmetleri ince olan Güney tipi, Somali Gallas'larına ve güney Arabistan halkına yakın bir tipti. Kuzey bölgesinde yaşıyan iki tipten, Sami'lerle Libya'lıların karışmalarından doğan Semiko-libiyen tip, büyük başlı ve kemer burunlu olmakla diğer tiplerden ayrılıyordu. Kuzey bölgesinin üçüncü tipi ise, kısa burunlu brakisefal insanlardı. Menfis devrinin büyük hükûmet memurlarına, saray adamlarına ait istatüler, bu tipin tam bir örneğini belirtmektedir [46].

Bu son tip örneklerine, yani kafa tasları brakisefal iskeletlere ancak Mısır'ın kuzey kısmında rastlanması, fatih kavmi teşkil eden bu insanların, Suriye - Filistin yoliyle Delta'ya gelmiş olduklarını göstermektedir. Bütün belgeler, Mezopotamya bölgesinden gelen brakisefal orta Asya'lıların, kuzey Mezopotamya'da (Tel - Ahmer gibi) ve Suriye - Filistin'de bazı boylar bırakarak Süveyş üzerinden Mısır'a girmiş, burada Tinit medeniyetini kuran hâkim unsuru teşkil etmişlerdir. Bu stilâ üzerine buraların otokton halkı da güney taraflarına çekilmişlerdir.

Mısır'ın eski tanrılarından Seth ile Horüs arasındaki rekabet ve düşmanlığa ait efsanede, brakisefal istilâcılarla Mısır'ın eski halkı arasındaki düşmanlığın bir hatırasını sezmemek mümkün değildir. Biliyoruz ki sonraları Mısır'da lânete uğrayan Seth takır çöl tanrısı telâkki edilmiş, ecnebi memleketler tanrısı olan Sutekh ile bir tutulmuştur [47].

Cebel Lübnan'da eski devirlerde Negau denilen memleket tanrısı Hay-To'nun Tinit'ler devrinde Mısır'da hayat ve neşvünema ruhlarından sayılması da, istilâ hareketinin Suriye ve Filistin üzerinden vukua geldiğini teyit etmektedir [48].

[46] A. Moret, Des clans aux empires, p. 180 — 181.

[47] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 54 — 55.

[48] Hay-To eski zamanlarda Negau memleketi denilen bugünkü Cebel-Lübnan bölgesi tanrısı idi. Hayat ve büyüyüp serpilme kaynağı sayılan Adonis ırmağı (Nehri İbrahim), bu memleket içinden aktığı için mukaddes tanılıyordu. Bu ırmağın sürüklediği kum ve çamurlarla kırmızı bir renk alan su, yerlilerce Adonis'in kanı sayılıyor, bu itibarla ırmağa da Adonis adı veriliyordu (Montet, Le Pays de Negaou de Biblos et son dieu, p. 81, Syria 1925).

Mısır'da Gize mezarlıklarında bulunan iskeletler, fatih unsurun Mezopotamya kuzeyindeki dağlık bölgenin Alp'lı tip boylarına mensup olduklarını göstermektedir. Milâttan önceki dördüncü binde bunların ana boylarının Kas'lar, Lulubi ve Subaru'lar adlariyle yine bu bölgelerde yaşadıklarını biliyoruz. Zagros mıntakasında Diyala boylarında oturan Lulubiler'le yukarı Mezopotamya'dan Habur ırmağı kaynaklarına kadar uzayan alanı dolduran Subaru'ların Elam'larla bir soydan ve Orta Asya brakisefallerinden olduklarına göre, bunlardan ayrılarak Suriye ve Filistin'de, bir takım dolmenler bırakan ve oradan Mısır'a giderek ikinci Neolitik kültürünü ve birinci sülâleyi kuran halkın da, Orta Asya brakisefallerinden olacakları tabiidir.

İran yaylasında çok önemli araştırmalarda bulunan ve birçok yerleri kazmış olan arkeolog Herzfeld, 1928 tarihinde Oxford'da verdiği bir konferansta Elam, Sinear ve Subaru Neolitik kültürünün Orta Asya ana kültürüne bağlı olduğunu, elde ettiği belgelere dayanarak isbat etmek suretiyle bütün bunları ilmî surette teyit etmiştir. Herzfeld bu konferansa İran'da Persepolis (İştahr) ve Pasargad ile Sus'da bulunan keramik'leri ve cilâlı taş âletleri, bunlardan çok eski olan ve Türkistan'da, Sibirya'da ve Çin'de bulunanlarla mukayese ederek bütün bunların tek bir kaynağa, Orta Asya brakisefellerine ait kültüre dayandıklarını, bunların Orta Asya'dan bir taraftan Çin'e, diğer taraftan İran üzerinden Mezopotamya'ya, Küçük Asya'ya, Suriye ve Filistin'e akmış olan göç kafileleriyle nasıl yayılmış olduklarını izah etmiştir. Bütün bunlar gösteriyor ki :

Mısır'ın Tinit devri medeniyeti, Orta Asya'lı fatih ırkla yerli ırkın kaynaşmasından doğan neslin eseridir. Negada devrinden evvelki silâhlar, çanak çömlekler, paletler, Afrika'lı ırkın, Tinit sülâlesi devrine ait anıtlar ise Asyalı fatih ırkın mahsulüdürler [49].

C) Suriye ve Filistin'de Sami'lerin görünüşü

Suriye - Filistin'de Sami'lerin görünüşü tarih devrinde olmuştur [50]. Gerçi vaktiyle Hall, Sami'lerin ana yurdunu Suri-

[49] A. Moret, Des clans aux empires p. 180.

[50] Tarih alanına çıktıktan sonra türlü adlar alan Samilerin Arabis-

ye'de, diğer bir bilgin, T. Lagrange'da Mezopotamya'da aramış; hatta ilk Sami beşiğini Orta Asya'ya kadar götürenler bile olmuşsa da, halis Sami tipinin Arabistan'da bulunduğunu kesin olarak belirten Winckler'in neşriyatından sonra [51] Arabistan'ın Sami'lerin ana yurdu olduğu hemen hemen bütün bilginlerce kabul edilmiştir [52].

tan yarım adasından taşmalarında, iklim değişmesinden başka, iktisadî, dinî bir takım amillerin de tesiri vardır. Kuzey ve orta Arabistan volkanik çıplak dağlar, çorak, kısır topraklar, geniş kumlu çöller ile örtülüdür. Verimli topraklar ancak şurada, burada muayyen vahalar teşkil ederler. Su hemen her yerde kıttır. İklim cinsî münasebatı daima tahrik ettiğinden, durmadan artan nüfus kesafeti için açlık tehlikesi daima mevcuttur. Bu ahval, Arabistan'ın zaman zaman birbiri arkasından, etrafa göçmen dalgaları göndermesine sebep olmuştur. Burada rutubet derecesi fazla olduğu zaman hayvan beslemekle geçinen büyük insan yığınlarını, besliyebiliyorlardı. Fakat iklim değişip de rutubet azaldığı vakitler, insanlar ve sürüler ölmemek için kaçmak veya bir vaha, bir otlak aramak zorunda kalıyorlardı, Vahalar muayyen olduğu için bu yüzden kabileler arasında bitip tükenme bilmeyen gazveler şiddetleniyor, kuraklığın sürmesi bütün bir çöl halkının, insan dalgası halinde etrafa akmalarına sebep oluyordu. (E. Huntington, The pulse of Asia 1907). Samiler, tarih boyunca dört defa şimal Arabistan'dan kuzey - doğu ve kuzey - batı istikametinde büyük göç yapmışlardır. İlk büyük dalgalar kuzey doğu yönüne olmuş, Samiler Mezopotamya'da ilk insan medeniyetini parlatan Sumer'ler üzerine akmış, Fırat-Dicle vadilerini istilâ etmişlerdir. İkinci göç dalgası Amurru'ların Filistin ve Suriye üzerine akışlarıdır. Bu göç Sami'lerin buralardaki etnik gruplarla karışıp kaynaşarak buraların simasını az çok değiştirmiş olmalariyle neticelenmiştir. Üçüncü göç M. ö. 14 üncü asırda vukubulan Arami'lerin muhaceretleridir. Uzun zamanlar Mezopotamya ve Suriye sınırlarında dolaşarak buralardaki brakisefallerle karışıp kaynaşan ve onları da beraberlerinde sürükleyen Arami'ler, Sinear'da ve Suriye'de (Şam'da) birer hükûmet kurmaya muvaffak olmuşlardır. En son ve en büyük olan dördüncü göç, milâdi yedinci asırda, müslümanlığın uyandırdığı dinî heyecanla bir taraftan Mezopotamya, bir taraftan Filistin ve Suriye'ye, diğer taraftan da Mısır'a ve kuzey Afrika'ya doğru büyük zafer kafilelerinin yayılmasını intaç etmiştir. Bu yayılış İberik yarım adası da dahil olmak üzere Afrika'nın kuzey-batı ucundan, Asya'nın ortalarına, Hint içlerine kadar olan sahaları bir müddet için Arap hâkimiyeti altına sokmuştur.

[51] Winckler, Geschichte Babyloniens und Assyriens ve Sprenger, Das Leben und die Lehre Mohammeds, 1816, p. 241 ve Clay, The Empire of the Amorites. 28.

[52] Sami'lerin menşei ve ana yurtları ve ayrıldıkları gruplar hakkında Yakın Şark'ın birinci cildine bak. (s. 282-299).

Son yıllarda Mezopotamya ve Suriye'de yapılan araştırmalar, Sami'lerin buralarda görünüşlerinin tarih devrinde olduğunu, ve Arabistandan ilk önce Mezopotamya'ya taşan Sami dalgasının Suriye ve Filistin'de ancak milâttan önce 2500 senelerine doğru görüldüğünü meydana çıkarmıştır. Lotanu'da ilk görünen Samiler sonraları Mezopotamya'da Birinci Babil imparatorluğunu kurmuş olan Amurru'lardır. Batı Samileri adiyle de tanılan Amurru'lar, Sinear kültürü altında bulunan Lotanu'da, güneyden akan yeni dalgalarla çoğalırken, medeniyetçe de ilerlemeye başlamış, yerli halka karışıp kaynaşmışlardır.

Suriye - Filistin'e Amurru'ların mı yoksa Kenaniler'in mi daha önce geldikleri meselesinde bilginler arasında ayrılıklar vardır. Albert Clay, Amurru'ların Kenani'lerden evvel Suriye ve Filistin'de görünmüş oldukları kanaatindedir [53]. Edu. Meyer ise lehçelerini Akkad'lardan farklı gördüğü Amurru'ların Suriye' de görünüşlerini Akkad imparatorluğu zamanına kadar çıkarmaktadır [54]. Fakat, Sami'lerin Filistin ve Suriyede görünüşlerinin Mezopotamya'ya sokulmalarından haylı zaman sonra olduğu olayların belirtilerinden anlaşılmaktadır.

Suriye'ye yayılan Amurru'lardan bazı boylar, doğuda Fırat boylarına, güney - batıda Mısır'a kadar yayılmışlardır. Amurru dalgalarının yayıldıkları bölgelerde yaptıkları ırkî tesirler birbirlerinden farklı olmuştur. Sinear ve Mısır'a sokulan dalgalar küçük olduklarından, bunlar çok kesif olan yerli halk arasında karışıp kaynamış, memleketin siması üzerinde önemli tesirler yapmamışlardır. Amurru dalgalarının Sinear'ı yalnız siyasî bakımdan zayıflatmış olduğu anlaşılmaktadır.

Halbuki Suriye ve Filistin'de Amurru dalgalarının bıraktıkları tesir çok kuvvetli ve önemli olmuştur [55]. Buralara dolan Amurru'lar yerli halka nisbetle daha çok olduklarından,

[53] Albert Clay, The empire of Amorites, s. 28.

[54] Ed. Meyer, Histoire de l'antiquité, III, s. 298-299.

[55] Ras-Şamra'da bulunarak Ch. Virolleaud'nun yayınladığı tabletlerdeki bir efsanede Amurru'ların Arabistan'ın Kızıldeniz sahillerinden Sina, Filistin ve Suriye'ye yayıldıklarının izleri seçilmektedir. İkinci bin sonlarında veya birinci bin başlarında yazıldığı anlaşılan tabletlerin, eski bir hatıranın sonraları Suriye'ye dolan kavimlerin gelenekleriyle karıştırılmış

kendi dil, ve âdetlerini onlara aşılamış, eski halkı kendi içlerinde kaynatmış, Lübnan ile Şam arasındaki bölgeye yerleşenler, burada uzun zaman yaşayacak olan oldukça kuvvetli bir prenslik de kurmuşlardır. Fakat, Amurru'ların bir kısmı, göçebe kabileler halinde dağınık yaşadıklarından, kuvvetli bir birlik kuramamış, yabancı devletlerin nüfuzu altında yaşamaya mahkûm kalmışlardır. Bu kabilelerden doğuda Fırat boylarına doğru yayılanlar, buralarda yıllarca Sinear nüfuz ve kültürü altında kalmışlardır. Bunlardan birçok insanlar aylıklı asker, işçi olarak veyahut ticaret etmek üzere Sinear'ın kuzey sitelerine sokulmuş, buralarda yurdlanmışlardır[56]. Birinci Babil imparatorluğu devrinde Amurru'ların büyük yığınları Mezopo-

bir şeklini ihtiva etmekle beraber, Amurru'ların Arabistan'ın Kızıldeniz sahilleri istikametince kuzeye çıktıklarını açıkça belirtmektedir. Efsanede şöyle deniliyor: «Tanrı El'nin ilk şehirleri kurmak için yarattığı kahramanlardan biri olan Terak'ın oğlu Libani, Aşdod şehrini (Yafa ile Askalon arasında) kurmuş, Sina çölünün Negeb bölgesiyle Kadeş Barnea (aşağı Kadeş) deki göçebelerle anlaşmıştı. Bundan maksadı Aşdod'dan Sazlar denizi sahrasına gitmekti. «Tevrat'ta Sazlar denizi Elamk körfezi olduğuna göre, Kızıl denizden Yafa kuzeyine kadar giden ve Kızıl denizi Akdeniz'e bağlıyan kervan yolunda emniyetin temini meselesi bahis mevzuu olduğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz Amurrular da, hatırasını nesilden nesile yaşattıkları ilk akınlarını yaparken bu yolu takip etmişlerdi. Efsane eski yurtlariyle olan ilgilerini belirtmektedir. Gariptir ki bu efsaneyi yorumlayan R. Dussaud'ya dayanan tarihci A. Moret, bunu Fenikelilere isnadetmiş, ve efsanenin Eritre denizinin Kızıl deniz olduğunu belirttiği iddiasında bulunmuştur, A. Moret'nin Herodot Eritre'sinin Kızıl deniz olduğu iddiası doğru ise de, efsanenin Fenikelilere isnadı hakikate uymamaktadır. Efsaneye sonradan bir takım ilâveler yapıldığı, onun İsrail Oğullariyle ilgili şekle sokulmasiyle yani Terak'ın aynı zamanda Peygamber İbrahim'in de babası sayılmasiyle de sâbittir. Efsanenin aslı, üçüncü binde ve henüz Kenanlı'lar Suriye'de görülmedikleri zamanlarda. Ras-Şamra bölgesini işgal ettiklerini Mısır kaynaklarından öğrendiğimiz Amu'lara yani Amurru'lara aittir. Nesilden nesile intikal eden ve geçen zamanlar zarfında Suriye'ye yığılan birçok etnik grupların karışıp kaynaştıkları zamanda, tabletlerde tesbit edilen efsaneye, muahhar devirlere ait bir takım isimlerin girmiş olduğu ilk nazarda göze çarpmaktadır.

[56] Yakın Şarkın, Elam ve Mezopotamya'dan bahseden birinci cildinde (s. 509-524) belirtildiği gibi, kuzey Mezopotamya ve Fırat boylarına sokulmuş olan Amurru'lar Elamların Sumer kırallığını yıkmaları üzerine varlıklarını göstermeye başlamış, Ur sülâlesinin yıkılışında rol oynamış, İsin

tamya'ya çekilmekle beraber Lübnan ile Şam arasındaki alan da kurulan Amurru prensliği M. ö. ikinci binin ikinci yarısında Mısır ile Ḫatti devletleri arasında, bazan Mısır firavunlarını, bazan da Ḫattuşaş kıral larını metbu tanımak suretiyle varlığını korumuştur. (Harita: 3) Anadolu'da Ḫatti imparatorluğunun ve Mısır'ın kuvvetten düşmesi üzerine birinci bin başlarında istiklâlini kazanan Amurru prensliği, Asurluların Suriyeyi istilâlarına kadar devam edebilmiştir [57].

1. Üçüncü Binde Mezopotamya ve Suriye-Filistin

Akdeniz kıyılariyle Mezopotamya arasında bulunan Suriye ve Filistin, coğrafî durumunun icabı olarak tarih devrinin başlangıcından itibaren, vakit vakit hızlanmak üzere, Mısır ile Sinear arasında rekabet alanı olmuştur (Harita: 4).

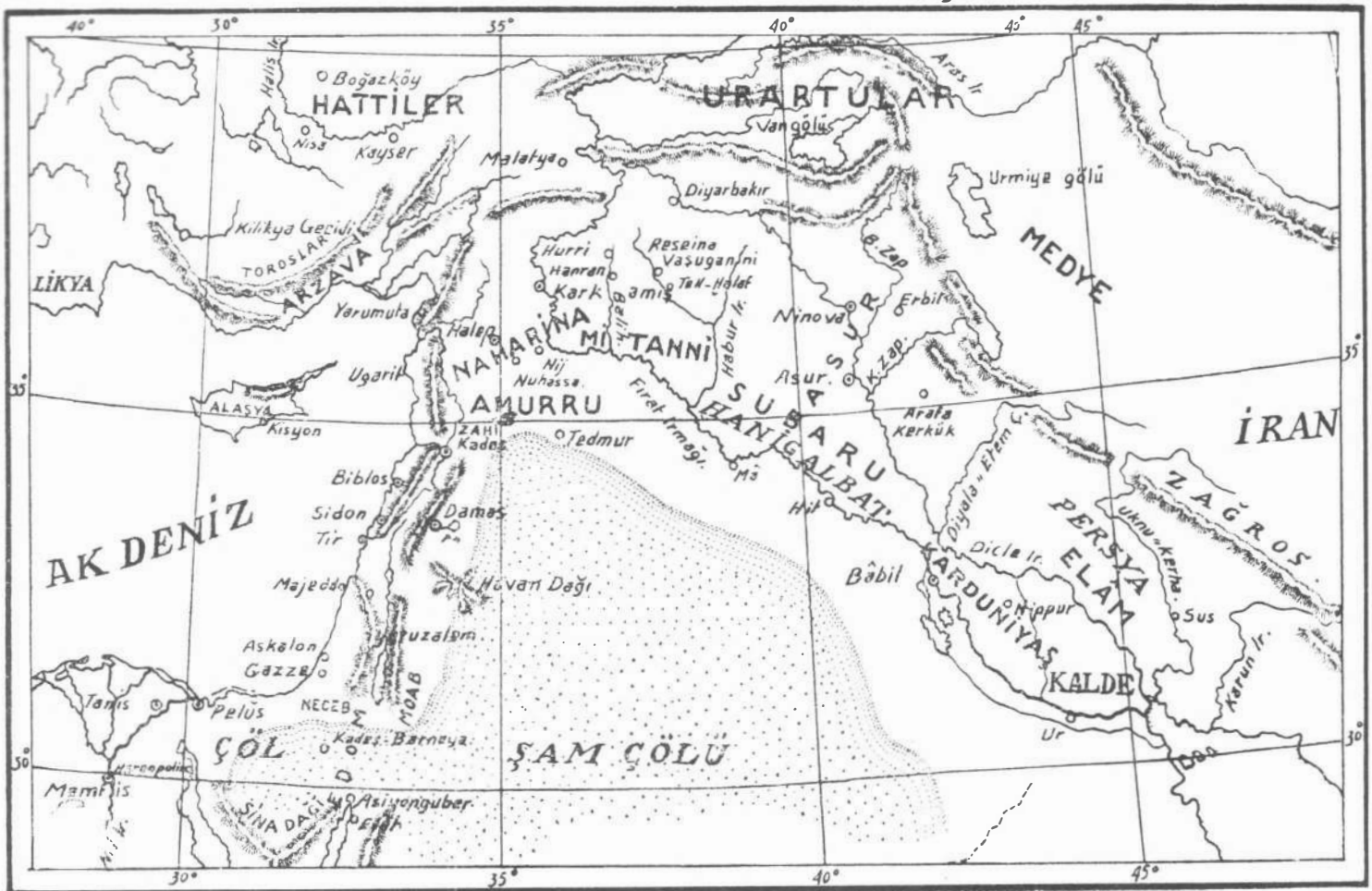
İlk medeniyet Sinear'da kurulmuş olduğu gibi, Suriye ve Filistin üzerinde eğemenlik hırsı da ilk önce burada belirmiştir.

ve Larsa arasında baş gösteren rekabet ve ayrılıktan faydalanarak kuzey Sinear'da Babil merkez olmak üzere müstakbel imparatorluğunun temelini atmışlardır (Takriben m. ö. 2092). Birinci Babil imparatorluğunun batı Samileri, yani Amurru'lar tarafından kurulmuş olduğunu ilk defa ortaya atan ve eski telâkkileri çürüten Winckler olmuş, H. Banke de bunu desteklemiştir,

Birinci Babil sülâlesinin en şöhretli ve en büyük hükümdarı olan Ḫammurabi'nin — garibtir ki bir aralık bunun mevhum bir şahıs olduğunu iddia edenler olmuştur — son zamanlarda bulunan bir tasviri, bu sülâlenin batı samilerinden yani Amrru'lardan olduğunu kesin olarak sağlamış, Winckler'in iddiasını teyit etmiştir. Kalker bir tablet üzerine nakşedilmiş olan bu tasvirde Babil imparatoru Ḫammurabi, sakal ve bıyığının vaziyeti, burnunun uzunluğu ile tam bir doğu samisi tipinde görünmektedir. Adları Akad'lara değil Amurru'lara benzeyen bu sülâlenin, batı samilerinden oldukları yine son zamanlarda keşfedilen yazılı tabletlerde tasrih edilmiştir. Bu tabletlerden Hammurabi'nin büyük memurlarından İturaştum tarafından yaptırılmış olan ve Ḫammurabi'nin tasvirini ihtiva eden tabletteki Sumerce yazıda bu hükümdar Martu yani Amurru'lar memleketi kıralı unvaniyle anılmış olduğu gibi, bizzat Ḫammurabi'de, ele geçen başka bir tabletinde kendisini Amurru'lar kıralı unvaniyle yad etmiştir,

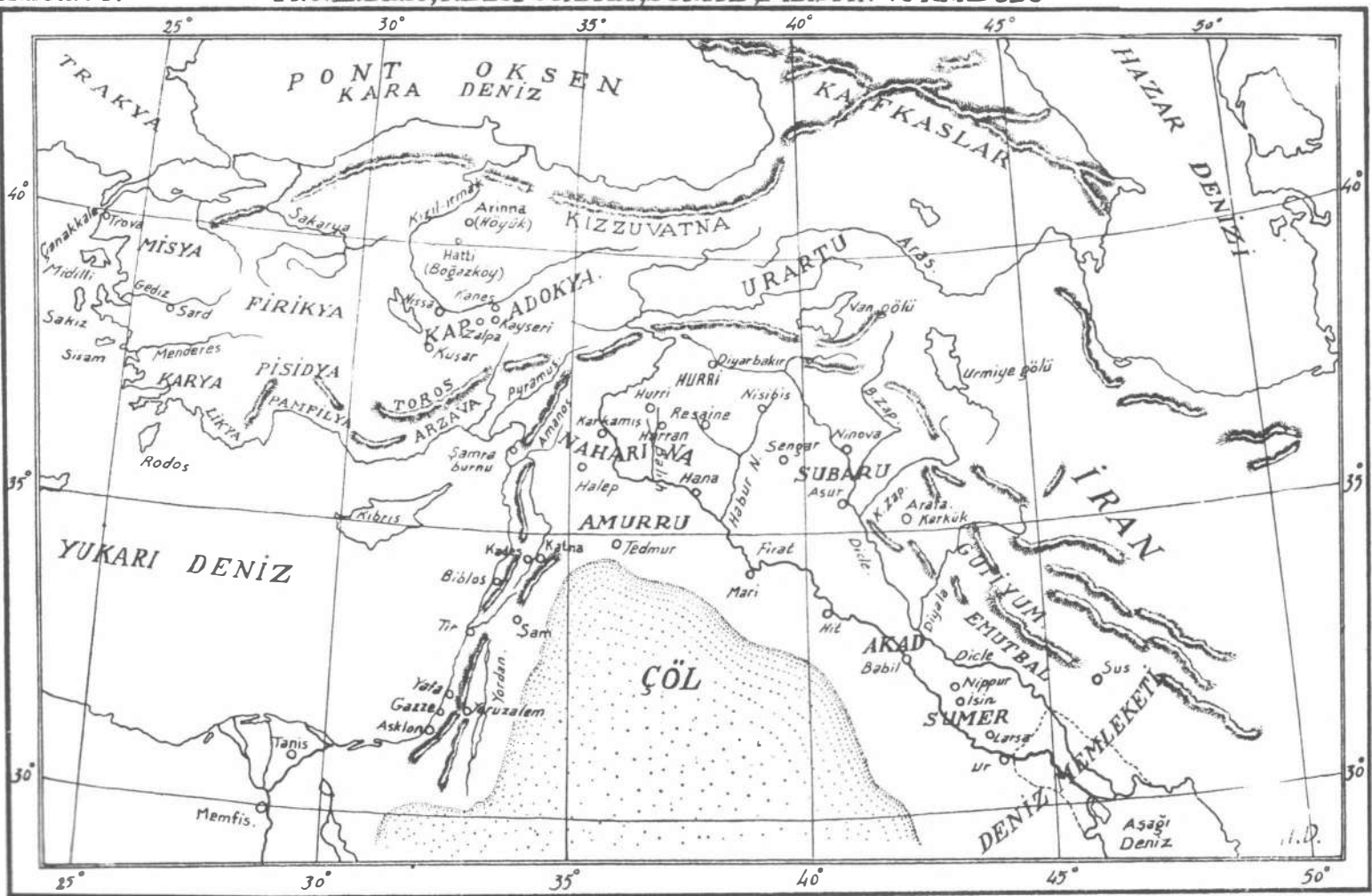
[57] Böhl, kanaaniter und Hebräer, 1911.

Hr.3 MISIRIN ASYA EYALETLERİ VE KOMŞU ÜLKELER.

H. Dağtekin.

Harita :4. M.Ö. III. Binde, MEZOPOTAMYA, SURİYE, FİLİSTİN ve ANADOLU

Bu hal, sebepsiz değildi: Suriye ve Filistin, eski şarkın iki büyük kültür merkezi olan Fırat-Dicle ile Nil vadileri arasında gittikçe genişleyecek olan siyaset ve ticaret yolu üzerinde bulunuyordu (Harita: 5).

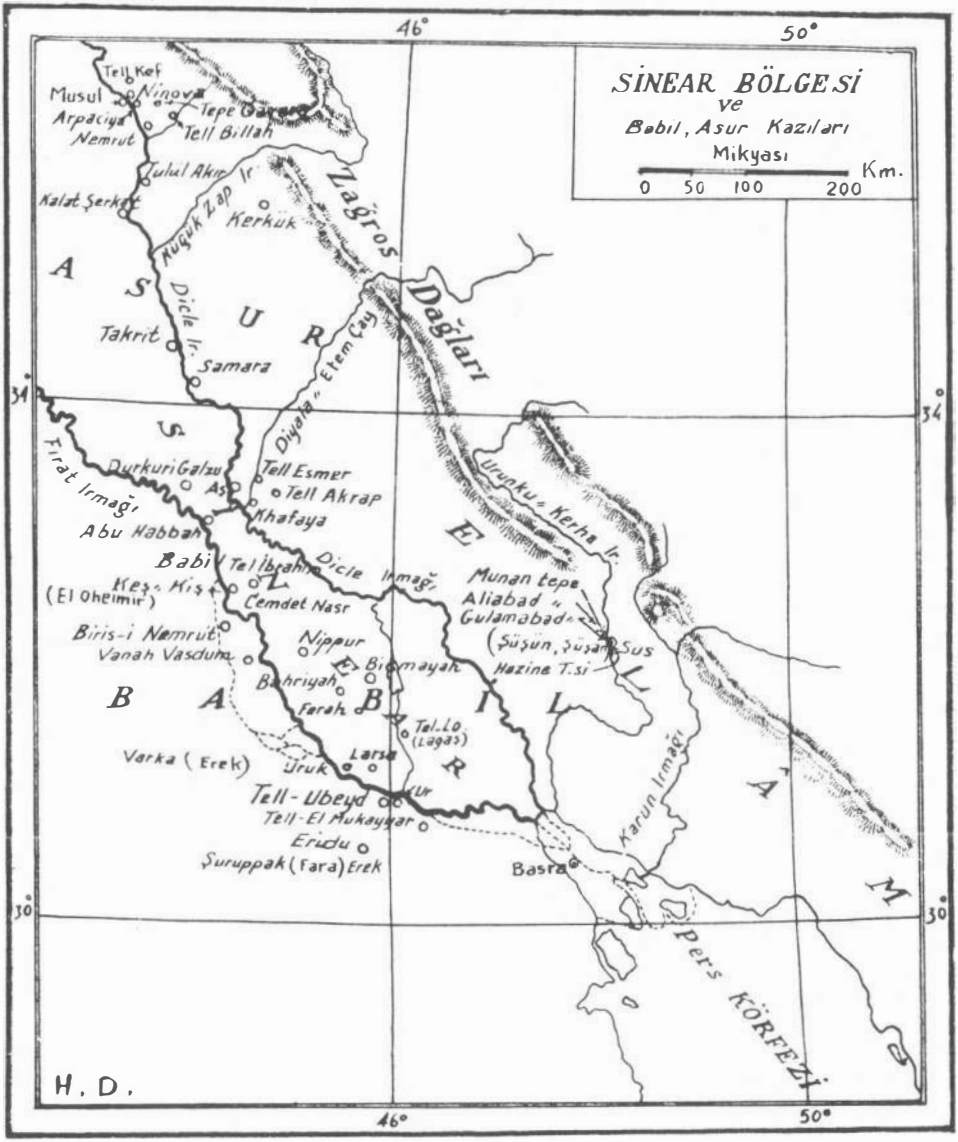
Fırat-Dicle boylarında kurulan devletler, coğrafî durum icabı Akdeniz'e çıkmak zorunda idiler. Nil kıyılarında kurulan devletler ise, memleketlerini ve ticaretlerini emniyet altında bulundurmak için, Fenike sahillerini, Filistin bölgesini ellerinde tutmak veya denetleri altında bulundurmak mecburiyetinde bulunuyorlardı.

Sinear'dan Akdeniz'e erişebilmek için, yalnız Fenike kıyılarını değil, Suriye ve Filistin'i de zaptetmek, buralarda yabancıların egemenliklerine meydan bırakmamak lâzımdı. Bundan başka bu bölgeden geçen ve Nil boylarına kadar giden büyük kervan yolunun emniyet altında bulunması da bunu gerektiriyordu. Daha prehistorik devirlerde Mezopotamya'dan Mısır'a kadar giden ve burada ilk sülâleyi kuran dalgalarla Fırat-Dicle boylariyle Nil vadisi arasında kültür münasebeti başlamıştı. Arkeoloji verimleri, daha o zamanlarda başlıyan bu münasebetin ticarî mahiyette devam etmiş olduğunu meydana koymuştur. Ticaret münasebetinin gittikçe gelişmek üzere devam etmesi, Filistin'in tabiatiyle bir transit merkezi olmasını icabettirmiştir.

Mezopotamya'da kurulan devletlerin Suriye ve Filistin üzerindeki bu ilgileri, Nil boylarında teşekkül eden hükûmetlerde de aynı şiddetle duyuluyordu. Nil deltası kıyılarındaki limanlar o zamanlarda Mısır ve Nubya'nın ihtiyaçlarına yetecek kadar çok ve elverişli değildi. Başta sedir ağacı olmak üzere Mısır'ın muhtaç olduğu maddelerden bir çoğu Lübnan'da, Suriye ve Filistin'de bol olarak bulunuyordu. Bu itibarla Fenike sahilleri ve Filistin bölgesi, yalnız siyasî emniyet bakımından değil, ticarî ihtiyaç noktasından da Mısır'ın daima alâkasını çekiyordu. İşte bu sebepler dolayısiyledir ki Suriye ve Filistin, ilk günden itibaren Mezopotamya'da kurulan devletlerle Nil boylarında teşekkül eden hükûmetler arasında bir ihtiras ve rekabet alanı olmuş ve böylece devam etmiştir.

Filistin sınırlarından geçen Mısır - Şam kervan yollarından başka Filistin'inde daha bir takım ticaret yolları vardı.

Harita : 5 .

SİNEAR BÖLGESİ
ve
Babil, Asur Kazıları
Mikyası
0 50 100 200 Km.
46°
50°
34°
30°
Tell Kef
Musul
Ninova
Arpaciya
Tepe Gawra
Nemrut
Tell Billah
Tulul Akir
Kalat Şerkat
Kerkük
Büyük Zap Irmağı
Zagros Dağları
A S U R
Dicle Irmağı
Takrit
Samara
Diyala Irmağı
Eşem Çayı
Furkuri Galzu
Tell Esmer
Tell Akrap
Fırat Irmağı
Abu Habbah
Khafaya
Uruntu Kerha Irmağı
Babil
Tell Ibzahim
Dicle Irmağı
Munan tepe
Aliabad
Gulamabad
(El Oheimir)
Cemdet Nasr
(Şüşun, Şuşan) Sus
Nippur
Biris-i Nemrut
Vanah Vasdum
Bismayah
Hazine T.si
Bahriyah
Farah
B A B I L
Tel-Lo
(Lagaş)
Varka (Erek)
Uruk
Larsa
Ur
Tell-Ubeyd
Tell-El Hukaymar
Karun Irmağı
Eridu
Şuruppak (Fara) Erek
Basra
Pers KÖRFEZİ
H. D.

Bunlardan en kısası Şam'dan çıkarak Şeria'nın doğusundaki araziden ilerliyen ve Lût gölünün kuzeyinde Şeria ırmağını atlıyarak Yeriho ve Kudüs'ten geçmek suretiyle Gaze'nin bir az kuzeyinde büyük kervan yoluyla birleşen yoldu.

Kara kervan yollarının deniz yoluna nisbetle çok ehemmiyetli olduğu bu eski zamanlarda transit merkezi olan Filistin'in, hem Mısır'da hem de Mezopotamya'da ne kadar büyük önemi olacağı kolayca anlaşılabilir. Bunun içindir ki ele geçen en eski vesikalar, her iki taraftaki büyük devletler arasında, Filistin yüzünden çok erkenden sözleşmeler, çarpışmalar başladığını göstermektedir. Bu devletle arasında anlaşma olduğu zamanlar, ticaret yolu emniyet altında bulunuyordu. İki devlet anlaşamadıkları takdirde Mısır, Filistin'i müdafaa etmek mecburiyeti karşısında kalıyordu. Bunun siyasî neticesi şu oluyordu : bu iki büyük devletin müsaadesi olmadan Filistin'de bağımsız bir prenslik kurulamıyordu. Her iki devlet, kuvvetlerinin parlak zamanlarında ise buna müsaade etmiyorlardı. Suriye ve Filistin'de müstakil ve kuvvetli hükûmetler teşekkül edebilmesi için, her iki devletin kuvvetten düşmüş, zevale yüz tutmuş olmaları lâzımdı. Aksi takdirde yerli prensler, bunlara boyun eğmeye, ya Mısır'daki veya Mezopotamya'daki devlete vergi vermeye mecbur oluyorlardı [58].

Suriye ve Filistin'in coğrafî durumları siyasî bakımdan bir ecnebi boyunduruğu altında kalmalarını icabettirmişse de aynı durum, kültür bakımından bilâkis bir takım faydalar temin etmiştir. Eski dünyanın medeniyet eserleri ticaret yollariyle bu memleketlere gelmiş, bu yüzden Suriye ve Filistin'de Mezopotamya ve Mısır medeniyetleri erkenden yayılmıştır.

Suriye ve Filistin'de, tarihin bu olayları M. ö. üçüncü bin ortalarından itibaren başlamıştır. Bu tarihten önceki beş yüz yıllık süre, prehistorik devrin yerini tarihî devre bırakmaya başladığı zamanlardır. Alaca karanlık devir sayabileceğimiz bu beş yüz yılda dahil olmak üzere, M. ö. on birinci yüz yıla kadar geçen zaman zarfında Suriye ve Filistin'in mukadderatı, çevrelerindeki memleketlerde kurulan imparatorlukların mukadderatına sıkı bir surette bağlıdır.

[58] Jeramias, Das alte Testament im Lichte des alten Orients.

M. ö. üçüncü binden itibaren Lotanu üzerinde Sinear'ın nüfuzu görülmeye başlamıştır. Sina ve Midiah yarımadası Sinearlılarca Magan adiyle tanılıyordu [59]. Hatta buradaki bakır madenleri Sinear'lıların tamahlarını çekmekten hali kalmıyordu. Fakat, Sinear ile Sina arasındaki mesafenin uzaklığı, tamahlarını tatmin etmek imkânını vermiyordu. Aynı bakır madenlerinin, daha yakın olan Mısırlılar için de çekici bir servet olduğunda şüphe yoktur.

Sinear'daki Lagaş sitesi prensi Ur-Nina (Ur-Nanşe) bıraktığı tabletlerde, kurduğu tapınaklar için uzak memleketlerden sedir ağacı getirttiğini iftiharla yazar. Bu uzak dağlar, Amanos değilse, Lübnan olmak icabeder. Fakat Lagaş'ın rakibi olan Umma sitesi patesisi (Ensi) iken parlak muvaffakiyetleriyle Uruk kırallığına yükselen Lugalzaggisi'nin (takriben M. ö. 2750 tarihlerine doğru) batı ile münasebetleri daha açık ve kesindir. Elde bulunan çivî yazılı tabletlere göre, Sumerlerin bu şanlı hükümdarının nüfuzu, "doğudan batıya„ uzanıyordu. "Fırat ve Dicle iç denizinden büyük denize kadar„ hâkimiyeti yayılmıştı [60]. Bu gibi kayıtlardan anlaşıldığına göre, Lugalzaggisi'nin nüfuzu Basra körfezinden Akdenize kadar hâkim bulunuyordu.

Kuzey Sinear'da Akkad kırallığını kuran Şaru-Kin. I (Sargon. I), Mezopotamya'dan başka Elam'ı hâkimiyeti altına alarak başkenti Agada'yı Yakın Şarkın kıblesi yaptıktan sonra hâkimiyetini, Amurru'lar memleketine doğru yaymış, Suriye'ye hâkim olmuştur.

Tabletlerinde kendisini dünyanın dört bucağının kıralı diye anan Naram-Sin de kendinden öncekilerin doğudaki fetihlerini koruyabilmiştir. Bundan sonra da Şar-kali-şarri, bu nüfuzu idame ettirmiştir. Akkad'ların yıkılışından sonra da Sinear'ın batı ile ilgisini kesmemiş olduğunu belgelerden öğreniyoruz. Zagros dağlarından akan Gut'lar (Guti'ler) Sinearı hükümleri altına almakla beraber, Sumer prenslerinin batı ile münasebetlerinin devamına engel olmamışlardır. Gut'ların Sinear'a hâkim oldukları devirde Lagaş sitesinde yüksek bir kültür yaşandığını

[59] Magan ile Medyen adları arasındaki yakınlık incelenmeğe değer.
[60] Hilprecht, old Babylonian inscriptions, II, 53.

zamanımıza kadar gelebilen tabletlerinden öğrendiğimiz Sumer prensi Gudea " dış denizinden iç denizine kadar yol açarak oranın dağlarından elde ettiği sedir ağaçlarını getirttiğini„ haber vermektedir [61].

Görülüyor ki, çok aydın olmamakla beraber, bize kadar gelebilen belgeler, M. ö. üçüncü binde Suriye ve onunla birlikte Filistin, Sineardaki devletlerin az çok nüfuzları altında kalmış, bazı devletler de adeta buranın siyasî bir parçası olmuştur. (Harita: 4. bak.)

Sinear'da Gut'lardan sonra kurulan üçüncü Ur sülâlesi hükümdarlarından Şulgi (2332 — 2274) de batı bölgelerini nufuzu altında bulunduran son büyük Sumer hükümdarı olarak belirmektedir [62].

Fakat M. ö. 2500 tarihlerine doğru Arabistan'dan ayrılan Amurru dalgalarından Sinear'a sokulabilenler, çoğunluk içinde, kaybolmakla beraber, buranın etnik simasını ve eski birliğini sarsmış, siyasî bakımdan memleketi zayıflatmıştır. Bunun ilk neticesi Sinear'ın Suriye ve Filistin üzerindeki nüfuzunu kaybetmesi, ikinci neticesi de Emutbal Elam'larının üçüncü bin sonlarına doğru Sinear'a gelmeleri olmuştur. Bu Elam hükümdarlarından Adda yani baba (ata = atta) unvanını taşıyan Kudurmabug'un nüfuzunun Sinear'ın batı sınırlarından taşarak Filistin'e kadar yayıldığı sanılmaktadır [63].

Fakat Babil'de, tarihte Birinci Babil imparatorluğu adını alan devleti kurarak az sonra Elam'ları Sinear'dan çıkaran Amurru'lar erkenden gözlerini ırkdaşlarının yoğun olarak bulundukları Suriye ve Filistin'e çevirmişlerdir. Bu hanedanın en kudretli hükümdarı olan Ḫammurabi (2003 — 1961) bütün Suriye ve Filistin'i hâkimiyeti altına almakta geç kalmamıştır [64]. Ḫammurabi, bu zamandan sonra, Babil kıralı unvanına Amurru kıralı unvanını da eklemiştir. Fakat, Ḫammurabi'nin haleflerin-

[61] Adolphe Lods, Israel, p. 59.

[62] Adolphe Lods, İsrael, p. 52.

[63] Ahdi-Atik'in *Tekvin-el-Mahlûkat* kitabında (XIV, I) Elamlıların 12 sene kadar Filistin'e hâkim oldukları yazılıdır.

[64] Ahdi-Atik'in *Tekvin-el-Mahlûkat* kitabında Filistin'i istilâ ettiği haber verilen Shinar kıralı Amrofal'ın Ḫammurabi olduğu kabul edilmektedir.

den Ammizadukka (1857 — 1838) den sonra Babil'in batı illerindeki nüfuzu azalmaya yüz tutmuş, nihayet 1806 da Anadolu Hatti'lerinin Babil'i istilâ ederek bu hanedanı ortadan kaldırmalariyle sona ermiştir. Suriye ve Filistin de çok sürmemek üzere istiklâllerine kavuşmuşlardır.

Birinci Babil imparatorluğunun kuruluşuna kadar geçen zaman, Yakın Şark'a hâkim olmak hususunda Orta Asya'lılarla Sami'ler arasında sürüp giden mücadele devridir. Bu mücadele Sumer medeniyet ve kültürünün Ön Asya'nın diğer bölgeleri gibi Suriye ve Filistin'de de yayılmasına sebep olmuştur. Humus'un kuzeyinde bugün Tel-el-Mişrife denilen eski Katna şehrinde üçüncü Ur sülâlesi zamanındanberi Mezopotamya tanrılarından Nin-Egal'e mahsus bir tapınak bulunuyordu [65]. Suriye ve Filistin, bu uzun devirdeki yakın ve sıkı münasebetlerin bıraktığı Sumer medeniyet ve dininin derin izlerini yüzyıllarca muhafaza etmişlerdir [66]. Birinci Babil imparatorluğu zamanından sonra Akkad dili, resmî dil olarak yaşamakta devam etmiştir.

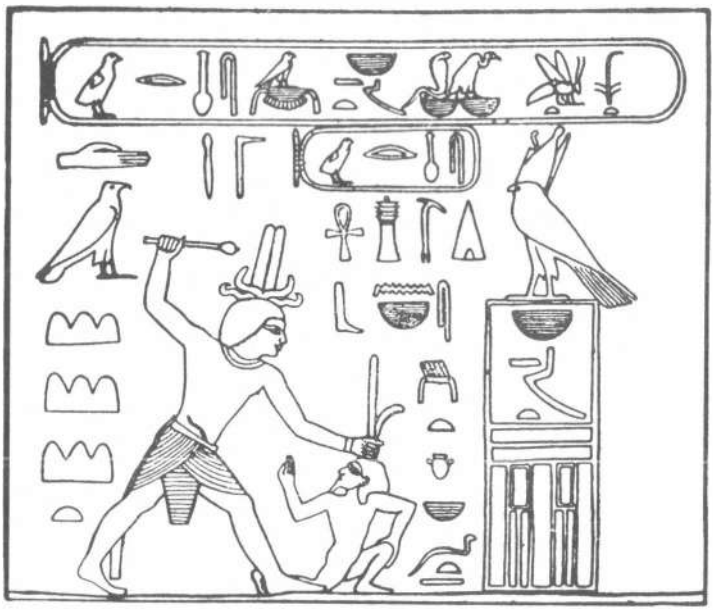
2. Üçüncü Binde Mısır ve Suriye-Filistin

Eski çağlarda (M. ö. üçüncü binde) Sinear kıralları zaman zaman Suriye ve Filistin'i nüfuzları altına almış, bazan buralara kadar akınlar yapmış olmakla beraber, hiçbir vakit bugünkü, mânasiyle bu bölgelere hâkim olamamışlardı. Bu hal birinci sülâleden itibaren Mısır firavunlarında bu bölgeleri elde etmek yolunda bir ihtiras uyandırmıştır. Firavunlar Mezopotamya'ya ve Asya içerilerine giden ticaret yollariyle birlikte Suriye ve Filistin'i elde etmeği memleketlerinin menfaatleri icabı tanıyorlardı.

Manétho'nun yazdığı gibi, birinci sülâle firavunlarının Sina yarımadasında Asyalı unsurlarla çarpıştıklarını gerçekleştiren belgeler bulunmuştur. Firavunlar Asyalı unsur

[65] E. Meyer, Hist. de l'antiquité, III, p. 266.
[66] Sayce, Early Israél, London, 1899, p. 73.

tarafından işletilmekte olan buradaki bakır ve turkuvaz madenlerini elde etmek amacını güdüyorlardı. Birinci sülâlenin yedinci firavunu devrinden itibaren Mısırlı'ların bu emelleri gerçekleşmiş, Sina bakır madenleri ellerine geçmiştir. Taşlarla dolu Maghara vadisinde bir kaya üzerinde birinci sülâle firavunlarından birinin, ordu şefleri önünde bir yerliyi topuziyle dövdüğünü tasvir eden bir kabartma vardır [67]. Parlemo vesikası Mısır'da dördüncü firavun sülâlesini kuran Snefru'nun, batıda bir takım harpler yaptığını ve Filistin'e kadar uzandığını göstermektedir. Sina'daki bakır ve turkuvaz madenlerini işleten bu firavun, büyük bir kaya üzerindeki kabartma resminde, bir yerliyi boğazlarken görülmektedir (Res. 14). Bunun zamanından itibaren Mısır ile Suriye'nin

Resim 14 — Snefru'nun bir asyalıyı öldürmesi.

Biblos (Byblos) limanı arasında ticarî münasebet başlamış olduğu belgelerde görülüyor, Mısır'da büyük ehramların yapıldığı bu

[67] R. Weill, Recueil des inscr. du Sinai, p. 97.

devirde mezarların inşası için gerekli olan reçine ve sedr kerestesi Lübnan dağlarından tedarik ediliyor, Biblos limanından Mısır'a sevkolunuyordu. Sedr ağaçlariyle yüklü bir geminin Suriye kıyılarından ayrıldığını gösteren belgeler vardır.

Görülüyor ki daha bu ilk çağlarda Mısır, Filistin ve Suriye sahilleri üzerinde bir nüfuz kurmaya çalışmıştır. Snefru'nun Lübnan'dan reçine ve sedr ağacı kerestelerini taşımak üzere kırk gemiyi Suriye sahillerine göndermesi, Mısır'ın Asya topraklariyle ticaret münasebetini ne kadar ilerletmiş olduğunu göstermektedir. Fakat emperyalizm amacını güden devletlerin, tacirleri arkasından asker kıtaları sevketmeleri değişmez bir usul olduğundan, Lübnan sahillerinden keresteler deniz yoluyla çekilirken Mısır askerleri de Sina çölünden Filistin'e yaklaşıyorlardı.

Dördüncü sülâlenin, Herodot'un Kheops dediği büyük ehramı yaptıran ikinci firavunu Khufu bir kabartmada bedevî esirleri öldürürken gösterilmektedir. Beşinci sülâleden Sahura (Sefres) de Lübnan bölgesine kadar bir akın yapmıştır. Ehram şeklindeki tapınağında, Asyalıları firavunun önüne getiren bir kaç tanrı görülmektedir. Mezarının üzerinde de âyinlerinin bir resmi vardır [68]. Sahura'nın bir kabartmasında da Mısır filosunun Lübnan kıyılarında yaptığı bir muharebeden dönüşü tasvir edilmiştir. Gemiciler, buralardan aldıkları tutsakları sürüklemekte, onları kendileriyle birlikte "selâm sana Sahura, ey güzel cemale şahit olan canlıların tanrısı„ diye bağırmaya mecbur etmektedirler. Beşinci sülâle devri asilzadelerinden İnti adında birinin mezarında Mısırlı askerlerin Samiler'in siperlerine hücumlarını tasvir eden resimler bulunmuştur. Bu siperlerin Filistin'in cenubunda, Arabistan sınırlarında olduğu anlaşılmaktadır. Bu tasvirde Samiler ümitsizlik içindedir. Mısırlı'lar ise tırmandıkları bir kale duvarında gedik açmışlardır. Şehir halkının bir kısmı öldürülmüş, geri kalanlar da esir edilmiştir.

Beşinci sülâlenin son hükümdarı Unas (Onnon) gibi altıncı sülâlenin ikinci hükümdarı Pepi I. de Sina bakır madenlerini işletmiştir.

[68] Borchardt, Das Grabdenkmal des Königs Sahure, II, p. 18—20.

Fakat Sinear kültürü altında kalan Suriye ve Filistin halkı, Mısırlıları sevmiyor, güney bedevileri fırsat buldukça Mısır sınırlarına akınlar yapıyor, bulduklarını yağma ediyorlardı. Hatta M. ö. 2540 da kurulan altıncı sülâlenin ikinci hükümdarı Pepi I. takriben 2500 tarihlerine doğru Filistin bölgesinden Mısır'ı tehdit eden bir istilâ hareketine karşı koymak için ordusunu silâh altına almak mecburiyetinde kalmıştı. Bu gibi akınları önlemek üzere general Umu veya Unas Filistin'e girmiş, bu kuvvetleri müşkülâtla Karmel kuzeyinde perişan ederek Mısır'ı kurtarmıştır.

General Umu (Unas) nun bu sefere ait raporunu ihtiva eden ve son zamanlarda bulunan bir yazıt, Kharu (Filistin) nun bu zamanlardaki içtimaî, siyasî, medenî ve etnik durumunu pek güzel tanıtmaktadır. Yazıtın tasvirine göre daha o zamanlarda Filistin'de türlü etnik gruplara mensup kavimler bulunuyordu. Bunların muntazam orduları, müstahkem hisar ve şehirleri, kuvvetli kültürleri vardı. Buğday ekip biçiyor, üzüm bağları, meyve ağaçları, evcil hayvanlar yetiştiriyor, keten ve yünden kumaş dokumayı biliyorlardı.

Yazıttan öğrenildiğine göre, Asyalı (amu) lara ve bedevi-(Heriu-Şa) lere karşı açılan harp için binlerce kişilik bir ordu teşkil edilmişti [69], bu ordu Heriuşa'ların memleketini yakmış, kalelerini yıkmış, bağlarını, incirliklerini sökmüş, binlerce düşmanı öldürmüş, pek çok da esir almıştı. Umu (Unas) beş defa "çöl halkına„ ceza vermeye gönderilmişti [70]. Karmel'in kuzeyine de asker çıkarıldığı sanılıyor.

Yazıtta deniliyor ki: " Nez memleketinde anlaşmazlık yüzünden Barbar'lar arasında isyan çıktığını haber alınca askerlerimi gemilere bindirdim. Çöl sakinlerinin kuzeyindeki dağlar halkının daha ilerilerine sokuldum„ [71].

Altıncı firavun sülâlesine ait yazıtlarda görülen bu bilgileri, çivi yazılı tabletler de teyit etmektedir. O kadar kesif olmayan Kharu halkının M. ö. 2500 tarihlerine

[69] Erman, Zeitschrift für Aegyptische Sprache, 1882, p. 1—29.

[70] Birch, Records of the past, II, 1, s. 99; ve Maspero, Dawn of civilisation, p. 419.

[71] Birch, Records of the Past, II, I. s. 99.

doğru Mısır üzerine yürümeleri, fütuhat hırsından ziyade arkadan gelen bir tazyik neticesi olması ihtimali daha kuvvetlidir. Bu tazyik, bu asırlarda Zagros dağlarından önüne durulmaz bir çığ halinde Sinear'a akan Guti'lerin sebebiyet verdikleri göç dalgalarından ileri gelebileceği gibi [72] Amurru Sâmi'lerinin Arabistan'dan Filistin ve Suriye'ye doğru akmalarının bir neticesi de olabilir. Fakat Mısır'ı tehdit eden bu çöl sâkinlerinin, bu zamanlarda Arabistan'dan kuzeye doğru taşan sâmi Amurru dalgalarından Sina içlerine doğru akanlar olması daha kuvvetli bir ihtimal görülebilir.

General Umu'nun seferi, Lotanu (Suriye - Filistin) halkını firavunlara düşman yapmıştı. Esasen firavun Pepi I. zamanındaki büyükçe seferden sonra Mısır firavun'larının Filistin bölgesinde tutunamamış oldukları da anlaşılmaktadır. Yedinci sülâle hükümdarlarından Pepi II. nin [73] uzun süren saltanatından sonra Menfis hanedanı içtimaî ve siyasî kargaşalıklarla inhilâle sürüklenmiş, Herakleopolis, Memfis'in yerini tutmuş, (dokuzuncu ve onuncu sülâle devirleri) güney Mısır, Teb prenslerinin idareleri altında istiklâle doğru yürümeye başlamıştır [74]. Bu yüzden Mısır, Pepi I. den sonra Asya ile ilgilenmeye vakit bulamamış, yalnız Suriye'yi değil, Filistin'i de tamamiyle Sinearın nüfuzuna bırakmıştır. Son zamanlarda ele geçen bir takım belgeler, onbirinci firavun sülâlesinin sonlarına, yani M. ö. 2000 tarihlerine doğru bütün Filistin ve aşağı Suriye kıyılarının Mısır'a düşman bir halkla meskûn oluduklarını meydana koymuştur [75]. Sinear, bu tarihe gelinceye kadar, zaman zaman müdafaa zorunda kalmakla beraber, Suriye üzerinde kuvvetli bir egemenlik kurmuş olduğundan, Sumer-Akkad kültürü her tarafa iyice yerleşmiş, buralar halkını Mısırlılara hasım bir duruma sokmuştur. Suriye ve Filistin'de çivi yazısı ile Akkad lehçesinin M. ö. on dördüncü yüzyıla kadar devam etmesi,

[72] Ed. Meyer, Hist. de l'antiquité, III, p. 266 ve A. Moret, Des clans aux empires, p. 246 –249.

[73] Abidos listesi Pepi II den sonra 17 kıral sayarak XI inci sülâleye geçmektedir. Sakkarah listesi ise Pepi II den XI inci sülâleye geçiyor. (A. Moret, Des clans aux empires p. 208).

[74] Ed. Meyer, Hist. de l'antiquité. III, p. 217-279.

[75] Adolphe Lods, Israel, p. 53.

Sinear'ın bu ülkeler üzerindeki tesirinin ne kadar derin olduğunu göstermektedir. Bu tesir, Lotanu halkının önemli bir zümresini teşkil eden Amurru'lardan inen birinci Babil sülâlesi zamanında daha ziyade artmıştır. Ḫammurabi, firavunların gayretlerine rağmen, Suriye'de Babil hâkimiyetini kurmuş ve kuvvetlendirmiştir.

Amurru Sâmi'lerinin Sinear'da birinci Babil devletini kurmaları, Filistin bölgesindeki Samîlerin cür'etlerini arttırmış olduğundan, buralardaki kabileler zaman zaman deltaya kadar sokularak Mısır şehirlerini tehdide koyulmuşlardır. Herakleopolis'deki dokuzuncu sülâle firavunlarından Merikara oğluna bıraktığı vasiyetnamede bedevî Sâmi'lerin bu çapulculuklarından acı acı şikâyet etmekte [76], Mısır'ın kuzeyinde Filistin'lilere karşı surlar, kuvvetli manialar yapması yolunda nasihatlar vermektedir.

Bu yazıttan firavun Merikara'nın Filistin'i görmüş olduğu anlaşılıyor. Çünkü burada Filistin toprakları tasvir edilerek "Amu fakir, sularla kaplı, sayısız ağaçlarla örtülü dağları yüzünden geçilmesi müşkül bir memlekettir.„ denilmektedir [77].

Herhalde bazı emareler, altıncı sülâleden önce Filistin'in bazı kısımlarının Mısır'ın nüfuzu altında bulunduğunu fakat, yedinci sülâleden on birinci sülâleye kadar (takriben 2500-2000) yani Mısır'ın siyasî ve askerî kudretinin zayıfladığı zamanlarda bu nüfuzun azaldığını göstermektedir. Fakat kuzey Suriye'de Ras-Şamra (Ugarit) da yapılan yeni kazılar, XII. sülâlenin tekrar buralara kadar egemenliğini sağladığını göstermiştir [78].

Öyle görülüyor ki Sinear'ın birinci Babil hanedanının zayıflaması, Mısır'ın da altıncı sülâleden on ikinci sülâleye kadar uzayan devirde harice karşı askerî hareket yapabilecek bir halde olmaması, Suriye ve Filistin halkına nefes aldırmış, buralarda küçük müstakil devletler kurulmuştur. Senuhet'in sergüzeşti hakkındaki Papirus müellifinin [79] Suriye'li prenslerin

[76] A. Moret, Des Clans aux empires, p. 258.

[77] Jurnal of Egyptian Arch. 1914.

[78] Sshaeffer, Cl. F., Ugaritica, Paris, 1936, s. 19 v. d.

[79] Mısır'da orta imparatorluk devrinde çok meşhur olan bu sergüzeşt, o zamanlarda hiyeratik bir papirus üzerine yazılmıştır. Bu gün Berlin'de bulunan bu papirus (Erman, Aus den Papyrus des

durumlarına dair verdiği malûmat, bunların bağımsız ve oldukça nüfuzlu ve kudretli olduklarını göstermektedir [80]. Çünkü Mısır'ın sınırları dışıyla uğraşamıyacak bir duruma girdiği bu zamanlarda Sinear'da da birinci Babil imparatorluğu Anadolu Hatti'lerinin yıldırım akınları önünde yıkılınca [81], bu memlekette iç çarpışmalara sahne olmuş, Suriye ve Filistin de bu iki rakip memleketlerin nüfuzlarından bir müddet için kurtulmuştur.

Königlichen Museums zu Berlin, 20-29) milâttan önceki ikinci bin başlarında, yani İbranilerden evvel Lotanu'nun doğru sayılan bir tablosunu çizen en eski bir belge olması itibariyle çok kıymetlidir. Eski Mısır'ın klâsik bir parçası olarak dünya edebiyatına da girmiştir. (Breasted, Ancient records of Egypt, 1906, I. 233). Mevzu şudur: Firavun'un genç naibi prens Senusret I (Sesostris 1980-1939) in kumandasındaki ordusu, Deltanın batısında Libya'lılarla harp ederken firavun Amenemhet I'in (1980) öldüğü haberi geliyor. Senusret bunu kimseye söylemiyerek doğruca başkente gidiyor. Saraya girerek tahta oturuyor. Kendisini kıral ilân ediyor. Karargâhta bulunan prenslerden Senuhet bunu öğrenince hayatını tehlikede görüyor, yeni kıralın kendisini öldürmesinden korkarak geceleyin Lotanu'ya doğru kaçıyor. Fakat ilk merhalede bedevî akınlarına karşı Amenemhet I tarafından berzahta yapılmış olan prensler duvariyle karşılaşıyor. Gündüzü bir çalı dibinde geçiriyor. Geceleyin tırmanarak surları aşıyor, şafakla beraber Petni'ye erişiyor. Buradan Ken-over'e geçiyor. Burada kendisine iyi muamele eden bir kaç bedeviye rastlıyor. Bir müddet onların yanında kalıyor. Sonra Biblos'a oradan da doğuya Kedem'e gidiyor. Burada altı ay kaldıktan sonra yukarı Rezenu (Lotanu) prensi ve Amu'nun oğlu olan Enşi'nin yanına gidiyor. Kendisini iyi kabul eden Lotanu prensi kızını ona vererek kendisine damad ediyor. Bir de her çeşit meyveler ve bol buğday ve yulaf yetiştiren Aioa arazisini veriyor. Ordusuna komutan yapıyor. Senuhet burada, senelerce Lotanu prensinin generali olarak kalıyor. Büyük başarılar gösteriyor. Bütün devletlerin kırallarına karşı Lotanu prensine bir zafer harbi kazandırıyor. Fakat her şeye rağmen Senuhet Mısır'ı bir türlü unutamıyor. Nihayet firavun'dan bir af mektubu geliyor. Hemen vatanına dönüyor. (A. H. Gardiner, Notes on the Story of Sinuhe, Paris, 1916). Sinuhet sergüzeştini anlatırken Suriye ve Filistin hakkında çok önemli malûmat vermiştir. Bu malûmattan o zamanlarda bu memleketlerin müreffeh, koyun keçi sürüleri, incir, üzüm başta olmak üzere her çeşit meyveleri, balı, hububatı bol, şarabının su gibi mebzul olduğu anlaşılmaktadır.

[80] A. Moret, Des clans aux empires, p. 200.

[81] Dussaud, Babil'in istilâsından sonra buradaki Marduk ve Sarpanit tanrılarına ait heykellerin Fırat nehri üzerindeki Hama şehrine götürüldüğünü bildiren yazıta dayanarak, birinci Babil hanedanının Sami Amurrular tarafından yıkıldığı ve Hatti'lerin bunlara yardım etmekten başka bu

Lotanu bu devirde Mısır'ın ve Mezepotamya'nın siyasî nüfuzlarından kurtulmuş olmakla beraber, her iki tarafla olan ticaret münasebetleri devam etmiştir. Katna (Tel-el-Mişrife) da bulunan on ikinci sülâle firavunlarına ait bir sifenks (Res. 15) bu münasebetin devamını göstermektedir [82].

Görülüyor ki üçüncü binde Lotanu, Mısır ile Babil arasında paylaşılamıyan ve devamlı çarpışmalara sahne olan bir memleketti. Fırat ve Dicle vadîleriyle Nil vadisi devletleri arasında, Lotanu üzerinde daimî bir menfaat zıddıyeti vardı. Güneyde Mısır tesir ve nüfuzunun, kuzeyde Babil egemenliğinin daha fazla olması tabiî idi. Fakat başlangıçta, Lotanu Amurru'lariyle akraba olan Babil, daha nüfuzlu bulunuyardu.

Resim 15 — Katna'daki Nin-Egal tapınağına prenses İta'nın armağan ettiği sfenks.

Ç) M. ö. ikinci binde Suriye ve Filistin

1. Etnik Gruplar

Yukarıki bölümlerde üçüncü bin sonlarında Suriye ve Filistin halkının, buralarda ilk görünen Negritolar, onları takip eden Şamitler (Hamiler) ile yukarı Mezopotamya'dan inmiş olan

hususta bir rolleri olmadığı yolunda garip bir iddia ileri sürmektedir. (Dussaud, Syria, p. 222. 1927). Fakat, evvelce de söylediğimiz gibi Ḫatti'lerin komutası altında Birinci Babil hanedanını yıkanların Sami Amurru'ler değil, Asyanik'lerden Ḫurri'ler olduğu şüphesizdir. Sami Amurru'ların bu maceraya karıştıklarına dair bir kayıt yoktur. E. Meyer de bu noktaî nazarı kabul etmektedir.

[82] Dussaud, Syria, 1927, s. 191.

Kharu'lar ve Arabistan'dan çıkan Amurru'lardan mürekkep olduklarını görmüştük. Mısırlılar memleketin ilk halkına Tuntiu, Mezopotamya kuzeyinden gelerek Suriye'nin yerli halkiyle birleşenlere Amu (Asyalı) veya Kharu, göçebe Sami bedevilere ise Heriu-Şa diyorlardı. Lotanu'ya dışarıdan yeni akın dalgaları dolduktan sonra eski halk kalıntıları ya kendiliklerinden mağralara çekilmiş veya istilâcılar tarafından ücra yerlere sürülmüşlerdir, buralarda bir müddet için serbestiliklerini koruyabilmişlerse de, nihayet kültürleri daha yüksek olan istilâcılara râm olmak zorunda kalmışlardır. Bu suretle varlıkları büyük yığınlar içinde erimiş, hatıraları efsanelerde dev cüsseli mahlûklar deye İbraniler devrine kadar yaşamıştır.

Lotanu'ya ikinci binde de bir kaç defa, hariçten yeni insan dalgaları akmıştır. Bunların tarihte iz bırakmış olanları batıdan Akdeniz yoluyla gelmiş olan Egeli'ler, güney - doğu Anadolu'dan akan Mitanni-Ḫurri'ler, orta Anadolu'dan inen Ḫatti'ler [83] ve nihayet kuzey Mezopotamya'dan taşan Aramilerle Mezopotamya'dan geldikleri sanılan İbranilerdir (Res. 16). İkinci bin sonlarına doğru Anadolu'yu alt üst eden büyük kaynaşmalar sırasında Mısır kaynaklarında Kuzey veya Deniz halkı denilen kavimlerden bir takım boylar da Suriye ve Filistin'e yayılmışlardır. Birbiri arkasından vukubulan bu istilâlarla dolan Lotanu'da yer yer etnik gruplar teşekkül etmeye başlamış, Amurru'lar Sami grupları doğurmuş, Ege'lilerle Samî'lerin karışmalarından da Ken'anî'ler, Fenikeliler üremiştir. Mısır ve Mezopotamya'nın satvetlerini kaybettikleri bu ilk devirde, istiklâllerini kazanan Suriye ve Filistin'deki bu etnik gruplara da birbirleriyle çarpışa çarpışa memleketi bir mezbahaya çevirmişlerdir.

[83] Ahdi-Atik'de İsrail oğullarından olan Héte'lerden yani Ḫatti'lerden çok bahsedilmiştir. Yeşu kitabında (1,4) Filistin'e ve Fırat'a kadar olan Suriye bölgesine Ḫatti'ler memleketi denilmiştir. Tekvin kitabında (23 - 3, 20) ise İbrahim devrindeki Ḫatti'lere (Hete'lere) dair önemli malûmat verilmiştir. Samuel kitabında (Sam 2, 7, 5, 24) Oront vadisi giriş yerindeki Kadeş şehri Ḫatti'lerine temas edilmiştir. Dördüncü Müluk kitabında (7,5) Ḫatti'lerin o zamanlar pek meşhur olan harp arabalarından ve süvarilerinden bahsolunmuştur. Hezkiyal kitabında (16,3) Orşelim (Kudüs) ün menşeine imaen « senin aslın ve doğuşun Kenan'ilerin diyarında idi. Baban Amurru ve anan da Hete (Ḫatti) idi » denilmektedir.

Resim 16 — Mısır anıtlarında tasvir edilen Egeli'ler.

Suriye ve Filistin'e dolan etnik gruplardan Ḫatti'ler önceleri her tarafa yayılmış bir halde bulunuyorlardı. Kenanlı'lar, yukarı Oront ile Nazana ve Şeria ırmakları vadileriyle Akdeniz kıyılarında [84] Amurrular anti Lübnan ile Ki-Maşk (Şam arasında Ḫurri - Mitanni'ler ise Suriye'nin merkezinde ve kuzeyinde oturuyorlardı. Bunlara daha sonraları, Filistin'e adlarını vermiş olan Kuzey ve Deniz halkından Pulestiyu'larla İbrani'ler, Arami'ler, Nabati'ler, Mabati'ler... gibi yeni yeni etnik gruplar katılmışlardır.

Kenanlı'ların menşei meselesi

Bu etnik gruplardan son zamanlarda menşeleri hakkında en çok tartışmalar yapılanı Kenanlılardır. M. ö. ikinci binde ve daha sonra Filistin'in ve batı Suriye Akdeniz sahillerinin en önemli etnik gruplarından birini teşkil eden Kenan'lılar, Tevrat ananesine kıymet verildiği zamanlarda Nuh'un Ham adlı oğlundan üredikleri ve kuzey Afrika ile Filistin - Suriye ve Mezopotamya'nın en eski halkını teşkil ettikleri iddia olunan Şamit'ler veya Kuşit'ler (Kuşlar) ile akraba sayılıyorlardı [85].

[84] Kenan'lıların Suriye sahillerinde görünüşlerinin milâttan önce takriben 1700 tarihlerinde vukubulduğu kabul edilmektedir. (Clay. The empire of the Amorites, 1920 ve Paton, Early History of Syria and Palestine, 68 - 70).

[85] Tevrat, Tekvin kitabı, 9,18 ve 10,6 son yüzyıllara kadar bütün insan bilgileri için kaynak olan Tevrat, fikirleri yıllarca kutsî sayılan hurafeler içinde uyuşturduğu gibi tarihcileri de yanlış yollara sürüklemiştir. Tevrat'ı teşkil eden sifirlerden Tekvin kitabını yazanlar zamanında tanılan dünya kavimlerinden her birine Tufan kahramanı Peygamber

Tevrat, tekvin kitabının onuncu babındaki kavimler tablosunda Sidon halkını yani Fenikeli'leri de Ham'ın oğullarından saydığı Kenan'dan üretmiş olduğu için, Fenike'liler de Şamitlerden oluyorlardı. Tekvin kitabını yazanlara göre, Mısır'lılar (Kıptılar), Kenanlı'lar ve Fenike'liler bir asıldan inmişlerdir [86], fakat sonraları garpli bilginler Herodot'a dayanarak Suriye ve Filistin'in diğer unsurlariyle beraber Kenanlı'ları da Sami kadrosuna sokmuşlardır.

Lübnan dağlariyle Akdeniz arasına sıkışan ve kuzeyde Ardus'dan güneyde Akko (Akkâ) ya kadar uzayan dar alanda oturan Fenike'lilere gelince, bunlar Kenan'lılardan ayrı bir grup sayılmakla beraber, onlar gibi Sami'ler kadrosuna konulmuştur.

Herodot, Fenike'lileri Eritre denizi bölgesinden getirdiği için, sonraki yazarlar da hiçbir incelemeye lüzum görmeksizin bu eski destancıya dayanarak Fenike'lilerin menşeini bazan Basra körfezi bölgesindeki Bahreyn'de, bazan da Kızıldeniz bölgesinde aramışlardır [87]. Bu eski geleneğe kıymet veren tarihçiler Filistin Kenan'lılarından saydıkları Amurru'ların M. ö. 2225 tarihlerine doğru Sinear'da Birinci Babil devletini kurmuş

Nuh'un oğullarından Sam, Ham ve Yafes'den üremek üzere birer ensap cetveli uydurmuş, bu kavimleri Sami'ler, Hami'ler ve Yafesî'ler diye üç büyük ırkta toplamışlardır.

[86] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 351, 352.

[87] Herodot'un Eritre (Erythrée) denizi dediği denizin Basra körfezi olduğunu iddia edenler bulunduğu gibi, bunun Kızıldeniz olacağı ihtimalini ileri sürenler de vardır. Herodot (VII, I,[1] 89,) un «Fenikliler önce Erytrée denizi sahillerinde yaşıyorlardı. Buradan gelerek Suriye sahillerine yerleştiler» fıkrasındaki Eritre denizinin Basra körfezi olduğunu zanneden Strabon (27,4, XVI) Basra körfezinde Tır, Arad, Sidon gibi şehir ve Akdeniz kıyısındaki Fenike tapınaklarına benzer tapınaklar bulunduğunu yazarak Fenike şehirlerinin adlarının da Basra körfezi kıyılarındaki şehirlerin adları olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişti. Halbuki arkeoloji keşifleri ve araştırmaları bu iddianın esassızlığını meydana koymuştur. Bugün Herodot'un Eritre dediği denizin Kızıldeniz olduğu herkesce kabul edilmektedir. Ras - Şamra'da bulunan ve 1930 danberi Ch. Virolleaud tarafından yayınlanan tabletler Eritre'yi Kızıldenizin Arabistan sahillerinde aramak icabettiğini göstermiştir. Fakat, Herodot'un Kızıldenizin Arabistan kıyılarından Filistin ve Suriye'ye geldiklerini haber verdiği kavim, tarihî devir Fenike'lileri, daha doğrusu onların ataları olan Kenanlılar değil, Sami Amurrulardır. Nasıl ki Ras-Şamra tabletlerinde görülen efsane de bu Amur-

olmalarını gözönüne alarak, Kenanî Fenike'lilerin Basra körfezi bölgesinden Filistin'e göçüşlerini M. ö. 23 üncü yüzyılda vukubulan Kalde-Elam muharebesinden önceye çıkarıyorlardı.

Fakat, son zamanlarda yapılan arkeoloji araştırmaları, Tevrat gelenekleriyle eski Yunan destancılarının, tarihçileri sürükledikleri büyük yanlışlıkları düzelttirecek birçok vesikalar verdiği gibi, Kenan'lılarla Fenike'lilerin hakiki ırklarını ve nereden gelmiş olduklarını da meydana çıkarmıştır. Bugün ötedenberi ayrı ayrı adlarla anılan Kenan'lılarla Fenike'lilerin aynı bir kavim oldukları, bunların Suriye ve Filistin'e Basra körfezi bölgesinden değil, Akdeniz bölgesinden geldikleri kabul edilmektedir. Geçen bölümlerde görüldüğü gibi bunlar gelmeden önce Fenike'de ve Kenan ilinde başka kavimler bulunduğu arkeoloji araştırma ve buluntulariyle isbat edilmiştir [88].

Eugène Pittard da Fenike kıyılariyle Kartaca ve İspanya'daki Fenike müstemlekeleri mezarlarında bulunan kafa taslarının ilmî incelemelerini karşılaştırarak Fenikelilerin aşağı Me-

ru'lara aittir. Bazı tarihçilerin bu efsaneyi Kenanlılara ait sayarak, Fenike'lileri Arabistan'ın Kızıl deniz bölgesinden getirmek yolundaki gayretleri hiç bir esasa dayanmıyan kuru bir iddiadan başka bir mahiyet arzetmemektedir.

[88] Yukardaki bölümlerde belirtilmiş olduğu gibi, Lübnan dağlariyle Akdeniz arasındaki dar şerit, Fenikelilerden önce avlanarak yaşayan ve mağaralarda veya ağaç kovuklarında barınan ibtidaî klanlarla meskûn bulunuyordu. Bunlar kaba saba yontulmuş taş âletler, kırılmış kemikler, pek acemice ve ibtidaî çanak çömlek parçaları bırakmışlardır. Fenike'nin bu ilk halkına mesken olan ve Fenike'lilerin merkezlerini teşkil eden şehirler yakınlarında bulunan mağaralar, sonraları ya dinî âyinler yapmak veya ölüleri gömmek için kullanılmış olduklarından, buralarda bulunması şüphesiz olan prehistorik devirleri aydınlatacak arkoloji depolarına ait önemli bir şey elde edilmemiştir. Halbuki bu mağaraların kovukları duvarlarına yapışıp kalan kömürler, kemikler, yontulmuş çakmak taşları, tarihten önceki çağlarda buralarda ibtidaî bir takım insanların yaşadıklarına şahadet etmektedirler.

Fenike sahillerinden uzak ve içleri korkunç bir şekilde karanlık olan bazı mağaralar, son zamanlarda araştırılarak paleolitik devir insanlarına ait bir çok şeyler bulunmuştur. Bütün bu buluntular buralardaki insanların henüz paleolitik devirde bulunduklarını göstermektedir.

zopotamya halkından olamıyacaklarını kesin olarak ileri sürmektedir [89].

Fenike medeniyeti ile Akdenizin Ege ve Miken medeniyetleri arasında sıkı bir yakınlık olduğu daha 1896 tarihinde Helbig'in dikkatini çekmiş, bu medeniyetler arasındaki bağları ve eşitlikleri belirten bir eser yayınlanmıştı [90]. Bu eserden mülhem olan Autran, hem daha sonraki arkeoloji araştırmalarından faydalanmak, hem de dil ve adlar üzerinde yaptığı esaslı incelemelere dayanmak suretiyle Fenike medeniyetinin Eğe medeniyetinden doğmuş olduğunu, aynı gruba mensup olan Kenanlı'larla Fenikelilerin Suriye kıyılarına Ege bölgesinden gelmiş olduklarını ispata çalışmıştır [91].

Şüphesiz Autran'da Kenanlı veya Fenikeli adı altındaki bütün insanların Eğe bölgesinden gelmiş oldukları iddiasında değildir. O, yalnız Fenike medeniyetini yaratan Kenanlıların hâkim ve teşebbüscü unsurlarının Egeliler olduklarını ileri sürmektedir. Nasıl ki, bu iddiaya önem veren G. Contenau da eski Fenike'de Ege unsuru bulunduğunun itiraz kabul etmez bir hakikat olduğunu açıkca ifade etmekte ve bunu Akdeniz seviyesinin yükselmesi ve Fenike limanlarının teşekkülü ile ilgili görmektedir [92].

Sanıldığına göre Ege bölgesinde vukubulan her hangi bir kaynaşma sonucu olarak Suriye kıyılarına akan bir kısım Ege boyları, eski halkı hükümleri altına alarak buralarda yerleşmişlerdir. Egeli Kenanlılarla Sami Amurru'ların karışıp kaynaşmalarından Sami dil konuşan bir halk doğmuştur. Kenanlıların halis Sami tipi olan bedevî Arap tiplerine benzememeleri de Autran'ın iddiasını teyit etmektedir. Filhakika halis Sami tipler sivri kafalı (Dolikosefal) oldukları halde, Geger mağralarındaki mezarlarda bulunan bir kafa tasının Alp'li tiplerden (Brakisefal) olduğu tesbit edilmiştir [93]. M. Chantre'da Sayda (Sidon) daki yer altı mezarlığından çıkardığı kafalar içinde

[89] Eugène Pittard, Les races et l'histoire, Paris, 1924, p. 412,
[90] Helbig, Sur la question Micenienne, 1896.
[91] Autran, Pheniciens, (1920).
[92] G. Contenau' La civlisation Phénicienne p. 358.
[93] Bertholan, Documents antropologiques sur les Phéniciennes.

süper-brakisefal tipler bulmuştur [94]. Paris'teki Louvre müzesinin eski Şark eserleri şubesi müdürü G. Contenau da M. ö. beşinci ve dördüncü asır Fenikelilerine ait iki mezarda bulunan kafa taslarından birinin brakisefal, diğerinin de dolikosefal olduklarını tesbit etmiştir [95].

Ötedenberi kabul edildiği gibi Kenanilerle Fenikeliler Şamit'lerden veya Sami'lerden olsalardı, bunlara ait kafa taslarının uzunluğu enliliğinden fazla sivri, karineleri de (indis) en aşağı 75 olması lâzımdı. Çünkü halis Sami tiplerde kafa tasları umumiyetle böyledir. Halbuki Fenike'lilere ait olarak elde edilen kafa tasları içinde enliliği uzunluktan fazla ve karineleri 83 ve daha ziyade olanlar vardır. Bu tip kafa taslarının bulunması, Kenanlı Fenikeliler arasında menşei Orta Asya olan hâkim bir unsur bulunduğunu göstermektedir. Fenike medeniyeti ve eserleriyle Ege-Miken medeniyet ve eserleri arasındaki eşlik ise bu hâkim unsurun nereden gelmiş olduklarını gösteren damgalardır.

Fenikeli'lerin kafa tasları arasında bulunan dolikosefal tipler bu bölgelerde Sami'lerin de bulundukları yolundaki tarihî bilgiye uymaktadır. Fenikeli'lerden kalan mezarlarda bulunan ve karineleri 77, 78 ve 80 arasında değişen yani dolikosefalden yukarı, brakisefalden aşağı olan kafalar da, dolikosefal tiplerle brakisefal tiplerin karışıp kaynaştıklarını gösteriyor. Bunun içindir ki Eugène Pittard, Fenikeli'leri Yahudi ve Arap'lara yakın görmekle beraber, bunların sami ırktan olduklarına hükmedememektedir [96].

Edouard Montet ise "muhakkaktır ki Fenikeliler, Beni-İsrail ile münasebette bulundukları devirde sami bir dil konuşuyorlardı. Fakat kendileri aslen Sami ırktan değillerdi„ [97] ifadesiyle meseleyi kesip atmaktadır. Bununla beraber bazı müellifler, halâ Kenanlılar'la Fenikeliler'in Sami oldukları hususunda direnmektedirler. Buna sebep, bunların konuşmuş

[94] Chantre, Observations anthropologiques sur Les crânes de la Necropol de Sidon ve Manuel d'archéologie orientale, t. II ve III.

[95] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 358.

[96] Eugène Pittard, Les races et l'histoire Paris, 1924. p. 419.

[97] Edouard Montet, Histoire du peuple d'İsraél, p. 17.

oldukları lehçenin Sami diller grubundan olması ve dinlerinde de Babil ve Asur dinlerine benzer noktalar bulunmasıdır.

Halbuki dil birliğinin her vakit ırk birliğini icabetmediği pek çok örneklerle sabit olmuş bir hakikattir. Bir kavmin dili, daima ve kat'i olarak kendi ırkının dili olmadığının canlı örneği kuzey Afrika'da arap dili konuşan Berberilerdir [98]. Orta Afrika'nın arapca konuşan zencilerini Arap ırkından saymak kimin aklına gelebilir? Almanya ve Lehistan'daki Yahudiler arasında İbranice bilen kaç adam gösterilebilir? Bugün Leh'çe ve Almanca konuşan ve İbranice tek bir kelime bilmeyen Yahudileri İslâv veya Cermen ırkından saymak ne kadar yanlış ise, Sami dil konuşan Fenikelileri de, Sami saymak o derece yanlış bir hükümdür. Hakikat şudur ki: İslâv veya Cermen çoğunluğu içine gömülen Yahudiler nasıl ana dillerini unutmuş, islâv veya Cermen dilini almışlarsa, Suriye kıyılarından Amurru Samileri içine sokulan Egeliler de zamanla yavaş yavaş ana dillerini unutmuş, çoğunluğun dilini almışlardır.

Babil'liler ve Asurlu'larla Fenike'lilerin arasındaki benzerlik noktalarına gelince, bunu ırk birliğinden ziyade Babil ve Asur'un Suriye üzerine yaptıkları kültür tesirinde aramak daha doğrudur. Babil ve Asur'un siyasî nüfuzları altına düşmemekle beraber Anadolu'da bile bu gibi dinî tesirler açıkça görülmektedir. Esasen Babil dilinden pek çok şeyler almış olan Asur'luların bir aralık Suriye ile beraber Fenike'yi de hâkimiyetleri altına almış olduklarını da unutmamak icabeder.

Akdeniz'den Suriye kıyılarına çıkan Kenan'lılar, hâkim oldukları Sami'lerle karıştıktan sonra, Kûfe'ye doğru yayılmışlar ve nihayet parçalanmışlardır. Bir kısımı Akdeniz'le Lübnan dağları arasına kıyı boyunca yerleşmiş, sonraları Fenike'liler adiyle ayrılmışlardır. Memleketin içine doğru yayılanlar ise Kenanlı adını muhafaza etmiş, yavaş yavaş Amanus'dan Sa'îr dağlarına kadar uzayan iç vadilerle Karmel güneyindeki ovalara yayılmışlardır. Yerleştikleri bölgeler arasındaki ayrılık, coğrafya ve iklim farkları, aynı etnik gruptan inen bu iki kol arasında âdet, tabiat ve karakter itibariyle yavaş yavaş

[98] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 356-357.

bir başkalık yaratmıştır. İç taraflardaki Kenanlılar bulundukları toprak ve iklim ile uygunlaşarak ziraate veya çobancılığa atılmış, daimî surette birbirleriyle çarpışan birçok boylara ayrılmışlardır.

Sahil Kenanlıları ise Akdeniz'le Lübnan dağları arasında sıkışmış oldukları için gemicilik veya ticaret yolunu tutmuşlardır. Bunlar Suriye limanlarında kalabalık yığınlar teşkil ettikleri halde Amanus'dan Lût gölünün güneyine kadar yayılan iç Kenanlılar, birçok kabilelere bölünmüş, içine yayıldıkları Samiler arasında kaynamış, tamamiyle samileşmişlerdir.

İkinci bin başlarından itibaren Suriye'ye sokulmaya başlayan Ḫurri ve Ḫattiler, zamanla Filistin taraflarına kadar yayılmışlardır. Fakat bunlar dağınık bir halde olduklarından önceleri siyasî bir mahiyet gösterememiş, çokluk içinde kaybolmuşlardır. Fakat sonraları Ḫurri'lerin Mitanni adını alan büyük kuvvetleri kuzey Suriye'yi hâkimiyetleri altına alacak kadar bir çokluk teşkil etmişlerdir. Etnik gruplar itibariyle Kenan dili tarihi üç devir arzeder: M. ö. üçüncü bin ortalarından 1700 tarihine kadar olan devir Egeli Kenanlıların büyük gruplariyle Sami Amurru'ların karışıp kaynaştıkları devirdir. Bu halita eski Kenanlıları teşkil ederler. 1400-1100 tarihine kadar uzayan devirde ise eski Kenanlıların Ḫurri'ler, Mitanni'ler, Ḫatti'lerle karışıp kaynaştıklar zamandır. Bunlara orta devir Kenanlıları denilir. 1100-332 tarihinde kadar uzayan zamanda da orta devir Kenanlıları ile İbranilerin Ḫabiru'ların, Pulestiyu'ların Aramîlerin kaynaştıkları zamanlardır, bunlara da muahhar devir Kenanlıları adı verilmektedir.

Bu kadar çok etnik grupların yayıldığı Suriye ve Filistin'de millî birlik olamıyacağı ve tek hükûmet kurulamıyacağı tabiidir. Sami olmıyan etnik gruplar yavaş yavaş Amurru'ların Sami dilini kabul etmekle beraber, millî bir birlik kuramamışlar, ayrı ayrı heka (şeyh) ler veya Melik (kıral) ler idaresinde yaşamışlardır. Eski çağlar boyunca Suriye ve Filistin'de, eğer tek bir merkeze bağlılık görülmüş ise, bu hal ancak yabancı devletlerin idareleri altında olmuştur. Fakat bu birlik de yalnız bu yabancı devlete vergi vermekte beliriyordu. Bu zamanlarda da iç Klan teşkilâtı yine devam ediyor; Heka'lar, Melik'ler birbirleriyle boğuşup duruyorlardı.

İkinci bin de bu prensliklerden bazılarının adlarını El-Amarna arşivinden ve daha eski Mısır papiruslarından öğreniyoruz. Bu kaynaklara göre Şeria ırmağının doğusundaki yüksek yaylada, biri kuzey'de diğeri güneyde iki prenslik bulunuyordu. Bunlardan Hermon ile Yabloh arasındaki birinci hükûmetin başkenti Edrei, Yabloh ile Armon arasındaki hükûmetin başkenti ise Kheşbon idi. Sahilde ise üçüncü bindenberi Mısır'lılarca tanılan Kepeni (Biblos) ile bunun doğusundaki Kedem şehirleri birer hükûmet merkezi idiler.

Oront boylarında bugünkü Hums şehrinin 18 kilometre kuzey doğusunda bulunan ve Sumer tanriçesi Nin-Egal'in tapınağiyle tanılan Katna şehri de bu zamanlarda yakın şarkın her tarafında tanınmıştı [99]. Lazkiye'nin kuzeyinde bugünkü Ras-Şamra da önemli merkezlerden birini teşkil ediyordu [100]. Şehirler kurumuş olan halk yanında yarı göçebe Uhit (kabile) ler de yaşıyorlardı.

Oront vadisinde bunlardan başka Kadeş (Kodşu) şehri de bir prenslik merkezi idi. Ekron ille Yappe (Yafa) arasındaki deniz sahilinde de ayrı bir kabile yaşıyordu. Yarı göçebe üçüncü bir klan da Moriah dağı yakınında Yebus'da yurt tutmuştu. Hebron'un güneyinde Sihem çevresinde de ayrı bir klan yaşıyordu. Bu klan Lût gölü yakınındaki dağa kendi adlarını (Amoriles dağı) verecek kadar kalabalık idiler.

[99] Ch. Virolleaud, Tablettes cuneiformes de Mishrifé-Qatna (ap. Syria IX 1928) ve Du Mesnil du Buisson, L' Ancienne Qatna ou les ruines d' El-Mishrifé (1927-1928). Bugün Res-i-Mişrife denilen eski Katna birinci Şarrukin (Sargon) zamanından itibaren Akkad'ların, üçüncü Ur sülâlesi devrinde Sumer'lerin, Ḫammurabi zamanında Babil'lilerin idareleri altına girmiştir. İkinci binde burası önce Ḫatti'ler sonra da Ḫurri - Mitanniler tarafından işgal edilmiştir.

[100] Ras-Şamra'da Fransız arkeologlarından Schaeffer ve Chenet taraflarından yapılan kazı, çok önemli eserler vermiştir. Bu eserler arasında Mısır'ın on ikinci sülâle firavunlarından Amenemhet III'ün adına bir isfenks ile Mısır'lı prenses Khnemet adına bir heykel bulunmuştur (Res. 24 de bakınız). Bunun kız kardeşi İta'nın Katna tapınağına hediye etmiş olduğu isfenks de ele geçmiştir (Res. 25'e bakınız). Burada sonraki zamanlara, yani on dokuzuncu firavun sülâlesine ve nihayet Fenikelilere ait de çok önemli eserler bulunmuştur.

Ḫatti'ler ise Sidon (Sida) nın doğusunda yukarı Ürdün, Nazana vadilerinde yaşıyorlardı. Hükümleri altındaki alan kuzeyde Hama, güneyde Edon memleketine kadar uzuyordu. Kenan'lı klanlardan Gırgas'lar ise ikiye bölünmüşlerdi. Bir kısmı Ürdün doğusunda yaşıyorlardı. Diğer kısmı ise Kuzey Suriye'de Ḫatti'lere komşu bulunuyorlardı.

Lût gölünün doğusunda Arabistan çölü kıyılarında dolaşan Teraşit'ler bu devirlerde önemce ikinci derecede kalıyorlardı.

Amon'lar (Amonit), Arnon'un kuzeyindeki bölgeleri elde etmek için Amurru'larla çarpışıyorlardı. Moab'ler (Moabites) Arnon'un güneyinde oturuyor, Kızıl deniz kıyılarında müşkülâtla tutunabiliyorlardı. Saîr dağı çevresine yayılmış olan Edom'lar (Edomit) kuzeyde Moab'lar topraklarına, güneyde Kızıl deniz boylarına doğru uzanıyor, Arap çölünden taşan bedevilerle çarpışıyorlardı. Eski Arap tarihçilerinin Amalika dedikleri bu bedeviler, Süveyş berzahından Fırat boylarına kadar uzayan alanda münbit topraklar kenarında dolaşıyorlardı. Kuzey ovaları gibi güney ovaları da bu göçebelerin akınlarından korkuyorlardı. Suriye ve Fenike vakit vakit bunların akınlarına uğruyor, Şam yolundan, Lübnan boğazından geçen kervanlar bunlara rastlıyorlardı. Arkadan çöl, batıdan da Anti-Lübnan dağlarının teşkil ettikleri tabiî istihkâmla mahfuz olan Ki-Maşk, (Şam) tabiatın daimî surette büyük şehir olmağa namzed yaptığı bir mevkide bulunuyordu. Mitanniler, Naharina'da, Arami'leri Suriye bölgesinde Palestiyu ve İbranileri, Filistin'de görmek için çok beklenilmiyecekti.

2. Bu devirde Suriye ve Filistin'de siyasî durum

Sinear'da Birinci Babil devletinin yıkılması, Mısır'da altıncı sülâleden sonra firavun'ların nüfuz ve kudretlerinin sarsılması, Suriye ve Filistin'deki kavimleri, muvakkat bir zaman için hürriyetlerine kavuşturmuştu. O zamana kadar Mısır bu memleketlere tecavüz ederken, durum tersine dönmüş, üçüncü bin sonlarında yakın şarka dolan göçlerin tazyikiyle Amu (Asyalı) lar deltayı istilâ etmişlerdi. Son zamanlarda yayınlanan eski Mısır belgelerinden anlaşıldığına göre, Kenan diyarının her

tarafında Mısır'lılara karşı büyük bir düşmanlık duygusu uyanmaya başlamıştı. Mısır düşmanlığının yayıldığı alan Mısır kaynaklarının Asya Mentius'u dedikleri berzah bölgesi ile Askalon ve Orşelim (Kudüs) den, Şut (Suriye çölü) ne kadar uzayan onbeş bölgeyi ihtiva ediyordu. Başlıca düşmanlık merkezi Biblos idi. Buradan Askalon'a kadar uzayan Kenan İli sahillerindeki Heka (Şeyh) ler, kahraman Nekhtu (savaşcılar) Mısır'ı tehdit ediyorlardı [101]. Bu sebepten on ikinci sülâlenin ilk firavunu Amenemhet I. (2000-1981) bedevî akınlarına karşı berzahı tahkim etmiş buraya bir sur yaptırmıştı. Kendisinden sonraki firavun Senusret'in cülûsunun dördüncü yılında general Nessumentu idaresinde sevkettiği ordular, Asya Mentiu'larını, Heriuşa'ları tenkil ve Kheta [102] kalesini tahrip etmişti.'„ Mısır prenslerinden Senuhet'in 1980 tarihlerine doğru Kenan İline firarı da bu zamanlara tesadüf eder.

General Nessumentu seferinden 1880 yılına kadar geçen zaman Kenan ili için bir sulh ve huzur devresi olmuştur. Ecnebi nüfuzundan kurtularak siyasî hüriyetin kazanıldığı bu devir, iki safha arzeder:

1700 tarihine kadar olan ilk safha, Egeli Kenanlı'ların Sami Amurru'larla kaynaşarak, siyasî teşekküller vücuda getirdikleri zamanı ihtiva eder. Bunlara eski Kenanlı'lar denilir İkinci safha ise, Hiksos'ların Suriye-Filistin'den Mısır'a kadar hâkim oldukları devirdir.

Büyük merkezi devletler nüfuzlarının zayıflamasiyle başlayan bu safhada, yabancı boyunduruğundan kurtulan yerli başbuğlar, küçük, büyük prenslikler veya şehir devletleri kurmuşlardır. Mısır prensi Senuhet, 1980 tarihlerine doğru Reze-

[101] Bu olaylara ait belgelerde geçen adlardan bazıları Sami. bazıları da Ḫurri yani Asyanik'dirler. Fakat bazı adlar da vardır ki hangi dile ait oldukları tayin edilememiştir. Bu bize bu devirlerde Kenan ilinin kavimler halitesi olduğunu anlatmaktadır.

[102] Burada adı geçen Kheta sözü Anadolu Ḫatti'lerinin ikinci bin başlarında Suriye-Filistin'e girmiş olduklarını göstermektedir. Son zamanlarda Ḫatti'lerin üçüncü bin sonlarından önce Ḫurri'lerle birlikte Fırat boylarına inmiş olduklarını bildiren belgeler bulunmuştur. Fakat buralarda adı geçen Kheta'ın, Proto Ḫattiler denilen asıl Ḫatti'ler olmaları düşünülebilir.

nu'da yaptığı seyahattan bahsederken "bir memleketten diğerine geçiyordum„ fıkrasında ifade ettiği memleketler, bu büyük küçük hükûmetler idaresinde bulunmak suretiyle birbirlerinden ayrılan bölgelerdi.

Amurru'larla karışan Kenanlı'ların, bu ilk devirde, Şeria ırmağının doğusundaki yüksek yaylada kurmuş oldukları iki hükûmet bunların en önemlileri idi. Bunlardan kuzeydeki hükûmet, Hermon ile Yablok arasında bulunuyordu. Başkent Edrei şehri idi. Güneydeki hükûmet ise Yablok ile Armon arasında teşekkül etmişti. Buranın başkenti de Kheşbon şehri idi. Mısır kaynaklarından bu hükûmetlerin başındaki kırallara o zaman Melik denildiğini öğreniyoruz [103].

Filistin yoluyla Suriye'ye kaçan Mısır prensi Senuhet'in yanına giderek kızını aldığı yukarı Rezenu (Lotanu = Rotenu) Heka sı (Şeyhi) Enşi'nin bu Kenan prenslerinden biri olacağı tahmin edilebilir. Bu zamanlarda Suriye-Filistin ile Mısır arasında münasebetlerin devam etmekte olduğunu ve bu ülkeler halkının içtimaî ve iktisadî durumu Oryx (?) adlı prensin Khnumhotep'deki mezarının duvarlarına hâk edilmiş resimlerle hiyeroglif yazılardan anlaşılmaktadır. Bu resimler 1900 tarihlerine doğru yani II. Senusret'in saltanatının 6 ıncı yılında Benî Hasan'a gelen bir Amu kafilesini tasvir etmektedir (Res. 17). Yabancı memleketler şeyhi (Heka Khasetiu) İşba (Abişua) idaresinde kadın, erkek ve çocuklardan mürekkeb olan bu kafilenin, önlerinde Amu'dan, çöl diyarından getirdikleri hediyelerle yüklü gazallar ve eşekler bulunmakta, insanların kıyafetleri Suriyelilerin kıyafetlerine benzemektedir. Erkeklerin silâhları da Kenanlı'ların silâhlarının aynıdır [104].

[103] Arabca kıral mânasına gelen Melik de bu asıldan gelmektedir.

[104] Bu tasvirin Tevrat'da nakledilen Peygamber İbrahim'in Mısır seyahatine ait olduğunu iddia edenler vardır. Tevrat'ın rivayetine göre Sinear'da kıral Amrafel'in hüküm sürdüğü bir zamanda İbrahim kabilesiyle beraber Ur şehrinden geçerek Fırat boyunca Arami'lerin merkezi olan Harran (veya Aram) şehrine çıkmış, burada bir müddet kaldıktan sonra Kenan diyarına oradan da Sihem ve Bethel üzerinden Mısır'a gitmiştir. Burada gümüş, altın ve koyun sürüleri tedarik etmek için bir müddet kaldıktan sonra Kenan diyarına dönerek Hebron'da yerleşmiştir. Fakat eğer Tevrat'ta zikredilen Amrafel, bu iddiada bulunanların kabul ettikleri gibi I. Babil hanedanı hükümdarlarından Hammurabi ise, şeyh

Resim 17 — Chnumhotep II.'nin mezarında samî bedevilerin Firavun'a vergi getirdiklerini gösteren resim.

Gerek Senuhet sergüzeştinde ve gerek Benî Hasan'daki resim ve yazılarda ikinci bin başlarında Mısır'la Suriye-Filistin halkı arasında sıkı münasebetler olduğunu ve Heka (Şeyh)-lerin bazan Mısır sarayını ziyaret ettiklerini belirten alâmetler vardır, Sina'da bulunan bir taş üzerinde de "Rezenu şeyhi nezdine elçiler gönderildi„ yolunda bir yazıt bulunmaktadır [105].

Benî Hasan tablosu, Kenan diyarının o zaman zengin ve müreffeh bir ülke olduğunu, halkın kumaş dokumasını, silâh imalini bildiklerini isbat etmektedir. Bu tablo, aynı zamanda Rezenu'nun zengin tüccarlarında yüksek bir kültür ve ihtişam bulunduğunu da belirtmektedir [106].

Teb'de hüküm süren orta imparatorluk devrinin 12 inci sülâle firavunlarından Senusret IV'ün Filistin'e doğru bir sefer yaptığını, generallerinden Sebekhi'nin bıraktığı bir belgeden öğreniyoruz. Dönüşte ordunun geri müdafaasına memur olan Sebekhi, başarılarla sona eren bu seferin Asya Mentiu'sına karşı yapıldığını ve kıralın .Sekmen çölüne kadar ilerlediğini haber vermektedir. Burada adı geçen Sekmen'in Kudüs kuzeyindeki Sihem olacağını ileri sürenler bulunduğu gibi, burasını kuzey Suriye büyük çölü yakınlarında arayanlar da

İbrabim'in Mısır seyahatinin, tasvirdeki Şeyh Bişa'nın seyahatinden elli sene kadar önce vukubulmuş olması icabeder. Tarihçe bu ayrılık sebebiledir ki bazıları bu tasvirin Yusufu bulmak üzere babaları Yakub'un emrile Mısır'a giden kardeşlerinin seyahatlerine ait olacağını daha ziyade kabule şayan görmektedirler.

[105] R. Weil, Rec. des İons du Sinai, no, 75. p, 186.

[106] Chabas, Etudes sur l'Antiquite historique; Knight, ap; cit, 81.

vardır [107]. Ordu Sekmen'e dönerken arkadan bir hücuma uğramak endişesinin mevcut olduğuna bakılırsa ikinci ihtimal daha kuvvetli görülebilir. Çünkü bu takdirde Sekmen, o zamanlar için önemli ve korkulan bir kuvvet olan Khusi'ler memleketine çok yakın bir yerde bulunmuş olacaktır.

Orta Teb imparatorluğu devrinde XII. inci sülâle sonlarına doğru Rezenu Amu'lariyle ufak tefek çarpışmalar olmuşsa da, bunlar hiç bir vakit önemli bir sefer şeklini almamıştır. Bu sülâleden saltanat zamanı uzun süren Amenemhet III. (1849-1801) devrinde Mısır'lı bir şefin Asya'lı Mantiu'lar hakkında 1788 de vermiş olduğu rapor zamanımıza kadar gelmiştir.

Mısır'da on üçüncü sülâlenin kurulduğu tarihten 38 yıl kadar sonra menşeleri Orta Asya'ya dayanan Kaslar (1750 — 1175) ın Zagros dağlarından Sinear'a inmeleri Yakın Şark'da büyük kaynaşmalara sebep olmuş, Önasya tarihine yeni bir devir açmıştı. Yakın Şarkta başlıyan bu kaynaşma sonucu olarak Suriye ve Filistin'e yeni unsurlar dolmuş ve bunlar yerli halkı da beraberlerinde sürükliyerek 17 inci yüzyıl başlarında Hiksos'lar adiyle Mısır deltasına akmışlardır.

d) M. ö. XVI—XII. yüyyıla kadar Suriye - Filistin

1. Hiksos'ların Suriye ve Filistin üzerinden Mısır'ı istilâsı

Hazer denizi ötesindeki bölgeden bilinmeyen bir zamanda, ihtimal ki Ḫurri'ler ve asıl Ḫatti'ler (Proto - Ḫatti'ler) le birlikte batıya doğru göçerek, ilerleyen Ḫurri ve Proto - Ḫatti gruplarının gerisinde Zagros dağları bölgesinde yerleşmiş olan Kas (Kassit) ların 1750 tarihine doğru Gandaş adlı başbuğları idaresinde Mezopotamya'ya akmaları, Yakın Şarkta büyük ve geniş kaynaşmalara yol açmıştı.

İhtimal ki Asya içlerinden kopan göç dalgalarının gelip çarpması, Kas'ları yıllardanberi oturdukları bu yurtlarından çekilmek zorunda bırakmıştı. Her ne sebeple yerlerinden oynamış olursa olsunlar, Kas'ların birdenbire önüne durulmaz bir sel

[107] Garstang, El-Arabah, pl. 5.

halinde Sinear'a doğru akmaları buralardaki halkı da yerlerinden oynatmış, kuzey Mezopotamya'dan güney-doğu Anadolu'ya ve kuzey Suriye'ye doğru birtakım göçmen kafilelerinin yayılmasına sebep olmuştur. Ḫurri'lerle meskûn olan Subaru'ya, Habur ve Balıh ırmakları boylarına yayılan Mitanni'lerin Kuzey Suriye'de görünüşleri işte bu zamanlara rastlamaktadır.

Fenikeli'lerin ana yurdunu Basra körfezinde arayan müellifler, bunların da Kas istilâsı zamanında Sinear'dan Suriye'ye akan göçmenler arasında bulunduklarını iddia ederler[108]. Tevrat geleneğinin Peygamber İbrahim idaresinde Ur'dan göçmeleri zamanını Ḫammurabi devrine (2000 — 1961) çıkaranlar olduğu gibi, Kas istilâsı zamanına (1750) indirenler de vardır[109]. Fakat evvelce söylediğimiz gibi Fenikeli'ler Suriye'ye Basra körfezi bölgesinden değil, batıdan, Akdeniz'den gelmişlerdir.

Kesin olarak bilinen şey, ikinci bin başlarında Suriye ve Filistin'e yeniden bir takım etnik grupların dolmuş olduğudur. Bu zamanlarda Kuzey Suriye'de bu etnik gruplardan bazılarının oturdukları alanlardaki yer adlarından hiç birinin Samî asla irca edilememeleri, bunların Hazer ötesinden geldiklerini göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki Suriye'nin ve hattâ Filistin'in türlü bölgelerine yayılan bu gruplar uzun zaman Sami Amurru'lar arasında varlıklarını ve hattâ dillerini müdafaa edebilmişlerdir[110].

Bu da gösteriyor ki Kas istilâsı zamanında Suriye ve Filistin'deki türlü etnik gruplar arasında, Ḫurri'ler, Ḫatti'ler gibi menşeleri orta Asya'ya dayanan boylar da az değildi. Bu istilâ sırasında Subaru'dan gelen yeni dalgalar da bunlara inzimam etmişti. Bunların arasında 16 ıncı yüzyılda güney-doğu Anadolu ve kuzey Suriye'de önemli bir devlet kuracak olan Mitanni'ler de bulunuyordu. Bu yeni dalgaların kuzey Suriye'ye doluşu, buradaki etnik grupların Filistin'e doğru akmalarını intaç etti. Öyle anlaşılıyor ki yeni gelen dalgalardan kuvvetli bir boy Filistin'e yığılan Sami Amurru'lar ile diğer etnik grupları idareleri altına alarak Sina üzerinden Nil boylarına doğru akma-

[108] Mespero, Hist. ancienne des peuples de l'Orient, T. II, p, 62, 64.
[109] A. Moret, Des clans aux empires, p. 292.
[110] E. Meyer, Hist. de L'antiquité, III, p. 362.

ğa başlamış, prens duvarını geçerek büyük kafileler halinde 1710 tarihlerine doğru Mısır'a girmiş, Firavun'lar saltanatına son vermişlerdir. Filistin'deki eski Hebron şehrinin de bunlar tarafından kurulmuş olduğu sanılmaktadır.

Suriye ve Filistin üzerinden Deltaya yürüyerek Mısır'ı zapteden bu halka Mısır kaynaklarında Hiksos'lar veya Şassu'lar adı verilmiştir [111]. M. ö.18 inci yüzyılın son senelerinde önüne durulmaz bir çığ halinde Fırat boylarından Nil kıyılarına yürüyen Hiksos'lar akını, yalnız tarihin karanlıklarındanberi Nil boylarında yaşayan firavunlar saltanatını değil, bütün Önasya'yı da karma karışık etmiştir. Bütün Önasya'da 1750 - 1500 arasında tarihi aydınlatacak abide ve yazıt bulunamaması da herhalde bu kargaşalıkla ilgili görünmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Mısır'lıların (Taun) dedikleri Hiksos'lar, tahriblerini yalnız Mısır'da yapmakla kalmamış doğu illerinde, Ḫatti'lerin, Amurru'ların, Babil'lilerin eski ve yeni âbidelerini de mahvederek tarihin iki asra yakın bir zamanını karanlıklar içinde bırakmışlardır.

Bu karanlık devirde Anadolu'da Haleb ve Babil fatihi Mursil I.e karşı bir isyan çıkararak, prensleri ve zadegân sınıfını birbirlerine boğdurmak suretiyle tahta çıkan Ḫantili (takriben 1740) den sonra Ḫatti devleti zayıflamış, cihan kıralı unvanını alan Şamşi-Adad I.in Kapadokya'yı almak için yaptığı akınlar, çökmeyi hızlandırmıştı. Bu yüzden Kapadokya, Arzava, Kilikya, Kargamış ve Haleb ile beraber Naharina Ḫattuşaş'ın elinden çıkmıştı. Gerçi Telepinu, 1650 tarihlerine doğru Anadolu'daki bu karışık duruma son vermek için didinmiş ise de, kendisinden sonra yine karanlık devir başlamış ve Tuthalya I. (1500 tarihlerine doğru) zamanına kadar sürmüştür.

Doğuda Asur ilinde kendisine cihan kıralı unvanını vermiş olan Şamşi-Adad I.in devletini genişletmek yolundaki teşebbüsü hayatiyle beraber sönmüş, halefleri, Karduniyaş (Babil) kıralı Agum II. yi metbu tanımak zorunda kalmışlardı.[112] Bu

[111] Manetho, Hiksos sözündeki «Hik» lâfzının mukaddes dilde kıral anlamına, «sos» lâfzının da halk dilinde çoban manasına geldiğini yazmaktadır. Bu izaha göre Hiksos «Çoban Kırallar» demektir.

[112] 1806 tarihlerine doğru Mursil I. idaresinde Babil devletine son veren ve bu şehirdeki tanrı heykellerini Ḫana şehrine götüren Ḫatti'ler-

zamanlara ait belgelerin bulunmaması ve kronolojilerin, güvenilir bir halde olmamaları, Kas'ların Asur üzerindeki hâkimiyetlerinin ne kadar sürdüğünü kesin olarak tesbite imkân vermemektedir.

Önasya milletleri tarihinde görülen bu karanlıklar Hiksos'ların sebep oldukları kaynaşmalarla yakından ilgili olduğu şüphesizdir. Hiksos'lar çekildikten sonra Yakın Şark'ta sarsılmış veya çökmüş devletlerin bıraktıkları boşluğu Mitanni krallığı doldurmuştur. Hiksos'ların gerçek hüviyetleri bu gün de kesin olarak bilinmemektedir. Bir kısım tarihçiler Hiksos'ların Suriye ve Filistin'den gelmiş olduklarını gözönüne alarak bunların Sami'lerden olduklarını kabul etmişlerdir. Corci Zeydan gibi yeni Arap tarihçileri ise, Mısır'lıların bazan bunlara vermiş oldukları Şasso [113] ismine dayanarak, bunların halis Arap oldukları iddiasında bulunmaktadırlar [114].

Fakat, Hiksos'ların o zamana kadar firavunların nüfuz ve egemenliği altında kalmış olan Amurru'lardan veya Kenanlı'lardan veya halis Arap'lardan olmaları ihtimali çok zayıftır, belki de yoktur. Çünkü Hiksos'ların Mısır'lılara nisbetle daha cesur, daha savaşçı ve o zamana göre silâhları daha elverişli olduğu muhakkaktır. Filistin ve Suriye'de birbirleriyle boğuşmakla uğraşan Sami kabilelerde bu vasıfların bulunmadığı muhakkaktır. Rezenu Samilerinde veya çöl bedevilerinde Mısır'ı istilâ etmek kudreti bulunsa idi, bu işi firavunların daha çok zayıf oldukları zamanlarda yapmış olmaları icabederdi.

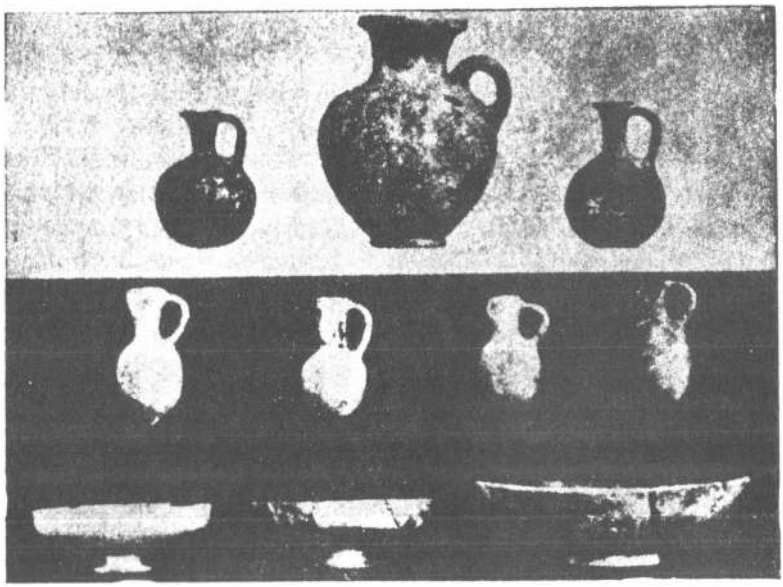
Öyle görülüyor ki Suriye ve Filistin'deki türlü etnik grupları tek bayrak altında toplayarak onları Delta'ya doğru disiplinli bir ordu halinde götürenler, Kas istilâsının kuzey Mezopotamya'da sebep olduğu kaynaşmalar sonucu olarak Suriye'ye dolan tek bir başbuğ idaresi altında yürümeye alışkın savaşçı unsurlardı. Bunların Hurri-Mitanni'ler olması

den bunları alarak 1650 tarihlerinde Babil'e geri götürmüş olan hükümdar bu, Agum II. dir.

[113] Mısır'lılar Sina çölü bedevilerine Şassos'lar yani çobanlar diyorlardı. Çünkü bunlar sürüleriyle geçiniyorlardı, Hiksos'lar da Sina üzerinden Mısır'a gelmiş oldukları için bunlara da bazan Şasso demişlerdir.

[114] Corci Zeydan, El-Arab kabl-el İslâm, s: 52 — 60.

en kuvvetli bir ihtimal olarak belirmektedir. Son zamanlarda Hiksos'lara ait belgelerde görülen Benon ve Apakhman gibi adların Sami'lere ve Mısır'lılara ait adlardan değil, Anadolu Hatti'lerine mahsus isimlerden oldukları isbat edilmiştir [115].

Resim 18 — Hiksos devrine ait çanak çömlekler.

Mısır'ın en eski tarihçisi Manétho'nun, Hiksos'ların Mısır'ı istilasına ait mevsuk bir parçayı milâdî birinci asır tarihçilerinden Fl. Josephe eserine alarak bu güne kadar gelmesini temin etmiştir [116]. Manetho Hiksosları, her tarafa dehşet salmak, tapınakları yıkmak, şehirleri yakmak, rahipleri öldürmek gibi zulümlerle itham etmekte ise de, bir kısım tarihçiler, Hiksosların ticareti arttırdıklarını, zamanlarında gerek Mısır'da ve gerek Filistin'de edebiyatın ve medeniyetin umumiyetle gelişmeler kaydettiğini söylemektedirler. Fakat istilânın ilk zamanlarındaki hareket tarzları ne olursa olsun, Mısır medeniyetinin

[115] A. Moret, Des Clans aux empires, p. 292.

[116] Mevsuk olduğuna şüphe olmayan ve Hiksos'ların durumlarını belirten bu parçada şöyle denilmektedir :

Suriye ve Filistin medeniyetine ve Hiksos'lara çok üstün olduğu ve onun tesiri altında kaldıkları şüphesizdir. Mısır medeniyet ve kültürü altında bunlar zamanla eski huşunetlerini kaybetmiş, ticareti arttırmışlardır. Bunlar zamanında da gerek Mısır'da ve gerek filistin'de edebiyatın ve medeniyetin umuniyetle gelişme göstermiş olduğu kabul edilmektedir [117]. Çoban kırallar, zamanla firavunlara benzemişlerse de din ayrılığı yüzünden, Mezopotamya'da olduğu gibi, istilâ edenlerle edilenler kaynaşamışlardır. Bu da Hiksosların çabuk yıkılmalarına sebep olmuştur (Res. 18).

Hiksosların Mısır'da kurdukları imparatorluğun merkezi, Delta'nın doğu sınırındaki Avaris'de bulunuyordu. Bu sayede Hiksoslar, Suriye'yi ve bilhassa Filistin'i nüfuzları altında bulunduruyorlardı. Mısır, bunların 1710-1600 tarihleri arasında

«Bu zamanda Tutimeos (Didomes) adında bir kıral geldi. (Bu kıral on üçüncü sülâlenin son hükümdarı sanılmaktadır). Bu kıral zamanında nedendir bilmen, tanrı her halde bizi cezalandırmak istedi. Doğu memleketlerinden aslı faslı belli olmıyan kimseler, ansızın çıkageldiler, memleketi istilâ ettiler. Kolayca ve savaşsız memlekete hâkim oldular. Her şeyi ellerine geçirince, şehirlerimizi yaktılar. Bütün halka vahşice muamele ettiler. Bazılarını öldürdüler. Çocuklarını, kadınlarını esir aldılar. İçlerinden Salatis adında birini kıral yaptılar. Bu kıral, Menfis'de karargâh kurdu. Aşağı ve yukarı Mısır'dan vergi istedi. Lüzumlu gördüğü şehirlere asker yerleştirdi. Memleketin bilhassa doğu bölgelerinde emniyeti kurmağa çalıştı. Çünkü zamanının en kuvvetli devleti olan Asurlu'ların Mısır'a göz dikmelerinden ve burayı istilâ etmelerinden korkuyordu. Doğuda çok elverişli bir yerde Sethroite adında bir şehir vardı. Buraya bazı dinî sebeplerle Avaris deniliyordu. Bu şehri yeniden kurdu. Burayı etrafa çevirdiği surlar, içine yerleştirdiği 240 bin kişilik bir ordu ile takviye etti. Salatis yazın buraya tekrar geldi. Bu gelişin iki sebebi vardı; birisi mahsulleri toplamak, askerlerin parasını vermekti. Diğeri de askerlerini tâlim ettirmek, bu suretle yabancıları korkutmaktı. Salatis on üç sene hüküm sürdü. Kendisinden sonra Benor 44 sene, daha sonra Apakhos 36 sene yedi ay; Apofis 61 sene, Janias 50 sene bir ay ve en son Assis 49 sene iki ay hüküm sürdüler. Bu altı hükümdar Mısırlıları her zaman harbe sokan ilk kıralları teşkil ederler. Mısırlıları tamamen yok etmek istiyorlardı. Bu sülâleye Hiksoslar yani çoban kırallar denir. (Fl. Josephe, C. Apionem; dans oeuvres trad. par Leon Blum (1902 p. 15, 73, 85) ve E. A. Wallis Budge, A. Short History of the Egyptian people, 67—68).

[117] Müller. (Filistin kitabından)

yaşatdıkları büyük imparatorluğun ancak güney-batı parçasını teşkil ediyordu. İmparatorluğun kuzey kısmı ise kısmen güney Suriye ile Filistin'i ihtiva ediyordu. Gezer'de Hiksos imparatoru Khiyam'ın adını ve "Memleketler Sahibi„ unvanını ihtiva eden bir mühür bulunmuştur [118].

Tevrat'ın rivayetlerini tarihle uygunlaştırmaya çalışan mielliflere göre İbrahim Peygamber ile Filistin'e gelerek burada Ḫatti boylariyle karşılaşmış olan İsrail klanı, Hiksos'lar devrinde Nil boylarına göçmüş, burada Hiksos imparatoru Apofis'in hizmetinde bulunan Yusuf peygamber'in delâletiyle Mısır'da yerleştirilmişlerdir [119].

2. Hiksos'lar devrinde Suriye ve Filistin

Mısır'a hâkim olan Hiksoslar, Suriye ve Filistin'i de nüfuzları altında bulunduruyorlardı. Bu zamanlarda ve daha sonraları, yani 1700 — 1100 tarihleri arası Kenan İli'nin ikinci safhasını teşkil eden devirdir. Bu devirde Amurru'larla karışıp kaynaşmış olan eski Kenan'lılar Ḫurri'ler, Mitanni'ler ve Ḫatti'lerle de karışarak orta devir Kenan'lılarını vücude getirmişlerdir.

Bu zamanlarda Suriye ve Filistin, küçük küçük prensliklere merkez olan sitelerle dolu idi. Tevrat'tan da anlaşıldığına göre bu sitelerin başında bulunanların bir kısmı, yukarı Mezopotamya ve Anadolu'dan inen Ḫurriler, Ḫatti'ler ve Mitanni'lere mensup bulunuyorlardı. Bir kısmı da Kenan'lılar veya Amurru'lar idiler. Menşeleri Orta Asya'ya dayanan Ḫurriler ve Ḫattiler, çöl sınırlarına kadar Suriye'nin her tarafına dağılmışlardı. Orta zamanlarda ayni bölgelere hâkim olan Selçuk Beylerinin yaptıkları gibi, bu Ḫurri ve Ḫatti gruplarının başbuğları da kendi adlarını taşıyan birtakım prenslikler kurmuşlardı. Bu hanedanların El-Amarna mektuplarında görülen adlarının, Samî dillerle münasebeti olmadığı, bütün dil âlimleri tarafından kabul edilmektedir[120].

[118] Alfred Bertholet, Hist. de la civilisation d'Israel, p, 59 ve Adolphe Lods, p. 55.

[119] A. Moret, Des clans aux empires, p. 292 ve İsodore Lévy, Les Horites, Edom et Jacob dans les monumentes égyptiens, ap. Revue des études juives KI, 46 s, 9.

[120] Gariptir ki Tel-el-Amarna mektuplarında görülen bu hanedan

Samî asıldan olmayan bu prensliklerin yanında, Samî ırka mensup beylikler de bulunuyordu.

Bu prensliklere merkez olan siteler, çok defa dağ başlarında, bazan da ovalarda yapılan sun'i tepeler üzerinde kurulmuşlardı. Çevrelerine tuğladan yüksek surlar yapılmıştı. Gezer, Lakiş, Megiddo, Ta'annâk, Yeriho gibi şehirlerin harabelerinde yapılan araştırma esnasında bu hisarların temelleri meydana çıkmıştır. Kazı sonuçları, Suriye ve Filistin halkının bu asırlarda, çevresi odalarla ihata edilmiş avluları muhtevi evler yapmasını da bildiklerini göstermektedir [121].

Her site ayrı bir kıral tarafından idare edilen müstakil bir hükûmet veya ihtiyarlar meclisinin idaresi altında müstakil bir cumhuriyetti. Bunların dış düşmana karşı bazan muvakkaten birleştikleri de oluyordu. Fakat, zamanlarının çoğunu kendi aralarında kanlı çarpışmalarla geçiriyorlardı. Bu hükumetlerin en önemlisi ve en büyüğü Haleb, Kargamış ve Harran bölgelerini içine alan Naharina'daki Mitanni kırallığı idi.

Lotanu'daki iç çarpışmalara rağmen ticaret kervanları Suriye'den Fırat'ın aşağı taraflarına, Filistin'den Mısır'a gidip geliyorlardı. Bu devirlerde Lübnan arazisiyle Oront yukarı vadilerine sokulmuş olan Sami Amurru'lar, çöle doğru yayılıyorlardı. Sahildeki arazi ise Fenikeli'lere ait idi. Kenanlı'lara gelince, onlar da eski yurtlarında oturuyorlardı. Yalnız aralarında Ḫurri - Mitanni'lere ve Ḫatti'lere mensup birtakım klanlar yerleşmişlerdi [122].

adlarının Sami lehçelerde olmadığını kabul eden E. Meyer, bunların Arî olmaları ihtimalini ileri sürdüğü halde, Subaru, Ḫurri, Proto - Ḫatti gibi Azyanik dillerle mukayeseyi unutmuştur. Halbuki bu adların bu dillere ait oldukları açıkça seçilmektedir.

[121] Suriye sitelerinde ölüler, Sinear'da olduğu gibi evlerin altına defnolunuyorlardı, Cesetlerin ekseriya toprak küpler içine konularak gömülmüş olduklarını kazılar göstermektedir. Suriye'de eski bir şehir harabesinde yapılan araştırmalarda yeni doğmuş birçok çocuk kadavrası bulunmuştur. Bu kadar çok çocuk iskeletinin bir yerde bulunması, eski Arapların Méûde yani kız çocuklarını diri diri gömmek âdetinin buralarda da mevcut olmasiyle yorumlamak isteyenler vardır. Fakat bu iskeletleri Kenan'lıların tanrılarına çocuk kurban etmek âdetleriyle ilgili görmek daha kuvvetli bir ihtimal görülmektedir.

[122] Buralarda Ḫurri ve Ḫatti kolonileri bulunduğunu Tevrat açıkça haber verdiği gibi, Milâttan önce 1400 tarihlerinde Kudüs'te hüküm

Mısır'ın onikinci sülâlesi devrinde Filistin'e verilen Rezenu adı, Hiksos'lar devrinde unutulmuştur. Hiksos'lara ait belgelerde bu bölge halkına Haru'lar denilmektedir. Haru'ların bu bölgede kurdukları hükûmet, batıda Mısır istihkâmlarından doğuda Ki-Maşk (Dımışk=Şam) şehri yakınlarına kadar uzanıyordu. Hiksos'ların Haru veya Hor dedikleri halkın İsrail Oğulları geleneklerindeki Hori'ler olduğunda şüphe yoktur. Hor'lar sonraları kudretlerini kaybetmiş, yalnız Lût gölünün güneyinde sahra ile Sa'îr dağı bölgesine, sonradan buralara yayılan Edomi'ler arasına sıkışmışlardır [123].

Haru veya Hor'ların, eski Kharu'lardan inmiş olmaları kabul edilebilir. Tevrat geleneğinin bunları Filistin'in en eski halkı sayması da bunu göstermektedir. İhtimal ki bunlar zamanla Kenan'lılara karışmış, fakat asıllarını gösteren damgayı adlarında muhafaza etmişlerdir.

Hiksoslar'ın yıkılmasından sonra Suriye-Filistin

Din ayrılığı ve ırk gururu Hiksos'ların Mısır'lılarla kaynaşmalarına mani olmuştu. Suriye'deki bu küçük prenslerin yavaş yavaş istiklâllerini kazanmaları ise nüfuzlarının kırılmasına ve zayıflamalarına sebep olmuştu. Hiksos'ların Asya'da dayandıkları sanılan Ḫurri kırallığının parçalanmasının da bu hususta büyük tesiri olduğu kabul edilebilir. Çünkü onbeşinci yüzyılda Önasya'da önemli bir kuvvet halinde beliren Mitanni kırallığı ile eski Ḫurri'ler arasında başgösteren rekabet, Ḫurri'leri kuvvetten düşürdüğü gibi, Suriye üzerindeki nüfuzlarını da sarsarak Suriye prenslerinin istiklâllerini kazanmalarına yol açmıştı. Bu gibi sebepler yüzünden Hiksosların kuvveti zayıflayınca, işgal zamanında güneye çekilerek orada Teb prensleri adiyle yaşamakta olan prensler, bu durumdan faydalanmış, yukarı Mısır'da yeni bir sülâle kurmuşlardı.

Bunlar kuvvetlendikten sonra Hiksos'ları, Deltanın kuzey-doğusuna sürdüler. Daha sonra da onları müstahkem şehirleri olan Avaris'e çekilmek zorunda bıraktılar. Teb prensi Ahmes tara-

süren ve firavunu metbu tanıyan prensin Mitanni'ler tanrısı Ḫepat'a nisbetle Abdi-Ḫipa adını taşıması da Mitanni'lerin buralara kadar sokulmuş olduklarına delâlet eder.

[123] E. Meyer, Hist. de l'antiquité, III, p. 363, 364.

fından sarılan Avaris de nihayet düştü. Bu akibete uğrayan Hiksos'lar, askerî kuvvet ve siyasî bir teşekkül olmaktan çıkmışlardı. Geri kalanlar doğuya çekilerek Mısır sınırlarından Fırat'a kadar uzayan alana dağıldılar, zamanla buralardaki Kenanlılar, Amurrular, Hattiler, Hurri-Mitanniler gibi türlü etnik guruplarla karışıp kaynaştılar[124]. Adlariyle beraber tarihe gömülmüş oldular.

3. Firavunlar idaresinde Suriye ve Filistin

Hiksos'ları Mısır'dan çıkarmıya muvaffak olan Teb prensi Ahmes (1580—1558), Mısır'da on sekizinci sülâleyi kurmuş, eski firavunların Filistin ve Suriye'yi hükümleri altına almak siyasetini yeniden canlandırmıştı.

Hiksos'ların son zamanlarında Suriye ve Filistin'deki küçük hükûmetler istiklâllerini kazanmış, buralardaki şehir hayatında bir gelişme başlamıştı. On sekizinci sülâleye ait hiyeroglif ve çivi yazılı kitabe ve tabletlerden sahilde Gazze, Askalon, Yappe (Yafa) limanlarının, Kharu da ise Şarohana, Hebron, Orşelim (Kudüs) şehirlerinin o zamanlarda mevcut oldukları anlaşılmaktadır.

Bu devirde Karmel dağları, Kharu ile Suriye arasındaki sınırı teşkil ediyordu. Birinci derecede önemli bir müstahkem kale olan Megiddo, Haro'dan Suriye'ye giden yola hâkim bulunuyordu. Megiddo'nun ötesinde ve sahilde Mısırlı'ların Zahi dedikleri Fenike limanları sıralanıyordu. Müstahkem deniz üssü olan bu limanların en önemlilerini teşkil eden Tir (Sur), Sidon (Sayda) ve Arad (Aradus) siteleri çoktan kurulmuşlardı.

Lotanu'nun Lübnan ve Anti-Lübnan arasında servi, çam ve meşe ormanlarının yükseldiği çukur bölgenin Oront ve Şeria ırmaklariyle sulanan münbit alanı, bağlar, bahçeler ve tarlalarla örtülü idi. Yer yer müstahkem siteler, buradaki ziraatçı halkın yuvalarını teşkil ediyordu. Bu bölgenin askerlik bakımından en mühim noktası, Eleutherus (Nahr-el-Kebir) yatağının tâyin ettiği güzergâhdı. Lübnan'ın kuzeyinden geçen bu yol sahildeki Simira limanından içerideki Palmir vahasına kadar gidiyordu. Megiddo kadar mühim olan tarihî Kadeş şehrinden inen yol da bu güzergâha çıkıyordu. Kadeş, Şam ve Biblos

[124] R. Weil, La fin du moyen empire, II, p. 729.

arasındaki bölge de evvelce Amurru ve sonraları Aram denilen memleketi teşkil ediyordu.

Anti-Lübnan'ın doğusundaki Kimaşk ve Tedmür vahaları Arap yarım adasından bir kavis teşkil etmek üzere ilerliyen çöl denizinin kara limanlarını teşkil ediyorlardı. Daha yukarıda Oront (Asî) nehirile Fırat arasında ise Ḥalpa (Haleb) ve Tunip şehirleriyle Naharina memleketi bulunuyordu. Bu iki şehir, Fırat'ın sağ kıyısında ve bu nehrin geçidine hâkim olan Kargamış şehrinin güneyinde iki müdafaa merkezini teşkil ediyordu. Oront'dan Ḥabur'a kadar uzayan Fırat'ın ikiye böldüğü Naharina memleketinde Mitanni kırallığı bulunuyordu. Mısır, Sinear ve Anadolu arasındaki bu kuvvetli kırallığın merkezi, Vaşşuganni (Resülayn cıvarında, fakat yeri belli değil) şehri idi.

İlk amacı Hiksos'ları Mısır'dan atmak olan Ahmes'in Asya'da bir fütuhat siyaseti açmak istemediği muhakkaktır. İlk zamanda onun tek hedefi Hiksos'ları bir daha Mısır'a dönemiyecek bir duruma sokmak ve onlardan intikam almaktı. Bu maksadla onları Filistin istikametinde takib etmiş, kuzeye doğru sürmüştü. Fakat Asya'ya girerek Suriye ve Anadolu'nun coğrafî vaziyetlerini öğrenince, Mısır'ı doğudan gelecek istilâlara karşı korumak için, Filistin ve Suriye'yi zaptetmek, buralardan geçen büyük istilâ yollarına hâkim olmak lüzumunu erkenden anlamıştı [125]. Bu anlayış onu Avaris'den sonra Şarohana (Tevrat'ın Şerukhem'i) yı da alarak Filistin cihetinde bir köprü başı kurmaya sürüklemişti.

Yerine geçen Amenofis I. (1557—1537) de önce bu yolda yürümüşse de sonradan Nubya ile meşgul olmak mecburiyeti karşısında doğu fütuhatını haleflerine bırakmak zorunda kalmıştı. Bunlardan Tutmosis I. (1530—1520) in orduları Fırat kıyılarına, Kargamış önlerine kadar yürümüş, önemli bir mukavemet görmemişti [126]. Bu kolay hareketle Naharina memleketine dayanan Tutmosis I. burada karşısına çıkan düşman kuvvetlerini perişan ederek birçok esirler almış, Fırat'ın sağ sahilinde bu zaferi ebedileştirmek üzere bir anıt diktirdikten sonra, büyük ganimetlerle başkenti Teb'e dönmüştür. Mısır kay-

[125] A. Moret, Des clans aux empires, p. 305 - 306.

[126] James H. Breasted, Ancient recods of Egypte, II, p. 85, Chicago, 1906.

nakları bu sefer esnasında Tutmosis I'in Haleb'in güneyinde Niji'de kendi eliyle filler öldürerek tarı Amon-Ra'ya takdim ettiğini kaydederler.

Batı Naharina ile Kenan ilinin bu işgalinin devamlı olup olmadığı malûm değildir. Her halde bir müddet için buralar halkının Teb sarayına vergi göndermiş oldukları kabul edilebilir.

Tutmosis I'in yerine geçen Tutmosis II. saltanatının ilk devrinde, Mısır hudutlarında çapulculuk eden Şasu'lar üzerine yürümüş, bunları çöllere doğru sürmüştür. Fakat kıraliçe Haçepsut'un Tutmosis II'nin ikinci devri ile Tutmosis III'ün ilk zamanlarını felce uğratan niyabeti devrinde (1504—1483) Mısır'ın Suriye ve Filistin'deki nüfuzu sarsılmıştır.

Mitanni kıralları, askerî hareketler yapmak kudretinde olmıyan bu kadının Mısır'a hâkim olmasını fırsat bilerek Suriye ve Filistin halkını Mısır'a karşı isyan etmeye teşvik ediyorlardı. Suriye ve Filistin'in Hurri-Mitanni'lerle bir asıldan inen yerli prensleri, Hiksos'ları yok eden ve kendilerini boyunduruk altına sokan on sekizinci sülâle firavunlarına düşman olduklarından Mitanni kıral larının bu teşvikleri üzerlerinde çok müessir oluyordu. Bunlar, Sinearlı'lardan istihkâmcılık usullerini öğrenmiş olduklarından, bu hususta pek geri olan Mısırlı'lara üstün bulunuyorlardı. Bu sayede Suriye ve Filistin'de her şehir müstahkem bir kale halinde idi[127]. Fakat, küçük prensler arasında birlik olmadığından, tek başlarına yaptıkları isyanlar faydasız oluyordu.

Tutmosis III'ün zaferleri

Kıraliçe Haçepsut'un ölümünden sonra (1483) başlı başına hüküm sürmeye başlayan Tutmosis III Mısır tarihinde bir fetihler devri açmıştır. Bu esnada Naharina Mitannileri, Kenan ili ile Rezenu'daki küçük büyük bütün prenslikleri firavunlar aleyhine birleştirmiş, Suriye ve Filistin'de genel bir isyan çıkartmışlardı.

Karnak'daki Amon-Ra tapınağı duvarlarına kazılmış olan Tutmosis III annaline göre Filistin'in güney kısmı bu isyan esnasında sadakatten ayrılmamış ise de, kuzey Filistin

[127] Hugues Vincent, Canaan d'aprés l'exploration récentes p. 81 - 90 Paris, 1917.

ile bütün Suriye baştan başa isyan halinde bulunuyordu. Tutmosis III Mısır'dan çekilen Hiksos (Hekau-Khasetiu) ların buralara dağılan bakiyelerini yok etmek üzere 1483 den 1463 e kadar yani tahta çıkışının 23 üncü yılından 42 inci yılına kadar Filistin-Suriye üzerine 16 sefer yapmıştır [128].

Tutmosis III on sekizinci sülâlenin bu cesur ve savaşcı firavunu Suriye'ye doğru yürümeye hazırlandığı bu zamanlarda Yakın Şark şu durumda bulunuyordu; Hiksos'ların çıkardıkları kaynaşma sıralarında, tarihi karanlıklar içine gömülmüş olan Anadolu, uzun bir kâbus devrinden sonra Tuthalya II (1500 tarihlerine doğru) nin gayretiyle yeni bir hayat kazanmaya henüz başlamış bulunuyordu. Bu karanlık devirde Hattuşaş doğu Kapadokya'yı, Arzava, Kilikya, Kargamış ve Haleb ile beraber Naharina'yı Mitanni'lere kaptırmış bulunuyordu. Her halde Anadolu Ḫatti'leri, bu zamanlarda firavun ordularının Filistin ve Suriye üzerine yürümesine karşı ilgi gösterecek bir durumda değillerdi. Asurlulara gelince, onların durumu da Ḫatti'lerden daha kötü idi. Mezopotamya'daki Karduniyaş kıraallarından Agum II zamanında (takriben 1650 ye doğru), bu hükümdar tarafından istilâ edilen Asur prensliğinde bir değişiklik olmuş, Asur tanrısı rahiplerinden Pan-Ninua yeni bir sülâle kurmuştu [129]. Karduniyaş'lıların nüfuzu altında ne kadar zaman kaldıkları kesin olarak bilinemeyen [130] Asurlular da, Tutmosis III'ün Asya'ya doğru sefere hazırlandığı zamanlarda Mitanni'lerin hükümleri altına girmiş bulunuyorlardı.

Oront ırmağiyle Habur ırmağı arasındaki bölgede Habur ve Balıh ırmakları boylarındaki eski Reseina (Vaşşuganni) başkent olmak üzere Mitanni adlı bir devlet kurmak suretiyle eski Ḫurri ilini parçalamış olan Sauşşatar, doğuda Subaru

[128] Maspero, 1, appelle Jahmon, II, 256.

[129] Yunanlı'ların Ninos dedikleri bu sülâle, Önasya'nın en çok yaşamış olan bir hanedanıdır. Milâttan önce 1600 tarihinden 612 tarihine kadar yaşayan bu hanedanın yetiştirdiği kudretli imparatorlar Önasya kavimlerini ilk defa bir bayrak altında toplamağa muvaffak olmuşlardır.

[130] Bu zamanlara ait kronolojilerin noksanlığı ve güvenilir bir halde olmamasından Kas'ların Asur'luları ne kadar zaman hükümleri altında bulundurdukları kesin olarak tayin edilememektedir.

ilini ve Asur Isakku'larından Assurabi I Assurnirari III zamanlarında da Asur memleketini zabtederek kırallığına katmıştı [131].

Sauşşatar, Sengar (bugünkü Sincar bölgesi) ve Subaru ile Arapkha (Kerkük) [132] yı da alarak Babil'deki Karduniyaş devletini sarsmıştı (takriben (1450).

Suriye'de Mısır-Mitanni rekabeti

Görülüyor ki firavun Tutmosis III. ün Önasya'ya girmeye hazırlandığı bu zamanda (1483 başlarında) Yakın Şarkın en kudretli devleti, Sauşşatar tarafından kurulmuş olan Mitanni kırallığı idi. Mitannil'er, bu kırallığı, Hiksos'ların hazırladığı karışıklıktan faydalanarak kurmuşlardı. Bu sebepten Tutmosis III. Mitanni'lere Hiksos'ların halefi gözüyle bakıyorlardı.

Mitanni'ler bu zamanlarda kuzey Suriye'ye de sokulmuşlardı. Haleb, Katna, Megiddo Mısırlı'ların Mariyannu (kahraman) dedikleri Mitanni beylerinin hükmü altında bulunuyordu. Kenan iline yayılmış olan Ḫurri ve Ḫatti'ler de Mitanni'lere bağlı bulunuyorlardı. Karnak yazıtında Tutmosis III'ün bu seferi şöyle anlatılmaktadır:

"Tutmosis III. ilk sefere başlamak üzere ordusunu Zalu'da topladığı esnada Şarohana garnizonunun muhasara edildiği, Yappe (Yafa) nin güneyindeki İraza'dan Fırat boylarına kadar uzayan bölgeler halkının baştan başa Mısır'a karşı silaha sarıldıkları haberini aldı. Ordularına hemen hareket emrini verdi. Çölü geçti. Dokuz günde Gaza şehrine vardı. Filistin'in bu eski şehri en geç ayaklanmıştı.

Mısır ordusu, sahil boyunca, kervan yolunu takip ederek Karmel eteğinde Yehem kalesine erişti. Kıral burada Kadeş kıralının, ötedenberi Mısır hâkimiyetini kabul etmiş olan bütün memleketlerin yani Naharina'nın, Amurru'lar memleketinin, kuzey Filistin kırallariyle birleşerek Naketa (Kitabı Mukaddes-

[131] Asurlu'lar bu tabiiyetten ancak Assruballit II (takriben 1380-1341) zamanında kurtulabilmişlerdir.

[132] Chiera, eski Arapkha (Kerkük) şehri harabesinde «Parsaşsatar oğlu Maiteni (Mitanni) kıralı Şauşşatar»'ın Ḫurri dilile yazılmış mektubiyle bir kontratosunu bulmuştur. Bu bize Sauşşatar'ın Subaru'yu zabtetmiş olduğunu anlatmaktadır (G. Contenau, Tablettes des Kerkouk, ap. Babylonica 1926).

deki Megiddo) yı müdafaaya karar vermiş oldukları haberini aldı. Yehem'in bulunduğu Sarom vadisinden Esdrelon'a gidecek olan bir ordu, üç belden birinden geçmek zorunda idi. Aluna dağından geçen birinci bel, dar ve tehlikeli idi. Tepelere yerleşen düşmanın hücumlarına açıktı. İkinci geçit Zifta (Zafiti) den Megiddo'ya gidiyordu. Üçüncü yol ise Taannâk' den geçiyordu. Son iki yol daha emin idi, fakat Firavun tehlikeli görünen birinci yolu tercih etti. Ehemmiyetsiz çarpışmalardan sonra beli aşmağa muvaffak oldu (Res 19). Ordu

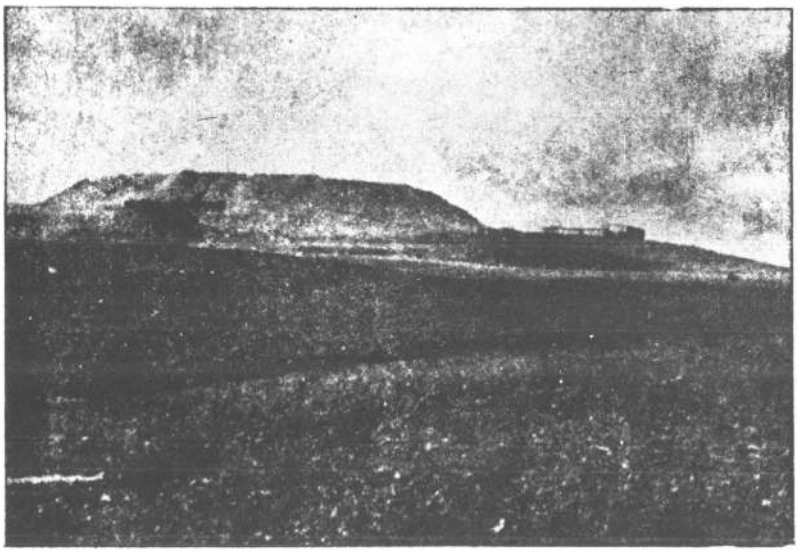

Resim 19 — Megiddo geçidi.

vadide toplandığı zaman, güneş batmak üzere idi. Firavun ordusuna ertesi gün için harbe hazır olmaları emirini verdi. Megiddo ve Taannâk'a hâkim sırtlarda bulunan Mısırlılar, geceyi geçirmek üzere çadırlarını kurdular. Sabahleyin harp durumuna giren ordunun sağ cenahı Taannâk'a hâkim olan tepeyi tutuyordu. Sol cenah ise Megiddo'nun kuzey batısına yerleşmişti. Düşman da ovada ayakları altında idi. Kıral ordusunun güney kısmı sahilde (Kaina gölü sahilinde) idi. Sol kısmı Megiddo'nun kuzey-batısına yayılmıştı. Kıral, Merkezde Amon tanrısının himayesi altında bulunuyordu„ [133].

[133] S. Birch, Records of the Past, II, p. 43 Tutmosis III. Mısır'a döndükten sonra bu sefere ait tafsilâtı Karnak'taki Amon-Ra tapınağı duvar-

"Bütün kuzey memleketler kıralları Maketa (Megiddo) da bulunuyorlardı (Res. 20). Bu şehir alındığı takdirde bin şehir alınmış olacaktı„ [134]. Civardaki ağaçlar kesildi. Şehri tamamen kuşatan kalın bir duvar yapıldı. Askerlik bakımından Megiddo Suriye'nin anahtarı mesabesinde idi. Düşmanın inadla mukavemet etmesi tabii idi. Fakat açlık yüzünden ancak bir kaç hafta mukavemet edildi, nihayet açlıktan kıvranan

Resim 20 — Megiddo tepesi.

mahsurlar, başta Megiddo prensi ve diğer müttefik prensler olmak üzere [135] ordulariyle beraber teslim olmak zorunda kaldılar„. Asi prensler muzaffer firavun'un önünde diz çöktüler. Bütün hazineleri ve harp malzemeleri Mısırlı'ların eline geçti. Esirlerin sayısı toplu olarak bilinememektedir.

larına yazdırılmıştır. Burada zaptettiği şehir adı olarak 119 isim vardır. bunların bir çoğunu bugün pek iyi tanıyoruz. (Müller, Asien und Europa, p. 157 ve Maspero, Recueil de Travaux, II p. 46—48, 136—150).

[134] Napata yazılı taşında, düşman ordusunda 330 prens bulunduğunu, bunlardan herbirinin Rezenu'dan gelmiş olan kendi ordularına kumanda ettikleri kaydedilmektedir.

[135] Yalnız Kadeş prensi, sıvışarak kurtulabilmişti.

Megiddo düştükten sonra hemen bütün Suriye ve Filistin teslim oldu. Çünkü buraların prenslerinden bir çoğu, bu şehirde esir düşmüşlerdi. Her taraftan haraçlar gelmeye başladı. 44500 Hektolitre tutan hububat firavun'un emrine verilmişti [136].

Yukarı Rezenu'nun işgali

Kıral sonra yukarı Rezenu'ya yani Lübnan bölgesinde bugünkü Galile ötesine kadar gitti. Burada Kadeş'lilerin sığındıkları Yenoam, Nuges ve Herenkaru şehirleri vardı. Kıral bu şehirleri aldı. Buraya sığınmış olan Kadeş'lilerle 130 Mariyannu'yu esir etti.

Zengin ve mahsuldar Esdrelon ovası, saray levazım memurları tarafından ölçülerek ordunun iaşesi için 950,000 litre hububat teslim edilmesi kararlaştırıldı. Tutmosis, III. Bekaa'dan Şeria kaynağına, sahilde Tir'e kadar fethedilen bölgelere yerli prensler tayin ettikten sonra alınan esirler ve ganimetlerle başkenti Teb'e döndü.

Bu ganimetler arasında 1929 büyük baş hayvan. 2000 keçi, 20500 beyaz koyun, 2041 beygir, 924 harp arabası ile gümüş direkli çadırlar, Kadeş ve Megiddo prenslerinin güzel silâhları, bakır veya tunçtan iki yüz zırh, kıymetli taşlarla süslenmiş kılıç ve kalkanlar, altun tabaklar, vazolar, mücevherlerle süslü bir altın taç, altından, fil dişinden, abanoz ağacından veya altın kakmalı sedır ağacından yapılmış tahtalar bulunuyordu.

Tutmosis III. bu seferde Kadeş'e kadar olan alanı istilâ etmiş ise de, eski prensleri ortadan kaldırmamış veya kaldıramamış, Mısır hazinesine her yıl muayyen bir vergi vermek şartiyle onları yerlerinde bırakmıştı [137]. Firavun'un ertesi yıl Suriye'ye ikinci bir sefer yaptığı biliniyorsa da, Karnak yazıtında buna dair fazla malûmat verilmemiştir. Yalnız Tutmosis III'ün Rezenu'da bir devir yaptığı, bütün yerli prenslerin vergilerini getirerek huzurunda yerlere kapandıkları kaydedilmektedir [138].

[136] Maspero, Hist. ancie. du peuple de l'Orient, 11, p. 256.
[137] Angelos Rappoport, Histoire de la Palestine, p. 64-65
[138] S. Birch. Records of the Past, II, p. 43-44.

Firavun'un Suriye'de bulunduğunu haber alan Asur İsakku'su, düşman Mitannilere karşı Megiddo ve Galile'de kazanılmış olan parlak zaferi tebrik etmek üzere bir heyet göndermişti. Firavun Tutmosis III, Mısır'a dönmeden evvel bu heyeti kabul etti. Asur prensinin hediye olarak Firavuna, 4,5 kilo hakikî ve bir miktar da suni Lapis - lazuli ile Asur vazoları, kıymetli âletler, arabalar, nadir ağaçlar göndermiş olduğunu Mısır belgelerinden öğreniyoruz.

Firavun'un bundan sonraki III. ve IV. Suriye seferleri hakkında tafsilât yoktur. Yalnız beşinci seferin Zahi sahillerine yani Cebel-Lübnan'a karşı yapıldığı haber verilmektedir. Bu seferinde Lübnan limanlarından Arad'a kadar çıkan firavun, Cebel-Lübnan'ın tabii güzelliğine karşı duyduğu hayranlığı belirtmeyi unutmamıştır. Karnak yazıtında Lübnan'ın ırmaklarına, meyvelerine, çiçeklerine ve bütün tabii güzelliklerine karşı hayranlığını anlatan firavun, dağ eteklerindeki taraçalarda yetişen hububatın sahildeki kumlardan bol olduğunu haber vermeyi de ihmal etmemiştir [139].

Suriye ve Filistin prenslerinin getirdikleri vergilerle alınan ganimetler Kebentiyu (Biblos) limanından Keftiyu (Girit) gemileriyle Mısır'a sevkedilmiş, kendisi de el koyduğu Zahi limalarındaki gemilerle Mısır'a dönmüştür. Tutmosis III 'ün bundan sonra Zahi'ye (Cebel Lübnan'a) bir daha gelerek Simira limanına çıktığını, dönüşünde Mısır terbiyesi vermek üzere Suriye ve Filistin'in yerli prenslerinin çocuklarını beraberinde Teb'e götürmüş olduğunu biliyoruz. Mısır'da tahsil ve terbiye görecek olan bu gençler, babalarının yerlerine gönderilecek, bu suretle bu memleketler Mısır'a daha kuvvetli bağlanmış olacaklardı.

Tutmosis III. hemen her yıl tekerrür eden bu seferlerinden 8 incisinde Fırat boylarına kadar çıkarak Tutmosis I. 'in vaktiyle Fırat nehrinin sağ sahili üzerinde yaptırmış olduğu âbide yanında kendi adına büyük bir anıt kurdurmuş sonra Mitanni'leri ana yurtlarında takibe koyulmuştur.

Mitanni'ler memleketinde kazanılan büyük muvaffakiyetler neticesinde, tanınmış üç Mitanni prensi ile sayısı otuzu bulan

[139] A. Moret, Histoire de l'Orient, t. I, p. 495.

karılarını esir etmiş, birçok ganimetle, Haleb'in güneyindeki Niji'ye dönmüştür.

Karnak yazıtının Tutmosis III 'ün bu seferleri hakkında vermiş olduğu bilgiler, diğer kaynaklarda da teyit edilmektedir. İstanbul'daki dikili taş kitabesinde firavun Tutmosis III'ün, salatanatının 33 ncü yılında Suriye'ye yaptığı sekizinci seferde Mitanni'lerin elinde olan Katna şehrini aldığı, gemi ile büyük Naharina kavsini (Büyük Fırat kavsini) dolaştığı kaydedilmiştir.

Bu sefere iştirak eden komutan Amonemheb, ele geçen biyografyasında Halep batısında vukubulan savaştan, Kargamış üzerine yapılan yürüyüşten kısaca bahsettikten sonra Kargamış'dan Fırat'ı geçerek Tutmosis III'ün Sengar memleketine karşı yaptığı harbe iştirak ve sonra da, dönen ordunun önünü kesmek üzere isyan eden Kargamış'ı hücumla zaptettiğini haber vermek suretiyle Karnak yazıtını teyit etmektedir[140] Napata sitelinde de Tutmosis III 'ün bu sefer esnasında büyük Mitanni ordusunu perişan ederek Naharina'daki mukavemeti kırdığı kaydedilmektedir[141]. Bütün bunlar sekizinci seferin büyük bir askerî hareket olduğunu belirten belgelerdir.

Mısır ordusunun Fırat'ı geçerek Mitanni'leri ana yurtlarında takip edişi, Sauşşatar'ın tecavüzüne oğramış olan doğu ve batıdaki komşuları üzerinde tesirsiz kalması mümkûn değildi. Bunu haber alan Sengar prensi gibi, Ḫattutaş'daki büyük Ḫatti kıralı Tuthalya II. de Firavun'a hediyeler göndermiş ve zaferini tebrik etmiştir[142]. Bu hediyeler, Subaru ve Anadolu'dan firavuna karşı izhar edilmiş bir sevgiden ziyade bu memlektlerden birini Kerkük'de, diğerini de Haleb bölgesinde tehdit eden Mitanni prensine beslenilen husumetin bir ifadesi idi. Fakat firavun, büyük Mitanni ordusunu kendi yurdunda mahvetmek yolundaki büyük sözünü tahakkuk ettirmemişti. Mitanni'ler, bir çok şey kaybetmiş, fakat yıldırılmamış, yıkılamamışlardı. Fırsat buldukça Suriye yerlilerini isyana sürüklemek, vakit vakit Filistin'e kadar akınlar

[140] Urkunde IV, p. 890 ve devamı.

[141] Stéle de Napata, ap. C.R. Acad. İons, 1933, p. 335.

[142] Mısır vesikalarında, vergi gibi gösterilen Sengar prensinin hediyesi 2,5 kilo Babil Lapisi (lacivert taşı), Ḫatti kıralının hediyesi ise halka halinde 36,5 kilo gümüş, büyük bir parça mücevher ile nadir ağaçlardan ibaretti.

yapmak suretiyle yine Mısırlıları üzmekten geri kalmıyorlardı. Bu suretle Tutmosis III' ü sık sık ordularla Suriye'ye gelmek zorunda bırakıyorlardı. Firavunun dokuzuncu ve onuncu seferleri böyle bir mecburiyetle olmuştu.

Mitanni'lerin teşviki ile Zahi'de Nuhaşşe bölgesinde üç şehir Mısırlılara karşı isyan bayrağını açmıştı. Mitanni'lerin maksadı Mısır kuvvetlerini Fırat'tan uzak tutmak, bu suretle emniyetlerini temin etmekti, isyanın yayılmasına meydan vermemek için dokozuncu defa Zahi'ye gelmiş, Rezenu prenslerini vergilerini vermeğe mecbur etmişti.

Tutmosis III 'ün bu dokuzuncu seferi münasebetiyledir ki Mısır belgesinde ilk defa İsy(Alaşia)yani Kıbrıs adı görülmekte, bu ada prensinin, firavuna hediyeler gönderdiği haber verilmektedir [143].

Firavunun saltanatının 35 inci yılında Mitanni kıralı Sauşşatar, Zahi'de daha büyük bir isyan çıkarttı. Tutmosis III, genişlemek istidadını gösteren bu isyanı bastırmak için onuncu defa, Suriye'ye gelmek zorunda kaldı. Firavunun kendi tabiri ile "Naharina'nın sefil mağlubu, atları ve savaşcıları ile Oront boyundaki İryna'da cephe tutmuştu. Fakat cesur firavun ve askerinin hücumları önünde Khasetiyu'lar (Mitanniler) büyük bir hezimete uğramışlardır„.

Firavun'un bundan sonraki beş seferi o kadar önemli değildir. Fakat 1463 tarihinde vukubulan sonuncu yani 16 ıncı seferi, neticesi itibariyle çok önemli olmuş, Suriye ve Filistin'i bir asır için Mısır'lılara kazandırmıştır. Mısır kaynaklarına göre, Mitanni kıralının kışkırttığı Fenkhu'lar [144], İrkata'lar (Trablus-Şam kuzeyinde), Katna ve Tunip'de büyük bir isyan çıkarmışlardı. İsyanı körükleyen Mitanni prensi, Kadeş'de yerleşmiş, burayı müstahkem bir isyan merkezi haline getirmişti. Tutmosis III, büyük bir ordu ile Kadeş önlerine geldi. Bu şehrin prensi, Mısır ordusunu şaşırtmak için bir tedbire başvurmuş, fakat hiçbir

[143] Mısır vesikalarına göre Kıbrıs prensinin göndermiş olduğu hediye, 185,5 kilo ağırlığında 108 parça bakır ile 5 parça kalay, fildişi ve 1200 domuzdan ibaretti.

[144] Mısır kaynaklarında, 1450 tarihlerine doğru ilk defa görülen Fenkhu adında Herodot'un Suriye'nin sahil Kenanlılarına verdiği Fenike adının ilk şeklini görenler vardır.

şeye muvaffak olamamıştı. Kadeş önünde vukubulan kanlı muharebede Amenemheb'in kahramanlığı ile büyük zafer kazanıldı. Mariyannular esir edildiler.

Kadeş'in zabtı, Megiddo zaferinden sonra Tutmosis III'ün kazanmış olduğu en parlak muvaffakiyetti. Başarı, Suriye ve Filistin'i, on dokuzuncu sülâlenin ilk zamanlarına kadar Mısırlılara kazandırmıştı. Suriye ve Filistin bu uzun müddet zarfında Firavunları metbu olarak tanımış, Mısır medeniyet ve kültürüne alışmışlardır. Son zamanlarda Filistin'de yapılan kazılarda, Mısır tesirinin ne kadar geniş olduğunu gösteren bir çok eserler Suriye ve Filistine Babil kültürünün derin tesirini taşıyan eserlerle yan yana bulunmuşlardır. Gezer'de Tel-el-Safi (Gath) de bulunan eşyalar arasında Tutmosis III'ün skarabeleri, küp kolları, vazolar ya Mısır'dan getirilmiş veya Mısır'da yapılanlar örnek tutularak Suriye'li sanatkârlar tarafından vücude getirilmişlerdir.

Tutmosis III'ün Mısır ve Filistin'deki teşkilâtı

Titmosis III. zabtettiği Suriye ve Filistinde yeni bir idare kurmuştu. Buna göre bu memleketler, firavuna vergi veren ve onun egemenliğini tanıyan prensler veyahut Mısır'dan gönderilen valiler tarafından idare ediliyordu Memleketin her tarafında müstahkem kaleler yapılmış, içlerine Mısırlı subayların idareleri altında askerler ikame edilmişti. Firavunu temsil eden zat, asayiş ve nizamı emniyet altına almak, prensliklerden yıllık vergiyi toplamak, kargaşalıkları bastırmak ve cezalandırmak ile ödevli bulunuyordu.

Tutmosis III. memleketi yerli prenslerle idare etmenin Mısır'ı daha az üzeceğini düşünmüştü. Bunun içindir ki Megiddo'nun zabtından sonra, kendisine teslim olan kıralları yerlerinde bırakmış, kendisini metbu tanımaları, Mısır hazinesine her yıl muayyen bir vergi vermeleri şartlarını yeter görmüştü. Tutmosis, Suriye ve Filistin'de o zamana kadar cari olan kanunları, görenekleri bozmamak basiretini de göstermişti. Bu suretle halkın nefretini değil, sevgisini kazanmıştı. Zabtolunan yerlerdeki şeflerin oğullarını rehine olarak Mısır'a götürmüş, burada onları Mısır'lı prensler gibi talim ve terbiye etmişti.

Mısır kültürü altında yetişen, Mısırlıların âdet ve usullerini öğrenen ve bunlara alışan gençler, memleketlerine gönderiliyor, isyan veya ölüm gibi sebeplerle açılan prensliklere bunlar geçiriliyorlardı. Tumosis III, zabtolunan memleketlerin Mısır'a bağlılıklarını bu suretle temin etmekle beraber başka tedbirler de aldı. Yerli kıralların maiyyetlerine Mısır'lı memurlar da verdi. Bunların vazifeleri, yalnız bu kırallara müşavirlik etmek değildi. Bunlar aynı zamanda kıralın hareketlerini gözetlemek, bundan Mısır sarayını haberdar etmekle de ödevli bulunuyorlardı. Bütün Mısırlı memurlar, firavun tarafından tayin edilen umumî valiye karşı sorumlu idiler.

Tutmosis III'ün Suriye ve Filistin'e hâkim olmak için yirmi sene süren mücadelesi, buralarda kesin olarak emniyet ve asayişi temin edememiş, Mısır hegemonyasını yerleştirememişti. Gerçi Kharu ve Mitanni halkı yenilgiyi kabul etmiş, başlarını eğmiş görünüyorlardı. Fakat karma karış ve savaşçı ırklarla dolu Suriye ve Filistin'de iç çarpışmalar, gazveler, baskınlar, devam edip duruyordu. Vakit vakit çölden taşan çapulcu dalgaları da bu huzursuzluğu bir kat daha arttırıyordu. Mariyannu'lar yani Mitanni beyleri de alttan alta, bu savaşcı ve isyankâr prensleri, Mısır hegemonyasına karşı ihtilâle teşvikten geri durmuyorlardı.

Bu durum karşısında Tutmosis III 'ün halefi Amenofis II (takriben 1450 - 1424), saltanatının ikinci yılında Suriye ve Filistin'i yatıştırmak üzere büyük bir sefer yapmak zorunda kaldı. Kharu ve Lübnan'ı dolaştıktan sonra Oront nehrini geçerek Fırat boylarına kadar çıktı. Burada Mitanniler'le büyük harp yaptı. Mitanni beylerinden 550 kadarını esir ve hesapsız ganimetler aldı. Diktirdiği stellerden anlaşıldığına göre, bu ganimetler arasında 300 harp arabası, 600 kilo ağırlığında altın vazolar, 45,5 ton bakır bulunuyordu. Ganimetlerin çokluğu, Fırat boylarında mukavemetin artık sona erdiğini gösteriyor. Amada, Elefantin ve Karnak'daki yazıtlarda, Amenofis II 'nin Mısır'a dönüşünde, esir olarak getirdiği 7 kıralı kendi eliyle Amon-Ra tanrısına kurban ettiği, bunlardan altısının cesedini başkenti olan Teb duvarlarına, yedincisini de âsi Napata şehrinin duvarına astırdığı belirtilmiştir.

Amenofis II 'nin bu darbesi Mitanni'leri iyiden iyiye sarsmıştı. Mısır kaynaklarından anlaşıldığına göre Mitanni'ler, doğuda

Asur'ların, Anadolu'da Ḫatti'lerin günden güne artan kuvvetlenmeleri karşısında Fıravun'larla anlaşmak, kudretli yeni rakiplerin tecavüzleri takdirinde Mısır'da bir yardımcı bulabilmek maksadiyle Amenofis II'ye bir heyet göndermişlerdir.

Yazıtlarında kendilerini çok üstün göstermek itiyadında olan Mısırlı'lar bu heyetin Mısır'a gelişini: "Mitanni prensleri vergileri sırtlarında olduğu halde Mısır'a gelmiş, ağlayarak sızlayarak kıral tanrıdan af ve merhamet dilenmişlerdir„ fıkrasiyle anlatmışlardır.

Fakat Mitanni'ler, istedikleri bu sulha ancak Amenofis II'nin halefi Tutmosis IV. (takriben 1424—1405) zamanında kavuşabilmişlerdir.

Mısır-Mitanni dostluğu

18 nci firavun sülâlesinin kurulduğu zamandanberi birbirleriyle boğuşan Mitannilerle Mısır'lıları sulh yapmağa hattâ hanedanları arasında sıhrî münasebetler kurmağa zorlayan âmilin, Ön Asya'da gittikçe kuvvetlenen Asur ve Ḫatti kıral-larının, tehditli durumları olduğunda şüphe yoktur. Firavun, Suriye ve Filistin'e akmak tehlikesini gösteren Asur'lularla Ḫatti'lerin önünde bir sed olan Mitanni kırallığını korumağı Mısır'ın yüksek menfaatleri için gerekli görmüş, Mitanniler de bu tehdit karşısında arkalarında kuvvetli bir yardımcı temin edeceklerini düşünmüşlerdir.

Mısır'da bulunan belgelerden anlaşıldığına göre daha Amenofis II devrinde (1450 tarihlerine doğru) Luku, Şehlal, Şardana, Danaen adlarında birtakım göçebe kabileler, Zahi (Lübnan) ve Kharu (Filistin) bölgelerine sokulmaya başlamışlardı [145]. Bu yeni savaşçı unsurların Suriye ve Filistin'e dolmaları da, firavunları, Mitanni'lerle anlaşmıya mecbur eden diğer bir amil olmuştu [146].

Mitanni'lerle anlaşan ve ittifak andlaşması yapan Tutmosis IV ve halefi Amenofis III, bu andlaşmayı birer

[145] Hall, ap. J. E. A. VII, p. 40.

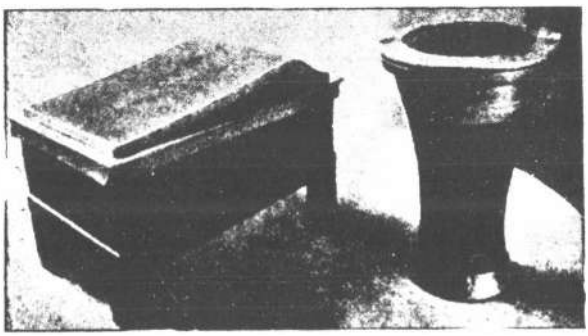
[146] İleride görüleceği gibi bu kabileler, Firavun Ramses II. devrinde büyük kütleler halinde Anadolu'dan güneye akacak olan ve Mısır kaynaklarında (Şimal ve Deniz kavimleri) denilen kavimlerin öncüleri idiler.

Mitanni prensesi ile evlenmek suretiyle de kuvvetlendirmişlerdi [147].

Firavunlarla Mitanniler arasında sulh tekarrür ettikten sonra, Suriye ve Filistin'de huzur başlamış, on sekizinci sülâlenin en parlak devrini yaşatan Amenofis III (1405-1370) zamanında Suriye ve Filistin hayli zenginleşmiştir [148]. (Res. 21).

e) XVIII. Sülâle devrinde Suriye-Filistin'in inkişafı

On sekizinci sülâle firavunlarının Rezenu ve Kharu'dan aldıkları ganimetlere, buradaki prensliklerin senelik vergilerinin cinsi ve miktarına dair bıraktıkları listeler, o zamanlarda bu

Resim 21 — Firavunlar tarafından Biblos (Cebel) kıralına gönderilen hediyeler.

bölgelerin medeniyeti hakkında bir fikir edinmeye yeter sayılacak kadar çeşitli ve boldur. Bu listelerde tunç silâh ve zırhlar, altun yaldızlı harp arabaları, altun ve gümüş kaplar,

[147] Tutmosis IV, Mitanni kırallarından Artatama'nın kızı Mutemuya ile evlenmiş, bundan oğlu ve halefi Amenofis III. doğmuştur. Amenofis III. de cülusunun ilk yılında Zahi (Cebel Lübnan) Heka (şeyh) lerinden İuya'nın kızı Tiji ile onuncu yılında da Mitanni kıralı Şuttarna'nın kızı Gilu-Ḫepa ile evlenmiştir. Amenofis III, hayatının son yıllarında, Mitanni kıralı Tuşratta'dan da kızı Tadu-Ḫepa'yı zevceliğe istemiş ve pirenses Mısır'a gönderilmiştir. Fakat hasta Amenofis III'ün bu prenses ile beraber yaşayıp yaşamadığı kesin olarak bilinmemektedir. Muhakkak olan şey, prenses Tadu-Ḫepa'nın ihtiyar ve hasta Amenofis III. ün oğlu ve halefi Amenofis IV. ün zevcesi olduğudur.

[148] Maspero, Hist. anci. des peuples de l'Orient, II, p. 817.

fil dişi ve abanos'dan yapılmış sandalya ve masalar, kıymetli madenler ve mücevherler ile atlar, harp arabaları, çeşitli evcil hayvanlar, buhur, şarap ve hububat gibi bir çok şeyler vardır. Bütün bunlar, Mezopotamya tesiri daha kuvvetli olmak üzere Suriye ve Filistin'deki medeniyetin derecesini belirtmektedir. Bu devirlerde Mısır Firavun'larının Asya'da hâkim oldukları alanın kuzey sınırlarını kesin olarak belirtmek mümkün değildir. Herhalde büyük Ḫatti kıralı Subbiluliyuma dan evvel bu sınırın Amanus ile Fırat arasında olduğu ve Toros eteklerini geçmediği, fakat Asya'dan Afrika'ya giden askerî ve ticarî yola hâkim bulunduğu muhakkaktır. Bu devirde Sinear, Suriye ve Filistin üzerindeki eski hukuku tamamiyle unutmuş bulunuyordu.

Bu devirde idarî teşkilât

On sekizinci sülâle firavunları, Suriye ve Filistin'de eski prensleri, kendilerini metbu tanımak şartiyle yerlerinde bırakmışlardı. Yalnız Şefelah gibi şehirlerle, Tir, Sidon, Biblos gibi sahil limanlara kumandan ve vali makamında birer Ḫazannu tayin etmişlerdi. diğer bölgelerdeki prensler, ya kıral diye veya başka bir unvan ile anılıyorlardı. Aradüs ve Tunip gibi bazı şehirlerde ise kıral da Ḫazannu'da yoktu. Buraları bir nevi cumhuriyetle yâni âyan meclisleri tarafından idare ediliyorlardı [149].

Firavunlar, eski prensleri, eski âyan meclislerini yerlerinde bırakmakla beraber bunları Mısırlılaştırmağı ihmal etmemişlerdi. Yukarıda söylediğimiz gibi Tutmosis. III, Rezenu ve Zahinin büyük şehirlerini zabtettiği zaman, kıralların, büyük memurların ve âyanın çocuklarını Mısır'a götürmüş, kendi ordusu içinde onları Mısır terbiyesinde yetiştirmek usulünü koymuştu. Suriye ve Filistin'deki kırallardan veya âyandan biri öldüğü zaman, onun Mısırdaki oğlunu veya kardeşini yerine tayin eder, gönderirdi [150]. Mısır'da tahsil ve terbiye gören Mısır kültürüyle yetişen, Mısır'ın idare ve teşkilâtını öğrenen bu prensler veya asılzâdeler, firavunu metbu tanımak, senevî muayyen vergi göndermek şartiyle, memleketlerini müstakilen idare ederlerdi.

[149] A. Moret, Au temps des Paraons, p. 60.
[150] Breasted, Ancient records of Egypt, II, p. 434 ve 467.

El-Amarna mektuplarında görülen "kendi şehirleri kendilerinindir.„ kaydı, bu usulü ifade etmektedir.

Mahalli asayişin temini, ticaret kervanlarının tecavüzden korunması, çölden taşan akınları önlemek bu yerli kırallara ait ödevlerdi. Bunun için malî kudretleri nisbetinde bir ordu besliyebilirlerdi. Firavun'lar, Suriye ve Filistin'in yalnız sevkulceyiş noktalarını işgal ederek buralara Mısır'lı askerler yerleştirmişlerdi. Bazı Hazannu'lara da gerektikçe Mısır askeri verildiği oluyordu. İaşeleri mahallî idareye ait olan bu askerler, yerlilerden teşkil edilen kıtaların başında bulunuyorlardı. Hazannu'lar, bu askerleri beslemekle beraber her sene memleket mahsulünden Mısır hazinesine muayyen bir miktar göndermek mecburiyetinde bulunuyorlardı.

Hazannu'lar ve yerli kırallar doğrudan doğruya firavunlarla muhabere ediyorlardı. Bu, bize Suriye sitelerinin ve kırallarının Mısır imparatorluğuna karşı durumlarını pek güzel anlamaktadır. Firavuna gönderilen arizelerin, resmî bir formüle göre ve Firavuna karşı çok hürmetkârane bir dil ile yazılmakta olduğunu eldeki örneklerden öğreniyoruz. Firavun'ların cevaplarında da aynı suretle muayyen ve resmî bir usul görülmekte, yukarıdan aşağıya hitap şekli pek güzel seçilmektedir [151].

Firavunlar, Suriye ve Filistin'deki yerli kırallarla imparatorluk valilerinin idarelerini, durumlarını denetlemek üzere buralara Rabisu unvaniyle anılan bir nazır da gönderiyorlardı. Tel-el-Amarna mektuplarında Rabisu denilen bu memurlara Mısır metinlerinde bazan Thuti yani yabancı memleket direktörü, bazan da "Amanemhep (yani kıral) ağzı„ "kıral kulağı„ ve "Horüs gözleri„ unvanları verilmektedir [152]. Firavunlar, bu memurların verdikleri malûmata kani olmadıkları zaman onları Mısır'a celbettikleri gibi, Suriye ve Filistin'in yerli prenslerini de lüzum gördükleri zaman Teb'e getiriyorlardı.

Firavunların Suriye ve Filistin'de takib ettikleri siyaset, askerî ve malî hususları sıkı bir kontrol altında bulundurmak

[151] Paris'de Louvre müzesinde mahfuz olan ve F. Thureau-Dangin tarafından Revue d'Assyriologie'de yayınlanan mektuplarda bu uslup görülüyor.

[152] A. Moret, Des clans aux empires, p. 326 - 331.

şartiyle diğer işlerde mahallî idarelere tam bir serbestlik vermek temeli üzerine kurulmuştu. Siyasî istatuko, her sitenin ve her memleketin âdet ve ananeleri koruyor, Mısırlılar tarafından bunlara müdahele edilmiyordu. Dinî hususlarda bile mağluplar üzerinde hiç bir tazyik yapılmıyordu. Firavunlar, en ziyade düzenin, sulhün ve ticaretin korunmasına önem veriyor, daima bunları gözönünde tutuyorlardı [153]. Tel-el-Amarna ve Boğazköy arşivlerinden bu zamanlarda Suriye ve Filistin'i doğudan tehdide başlayan ve Habiru denilen yeni bir unsurun Önasya tarihine karıştığını öğreniyoruz. Bunlar sonraları Aramiler adı altında Suriyeye hâkim olacaklardır.

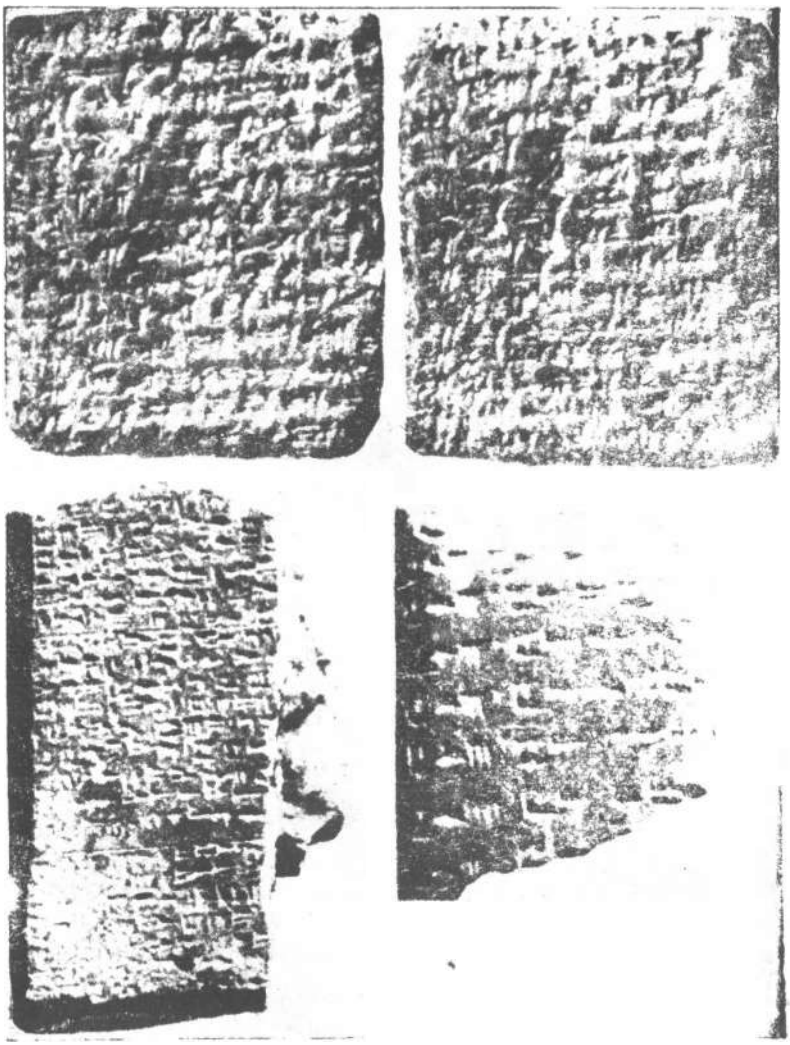
4). Amarna devrinde Suriye ve Filistin

Mısır tarihinin on sekizinci sülâle firavunlarından Amenofis III ile oğlu ve halefi Amenofis IV zamanlarına El-Amarna devri denilir. Bunun sebebi 1370 tarihlerine doğru iktidar mevkiine geçen Amenofis IV'ün Suriye ve Filistin prens ve valileriyle diğer Önasya kıralları tarafından Mısır sarayına gönderilmiş olan mektupları sakladığı saray arşivinin orta Mısır'da bugün Tel-el-Amarna denilen yerde yapılan kazılarda meydana çıkmış olmasıdır. Burası Amenofis IV tarafından kurulan ve 1363-1350 tarihleri arasında başkent olan şehrin harabesidir (Res. 22).

Mısır'ı Teb kâhinlerinin, Amon-Ra tanrısı rahiplerinin tahakkümlerinden kurtarmak, yeni fetholunan memleketlerle Mısır için müşterek ve genel bir din kurmak teşebbüsüne girişen Amenofis IV, eski başkent Teb'i bırakarak buradan 450 km. kuzeyde Tel-el-Amarna yerinde İkhutaton (Aton'un ufku) adiyle bir şehir kurmuş ve burayı başkent yapmıştı. Fakat, bu firavunun ölümünden sonra Amon-Ra dini taraftarları galebe ederek bu şehri yıkmışlardır [154]. Amenofis IV'ün buradaki sarayı tahrip

[153] A. Moret, Des clans aux empires, p. 331.

[154] Amenofis IV. (veya Amenhotep) Mısır'ın Amon-Ra tanrısı yerine Güneş tanrısı Aton'u bütün imparatorluk için tek tanrı ilân etmiş Amon-Ra tapınağının bulunduğu başkent Teb şehrini terk ederek Kahire'ye 130 kilometre mesafede bugün Tel-el-Amarna denilen yerde kurduğu İkhutaton şehrini başkent yapmıştır. Burada yaptırdığı sarayının batı cephesindeki bir odayı da kendisinin ve babasının zamanına ait resmî vesikalarla Babil,

Resim 22 — Yukarda Amarna devrinde Yerusalem beyi Mut-Ba'lu'nun çivi yazılı bir mektubu. Aşağıda Sapuna'da bulunan alfabetik çivi yazılı tabletler.

edildiği zaman sarayın bir odasındaki arşiv; yıkılan enkaz altında kalmış ve 1887 tarihinde yapılan araştırmalarda meydana çıkarılmıştı. Arşivde Babil dilinde çivi yazılı üç yüzden fazla tablet elde edilmiş, bunlar sayesinde bu devrin tarihi hayli aydınlanabilmiştir [155].

Bu arşivden anlaşıldığına göre Amenofis IV'ün, Mısır'ın birliğini ve firavunluk nüfuznu sarsan bu din inkılâbı yüzünden Suriye ve Filistin üzerindaki Mısır hegemonyası da zaafa uğramıştır. Anadolu'da gittikçe kuvvetlenmeye başlayan ve Mitanni'leri haylı hırpalıyan Hatti'lerin başarıları ise Mısır'ın zaafını anlayan Suriye prenslerinin gözlerini Hattuşaş'a çevirtmiştir. Suriye-Filistin prensleri, kudreti gittikçe çökmekte olan Mısır boyunduruğundan kurtulmak için fırsat kollamaya başlamışlardır.

Firavunun otoritesi gevşeyince yerli prensler arasındaki nifak ve çarpışmalar tekrar başlamış, bu yüzden asayiş ve ticaret hayatı bozulmuş, prensler kendilerine yardımcı bulmak için, Mısır'ın düşmanlariyle anlaşmak yolunu aramaya koyulmuşlardır. Bu durumun ilk neticesi, Mitanni'leri kuvvetle sarsan Anadolu Hatti'lerinin şimal Suriye'nin bir kısmını zabtetmeleri olmuştur.

Suriye ve Filistin'deki tâbi kıralların firavuna yazmış oldukları mektuplar, M. ö. onbeşinci yüzyılın sonundan onüçüncü yüzyılın son yarısına kadar olan devri aydınlatmaktadır.

Bu mektuplardan Amenofis IV. zamanında, Mısır'ın Filistindeki otoritesini kaybetmiş olduğunu, gerek yerli prenslerin ve gerekse Mısır'lı valilerin Hatti'lerin ve Habiru'ların hergün artan tazyiklerine karşı koyamadıklarını Hatti'lerin Kenan ilinin yerli prensleri arasında isyan çıkarmaya çalıştıklarını öğreniyoruz. Bu prensler ve bunlar arasında bilhassa Mısır'a sadakattan ayrılmayanlar, isyanları bastırmaya, akınları durdurmaya

Asur, Anadolu kırallarından, Suriye ve Filistin'in yerli prenslerinden veya buralara tayin ettiği valilerden gelen mektuplara tahsis etmiştir. Amenofis IV, yeni başkenti kurduktan sonra kendisi de Aton ruhu anlamına olarak İkhunaton adını almıştır.

[155] Burney, İsrael Settlent in Canan, Londres, 1917 p. 60 ve F. Petrie, Tel-Amarna p. 2.

çalıştıklarını fakat muvaffak olamadıklarını bildirerek firavundan yardım istemektedirler [156]. Güney Filistin'den gönderilen mektuplarda Habiru'lardan şikâyet edildiği halde, kuzey Filistin'den gönderilenlerde Hatti'lerden bahsedilmekte onların tehdidine karşı yardım istenilmektedir. Bu mektuplar, Hatti'lerin Amenofis IV. zamanında Suriye'yi nüfuzları altına alarak kuzey Filistin'e dayandıklarını göstermektedir. Filistin'in kuzeyindeki durumun da daha az karışık olmadığını bu arşivler arasında ele geçen Biblos valisi Rib-Addi'nin mektuplarından öğreniyoruz. Öyle anlaşılıyor ki, iç kargaşalıklar içinde bunalan Amenofis IV Suriye ve Filistin prenslerinin, valilerinin asker göndermek yolundaki niyazlarına karşı hiçbir teşebbüste bulunamamış, yerli prensler de bu durum karşısında, Mısır'dan yüz çevirerek kendilerini tehdid edenlerle anlaşmak yollarını aramışlardır.

[156] Amenofis IV zamanında Yerusalem (Kudüs) krallığında bulunan Abdi-Hiba adındaki prensin Firavun'a göndermiş olduğu aşağıdaki iki mektup o zamanlarda Suriye ve Filistin'deki durumla Mısır'ın vaziyetini belirtmek bakımından son derece önemlidir :

EA 288 — «Güneş tanrı, kıralım efendime ; kulun Abdi-Ḫiba şöyle arzıhal eder ; kıralım, efendim huzurunda yedi defa secde ederim. Kıralım, adını doğuda batıda hükümran kılmıştır. Bak ! aleyhimde bir sürü iftiralar yapılmıştır. Ben, gûya kıralımın ve efendimin emrinde bir vali değilmişim. Ben, kıralın müttefikiyim ve ben de kırala vergi veririm. Beni, babalarımın diyarında tutan, anam babam değil, siz, kudretli kıralımsınız. On üç kadın ve bir esirden mürekkep bir hediye geldi. Kıralın komiseri Seti bana geldi, 21 erkek, 21 kadın esir, kıral efendime hediye olmak üzere emirlerine tevfikan komisere teslim edildi.

Kıralın memleketi, bütün memleket tamamen alt üst olmuştur. Sair dağlarına ve Galh Karmel şehrine varıncaya kadar, her tarafta bana karşı hareketler görünüyor. Diğer valiler sulh içinde yaşıyorlar. Yalnız bana karşı harp var. Çünkü ben, düşmanı görüyorum. Fakat, harbin bana karşı açılmasından kıral ve efendimi müteessir görmüyorum. Denizde bir gemi oldukça, kudretli kıralın orduları Naharina memleketi ve Babil'i zaptedecektir. Fakat bugün Ḫabiru'lar kıralın kalelerini zaptediyorlar. Kıral ve efendimin hiçbir valisini sağ bırakmıyor, öldürüyorlar. Subayın Turbazan, Zelah şehrinin büyük kapısında öldürüldü. Lakiş'li Zimrida kırala karşı isyan edenler tarafından öldürüldü. Subaylarından Jeftah Adad, Zelah şehrinin büyük kapısında boğazlandı. Kıralım ve efendim, memleketine yardımcı göndermelidir. Kıral yüzünü tebaalarına çevirmeli ve memleketine yardım kıtaları göndermelidir. Eğer kıral bu sene ordu

Dikkate şayandır ki gerek Suriye ve Filistin prenslerinin ve gerek Mitanni ve Ḫatti kırallarının gönderdikleri mektuplar, Hattâ firavunun Suriyedeki valilerinin arizeleri, Sinear dili ve yazısı ile yazılmışlardır. Bu mektuplar, M. ö. onbeşinci ve ondördüncü yüzyıllarda bütün Önasya'da resmî dil ve yazının Sinear dili ve yazısı olduğunu göstermektedir.

Bu mektuplardan öğrendiğimize göre Amenofis IV 'ü teşebbüs ettiği dinî inkılâp, Teb rahiplerini aleyhine çevirmiş bu yüzden Firavun'un otoritesi sarsılmış, Suriye ve Filistin'deki valilerin, Mısır'a sadakatten ayrılmıyan prenslerin istekleri artmış, fakat bu istekler cevapsız kalmıştır. Mısır'ın Suriye ve Filistin'e askerce yardım edemediğini anlıyan Ḫatti'ler, Ḫabiru'lar, akınlarını arttırmış yerli prenslerin bir kısmı da varlıklarını kurtarmak için bunlarla birleşmişlerdir. Firavuna sadakatlerini bildiren prensler de, Mısır boyunduruğundan kurtulmak için artık fırsat kollamakta devam etmişlerdir.

göndermezse kıralın memleketi tamamen harap olacaktır. Kıral bir komiser göndermeli ve bu komiser yardımcı kuvvetlerle bana gelmelidir. Kulun Abdi-Ḫiba kıral ve efendimin kâtibine bölece hitabeder. Ayaklarına kapanırım, sözlerimin özü kıral ve efendime arz olunsun. Ben sadık bir köleyim.»

EA 287 — Efendim kırala Abdi-Ḫiba dilekçesini böylece sunar: Kıralım ve efendim huzurunda yedi defa secde ederim. Kıralım bilmelidir ki, bütün eyaletler, bana karşı birleşmişlerdir. Kıralım bu memlekete yardım göndermelidir. Gezer, Askalon, Lakiş şehirleri bunlara yiyecek, yağ ve bütün muhtaç olduklarını temin ediyor. Kıral ve efendime karşı gelenleri yenmek için kıral yardım göndermelidir. Eğer bu sene ordu gelirse bu eyaletler kıralda kalacaktır. Fakat gelmezse kıral ve efendim hepsini kaybedecektir. Kudüs şehri memleketini, bana ne anam ve ne de babam verdi. Onu bana veren kudretli kıraldır. Milki ili ve Labya oğlu memleketi Ḫabiru'lara teslim ettiler. Ey kıralım ve efendim, Babilliler hususunda bana karşı âdil ol! Kıral, komiserlerine sorsun ve onların cebir hareketlerine baş vurup vurmadıklarını öğrensin! Onlar büyük bir günah işlediler. Kıralın komiseri Parut Kudüs'e gelmeden Adai bütün askerleriyle birlikte isyan etmeden önce, onların bol yiyecekleri, yağları, elbiseleri vardı. Bana karşı lütüfkâr ve merhametli ol! Sana beşbin esir ve vergiler gönderdim. Kıralın kervanları *Ajalon* (İaluna) kırallığında soyuldu. Kıral ve efendim, bilmelidir ki, kıral ve efendime emirleri gibi bir kervan gönderecek durumda değilim. Kıral adını Kudüs memleketine ebediyen yaymıştır. Ve Kudüs memleketi topraklarını terk edemez. Kulun Abdi-Ḫiba kıral ve efendimin kâtibine böyle hitap eder. Ben senin kölenim. Bu sözlerimin açık bir özünü kıral ve efendime arzet! Ona de ki ben onun te-

Mısır, bu durumu kurtarmak için hiçbir teşebbüsde bulunmadığından Kenan prenslerinden birçoğu firavunların boyunduruğundan kurtulmuş, istiklâllerini kazanmışlardır. Ḫatti'ler, Kuzey Suriye'yi işgal etmiş, Ḫabiru'lar Rezenu ve Ḫaru'nun doğu bölgelerine yerleşmişlerdir. İstiklâllerini kazanan Kenan prensleri de gözlerini İkhutaton'dan Ḫuttuşaş'a, Mısır'dan, Anadolu'ya çevirmiş, bu zamandan sonra Ḫatti'lerin hegemonyası altına düşmüştür.

Kenan kırallarının Mısır boyunduruğundan kurtulmak hususundaki azimlerinin ne kadar haklı olduğunu Amenofis IV'ün kumandanlarından Horemheb'in Filistin'deki icraatına dair mezarında yazılmış olan şu satırlardan anlıyoruz: "İnsanlar öldürüldü. Şehirler tahrip edildi. Hububatı yakıldı. Aç kalan halk, keçiler gibi dağlarda yaşadılar. Bazıları da firavun diya-

baasiyim. Bahtın açık oldun, Kuş memleketi insanlarına karşı sayıp sıralamıyacağım muvaffakiyetlerin var.»

EA 286-«Efendim kırala, kulun Abdi-Ḫiba böylece arzeder. Kıralım ve efendim huzurunda yedi defa secde ederim. Efendim kırala karşı ben ne yaptım? Kıralıma benim hakkımda iftirada bulundular. Ve kırala, efendisine karşı benim isyan ettiğimi söylediler. Beni bu mevkie getiren anam ve babam değildir. Babamın memleketine beni kudretli kıralım getirmiştir. O halde kıral ve efendime karşı niçin bir günah işliyeyim, kıral komiserine söylediklerim şundan ibarettir: Niçin Ḫabiru'ları seviyor ve valilerden nefret ediyorsun? Kıralın eyaletleri istilâ ediliyor, yakılıp yıkılıyor dediğim için daima beni efendime fitliyorlar. Kaleleri işgal eden, garnizonlar kuran kıralım bana hak versin ve bu memlekete yardım göndersin. Kıral ve efendimin şehirleri kaybolmuş ve Milki-ili ve bütün memleketi harap olmuştur.

Kıralım ve efendim, bu memlekete yardım göndermelidir. Kendi kendime şöyle dedim: kalkıp kıral ve efendime kendim gideyim. Fakat, düşmanlarım o kadar kuvvetli ki buradan ayrılıp efendimin huzuruna gidemedim. O halde kıralım bana teveccüh etsin. Ve buraya askerini göndersin. Komiser beni terk ettiği zaman dedim ki: kıralın eyaletleri harap olmuştur. Fakat, sen beni dinlemiyorsun. Bütün valiler öldürülmüştür. Kıral ve efendimin hiç bir valisi kalmamıştır. Ḫabiru'lar, bütün eyaletleri aldılar. Kıral ve efendimin hiç bir eyaleti kalmadı. Eğer bu sene yardımcılar gelirse kıral ve efendimin eyaletleri tekrar kurtarılabilecektir. Eğer bu sene gelmezlerse kıral ve efendimin eyaletleri harap olacaktır.

Kıral ve efendimin kâtibine kulu Abdi-Ḫiba arzeder; bu sözlerimin açık bir özünü kıral ve efendime arzet. Ve ona memleketinin düşmanlar tarafından tahrip edilmekte olduğunu söyle..»

rına sığındılar„. Bu zalimce idare tabiatiyle, isyanları, ihtilâlleri tahrik etmiş ve nihayet Mısır nüfuzunun tamamiyle yıkılmasiyle neticelenmiştir.

Mısır, siyasî bakımdan bu memleketlerde hiçbir zaman kuvvetli bir idare kuramamıştı. Medeniyet bakımından ise, bu ülkeler üzerinde asırlardanberi devam eden Mezopotamya tesirlerini yok edecek veya onun yerini tutacak kudrette değildi. Suriye ve Filistin Mısır'ın bir eyaleti gibi göründükleri zamanlarda da Babil'in kültür tesiri devam etmişti.

Babil'deki Kas'lar, emperyalizm siyaseti takip etmediklerinden firavunlarla Suriye ve Filistin prensleri arasında dostluk devam ettiği müddetçe buraların Mısır nüfuzu altında kalmasına ses çıkarmamışlardı [157]. Onlar yalnız bu memleketlerden geçen ticaret ve kültür yollarının emniyetini istiyorlardı.

Kas kırallarından Burnaburiyaş'ın El-Amarna arşivi arasında ele geçen firavun'a yazılmış şu mektubu, bu hususta bizi çok iyi aydınlatıyor: "Babam Kurigalzu zamanında Kenanlılar müştereken ona yazdılar ve dediler ki: memleketin sınırına doğru yürüyeceğiz ve bir isyan çıkaracağız. Seninle ittifak yapmak istiyoruz. Babam onlara şöyle cevap verdi: biraderim Mısır kıralına harp açarsanız ve başkasiyle ittifak yaparsanız, memleketinizi talan etmeye gelirim. Zira O, benim müttefikimdir. Babanızın dostluğu için, babam onları dinlemedi„ [158].

[157] Yakın Şark kırallarından birinin Amenomfis III'ün ölümü münasebetiyle halefi Amenofis IV'e taziyette bulunmak üzere gönderdiği elçiye Suriye ve Filistinden serbestçe geçebilmek üzere vermiş olduğu mektupta (EA 30) Mısır'ın bu memleketler üzerindeki hâkimiyetinin Önasya devletlerince kabul edilmiş olduğu açıkça ifade edilmektedir. O zamanlara göre bir nevi pasaport sayabileceğimiz bu mektupta şöyle denilmektedir: «Biraderimin köleleri Kenan kıralları mümessilim Akia'yı biraderim Mısır kıralına sevgilerimi bildirmek için gönderiyorum. Kimse onu tutmasın, ona dikkat etmek ve sağ salim olarak Mısır'a gitmesini temin eylemek üzere kendisine muhafızlar veriniz».

Bu vesika, Önasya kırallarının, Suriye ve Filistin prenslerini Mısır'ın tâbîi tanıdıklarını açıkca ifade etmektedir. Kenan kıralları böyle tanıldığı için onlardan metbularına mesaj götüren mümessilin himayesi istenilmektedir.

[158] Knudtzon, Die El-Amarna Tafeln, No. 7.

Aynı Kas kıralının Amenofis IV'e yazdığı diğer bir mektupta Akko (Akkâ) halkının Hinnatuni (Kitabı-Mukaddes de Khebbaton) de Babil kervanını vurduklarından şikâyetle şu satırları yazdığını görüyoruz : " Kenan, senin memleketindir. Kıralları senin kölelerindir. Senin memleketinde kötü muamele gördüm. Bunu yapanları cezalandır. Benden aldıklarını, paralarımı iade et, Kölelerimi öldürenleri öldür. Onların kanlarının intikamını al. Eğer böyle yapmazsan onlar kervanlarımı yahut senin habercilerini öldürecekler, aramızdaki muhabere sona erecek ve Kenan'lılardan mahrum kalacaksın.„ [159].

Bütün bunlar gösteriyor ki Amenofis IV'ün son zamanlarında on sekizinci sülâlenin Suriye ve Filistin üzerindeki hegemonyası temelinden sarsılmış bulunuyordu. Artık yerli prenslere söz geçiremiyecek kadar kudretten düşen firavun, kendi başının derdine düşerek, Suriye ve Filistin'i tamamiyle unutmuştu. Bu prensler de gözlerini, yeni ve kudretli bir kuvvet halinde beliren Anadolu Hatti'lerine çevirmişlerdi. Bunun tabii sonucu olarak yukarı ve aşağı Rezenu, Hatti hegemonyası altına düşmüş oldu.

5. Hatti hegemonyası altında Suriye ve Filistin

Firavun Amenofis IV'ün son zamanlarında Mısır'da baş gösteren mürteciler isyanının, on sekizinci sülâlesinin Suriye ve Filistin üzerindeki hegemonyasını temelinden sarsmış olduğunu görmüştük. Bu sıralarda Anadolu'da Halys (Kızılırmak) havzasında büyük ve kudretli bir devlet yaşatan Ḫatti'ler, doğu Kapadokya ve Kilikya'dan güneye sarkmış, iç isyanlarla didişen firavun'un müttefikine yardım edemiyeceğini hesaplıyarak, Mitanni'leri sıkıştırmaya başlamışlardı. Nihayet büyük Ḫatti kıralı Subbiluliyuma (1350 tarihlerine doğru) Asurluların akınları önünde iç kargaşalıklarla birliğini kaybetmiş olan Mitanni'lere son darbeyi indirdi. Suriye kuzeyinde başlıca merkezlerinden biri olan Kargamış'ı aldı. Anadolu'ya sığınmak zorunda kalan Mitanni prensi Mattivaza'yı kendisini

[159] Knudtzon, Die El-Amarna, VIII, p. 25-34 ve A. Rappoport, Histoire de la Palestine, p. 74-75.

metbu tanımak şartiyle Mitanni kırallığına geçirdi. Halep'de dahil olmak üzere Kadeş'e kadar bütün kuzey Suriye'yi istilâ etti. Buradaki Sami Amurru'lar şeyhi, Abdi-Aşirta ve oğlu Aziru, firavundan ümitlerini keserek kendisini metbu tanıdılar. Suriye ve Filistin'in diğer yerli kıralları da Mısırla olan bağlarını gevşettiler veya büsbütün kestiler.

Büyük Hatti kıralının emriyle Amuru'lar kıralı Aziru, Mısır hâkimiyetini atan Arad ve Sidon siteleri başbuğlariyle birleşerek firavuna sadakatten ayrılmayan Biblos prensi Rib -Addi'yi tazyik etmeğe başladı. İç kargaşalıklarla uğraşan Amenofis IV. Suriye isyanı Filistin'e ininceye kadar hiç bir harekette bulunamadı. Orşelim Ḫazannu'su Abdi-Ḫiba'nın (bütün memleketler mahvoluyor) yolundaki feryadı üzerine Suriye ve Filistin'i düşünmeye mecbur oldu. Kuzey Suriye'de Mısır valisi olan Yankhamu'yu isyanları yatıştırmaya, asayişi temin etmeye memur etti. Fakat, Mısır'dan yeni kuvvetler gelmediği için bunun hiç bir faydası olmadı.

Çünkü Subbiluliyuma'nın Mitanni'ler tahtına geçirdiği Mattivaza ile Amuru'lar şeyhi Aziru büyük Ḫatti imparatorunu metbu tanıyor, Kargamış, Haleb, Kadeş'le beraber Oront havzası, Hatti hegemonyası altına girmiş bulunuyordu [160]. Suriye' nin aşağı kısımlariyle Filistin de Kenanlılarla tarih sahnesine yeni çıkan Habiru'lar arasında çarpışma alanı olmuştu [161]. 1352 de erkek evlâd bırakmadan ölen Amenofis IV'ün yerine iki damadından önce, Smenkhara geçmiş, üç sene firavunluk eden bu prense ikinci damadı Tutankhamon halef olmuştur. Bu genç firavun İkhunaton'un yaptığı devrimi temelinden yıkarak Teb rahib ve kâhinleriyle Amon-Ra tanrısının saltanatlarını yeniden kuran ihtilâl kargaşalıkları arasında, Suriye ve Filistin ile ilgilendiği ve buralardaki prenslerin Mısır'a vergilerini götürdükleri belgelerden anlaşılmaktadır. Bu hareketin bu sıralarda Kenan ilinde bulunan Mısır generali Horemheb'in tazyiki altında yapılmış olduğu tahmin edilebilir. Çünkü bu sıralarda Mısır'ın çok karışık ve acıklı durumda bulunduğunu genç Tutankhamon'un sebebi bilinmeyen mevsim-

[160] Alexandre Moret, Au temps des Pharaons, Ee-edi. p. 65, Paris, 1922.

[161] A. Moret, Des clans aux empires, p. 354.

siz ölümü de belirtmektedir. Amenofis IV'ün ilk zamanlarında Mısır'ın Kenan ilindeki menfaatlerini müdafaa eden General Horemheb, kendisinin Mısır tahtını elde etmesi zamanının henüz gelmemiş olduğuna hükmetmiş olacak ki, Tutankhamon'un ölümü üzerine büyük kıraliçe Nefertiti'nin sütnelerinden birinin kocası olan vezir Ay'ı Tutankhamon'un dul zevcesiyle evlendirerek firavunluk makamına oturtmuş ve fakat zamanı gelince kullanmak üzere askerî kudret ve nüfuzu kendi elinde tutmuştur [162].

Boğazköy arşivi arasında bu zamanlara ait bir vesikada "Firavun Piphururia'nın dul zevcesi tarafından büyük Ḫatti kıralı Subbiluliyuma'ya gönderildiği bildirilen bir mektuptan bahsedilmektedir. Bu mektupda kıraliçe kocasının erkek varis bırakmıyarak öldüğünden bahisle çok olduklarını haber aldığı oğullarından birinin kendisine koca ve Mısır'a kıral olmak üzere Nil boylarına göndermesini rica etmektedir [163]. Mısır'lıların yabancılara karşı besledikleri nefret ve husumet gözönüne alınır-

[162] Horemheb'i bir müddet sonra beklediği zaman gelmiş olmalı ki (1320 tarihlerine doğru) kendisini Mısır kıralı olarak görüyoruz. Bazı tarihçiler Horemheb'in 18 inci sülâlenin son hükümdarı, bazıları da 19 uncu sülâlenin kurucusu saymaktadırlar.

[163] Bu kıraliçenin hangi Firavunun karısı olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Yakın Şark II, Anadolu, S. 91, not: 5 de de söylediğimiz gibi, bu kıraliçenin Amenofis IV ün karısı Nefertiti veya kızı, yani Tutankhamon'un zevcesi Ankhesenamen (Dahamun) olması ileri sürülmektedir. Fakat Tutankhamon'un ölümünden sonra dul bıraktığı Ankhesenamen vezir Ay ile evlenmiş olduğuna göre, bu ihtimal zayıf görülmektedir. Bu olayı anlatan Boğazköy tabletinde (KBo V. 6) Firavunun adını gösteren Piphururiyaş transkripsiyonunun Amenofis IV ün (İkhunaton) taç giyme adına yakın olmasını gözönüne alanlar, bu kıraliçenin Mısır kaynaklarında Nefertiti (Büyük kadın efendi) ünvaniyle anılan Amenofis IV'ün zevcesi olmasını kuvvetli görmektedirler. Kocasının ölümünden sonra kızı tarafından ihmal edilen bu haris kadının, damadının kıral olmasını önlemek için bu teşebbüste bulunmuş olması da akla uygun gelmektedir. Son günlerde elimize geçen KUB XXXIV deki Subbiluliyuma anallerine ait bir metinde de Firavunun ismi doğrudan doğruya Niphururiya şeklinde yazılmış olduğunun meydana çıkması, eski belgedeki Piphururiya şeklinin Ḫatti'li kâtibin bir hatası olduğunu belirtmiştir. Buna göre Ḫatti kıralına mektub gönderen kıraliçenin Amenofis IV ün dul karısı Nefertiti olması ihtimali daha kuvvetli olsa gerektir. Firavunun müteaddit zevcelerinden biri olan Nefertiti'nin Mitanni Prensi Tadu-Ḫepa olacağını ileri sürenler varsa da, bu ihtimal o kadar kuvvetli görünmüyor. Subbiluliyuma, hüvi-

sa, bu mektubun ne kadar ağır şartlar altında yazılmış olduğu anlaşılır.

Öyle görülüyor ki Mısır'da Amon-Ra dinini kurtarmak şeklinde başlıyan hareket, sonradan umumî bir kaynama ve fışkırma halini almış, on sekizinci sülâle ve bu sülâleye yakın olanlar, adeta Hiksos'lar gibi hain ve düşman sayılmışlardır. Bu kargaşalık, Mısır'da on sekizinci sülâlenin yıkılarak yerine 19 uncu sülâlenin geçmesini, Asya'da da büyük Ḫatti kıralı Subbiluliyuma'nın Suriye'deki fütuhatını genişleterek firavunlar nüfuzunu Filistin'in güneyine atmasını intaç etmiştir.

On dokuzuncu sülâle iktidar mevkiine geçtiği zaman, Önasya'nın en kudretli devleti, Ḫatti imparatorluğu idi. Rezenu tamamiyle bu imparatorluğun hegemonyası altına girmiş bulunuyordu. Bu kudretli devletin Suriye'den Filistin'e doğru inişi, Mısır'ı tehlikeye düşürüyordu. Önasya'da Ḫatti'lere karşı koyabilecek hiçbir devlet yoktu. Sinear'a hâkim olan Kas'lar, düşkün bir durumda bulunuyorlardı. Yukarı Mezopotamya'daki Asur'lular ise henüz kudretli bir varlık gösteremiyorlardı. Genel duruma göre o zamanki Önasya muvazenesi, denizde Ege'lilerin (Aka'ların) karada da Ḫatti'lerin elinde bulunuyordu.

Fakat, Horemheb, Mısır'da iktidarı eline alarak sükûn ve huzuru yeniden kurduktan sonra Ḫatti'lerin karşısında yeni bir kuvvet belirmeye başladı. Uzun zaman Suriye ve Filistin işleriyle uğraşmış olan Horemheb, Ḫatti'ler, Ege'liler önünde Suriye ve Filistin ile Mısır'ın tehlikeli durumunu çok iyi takdir ediyordu. Fakat, iç kargaşalıkları yatıştırmak mecburiyeti ona ne Filistin sınırlarında ne de Mısır ve Suriye sahillerinde harekette bulunabilmek imkânını vermiyordu. 18 inci sülâleden olmadığı halde bir kısım tarihçiler tarafından bu sülâleye bağlanan, hakikatte ise on dokuzuncu sülâlenin kurucusu olan Horemheb (1345-1320) uzun yıllar çalışarak Mısır'a birliğini ve kudretini yeniden kazandırınca Suriye ve

yeti iyice belirtilmiyen bu kıraliçenin iş'arını yakından yerinde anlamak üzere Mısır'a memur göndermiştir. Tahkikat sonucu elverişli görülmüş olmalı ki Ḫatti kıralı oğullarından birini Mısır'a göndermiştir. Fakat, Firavun'lar tahtında gözü olan Horemheb, Mısır'da bir yabancının hüküm sürmesini istemiyerek genç Ḫatti prensini belki kendisini davet eduə kıraliçe ile görüşmeden evvel öldürtmüştür.

Filistin'i düşünmek zamanı gelmişti. Kendisine halef olan Ramses I (1320-1318) den sonra iktidar mevkiine gelen Seti I (1318-1298), on sekizinci sülâlenin yıkılmasındanberi Suriye ve Filistin'de rakibsiz kalan Ḫatti'ler karşısına yeniden kuvvetli bir düşman olarak çıkmış oldu [164].

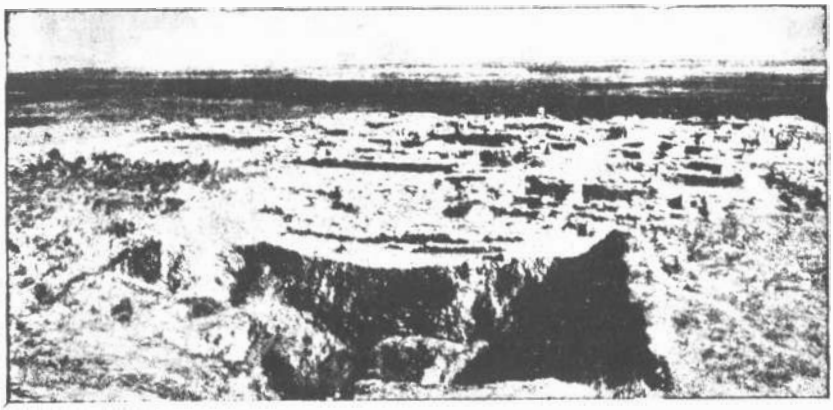
6. Büyük Ḫatti kırallığı ile Firavunlar arasında Suriye ve Filistin hegemonyası mücadelesi

Coğrafya durumu itibariyle Suriye ve Filistin, çevrelerindeki devletlerden en kuvvetli olanın hükmü altına girmeye veya bu devletlerin rekabet ve çarpışma alanı olmağa mahkûmdu. Bu memleketlerdeki prenslikler ancak çevrelerinde bulunan devletler kuvvetli olmadıkları veya bu devletlerin kuvvetleri arasında eşitlik bulunduğu zamanlarda az çok istiklâl kazanabiliyorlardı. On sekizinci sülâlenin son yıllarında Firavunlar boyunduruğu hafiflemeğe başladığı zamanlarda, Rezenu, Kharu prensleri biraz nefes alabilmişlerse de, doğudan beliren göçebe Aramilerin akınları, kuzeyden Anadolu Hatti'lerinin ilerlemeleri, durumu yine değiştirmişti.

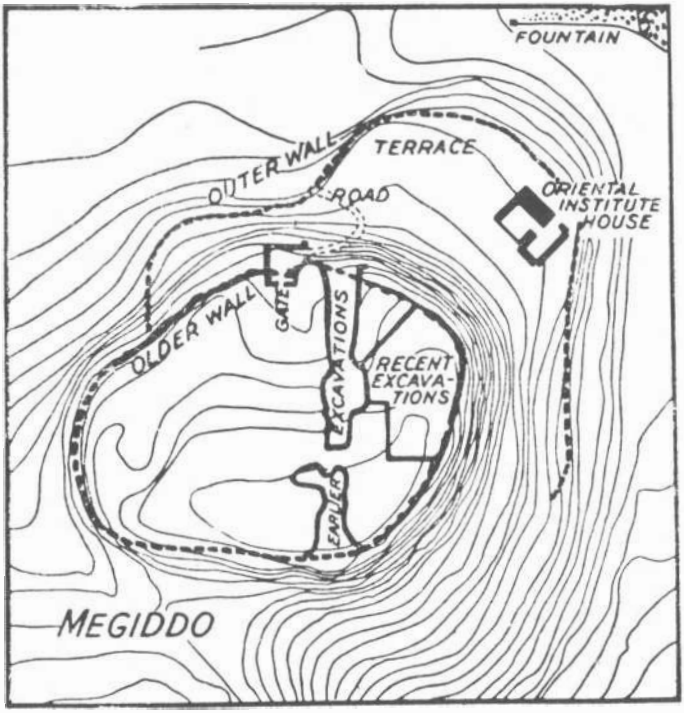
Mısır'da iç düzeni yeniden kurmakla meşgul olan Horemheb'in Suriye ve Filistin'i unutmak zorunda kaldığı zamanlarda büyük Ḫatti kıralı Mursil II. Anadolu'daki küçük prenslikleri andlaşmalarla Ḫattuşaş'a bağladıktan sonra[165], Asur kıralı Enlilnirari'den bütün Ḫanigalbat'ı yani eski Mitanni kırallığı ülkesini almıştı. Bu suretle kuzey Suriye'yi nüfuzları altına sokmak siyasetini güden Asurlu'lara Fırat yollarını kapamış kuzey Suriye'de Ḫatti hegemonyasını sağlamıştı. Sonra da, Assuruballit zamanında, Boğazköy'den yüz çevirerek Asurlu'lara bağlanmış olan Nuḫaşşe ve Kinza (Kadeş) prenslerini tekrar Ḫatti egemenliği altına sokarak (1337), buraların asî halkını sürüp çıkarmış, Ḫattuşaş'a bağlılığını muhafaza etmiş

[164] A. Moret Histoire de l'Orient, t. I. p. 543 - 544 ve Eugéne Cavaignac, Le monde Mediterranéen jusqu'au IV e Siecle avant J. C. p. 33-66. Paris, 1929 ve A. Moret, Des clans aux empires, P. 355.

[165] Forrer, ap, Reallexikon, p. 254-256.

Resim 23 — Megiddo şehrinin kazıdan sonraki görünüşü.

Resim 23a — Megiddo şehrinin plânı.

olan Amurru'lar prensi Aziru'nun haleflerini de yeni andlaşma ile Anadolu'ya bağlamıştı [166].

Mısır'da Horemheb'in ölümü Mursil II 'in ölümüyle aynı sene içinde olmuştu. Ḫattuşaş da Muvatalli (1320--1288) büyük Ḫatti kırallığına geçerken Mısır'da da Delta prensi Ramses I. (1320—1318) Teb'de on dokuzuncu sülâle firavunları tahtına oturmuştu. Ramses I 'in çok kısa süren devrinde Karnak'ın en muazzam âbidesi olan büyük sütunlu salonun inşasına başlanılmış olması, [167] Horemheb'in Mısır'da iç düzeni ve ekonomik refahı yeniden kurmak yolundaki çalışmasının ne kadar verimli olduğunu göstermektedir [168]. Bu sayededir ki yerine geçen Seti I, Suriye ve Filistin'de yeniden faaliyete geçebilmek kudret ve kuvvetini bulabilmiştir.

Seti I 'in daha Firavunlar tahtına oturduğu yılda Sina ötesiyle uğraşmak mecburiyetiyle karşılaşmış olduğunu karnak kabartmasındaki şu satırlardan öğreniyoruz : " Haşmetli kırala denildi ki : Şasu memleketi mağlupları isyan bayrağını açtılar. Kabile başkanları birleşerek Kharu'da yerleştiler. Çevrelerinde kendilerine uymıyanları öldürerek yağmaya koyuldular. Her tarafta kargaşalıklar çıkardılar. Firavunun kanunlarını tanımaz oldular„ [169]. Anlaşıldığına göre, bu haberi alan Seti I, Mısır'ın Önasya'da kaybetmiş olduğu hegemonyasını tekrar kurmaya karar vermiş, Zalu (El-Kantara) ve Rinokorura (El-Ariş) yoluyla Gazza'ya gitmiş, Tutmosis III'ün yaptığı gibi önce güney Filistini almış, sonra kuzeye yürüyerek Lübnan bölgesine çıkmıştır. Fenike sahillerine de hâkim olduktan sonra Mısır'a deniz yolunu açmıştır. Daha Askalon ovasında iken Amurru'larla Arami'lerin Megiddo'da Mısır ordusuna karşı bir cephe kurmuş oldukları haberini almıştı (Res. 23 ve 23a). Fakat buraya gittiği zaman müttefiklerin Oront boylarına çekilmiş olduklarını öğrendi. Bundan sonra muharebe Lübnan dağlarında devam etti. Kadeş önlerinde ilk defa Ḫatti askerleriyle karşılaştılar (M. ö. 1318). Seti I bu kuvvetleri ezerek Kadeş şehrini almağa mu-

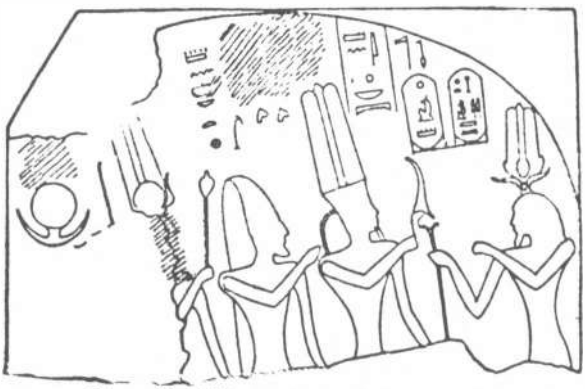
166 Ed. Meyer, I. C., p. 439.

167 İnşasına Seti I. devrinde de devam edilen bu muazzam âbide ancak Ramses II. zamanında ikmal edilebilmiştir.

168 Bas-reliéfs de Karnak : A. R., III, 82-88 ; Maspero, H. II, p. 371.

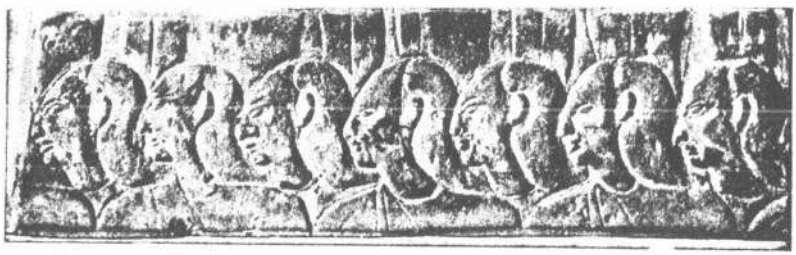
169 Bas-reliéfs de Karnak, : A. R. III.

vaffak oldu [170]. Fakat burası, Mısır'lıların elinde çok kalmadı (Res. 24).

Resim 24 — Seti I'in Kadeş'te bulunan zafer anıtı

Mısır'lılar Kadeş'de ilk defa olarak Ḫatti'lerle karşılaşmışlardı. O zamanın en büyük askerî iki devleti arasında vukubulan bu ilk çarpışmanın tafsilâtına dair bilgimiz yoktur. Yalnız Karnak tapınağında bulunan Seti I'in bu seferine ait olan bir kabartmada esirler arasında Suriye ve Filistin prensleriyle beraber Ḫatti ümerasının da bulunduğu görülmektedir. Ḫatti'lerin karakteristik profili (Res. 25) kabartmalarda çok iyi seçilmektedir [171].

Resim 25 — Mısır anıtlarında tasvir edilen Ḫatti'li esirler

[170] Maspero, H. II, p. 27. Breasted, Seti I tarafından alınan Kadeş şehrinin bildiğimiz şehir değil, bu adı taşıyan başka bir şehir olduğu iddiasındadır. M. Pezard, 1922 de Kadeş'de Seti I' e ait bir sütun bulmuştur.

[171] Bu kabartmalarda Ḫatti'ler kemer burunlu, sakalsız olarak görünüyorlar. Uzun saç örgüleri arkalarına sarkmakta, başlarında da sivri

On dokuzuncu sülâle Firavunlarının yukarı Mısır'da Karnak, Luksor, Abidos, Ebu-Simbel tapınakları duvarlarına kazdırdıkları kabartmalar ile yazıtlarda bunların Seti I. ile başlıyân şark siyasetlerini tahakkuk ettirmek için Ḫatti'ler, Kenanlı'lar ve diğer kavimlerle olan mücadelelerinin bir biri arkasından gelen safhaları görülmektedir.

Seti I'in Kadeş üzerine yapılmış anî bir baskın olduğu anlaşılan bu seferi, Ḫattilerin Oront'ın güneyine doğru yayılmalarını durdurmuş, güney Fenike sahilleriyle Filistin'de Mısır nüfuzunu yeniden yerleştirmiştir.

Ramses II. (1299-1232) nin firavunlar tahtına oturmasiyle mücadele safhasına genç, atılgan, cesur bir unsur çıkmıştı. Zulüm ve tazyik devrinin firavunu olduğu sanılan Ramses II, doğuya yapacağı büyük askerî harekete üs olmak üzere kanalın doğusunda Avaris ve Pelus bölgesinde kendi adını taşıyan bir şehir (Pi-Ramses) kurdu. Bu hazırlıkta firavun haklı idi. Ḫatti'lerin nüfuzu Önasya'da artmıştı. Bu nüfuz, Suriye içlerine, Filistin'e doğru yayılıyordu. Ḫatti'leri durdurmak, Mısır'ın Asya'daki fütuhatını korumak ödevi kendisine düşüyordu [172].

Bunun içindir ki Ramses'si saltanatının ikinci yılında Fenike sahillerinde Tir ile Biblos arasında yörüyoruz. Burada Likos (Nehr-rül-Kelb) kenarında bir zafer sütunu diktiriyor. Bu tarihlerde Fenike sahillerine Kenan'lılardan başka Anadolu kıyılarında sarkmış olan Ege'li bir çok boylarda dolmuştu. Bunlar çevik, dinç, cesaretli ve savaşçı insanlardı. Ücretli asker olarak bazan firavunların, bazan da Amurru'ların ordularında hizmet ediyorlardı.

miğferler bulunmaktadır. Silâhları da mızrak, hançer, ok ve yaydan ibarettir. Harp arabalarında üçer adam bulunmaktadır. Ayni kabartmalardaki Samîler ise sakallı ve saçları dağınık ve başlarının etrafına sarkık olmakla Ḫatti'lerden ayrılmaktadırlar. Bunların silâhları da kalkandan ibarettir.

[172] Yakın zamanlara kadar Ramses II, İbranî geleneklerindeki zulüm ve tazyik Firavun'u sanılıyor, oğlu Merneptah II de İsrail oğullarının Mısır'dan çıktığı zamandaki Firavun olarak tanılıyordu. Fakat bugün bilginler, İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışını daha evvele yani Merneptah I devrine (1480-1470 arasına) çıkarmaktadırlar. Profesör Möhler ise çıkışın 1335 yılında olduğu mutaleasındadır.

Ege Bölgesinden Anadolu'ya sokulan bu Deniz kavminin Suriye'ye akışı 1300 tarihlerine doğru adeta bir göç dalgası halini aldığı Boğazköy vesikalarından anlaşılıyor. Mitanni'ler üzerine yürüyen Ḫattiler ordusunda bunlardan Pidasa (Pedesi)lar Masa (Meysi) lar, Dardani'ler, Iliyuna'lar, Kirkişa'lar adlariyle anılan bir takım klanlar bulunduğunu hem Boğazköy, hem de Mısır kaynaklarından öğreniyoruz [173].

Adları sonraları Homer destaniyle yaşayacak olan boylara mensup bulunan bu klanlar, daha ondördüncü yüzyılın sonlarında Suriye bölgesine sokulmuş bulunuyorlardı. Ḫatti'ler bunları aylıklı asker olarak ordularına almış, bu suretle hem onların memlekete zarar vermesine meydan vermemek hem de ordularını atılgan ve savaşçı unsurlarla kuvvetlendirmek iş birliğini göstermişlerdi.

Ramses II Önasya hegemonyasını Ḫatti'lerden almak için Likos (Nehr-ül-Kelb) boylarında hazırlığını ikmal ederken Ḫatti kıralı Muvatalli de gereken tedbirleri almağa başlamıştı. Askerlikteki maharetleri kadar siyasette de keskin görüşlü olan Ḫatti kıralları, Ege denizi kıyılarından kafileler halinde Anadolu'ya sokulan boylarla anlaşarak ordularına onlardan birçok ücretli asker aldıkları gibi Suriye'deki yerli prenslerle de anlaşmışlardı. Muvatalli, bunlardan Halep prensi Rimişarma ile sureti Boğazköy arşivinde ele geçen yeni bir andlaşma yaptığı gibi evvelce Ḫatti hegemonyası altına girmiş olan Naḫarina, Kadeş, Kargamış, Kodi, Arvad prensleriyle de andlaşmayı yenilemek maharetini gösterdi. Kizvadna kırallığını da bir muahede ile Ḫattuşaş'a bağladı [174].

Muvatalli'nin çeşit çeşit unsurları ihtiva eden ordusu, hem erlerin cesareti ve savaş kabiliyeti hem de sayısı bakımından firavun'un ordusundan üstündü. Fakat, disiplin bakımından Mısır ordusuna nisbetle daha zayıf bulunuyordu. 1294 Eylülünün 17 sinde Zalu (El-Kantara) dan hareket eden Ramses II. Nehr-ül-Kelb boyunca ilerliyerek yukarı Oront vadisini geçti. Hums gölünün bir az güneyinde bugün Tel-Nebi-Manduh

[173] A. Moret. Des Clans aux empires, p. 359.

[174] Textes ap. Meissner, ZDMG 72, s. 34-37 ve Adolphe Lods, İsrael, p. 60-61.

denilen yerdeki Kadeş şehri üzerine yürüdü. Hazırlığını daha evvel bitirmiş olan Ḫatti kıralı Muvatalli Mısır ordusunu burada bekliyordu (C. II. S. 112 Hr. 8 ile karşıla).

Ramses II, Kadeş şehrine on kilometre mesafede bulunan Şalituna kasabasına gelinceye kadar Muvatalli'nin burada olduğundan haberdar olamamıştır. Kadeş önlerinde vukubulan kanlı muharebe önce Ḫatti'ler lehine gelişti. İnzibatı kuvvetli olmıyan Ḫatti askerleri, kesin sonuca erişmeden yağmaya atıldılar. Bu esnada Ramses II'nin arkada sakladığı yardımcı kuvvet, harp alanına yetişti. Muvatalli, ordusunu büyük tehlikeye düşürmemek için geceleyen harp sahasından Kadeş şehrine çekilmek zorunda kaldı[175].

Ramses II. Mısır dönüşünde bu muharebe hakkında Karnak duvarlarına yazdırdığı yazıtta kahir bir zafer kazandığını iddia etmekte ise de [176] hakikatte eski zamanlara ait bu en büyük harbin sonucu şöyle olmuştu. Ramses II. muharebenin son safhasında düşmanı harp sahasından çekilmeye mecbur etmiş, fakat kat'i bir zafer kazanamamıştır. Hatta Anadolu ordusunun muntazam surette Kadeş kalesine çekilmesi önlenememişti. Firavun Kadeş'i muhasara edeceğine, Amon tanrısına kurban vereceği esirleri alarak hemen Mısır'a dönmüştür [177]. Fukat şurası da muhakkaktır ki büyük Ḫatti kıralı Muvatalli de Suriye prensleriyle yaptığı andlaşmalarla güttüğü amaca, yani Önasya'nın Delta sınırlarına kadar uzanan parçasını zabta muvaffak olamamıştır. Buna mukabil Ramses II. Mısır için doğu sınırlarında hemen hemen bir asır kadar sürecek olan bir sükûn temin etmiştir. Bu harpten önce olduğu gibi kuzey Suriye Ḫatti'lerde, Filistin ile Kadeş güneyi de Mısır'lılarda kalmıştı. Fakat ertesi yıl, bu kısımdaki yerli prensler, ihtimal ki Muvatalli'nin teşviki ile Mısır'a karşı silâha sarılmışlardır. Ramses II. Ḫatti'lerin Suriye ve Filistin üzerindeki nüfuzlarını

[175] Champollion, Monuments de l'Egypte, I. ph. 18, p. 66.

[176] Boğazköy metinlerinde ise büyük harp hakkında ihtiyatlı bir sükût görülmektedir. Muavtalli'den bahsettiği anlaşılan iki tablet parçası ele geçmişse de bunlar da fazla harap olduklarından okunamamışlardır. Esasen bu devirden sonra Ḫatti metinlerinin de gittikçe azaldığı görülmektedir.

[177] Pezard, Kadeşte yaptığı araştırmalarda Seti I. den sonra Kadeş'in tekrar Mısır işgaline girdiğini gösteren hiç bir eser bulamamıştır.

kırmak ve onların teşvikiyle devam eden isyanları bastırmak için vakit vakit bizzat gitmek veya ordu göndermek suretiyle on altı sene uğraşmıştır. Fakat, ne kat'i surette isyanların önünü almış, ne de isyanlarını körükleyen Ḫatti'leri kesin bir yenilgiye uğratabilmiştir. Bilâkis Ḫatti'lerin nüfuzu Suriye'yi aşarak Filistin içlerine kadar yayılmıştır [178].

Hattâ Muvatallı bu seferlerinden birinde Cebel Lübnan'a gelen Ramses II ile anlaşan Amurru prensi Aziru'nun halefi Penteşina'yı yerinden atmıştır [179].

Bu olaylardan sonra Muvatalli ölmüş (1288 tarihlerine doğru), yerine geçen oğlu Urḫiteşup ile Muvalli'nin kardeşi Ḫattusil arasında baş gösteren mücadele, Ḫatti birliğini sarsmış ise de, bu hal firavunu ümide düşürecek kadar uzun sürmemiştir [180]. İyi bir asker, dirayetli ve tecrübeli bir idare adamı olan Ḫattusil III (1281-1260), kardeşinin oğlunu tahttan atarak, bütün imparatorluğu kendi hükmü altına almış [181] do-

[178] Ramses II zamanındaki Kenan diyarı Anastasi I papirüsünde çok meraklı ve çok alâka verici bir tarzda tasvir edilmiştir. Bu yazı edebî ve satirik bir eserdir. O zamanın ediplerinden biri tarafından yazılan bu eserin adı «bir Mohar'ın seyahatleri»dir. Müellif Kenan diyarını tasvir eder ve Filistin'de muhayyel bir seyahati anlatır. Eser Ramses II zamanında yazılmıştır. Romanın kahramanı Filistin'i bir baştan bir başa kateder. Memleketin coğrafî hususiyetlerini tafsilâtiyle anlatır. Müellif bu eserinde istisnaî bir maharetle Filistin'in 15. inci asırdaki topografyasına ait değerli bir rehber vermekle kalmamış, Kenan memleketini ve orada hüküm süren kargaşalık ve anarşiyi tasvir etmek suretiyle buranın ne kadar huzursuz bir yer olduğunu da anlatmağa çalışmıştır. (Chabas, Voyags d'un Egyptien en Syrie, en Phenicie, en Palestine, au XIV em Siecle avant notre ére, 1866, ve Sayce, Patriarchal Palestine, p. 209).

[179] Cebel Lübnan'da Nehr-ül-Kelb mansabında Ramses II adına saltanatının onuncu yılında dikilmiş olan stelin bu seferle ilgili olduğu kabul edilmektedir.

[180] Boğazköy arşivinde yeri bilinmeyen Mira adlı bir memleketin kıralına Ramses II tarafından gönderilmiş olan bir mektupta Urḫiteşup'un amcasına karşı firavundan yardım ve altın istemiş olduğuna dair bir kayıt görülmüştür. (Meissner, La Lettre de Ramses II au roi de Mirâ I. C. 43-44).

[181] Ḫattusil'in adı Mısır anıtlarında Khéta-Sar şeklinde yazılmıştır. Maspero bunu Khatusaron şeklinde telâffuz etmektedir.

ğuda baş gösteren tehlikeli bir düşman karşısında, babasının Önasya siyasetine yeni bir istikamet vermiştir [182].

Önasya hegemonyasını elde etmek hırsiyle tekrar sahneye çıkan bu düşman, Asurlular idi. Bir zamanlar Babil Kaslarının, Vaşşugani Mitanni'lerinin nüfuzları altında, kudretlerini kaybetmiş olan Asur'lular Salmanassar I (1280-1260) ile tarihte büyük roller oynamaya başlamış Diyarbakır'ı zabtettikten sonra Fırat'ı da geçerek geçici olmak üzere Kargamış'ı da Ḫatti'lerden almışlardı. Salmanassar I'in bu kudretli hızı, Ḫattusil III'ü haklı olarak telaşa düşürmüş, siyasî faaliyete sevketmişti.

Asurlulara karşı Ḫattiler için tabiî müttefik Babil'deki Kas'lar idi. Ḫattusil III, Kas kıralı Kadaşman - Enlil II'ye (takriben 1280—1251) Ḫatti'lerle Kas'lar arasında babası Kadaşman-Turgu (takriben 1296—1280) zamanındaki andlaşmayı hatırtattı. Asur'ların, Aramî'lerin tehditleri altında bulunan Sinear'ı kurtarmak için Ḫattî'lerle bir ittifak yapması lüzumunu anlattı. Diğer taraftan Asur'lulara karşı serbest kalmak için firavun Ramses II ile anlaşmağa karar verdi. 1278 tarihine doğru Firavun Ramses II ile meşhur sulh andlaşmasını yaptı [183].

Kadeş barışı Milletlerarası anlaşmaların en eski örneği olan bu andlaşmaya göre, her iki taraf birbirine dostluk ve karşılıklı anlaşma vadediyorlardı. " Mısır'ın büyük kıralı ile aralarında tanrıların düşmanlık bırakmaması hususunda bir andlaşmaya dayanarak mutabık kalıyorlardı. " O benim dostum ve müttefikim olacak, ben de onun müttefiki ve ebedî dostu olacağım. Hattî'lerin büyük kıralı Mısır'ı istilâ etmesin. Ve Mısır kıralı da Hatti'lerin topraklarına ayak basmasın„.

Karnak duvarlarına, Ramasseum üzerine hâk edilen ve Mısır'ın Asya'daki hâkimiyetinin haylı azaldığını gösteren bu vesikaya nazaran Ḫatti'ler Suriye'deki fütuhatlarını muhafaza ediyor, Mısırlılara da yalnız Filistin kalıyordu. Firavun Suriye'nin Ḫatti'lere intikalini resmen tasdik edi-

[182] Sayce, The Hittites - Ve Record of the Past, I serie, IV. 25.

[183] Hattusil III ile Ramses II arasında imzalanan bu muahedenin Karnak duvarlarına hâkedilmiş olan metni bir asırdanberi ilim dünyasınca malûmdu. Andlaşmanın Akkadca metni de yirmi küsur yıl önce Boğazköy'de ele geçmiştir. (Karşıla : Yakın Şark, cild II Anadolu s. 107-113).

yordu. Andlaşma yapıldıktan sonra firavun Ramsas II Ḫatti kıralı Ḫattusil III'ün kıziyle evlendi. Ḫatti kıralı, kızını Mısır'a kadar götürdü [184]. Öyle anlaşılıyor ki bu zamanlarda Ḫatti imparatorluğu Mısır kadar kudretli idi. İki kıral birbirlerine müsavi muamele ediyorlardı. İstikbalde birbirlerine hasmane hareketten sakınacaklarını vadetmekle kalmıyorlar, birisi, başkası tarafından tecavüze uğrarsa diğeri ona yardım etmeği de taahhüt ediyordu.

Ḫattusil III ile Ramses II andlaşması 1278-1230 tarihine kadar yarım asırdan biraz fazla bir müddet Teb ve Ḫattuşaş sarayları arasındaki iyi münasebetleri idame etti. İki hükûmet Suriye'de dost ve müttefik iki komşu olarak birbirlerini koru-dular. Bu sayede Suriye ve Filistin'de de refahlı bir devir açıldı. Fakat bu devir esnasında Ḫattusil III'ün 1260 tarihlerine doğru ölmesi, ondan uzunca bir müddet sonra da pir fani haline gelmiş olan Ramses II nin göçmesi (1232) her iki imparatorlukda da bir inhitat devresine başlangıç oldu. Ḫattuşaş ile Teb'in Önasya'daki müşterek hegemonyası, sarsılmağa yüztuttu. Ramses II zamanı, Mısır azametinin son ışıkları olmuştu. Halefi Merneptah devrinde imparatorluğun inhitat alâmetleri görülmeğe başladı.

Ḫattusil III'ün oğlu Tudḫalya IV, Arnuvanda IV ve Tudḫalya V (takriben 1260-1200) idaresizlikleri Ḫatti imparatorluğunu günden güne daha sönük bir duruma sürükledi. Tudḫalya IV zamanında Asur'lular Tukulti-Ninurta I (1260-1232) idaresi altında Sinear'ı istilâ ve Ḫatti'lerin müttefiki olan hanedanı tardederek altı sene tarihî Babil şehrine hâkim oldular (1241). Bu suretle Mezopotamya'da yeni baştan kuvvetli bir Sami birliği vücuda gelmeye başladı. Sami kavimler batıda ve kuzeyde Asur bayrağı altında birleşerek Ḫatti'lerin güney eyaletlerini ve kuzey Suriye'yi tehdide başladılar.

[184] Eugéne Cavaignac, kronoloji karşılaştırmalarına dayanarak Ḫatti Prensesini Mısır'a götüren kıralın Ḫattusil III 'ün oğlu ve halefi Tutḫalya IV olacağını ileri sürmektedir.

Ege göçlerinin Suriye - Filistin'e tesirleri

Fakat, Önasya'nın durumunu altüst edecek büyük kasırga, batıda Akdeniz bölgesinde patlıyacaktır. Demir mızraklı Dor'ların on-üçüncü yüzyılda Tesalya'dan Peloponez'e Grid'e ve diğer adalara inmeleri Ege bölgesinde bu kasırgayı koparmıştı. Her tarafta Miken medeniyetinin merkezleri olan Aka şehirleri yakılmış yıkılmıştı. Bu zamanlarda Trakya'dan gelen kabileler de Çanakkale'yi geçerek Anadolu kıyılarına çıkmışlardı. Muvatalli idaresinde Kadeş'de Mısırlı'larla çarpışan Turşa'lar ve Dardani'lerin bu öncülerden olduklarında şüphe yoktur.

Fakat Çanakkale bölgesinde Turova destanına mevzu verecek olan kasırganın sademeleri yalnız Anadolu'yu değil, Suriye ve Mısır kıyılarını da sarsacaktı. Çünkü Dor'ların akınları önünden kaçan Aka'lar Asya'da, Afrika'da, İtalya'da, Sicilya ve Sardunya'da sığınacak yurtlar aramak mecburiyetinde kalmışlardı. Firavun Ramses II'nin halefi Merneptah (1232-1224) ın 1896 tarihinde keşfedilen bir yazıtında Libya tarafından Mısır üzerine vukuu haber verilen akını yapanların Ege bölgesinde kopan kasırganın attığı dalgalar olduğu açıkça belirtilmektedir. Afrika'nın Marmarika kıyılarına çıkan Aka'ların Ramses III (1200-1168) devrinde 1195 tarihlerine doğru Libya yoluyla Mısır üzerine yürümüş olduklarını biliyoruz.

Adalardan ve Yunanistan'dan Anadolu kıyılarına dolanların tazyikleriyle Pamfilya Aka'ları da karadan ve denizden başka sahillere, başka adalara geçmiş bu suretle Kenan iline, Mısır hududlarına, kuzey Afrika'nın Marmarika (Mısır'ın batı kısmı) sahillerine yayılmışlardı. Suriye sahillerine çıkanlar, kendilerinden önce buralara gelmiş olan Şakal'lar, Şardan'lar ve Luku'lardan bazıları bunlara karşı koymuş bazıları da katılarak kuzeyde Hatti, güneyde Mısır hudutlarına doğru yayılmışlardır.

Anadolu'ya yayılan dalgaların 1230 - 1195 arasında Hattuşaş üzerine yürüdükleri anlaşılıyor. Fakat belirtici belgelerin bulunmaması, büyük kırallığın akibeti hakkında tarihin müphem sesine dayanılarak türlü mütalealar yürütülmesine yol açmıştır. Fakat, Hattuşaş'ın 1232 de ve hatta daha birkaç sene sonralarına doğru, eski varlığını idame ettirdiğini Mısır kay-

naklarından öğreniyoruz. Oldukça ihtiyarlamış bir halde Ramses II'nin yerine geçmiş olan onüçüncü oğlu Merneptah'a ait bir belgeden bu Firavun'un Mısır'ın müttefiki olan Hatti'ler ülkesinde baş gösteren kıtlığa karşı yardım olarak cülûsunun ilk senesinde (1232) gemilerle Anadolu'ya hububat göndermiş olduğunu öğreniyoruz. Bu vesika bu tarihlerde Hattuşaş'ın henüz sarsılmamış olduğunu gösterdiği gibi Mısır'lıların da Hatti'lerle olan andlaşma bağlarına riayetkâr olduklarını anlatmaktadır. Nasıl ki bu olaydan dört yıl sonra Kenan ilindeki bir isyanı bastırmak üzere Filistin'e giden Merneptah bu isyan karşısında Hatti'lerin tarafsız kaldıklarını bildirmek suretiyle Hatti'lerin de anlaşmaya bağlı kalmış olduklarını anlatmaktadır [185]. Bu son vesikadan Hattuşaş'ın 1227 tarihlerinde de henüz Hatti hükûmetinin merkezi olduğunu ve bu devletin yaşamakta bulunduğunu öğreniyoruz [186].

XX. Sülâle zamanında Suriye - Filistin

Merneptah'ın ölümünden (1224) sonra Mısır'da baş gösteren iğtişaşlar yüzünden on dokuzuncu sülâleye ait yazılı vesikalar kesilmiş, bu yüzden Önasya'nın bu kaynaşma devri, Mısır'ın kendi tarihi gibi karanlıklar içinde kalmıştır. Her halde Merneptah zaferlerinin süreksiz ve neticesiz kalmış olduğu, ölümünü müteakib Mısır'da başgösteren kargaşalıklardan anlaşılmaktadır. Kendisinden sonra 1200 tarihine kadar yani 24

[185] Merneptah, Kuzey ve Deniz halkı tarafından Mısır'ın batı ve doğu sınırlarında baş gösteren tehlikeleri sürekli çarpışmalardan sonra nasıl önlemiş olduğunu İsrael steli diye meşhur olan kitabesinde şöyle anlatıyor: «Yabancı prensler, yerlere kapanarak af ve merhamet diye bağırıyorlar. Dokuz yay arasında hiçbiri başını kaldıramıyor. Tehem (Afrika'da) harabeye çevrildi. Kheta (Hattiler memleketi), sulhperverliğini muhafaza ediyor. Kenan diyarı esaret altına alındı. Askalon yağma edildi. Gezer vergiye bağlandı. Yenoam yok edildi. İsrael yıkıldı, hiç bir şey kalmadı. Haru (Suriye) Mısır için bir dul karıdır. Bütün memleketler sulh ve sükun içindedir. Kımıldıyanlar Horemheb tarafından tenkil edilmiştir». 1896 tarihinde Petrie'nin Teb'de bularak Spiegelberg'in yayınladığı (ap. A. T., XXXIO, p. 1; A. R., III, 607 v, d.) bu yazıt, Mısır kitabeleri arasında ilk defa İsrael adını ihtiva eden belge olmak itibariyle İsrael steli adiyle anılmıştır.

[186] A. Moret, Histoire de l'Orient, T. I; p. 579.

yıl içinde bugün ancak mezarlarını bildiğimiz dört hükümdar gelmiştir [187]. Karanlıklar içine gömülen bu devrin sonunda Yarsu (İarsu) adında bir Suriye'li Firavunlar tahtını elde etmiştir. Bu Suriyelinin önce Mısır hükûmetinin Suriye'de bir memuru iken Merneptah'ın teveccühüne mazhar olarak yeni başkent Pi-Ramses (Tanis) e gelmiş, orada mevki kazanmış olduğu tahmin edilebilir. Mısırlıların o kadar aşağı gördüğü bir Suriye'linin Firavun'lar tahtına çıkması bu zamanlarda Mısır'ın ne kadar acıklı bir duruma düşmüş olduğunu pek güzel anlatmaktadır [188]. Fakat bu durum çok sürmemiş. 1200 tarihine doğru onsekizinci sülâleye mensup olduğu sanılan Sethnakht bu yabancıyı atarak Mısır'da yirminci sülâleyi kurmaya muvaffak olmuştur [189].

Mısır'da birliği ve asayişi kurmaya muvaffak olan Sethnakht'in oğlu ve halefi Ramses III. (1198 — 1166) zamanı Önasya'nın Kuzey ve Deniz kavmi dalgaları önünde alt üst olduğu bir devre tesadüf eder.

Öyle anlaşılıyor ki bu zamanlarda Anadolu, Suriye ve Filistin ile Akdeniz kıyılarında büyük kaynaşmalar olmuş, boğazlardan Mısır'a kadar Akdeniz kıyıları bir müddet için bir insan kasırgasiyle dolmuş, boşalmıştır. Bu kasırganın sürüklediği dalgalar, önlerine rast gelen halkı yerlerinden oynatmış, daha ileridekilerin üzerlerine atmışlardır. Bu dalgalar, Ramses III. devrinde önce Hatti devletini yıkmıştır. Bu çökmenin 1200

[187] Anlaşıldığına göre Merneptah I 'in ölümünden sonra Mısır'da ihtilâller, isyanlar başgöstermiş bu aralık Amenmes adında biri Firavunlar tahtını gasbetmiştir. Fakat bunu ikinci Mineptah-Siptah, kovarak yerine geçmiş ve 6 sene kadar hüküm sürdükten sonra kendisine Seti II halef olmuştur. Seti II 'nin yirminci sülâleye mensup olduğu sanılmaktadır. Sülâlenin son hükümdarı Ramses Siptah pek az hüküm sürmüştür. Bunlardan sonra Suriyeli Yarsu (İarsu) hükümeti elde etmiştir.

[188] Merneptah I devrinde Mısırlı'larca çok aşağı görülen Suriyeli'lerden Ben-Azama adında birinin Firavun'dan münadilik ve sakilik gibi o zamanlarda büyük bir itimad ifade eden ünvanlar almış olması gözönüne alınırsa, Suriyeli Yarsu'nun kırallığı da elde edebilecek kadar yüksek bir mevki ve nüfuz kazanmış olmasına hayret etmemek icabeder. Bazı tarihçiler, Tevrat'da köle olarak Mısır'a satıldığı ve firavun'un bir rüyasını yormak suretiyle saraya girmeğe yol bulduğu haber verilen Yusuf'un Ben-Azama olacağı ihtimalini ileri sürmektedirler.

[189] Grand Papyrus Harris, pl. 75 ; A. R. , IV, 398-399.

1195 arasında vukubulduğu kuvvetli bir ihtimal olarak kabul edilmektedir. Çünkü Asur kaynaklarından önce Hatti devletine ait olduklarını bildiğimiz Alzi (Alşe) ve Purukuzzi bölgelerinin Firikyalılar'dan bir boy olan Muşku'lar tarafından 1170 tarihinde istilâ edilmiş olduğunu biliyoruz [190]. Büyük Hatti devleti ilk çarpışmada yıkılmış olmakla beraber Mısır Rames III'ün hayret veren azmi sayesinde batıdan ve doğudan gelen akınlara karşı koymada muvaffak olmuştur. Ramses III bu akınları şöyle anlatıyor: "Kuzey ve Deniz halkı, adalarında kaynaştılar, hep birden buralardan taştılar, önlerine karşı koyacak memleket kalmamıştı. Heta (Hatti memleketi) Kodi (Kilikya), Kargamış, Arad, Alaşya hep zabt ve tahrip edildiler. Bu boylar Amurru memleketinde ordugâh kurdular. Halkı mahvettiler. Sonra ateş saçarak Mısır'a yürüdüler. Başlıcaları Pulestiyu (Filistin) lar, Şagalaşa'lar, Dananai'lar Vaşvaş'lar, Şardan'lar [191], adlarındaki kabilelerdi."

Ramses III. Mısır sınırlarına kadar sokulan bu kavimleri 1192 de durdurmaya ve hattâ geri atmaya muvaffak oldu. Daha sonra Kenan iline girerek Suriye'nin içerilerine kadar sokuldu. Bu suretle Mısır yeni bir Hiksos istilâsından kurtulmuş oldu [192].

Ramses III'ün bu zaferi, Filistin bölgesinin bir müddet için yine Mısırlı'ların nüfuzu altında kalmasını temin etmişti. Fakat Firavun istilâcılardan Pulestiyu ve Zakal'ların Karmel'in güneyine sonra da sahil ovalarında Gazze'ye kadar uzayan alana yayılmalarının önüne geçemedi. Pulestiyular, Şefelah, Gazze ve Askalon gibi sahil şehirlere yerleştiler. Zakallar da Fenike'nin Zahi kıyılarında yurt tutarak Karmel limanlarına hâkim oldular [193]. Bunlar çok geçmeden kuvvetlenerek Fenikeli'leri sarsacak, Sidon şehrini zabt ve tahrip ederek sonraları İbranilerin korkunç hasmı olacaklardı [194]. Bu devirdeki Mısır-

[190] Tiglatpalasar I'in bir metnine göre (Ed. Meyer, Gesch; II, p. 586).

[191] İstilâcılar arasındaki bu Şardan'ları önce gelen ve Firavun ordusuna ücretli asker olarak alınmış olan Şardanalara karıştırmamalıdır.

[192] James (H) Breasted, Ancient record of Egypt, IV, p, 131.

[193] A. Moret, Des clans aux empires p. 395.

[194] René Grousset, Histoire de l'Asie. T. I; p. 19.

lı'ların Rezenu dedikleri aşağı Lotanu'ya yerleşen Pulestiyu'lar, Kenanlı'lar iline kendi adlarını (Filistin adını) vermişlerdir.

Ramses III 'ün sonraları Suriye'ye diğer bir sefer daha yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu sefer de Kadeş çevresine kadar ilerliyerek [195] Reisan (Bet-Sean) da adına bir anıt diktirmiş olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz [196]. Fakat kendisinden sonra iktidar mevkiine gelenler kudretli şahsiyetler olmadıklarından Mısır'da hızlı bir inhitat belirmiş, halefi Ramses IV den Ramses XI'e kadar (1166-1085) arasında hüküm süren sekiz kıraldan hiçbiri kudretli bir varlık gösterememişlerdir. Bu yüzden firavunlar Suriye ve Filistin üzerindeki nüfuzlarını yavaş yavaş kaybetmiş, yerli prensler istiklâllerini kazanmışlardır. Ramses III'ün ölümünden kırk elli sene sonra haleflerinin eski eyaletlerine gönderdikleri elçilere hakaret edilmemesini temin edemiyecek kadar nüfuzlarını kaybetmiş olduklarını görüyoruz [197]. Bu firavunlardan Ramses XI'in Suriye'ye göndermiş olduğu Unamanu adlı elçinin Biblos ve Tir (Sur) prenslerinin hakaretlerine uğradığını belgelerden öğreniyoruz [198]. Bu zamanlara ait bir yazıt da Filistin'deki halk arasında Jakob-El, Josef-el ve Levi-el gibi İsrail oğullarına mahsus adlar görülmesi, bu tarihlerde İbranilerin Kenan elinde bulunduklarına delâlet etmektedir [199].

1085 tarihinden sonra Mısır'da devletin ikiye ayrılarak Önasya'da bir muvazene unsuru olmaktan çıkması Anadolu'da da Ḫatti devletinin yıkılması, Yakın Şarkta yeni bir devir açmıştı. Fakat, bu iki büyük imparatorluğun sahneden çekilmesinden faydalananlar, istilâcılar olmamıştır. Bunların hazırladıkları mirasa, haylı zaman sonra olmakla beraber, önce Asurlular, sonra da İranlılar konacak, bu suretle Önasya hegemonyası Ḫattuşaş ve Teb'den, önce Ninova'ya sonra da Pasargad ve Persepolise geçecektir.

[195] Adolphe Lods; İsrael, p. 61-62.

[196] L. Desnoyer, Hist. du peuple hebru des Juges a la captivité, p. 43-45.

[197] Adolphe Lods, İsrael, p. 62.

[198] Maspero, Contes, 217.

[199] James (H) Breasted, Ancient Records of Egypt, IV, p. 131.

XX. sülâleden sonra Suriye - Filistin

Anadolu ve Mısır devletlerinin sahneden çekilmeleri, ilk zamanlarda Asur ordularını tensik eden Asur kıralı Tiglatpalasar I 'e (1115 - 1093) geçici bir zaman için sahayı boş bırakmıştı.

Asurlu'ların batıya doğru yayılmalarına engel olacak kuvvetler, Firik'lerin Kapadokya'ya yayılan öncüleri Muşki'lerle Fırat boylarındaki yeni Hattiler ve bunların güneyinde bulunan Amurru prenslikleri gibi küçük devletlerdi, bu prenslikler Subaru'dan vakit vakit Fırat'ı geçen Sutu, Habiru ve Kaldu gibi göçebelerden aylıklı asker almakla beraber, muazzam Asur ordularına karşı koyacak bir kudrette değillerdi. Asurlu'ların müstakbel politikasının amaçlarını tayin eden Tiglatpalasar I. durumdan faydalanarak önce Kapadokya üzerine yürümüş, Firikya, Kommagene prenslerini ezmiş, bunlardan yirmi bin esir aldıktan sonra Urartu'ları vurmuş, daha sonra da yüzünü güney-batıya çevirmiştir. Naharina, Ârâmi (Ahlamu)larını ezerek Fırat'ı geçmiş, yeni Hatti'lerin Kargamış şehrini zabtetmiştir (Hr. 6).

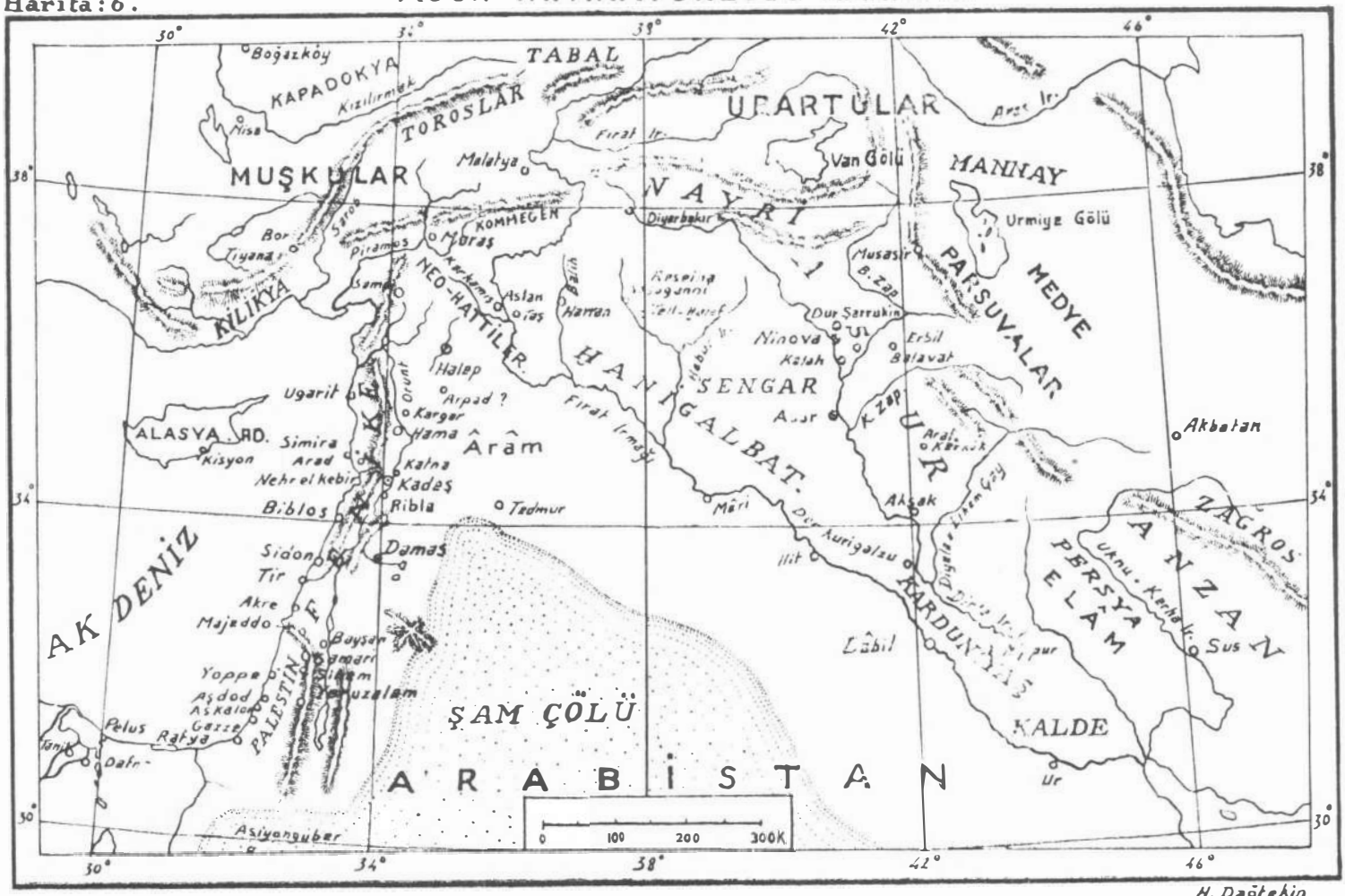
Tiglapalasar Kargamış'ı almak suretiyle münbit Suriye hilâlinin anahtarını elde ettikten sonra Lübnan'ı aşmış, Akdeniz kıyısındaki Arvad'a kadar ilerlemişti. Bu suretle Akdeniz kıyılarına inen Tiglatpalasar I, burada bir Fenike gemisi ile Akdenize çıktığını ve denizde bir köpek balığı öldürdüğünü bir tablette öğünerek haber vermektedir. Asur kıralı Önasya hegemonyasının Asurlu'lara geçmiş olduğuna bir nişane olarak Nehr-ül-Kelb kenarında firavun Ramses II âbidesinin karşısında adına bir zafer anıtı diktirmişti [200]. Fakat, açmış olduğu fütuhat devri halefleri tarafından devam ettirilmemiştir. Kendisinden sonra hanedan prensleri arasında baş gösteren mücadeleler, ve Babil'in kuvvetli tazyiki, Asurlu'ları 3 asır bir müddet için hareketsiz bir halde bırakmıştı.

Mısır'a gelince, bir az evvel söylediğimiz gibi o da Millî birliğini kaybederek biri kuzeyde diğeri güneyde iki hükûmete ayrılmak suretiyle zayıf düşmüştü. Kuzeydeki hükûmet evvelce aylıklı asker olarak firavunlar ordusuna giren Libya'-

[200] Hall, (H.R) The ancient History of Near East, 594. London, 1913.

Harita: 6.

ASUR İMPARATORLUĞU HARİTASI

H. Dağtekin

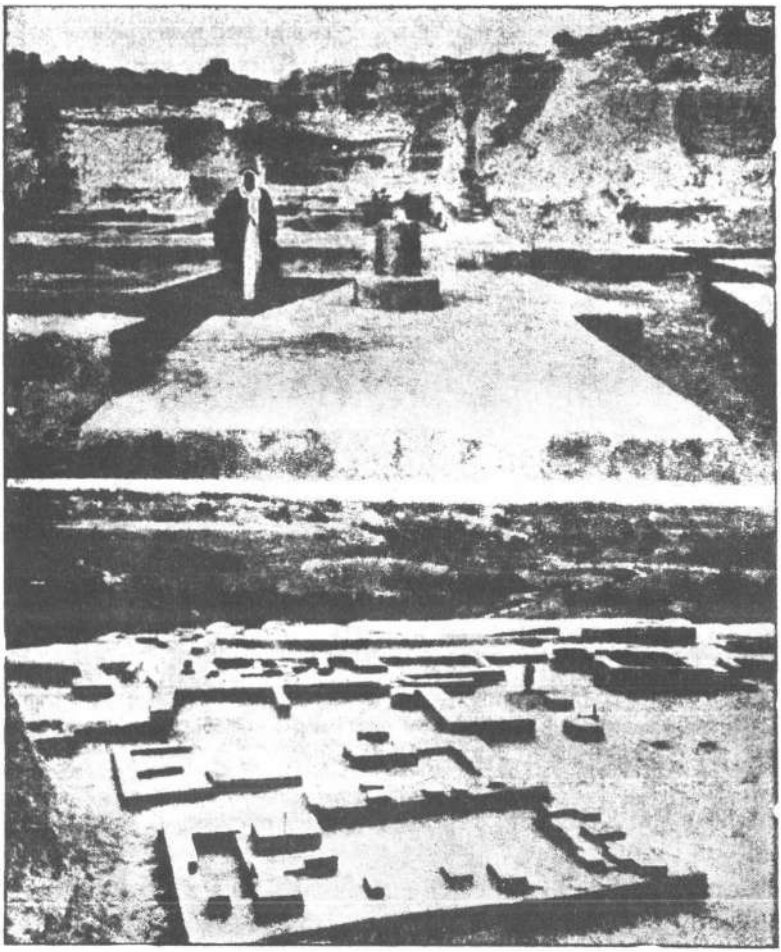
lılara geçmişti. Güney hükûmeti de eski firavunlar sülâlesinden inen prensler idaresinde kalmıştı. Bunlar merkezlerini önce Teb'de sonra da yukarı Nubya'da kurmuşlardı.

Fırat'tan Nil'e kadar uzayan alandaki küçük kavimlere, zaman pek elverişli idi. Bunlar, durumdan faydalanarak yavaş yavaş istiklâllerini kazandılar. Suriye'de iki hükûmet teşekkül etti. Sahilde Fenike'liler. Suriye'de Arâmiler, Filistin de ise sahilde Filistin'ler (Pulestiyu'lar) dahilde İbraniler siyasî birer varlık halinde meydana çıktılar. Deniz halkı kasırgası, bu teşekküller arasına, Hatti'ler, Mitanni'ler, Egeliler.. gibi birçok gruplar saçmıştı. Fakat, Samiler, dillerini yaymak suretiyle bütün bu etnik grupları içlerinde kaynatacaklardı.

Görülüyor ki milâttan önceki üçüncü binden, onbirinci asra kadar geçen, maceralarla dolu, uzun ve çok karışık zamanlarda, Önasya, Orta Asya'lı Asyanik'ler, Samiler, Mısırlılar arasında rekabet ve çarpışma alanı olmuş, bu uzun yıllar, bu unsurların Suriye ve Filistin hegemonyasını vakit vakit elde etmeleriyle geçmiştir. Bütün Önasya'yı içine alan büyük bir imparatorluk kurmak peşinde koşan Sumerler, Akadlar, Elamlar, Amurru'lar, Mısırlı'lar, Mitanni'ler, Hatti'lerden hiçbiri buna muvaffak olamadan uzun fasılalarla birer birer sahneden çekilmişlerdir. Asur'luların bu amaca erişecekleri zamana kadar uzayan aralık devrinde ise - aşağıda görüleceği gibi - Fenikeliler, Arami'ler, İbrani'ler, Suriye ve Filistin'de geçici bir zaman için yerli bir takım hükûmetler kurmak fırsatını bulmuşlardır. Daha sonra da bunları yutacak olan Asur'luları yeni Babilliler takip edecek ve nihayet bütün Önasya ; Anadolu ve Mısır'da dahil olmak üzere İranlıların hegemonyası altına girecektir.

e) Komşu milletlerin Suriye ve Filistin'e kültür tesirleri

Suriye ve Filistin'in ilk zamanlardan itibaren Mezopotamya'nın kültür tesiri altında kalmış olduğunu söylemiştik. Sonraları Mısır, Ege ve Anadolu medeniyetleri de, Suriye ve Filistin medeniyeti üzerinde derin izler bırakmışlardır. En eski, en kuvvetli ve devamlı tesiri yapan Sinear kültürü olmuş, bunun derin izleri İran istilâsına yani milâttan önce birinci yüzyıla kadar yaşamıştır. Elde edilen eserlerden Mısır'ın bilhassa

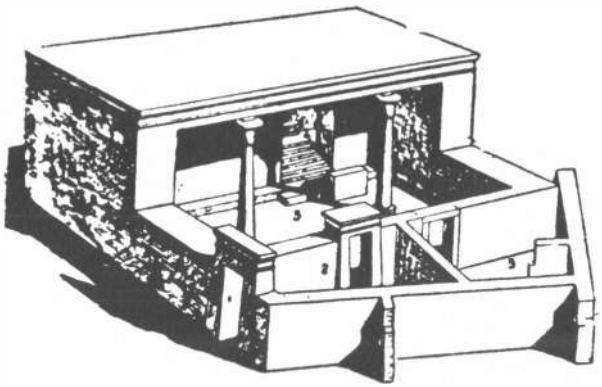

Resim 26 — Betsan'da Mekal tapınağı.

18 inci ve 19 uncu sülâleler devrinde derin izler bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu zamanlarda Mısır'la Filistin ve Suriye arasındaki kültür münasebeti, siyasî münasebetlerle ahenkli olarak gelişmiştir.

Mısır'dan Rezenu (Suriye ve Filistin'e) ve Ḫeta (Anadolu) ya giden yol merhalelerini gösteren ve son zamanlarda ele geçen bir papirus, bu memleketlerle Mısır arasında ticarî

münasebetin gelişmesini göstermek itibariyle büyük bir kıymeti haizdir. Papirusda sayılan merhalelere göre Mısır'dan Filistin'e gelen yol burada Gaza'dan itibaren sahil boyunca yukarıya doğru ilerliyerek Askalon, Yoppe (Yafa) üzerinden Megiddo'ya çıkıyordu. Buradan doğuya, Şeria'ya ayrılan yol Betşan'a gidiyordu. Ana yol Megiddo'dan sonra Akr, Tir, Sidon, Berit (Beyrut)'e kadar çıkıyor, buradan Kadeş, Hamat

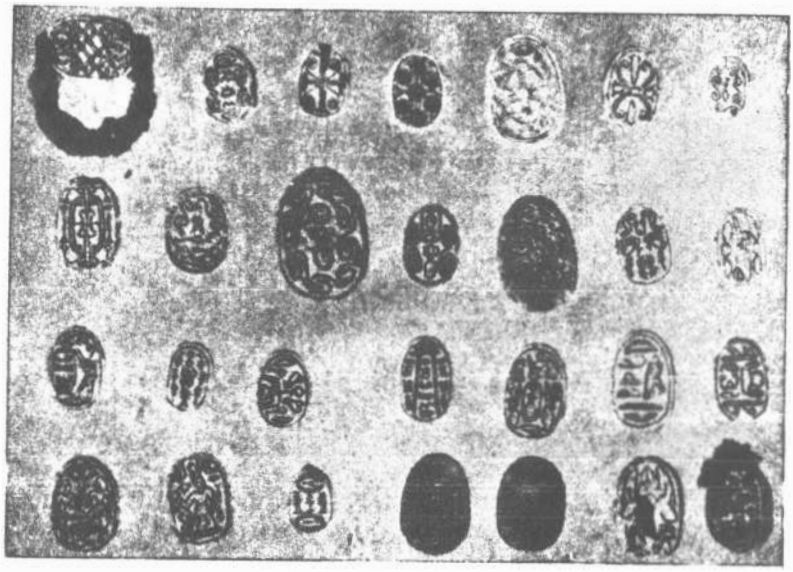
Resim 27 — Betşan'da Mekal için Amenhotep III. tarafından yaptırılan tapınak.

üzerinden Ḫatti kırallığı ülkesine gidiyordu. (c. II, Hr. 2 bk.) Papirusda adı geçen şehirlerden Megiddo yerinde yapılan araştırmalar önemli neticeler vermiştir. Kitabı Mukaddes'de Armageddon denilen Megiddo'da yapılan kazıda, bir tepe üzerinde kurulmuş heybetli bir iç kale ile birinci binde ve Benî-İsrail devrinde mamur olduğu anlaşılan bir şehir harabesi bulunmuştur. Megiddo'nun, Firavunların Filistin'i işgalleri zamanına ait olan tabakası Benî-İsrail devrindeki şehrin harabesi altında kalmış olduğundan bugün bizim için meçhul kalmaktadır [201].

Fakat, Megiddo'nun doğusunda Şeria civarındaki Betşan harabesinde firavunlar devrini belirten birçok eserler bulun-

[201] Chicago üniversitesi yayını, XII, (1933), p. 234.

muştur (Res. 26). Bunlar arasında Mısır mimarlarının meşhur tapınak plânlarına göre yapılmış olan müteaddit salonlu tapınakların (Res. 27) Tutmosis III ve Ramses II devirlerine ait oldukları şüphesizdir. Bunların eski Kenan'lıların tapınakları yanında hususiyetleri açıkça görülmektedir. Burada Tutmosis III, Seti I, Ramses II ve Ramses III devirleri kültürlerinin birbirlerini takibeden izleri ve gelişmeleri pek güzel seçilmektedir.

Resim 28 -- Hiksos devrine ait skarebeler.

Seti I 'in, Betşan'da Amon ve Sethi kültleri için bir tapınak kurmuş olduğunu biliyoruz. Burada elde edilen bir stelde Seti I 'in göçebelere karşı 1318 de Kenan iline yapmış olduğu bir seferden bahsettiği görülüyor. Seti I 'e ait olarak Şam-Havran yolu üzerinde de parçalanmış bir sitel bulunmuştur. Bu sitelde kıral Seti I 'in Amon ve Mut'a günlük takdim ettiği görülmektedir [202].

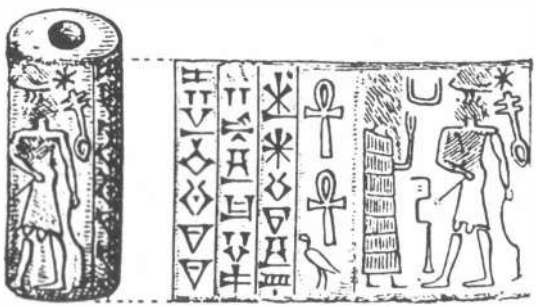
Betşan'da Seti I ve Ramses II tapınaklarından başka, burada Anat tanrıçesi Reşef ve mahalli harp ve fırtına tanrısı

[202] Vincent, p. 454 deki fotoğraf ve A. Moret, His. de l'Orient T. II. p. 545.

olan Mikal gibi Mısır tanrılariyle beraber bulunan ve yanyana yapılan tanrılara vakfedilmiş bir takım eşya da bulunmuştur[203]. Bunların kıyafetlerinde Mezopotamya ve Mısır tesiri açıkça seçiliyor. Sanat ve kültür bakımından bu çifte tesir, yani Mezopotamya ve Mısır medeniyetleri tesiri, Kenan ilinin her tarafında ve herşeyde sezilmektedir.

Memleketin her bucağında görülen kaleler; müdafaa tertipleri bakımından; Sumerler'e mahsus bir tiptedirler. Halbuki, şehirlerin dört köşeli plânları Ḫatti şehirlerinin plânlarına pek çok benzemektedir.

Her yerde ziynet olarak kullanılmış olan helezonî skarabeler (Res. 28) ve birbirlerine dolaşmış hatlar, Asyanik ve Ege sanat geleneklerini hatırlatmaktadırlar. Buradan çıkarılan silindirler üzerine hâkedilmiş olan insan tasvirli sahnelerse tamamiyle Babil-Kast sitilini belirtiyorlar (Res. 29)[204].

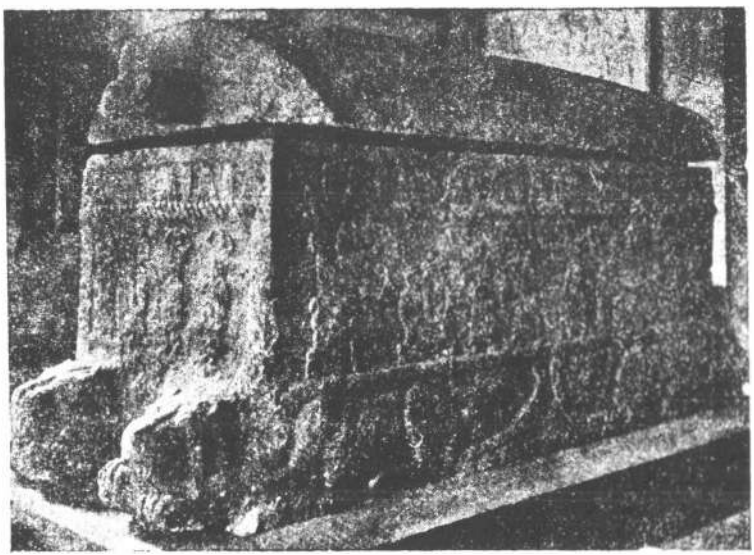
Resim 29 — Filistin'deki Mezopotamya tesirini en iyi gösteren silindir mühürlerden biri

Yukarıda Fenike boylarında da bu dört tesirin izlerini taşıyan eserler bulunmuştur. Biblos'un bir Mısır garnizonu tarafından işgal edildiğini bildiren hiçbir emare bulunmadığı halde, Ramses II devrinde Mısır'ın bu bölge ile olan siyasî ve ticarî münasebetleri Mısır kültürünün yine buralara sokul-

[203] Alan Rowe, Topography. and History of B. Sh; Univ. Pennsylvania Publ; 1, 1930.

[204] A. Moret, Hist. de l'Orient, T. II. p. 570

masına yol açmıştır. Ramses II'nin son zamanlarda mezarları keşfedilen mahallî prenslerle anlaşmalar yapmış olduğunu, Mısır kaynaklarından öğreniyoruz. Biblos kıralı Ahiram'ın keşfedilen büyük mezarında (Res. 30) yakın memleketlerden hepsinin kültür izlerini taşıyan bir takım eserler meydana çıkarılmıştır. Kıral, Mısır'lılar gibi giyinmiş ve Mısır sitilinde, kanadlı isfinkslerle çevrilmiş bir taht üzerindedir. Tabut lotus firiziyle tezyin edilmiştir. Kapakda ise Sumer-Ḫatti sitilinde gerinmiş iki arslan bulunmaktadır. Mezarın içinde bulunan ve üzerinde Ram-

Resim 30 — Kıral Ahiram'ın lahdi.

ses II'nin adı görülen iki vazonun bu firavun'un kıral Ahiram'a bir hediyesi olduğunu tahmin edebiliriz. Bunların yanında bulunan fil dişi levhalar, Miken sitilinde keramikler, XIII üncü yüzyılda Fenike sahillerinde Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve Ege kültürlerinin rekabette bulunduklarını gösteriyorlar.

Bu mezarların da anlattıkları gibi 1250 tarihlerinde Biblos'da yerli müstakil bir prenslik bulunuyordu. Ramses II ve Ḫatti kıralları bu sülâle ile dostça münasebette bulunuyor,

her iki hükûmet bunları kendi tarafına almağa çalışıyordu. Burada komşu memleket kültürlerinin tesirleri altında yerli bir medeniyet inkişaf etmişti. Fenike sanatkârlarının eseri olan Ahiram mezarı bunun yaşayan belgesidir. Bu artistler karma bir sanat yaratmak için Mısır, Hatti, Miken motiflerinden ilham almışlardır [205].

Ahiram tabutunun kapağı üzerine şu yazıt kazılmıştır: "Ahiram'ın oğlu ve Cebel (Biblos) kıralı İpphebaal, bu mezarı babası Ahiram için yapmıştır.„ İpphebaal, bu adı bozanın Hathor'un intikam ve lânetinde uğramasını niyaz etmektedir [206].

Bu yazıtın Fenike yazısının menşeini göstermesi itibariyle büyük önemi vardır. Yazıtta, basit istenografi tarzında 22 çizgimsi hat kullanılmıştır. Buna, dört yüz yıl sonra Moab kıralı Meşa'nın stelinde Aram lehçesi için kullanılmış olan fonetik Alfabenin proto-tipi gözüyle bakılmaktadır. Kullanılmış olan dil ise kuzey Kenan yani Fenike dilidir. Demekki Ahiram mezar kitabesi, Kenan alfabesinin tanıdığımız ilk örneğidir. Sonraları bundan Yunan alfabesi ve süzülerek bütün modern alfabeler çıkmıştır.

Arad'ın kuzeyinde Lazkiye'den 15 kilometre yukarıda, ikinci binde Fenikenin kültür merkezlerinden biri olan Ugarit şehri harabesinde yapılan araştırmalarda bu devir kültürünü aydınlatacak birçok şeyler bulunmuştur. El-Amarna mektuplarında Ugarit adiyle anılan bu yerin limanına bugün Minet-ül-Beyda, şehrine de Ras-Şamra adı verilmektedir.

Burada Schaeffer ve Chenet tarafından yapılan kazılar, Mısır'ın XII. sülâlesi devrine ve firavun Amenemhet III adına bir isfinks ile prenses Ita'nın hemşiresi prenses Khnamet'in bir heykeli bulunmuştur (Res. 31) [207].

Bu bize daha orta imparatorluk devrinde Mısır'ın yukarı Fenike kıyıları hattâ buranın gerileri ile münasebette bulunduğunu anlatıyor. Bu münasebet onsekizinci ve ondokuzuncu sülâler devrinde de devam etmiş ve ondokuzuncu sülâle dev-

[205] Montet, Byblos et l'Egypte, (1929).

[206] R. Dussaud, Les inscriptions phéniciennes d'Ahiram, ap. Syria p. 135, 1927.

[207] Syria, X (1929), p. LIX, 4; XIII (1932) pl. XIV, I ve XIV (1933) p. 120,

rinde tesirini daha çok arttırmıştır. Bu sülâle devrine ait elde edilen kabartmalar, hiyeroglifik steller, bunu göstermektedir. Bir yazıtda burada aynı zamanda Zapuna (kuzey bölgesi) tanrısı Baal-Sutekhu ile Mısır tanrısı Hathor, Mezopotamya tanrıçesi Astarta ve nihayet Hurri ve Hatti fırtına tanrısı Teşup'a tapınıldığı anlaşılmaktadır [208]. Betşan ve Biblos'da olduğu gibi Ras-Şamra'da elde edilen eserler de mahalli atelyelerde yerli sanatkârlar tarafından yapılmışlardır (Res. 32).

Resim 31 — Ras-Samra'da bulunan Amenemhep III'e ait bir heykel

Burada, Mezopotamya tesirinin de az olmadığı görülüyor. Sumer yazıcılarının koruyucu tanrıçeleri olan Nisaba'ya ihda edilmiş olan tapınak ile yanındaki kütüpanede 1929 danberi çivî yazılı bir çok tabletler bulunmuştur. Bu yazıtlardan dinî metinlerde Sumer dili, diplomatik muharebelerde ise Akkad lehçesi kullanılmıştır. Yerli kırallardan Akhihiuni'nin civar şehirlede yaptığı bir andlaşma Akad diliyle yazılmıştır. Bunlardan başka ayrı bir dil ile yazılmış tabletler de elde edilmiştir. Bu önemli tabletleri çözmeye çalışan Ch. Virolleau, kitabı mukaddes dili ile Kenan'caya ya-

[208] Zapuna steli hakkında, P. Vincent, ap. R. B., 1928, p. 512; C. M. p. 1070.

kın olan bu tabletlerdeki lehçenin Fenike dili olduğunu tasrih etmektedir [209].

Bu tabletlerdeki yazı, Sumer - Akkad çivi yazısından başka bir şey değildir. Yalnız Ras - Şamra tabletlerinde Sumer - Akkad yazıtlarında olduğu gibi ideogram yoktur. Bunlar, yalnız sayısı 26 yı bulan sessiz harfin fonetiğini ihtiva etmektedir.

Antik devirlerde Minet-el-Beyda limanının Egeli'ler ve Deniz halkının istilâsına uğramış olduğu anlaşılıyor. Burada Miken istilinde bugüne kadar tanıdıklarımızın hepsinden güzel olmak üzere fildişi eserler ele geçmiştir. Büyük tanrıçenin fildişi üzerine hâk edilmiş belden yukarısı çıplak tasviri ince bir sanat eseridir (Res. 33). Bu tasvirde Miken, Ḫatti ve Sumer tesirleri toplu olarak göze çarpmaktadır. Beline kemerlenmiş olan rop, Giritvari dalgalıdır. Saçları Ḫatti modasına göre taranmıştır. Tasviri çerçeveleyen ayakta iki dağ keçisi ise Sumer-Asyanik sitilinde yapılmıştır [210].

Resim 32 — Ras-Şamra'da Ege tesirini gösteren kaplardan biri.

Burada bol miktarda bulunan bronz ve demirden uzun kılıçlar, baltalar hançerler Aka silâhlarının tam örnekleridir. Kuzey Kenanlı'larda yazının ve sanatın terakkisini gösteren kazı verimleri, bunların Önasya kül-

[209] Schaeffer ve Chenetnin Ras Shamra kazıları, Syria, IX, XII, XIII.

[210] E. M. II, p: 1070 ; Syria X, p. 258. Chronologie de R. Shamra, ap. R. H. 1931, II. 355.

türünden ne kadar faydalanmış, düşünce ve zevk bakımından ne kadar ilerlemiş oluduklarını pek güzel belirtmektedir. Buluntular arasındaki silâhlar, bunlarda çevrelendeki büyük imparatorlukların nüfuzlarından kurtulmak yolunda millî bir uyanıklık başlamış olduğunu, siyasî istiklâllerini kurtarmak azminin gelişmiş bulunduğunu belirtmeleri bakımından tarihin akışını aydınlatıyorlar.

Resim 33 — Ras-Şamra'da bulunan fildişinden meşhur tanrıça kabartması

Doğu Suriye sanatı

İkinci binde, Mısır nüfuzu altında bulunan Kenan ili ile Ḫatti kırallığı ve sahil Finike bölgesi arasındaki alanda Amurrular kendi adlarını taşıyan bir prenslik yaşatıyorlardı. Bu prenslik Boğazköy arşiviyle tanıdığımız kıral Aziru sülâlesi elindeydi. Bu sülâle siyasetini, Mısır - Ḫatti devletleri arasın-

daki kuvvet muvazenesine göre ayarlamak sayesinde korumakta devam etmişti. Bir taraftan Boğazköy arşivinin, diğer taraftan El-Amarna mektuplarının belirttiklerine göre Amurru prensleri, bu iki kuvvetli devletin birbirlerine karşı durumlarına ve Suriye üzerindeki kuvvetlerinin ağır basışına göre, bazan Firavunları, bazan Hatti kırallarını metbu tanımış, bu iki kıskaç arasında varlığını korumak için her çareye başvurmuştur. Bu sayede bu bölgede de mahallî kültür oldukça gelişmiştir.

Resim 34 — Katna'da bulunan bronz tanrı figürlerinden biri.

Kadeş, Kargamış ile Haleb çevresinde yapılan kazılar ve araştırmalar, buralarda Kenanlılar'ın ikiye ayrıldıkları zamanlara kadar çıkan eski bir Suriye sanatı meydana çıkarmıştır. Orta Suriye'de Mısırlılar'la Hattiler'in müşterek hâkimiyetleri devrine ait dikkate değer eşyalar bulunmuştur. Bunlar arasındaki silindirler, (Res. 33) şekilleri ve dekorları bakımından Mezopotamya proto - tipini arzedenlerin daha eski zamanlara, Suriye'ye ilk gelen Kharu'lara ait oldukları şüphesizdir. Buluntular arasındaki bronz istatüler (Katna — Mişrife'de), başlarında dört boynuzlu taç, arkalarında sayvanlı büyük manto bulunan tanrı figürleri (Res. 34) taştan istatü başları (Mişrefe ve Haleb'in güney doğusundaki Tabbul'da) ile aynı stilde Safir (Haleb civarında) heykel gövdeleri, basit fakat kuvvetli bir stil ile mahalli anıt tiplerini arzetmektedirler.

Şeyh Sait'de bulunarak Şam müzesine götürülmüş olan bir bazalt arslan heykeli de Hatti'ler tarafından işgal edilmiş olan bölgelerde keşfedilen benzeri arslan heykellerinin hepsinden daha eski olduğunu belirtmiştir.

Bütün bunlarda Sinear (Sumer) sanatının mahalli özelliklerle gelişmiş örneklerini gören R. Dussaud[211] bu suretle Suriye ve Filistin'in çok eski devirlerde Subarru Kharruları tarafından istilâ edilmiş olduğu hakikatını desteklemektedir.

[211] R. Dussaud, L'art syrien du IIe millinaire, ap. Syria, VII, (1926), p. 336.

İKİNCİ BÖLÜM

I.

XII. YÜZYILDAN VII. YÜZYILA KADAR SURİYE - FİLİSTİN

Onikinci yüzyılda Anadolu'da büyük Ḫatti devletinin yıkılması ve Mısır'da Firavunların kuvvet ve nüfuzlarını kaybetmeleri üzerine Suriye-Filistin'deki küçük prenslikler, egemenliklerini kazanmak, az çok yaşıyabilmek yetkisinde devletler kurmak imkânını bulmuşlardı. Fakat bu devletlere ait arşivler hemen tamamiyle kaybolmuştur. Anıtlar da yok denilecek kadar azdır. Bu yüzden bunlar hakkındaki bilgilerimiz, ancak zaman zaman buraları istilâ etmeğe girişen Asurluların bu seferler hakkındaki tabletleri, daha sonraları için de İsrail peygamberlerinin kitaplariyle bazı yazıtlara dayanmaktadır.

Bu devletleri kuranlar, Suriye'de Aramîler, Suriye sahillerinde Fenikeli'ler, Filistin de ise İsrail'lilerdir.

a) Suriye'de Aramiler

Aramiler, M. ö. on dördüncü yüzyılda Suriye'nin doğu sınırlarında görünmeğe başlamışlardır. Bunlar önce Kuzey Mezopotamya'nın dağlık bölgelerinde dolaşıyorlardı. Kendilerine verilen Aram adı asıl adları değildir. Bu ismi onlara Kaldeliler vermişlerdi. Fırat ve Dicle'nin alçak havzasında oturan halk kendi memleketlerine nisbetle ve dağlık bölgelerde dolaşan bu halka "Dağlılar„ anlamına olarak vermiş oldukları Aramî adı tabletlere geçmiş, bu suretle tarihe mal olmuştur [1]. Nasıl ki üçüncü bin ortalarında Sinearlıların Fırat'ın batısında görünen Samilere Batılî anlamına verdikleri Amurru (MAR. TU) ismi de bu zamanlarda Suriye'de yaşayan Samilerin adı olarak bugüne kadar gelmiştir.

[1] Rawlinson, Five great Monarchies, II. p. 419-485. Ve Corci Zeydan, El-Arab kab-el-İslâm, s. 35;

Mezopotamya'nın doğu ve kuzey bölgelerindeki yaylalarda, dağlık bölgelerde oturan kavimler gibi, Aramiler de zengin ve verimli Sineara inmek, mamur ve müreffeh Sumer - Elâm ülkelerine konmak amacını güdüyorlardı. Fakat önceleri Sinear'a hâkim olan Kas'lar, sonra da Asurlu'lar, onların bu amaca erişmelerine engel olmuşlardı. M. ö. Ondördüncü yüzyıla ait Asur yazıtlarında kuzey Mezopotamya'daki Arami'lerle olan savaşlara dair kayıtlar bulunmaktadır.

Arami'ler, Ondördüncü yüzyılda ihtimal ki Asurlu'ların tazyiki ile Fırat'ın batısına geçmek zorunda kalmışlar, bir kısmı Lübnan eteklerine kadar batıya, bir kısmı da Arabistan içlerine kadar Filistin'in güney - doğusuna yayılmışlardır.

Bunların Suriye ye Filistin sınırlarına sokulmağa başladıkları zamanlarda kuzey ve orta Suriye Hatti'lerin, güney Suriye ve Filistin'de firavun'ların nüfuzları altında bulunuyordu.

El - Amarna mektuplarıyla Asur kaynaklarından ikinci binde Suriye - Filistin'e girmeğe çalışan Arami gruplarının Habiru'lar, Aḫlamu'lar, Sutu'lar ve Ḫattu'lar adlarında birtakım boylardan mürekkep oldukları anlaşılmaktadır. Orşelim (Kudüs) prensinin firavun Amenofis IV'e yazmış olduğu bir mektup, bu boylardan en kuvvetlisinin Habiru'lar olduğunu belirtmektedir.

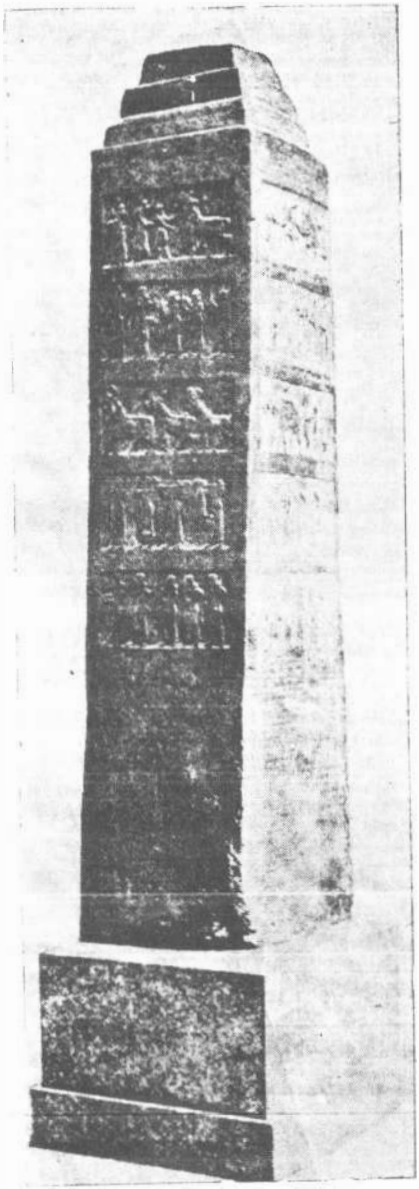
Hatti devletini yıkarak Suriye'ye akan Deniz kavimleri hızlarını kaybettikten sonra Önasya'ya hâkim kesilen Aramîler, ikinci bin sonlarında, Suriye kuzeyindeki yeni Ḫattiler ile, Asurluları, Mısırlıları haylı yıpratmışlar ve nihayet Suriye kuzeyinden Şeria ötelerine kadar uzayan alanda yerleşmeğe muvaffak olmuşlardır. Onikinci yüzyılda Oront boylariyle Ki-Maşk (Dımışk — Şam) bölgesi eski Amurrular üzerine yığılan ve dillerini almak suretiyle onlarla karışıp kaynaşan bu Aramîlerin hükmü altında bulunuyordu.

Aramîlerin ırkı meselesi

Aramîler, ötedenberi Samî'lerden sayılıyor, bunların Önasya'da görünüşleri, Samî'lerin Arabistan'dan üçüncü defa göç etmeleriye izah olunuyordu. Fakat Fenikeliler gibi Aramîlerin menşei meselesi de son zamanlarda tartışma konusu olmuş, ortaya yeni bir nazariye atılmıştır.

Aramîlerin de Kenanlılar gibi Samî olmadıklarını ileri süren bu nazariye taraftarlarına göre Aramî tipi, Samî tiplerin örneği olan halis Arap tipinden pek farklıdır. Halis Samî tipler uzun kafalı (Dolikosefal) oldukları halde Aramîlere ait heykellerde, kabartmalarda, mezarlardan çıkarılan iskeletlerde kafaların brakisefal oldukları görülmektedir. Aramîler geniş kafaları, burunun kemerliliğini gösterecek surette basık ve arkaya meyilli alınlariyle Samî tiplerden ayrılmaktadırlar. Bu devirlere ait Mısır anıtlariyle Asurlulardan kalan kabartmalarda (bilhassa Salmanassar taşında Res. 35) Aramîlerin bu tipi pek güzel seçilebilmektedir[2].

Buna karşı kökü Tevrat'ın tekvin kitabına dayanan eski geleneğe kapılarak Aramileri Samilerden sayanlar ise, bunların ya onbeşinci asrın son yarısında veya ondördüncü asrın ilk yarısında Arabistan'dan Suriye'ye gelmiş olduklarını iddia etmektedirler[3], halbuki Sinear tabletlerinde bu kavme verilen Dağlılar yani Aramiler adı, bunların Arabistan'ın kumlu sahralarından geldiklerinin bir

Resim 35 — II. Salmanassar'ın dikilitaşı.

[2] A. Moret, Des clans aux empires, p. 223 Paris. 1923.
[3] Réne Grausset, Hist. de l' Asie, I, p. 302, Paris, 1921

damgası olarak bu zamana kadar yaşamıştır, Arabistan çöllerinden, batı sınırlarına gelen halka Sinearlıların Dağlılar değil, çöllü'ler adını vermeleri pek tabiî idi. Halbuki bunlara çöllü anlamına gelen bir ad değil, Dağlılar demek olan Aramiler ismini vermekle, menşelerini açık olarak belirtmişlerdir. Bunlardan önce Arabistan'dan Sinear'ın batı sınırlarına gelmiş olan Samilere Dağlılar mânasına bir isim değil, Batılılar anlamına Amurru'lar adı verilmiş olması da bunu desteklemektedir.

Sinearlılar, Aramileri ilk defa memleketlerinin batısında değil kuzeyinde tanımışlardır. Asur kaynakları da, bunların kuzey Mezopotamya dağlık bölgesinde yaşadıklarını ve Asurluların onlarla buralarda çarpıştıklarını tesbit etmektedir. Esasen Aramilerin Suriye'yi ilk defa kuzey doğudan sıkıştırmış olmaları da bunların yukarı Mezopotamya'nın dağlık bölgelerinden inmiş olduklarını göstermektedir.

Bir eserindeki iddiasını sonraki kitabında çürütmek itiyadında olan Réne Grausset'nin Aramilerin evvelce Arabistan'dan güney Sineara gelmiş, sonra da buradan Suriye'ye geçmiş, oldukları yolundaki yazısı [4] tarih olaylarına uygunsuzluğiyle kendiliğinden çürümektedir.

Çünkü bu konuda bilgisi ve yetkisi pek az olan bu müellifin Aramiler'in Arabistan'dan göçmeleri zamanı olarak gösterdiği 1450 - 1350 arası, Sinear'a hâkim olan savaşcı Kas (Kassit) lerin en satvetli zamanlarına tesadüf etmektedir. 1551-1450 tarihleri arasında Sineara hâkim olan Karaindaş I, Kadaşmanharbe, Burnaburiyaş II gibi kudretli hükümdarların açlık yüzünden Arabistan çöllerinden taşan bedevî sürülerini memlektlerinin en mamur ve en zengin bölgesine sokmıyacakları tabiîdir. Esasen bunlar güney Sinearı zabtetmiş olsalardı, bu kadar önemli bir olayın behemehal tabletlerde bir izini bulmak icap ederdi. Halbuki bu tarihler arasında Aramîlerin güney Sinearı istilâ etmiş oldukları hakkında hiç bir emare bulunmamıştır.

Aramîler brakisefal olduklarına ve Suriye'ye Mezopotamya'nın kuzey bölgesinden gelmiş bulunduklarına göre. bunları samîlerden saymak, hakikate uygun olmıyan kuru bir iddia

[4] Réne Grausset, Histoire de l' Asie, I. p. 302

mahiyetinde görünmektedir. Bunların bıraktıkları kitabelerin Samî dil ile yazılmış olması, hiç bir vakit kendilerinin ırkan Samî olduklarını isbat edemez. Çünkü tarih boyunca Suriye ve Irak'a inmiş olan ve başka ırklara mensup bulunan kavimlerin buralarda bir müddet sonra eski dillerini unutarak Samî lehçeyi almış olduklarını biliyoruz.

Aramîler'in Samî olduklarını son zamanlardaki Arkeoloji buluntuları da teyit etmiştir: M. ö. Ondördüncü yüzyılda Suriye deki küçük prensler ve valiler tarafından firavun Amenofis IV'e (1370-1352) gönderilen ve Tel-Amarna harabesinde bulunan mektuplarla Hattilerin Boğazköy arşivinde Aramilerden Habiru adiyle bahsedilmektedir. Bu belgeler, Arami adının bunlara Sinearlılar tarafından verilmiş olduğunu ve kendi aralarında Habiru ve yukarıda söylediğimiz diğer boy adlarıyle anıldıklarını meydana koymaktadır.

Tel-Amarna mektuplarında [5] Habiru'ların Filistin'i ve Suriyeyi tehdit ettiklerinden acı acı şikâyet edilerek bunlara karşı firavundan yardım istenilmekte, Boğazköy arşivinde ise Habiru'lar Suriye bölgesinde önemli bir kavim olarak belirtilmektedir.

Tel-Amarna mektuplarının bulunarak çözüldükleri zamanlarda Habiru adını İsrail oğullarının İbranice adları olan İbri'ye benzetenler, bu mektuplarda Suriye prenslerinin korktukları kavmin Yahudiler olduğu iddiasında bulunmuşlardı [6]. Fakat, bügün eski Önasya tarihiyle uğraşan bilginler arasında Habiru'ların Aramiler olduğunda duraksayan kimse yoktur. Esasen ilk defa Filistin'de tarih alanına çıkan Yahudilerin on dördüncü yüzyılda bütün Suriye ve Filistin prenslerini titretecek ve firavundan yardım istetecek kadar kuvvetli ve kalabalık bir unsur olmadıkları tarihen bilinen bir hakikattır. İsrail oğullarının fazla şişirilmiş bir nevi zafer destanı olan Ahdi-atik kitaplarında bile bu hakikat pek açık olarak belirmektedir.

Bu sırada Suriye ve Filistin sınırlarında görünen ve yerli prensleri titretecek kadar kudretli olan tek kavmin Aramiler olduğu tarihçe kesin bir gerçek olduğuna göre, El-Amarna

[5] J. A. Knudtzon, Die El-Amarna Tafeln (VAB II).

[6] H.Winckler, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, XXXV, s. 25.

mektuplarındaki Habiru'ların ancak Aramîler olacağından şüphe yoktur. Nasıl ki çok geçmeden bunlar, bütün Suriye'ye hâkim olmuş, Şam'da, Hama'da, Tedmür'de, Soba'da, Moab'da, Amman'da, Edom'da bağımsız prenslikler kurmuşlardır. Aramîlerden bir kol da Sinearı zabtederek burada en kudretli Asur kırallarını yıllarca uğraşdıracak bir hükûmet vücuda getirmişlerdir (bk. Harita: 6).

Tel-Amarna arşivinin bulunmasından sonra Babil'de keşfedilen bazı tabletler de Aramîlerin Sami ırkla hiçbir münasebetleri olmadığını, bunların Mezopotamya kuzeyindeki Subaru'lar, Hurrîler gibi Asyanik denilen Orta Asyalı boylara mensup bulunduklarını meydana koymuştur. Bu tabletlerden Scheil tarafından çözülen birinde M.ö. 1972 tarihlerinde hayatta olan Larsa'nın Elam'lı kıralı Rim-Sin'in hizmetinde Habiru'lara mensup subaylar bulunduğu yazılmıştır. Bu tablet, Habiru'ların Tel-Amarna mektuplarından en az altı yüzyıl öncedenberi Mezopotamya'lılarca tanındıklarını, aylıklı asker olarak Sinear ordularına girdiklerini göstermektedir [7].

Son zamanlarda bulunan başka bir tablette Habira lâfziyle birleşmiş iki büyük adam ismi okunmuştur. Tableti çözen uzmanlar, "Habira„ lâfzının Habiru'lardan manâsını ifade ettiğini tasrih etmektedirler. Bu uzmanlar, Habiru'lardan olan bu iki adamın adlarının da Sami lehçeden ve Samilere mahsus adlardan olmadıklarını belirtmişlerdir. Asyanik lehçeden olan bu adların bugün Kas'lara mahsus isimler oldukları kesin olarak isbat edilmiştir [8]. Bu hususu gözönüne alan Halewy, Scheil, Hilprecht, Reisner ve Lagrange gibi bilginler Habiru'ların Kas'larla aynı soydan, yani Orta Asya'dan gelen göç dalgalarından olduklarını iddia etmişlerdir [9].

Bütün bunlar, Tevrat'taki uydurma nesb cetveline uyularak ötedenberi tarihî bir hakikat gibi kabul edilmiş olan meselelerden birinin, yani Aramilerin samî oldukları iddiasının ne kadar esassız olduğunu belirtmektedir.

Aramiler, 18 inci sülâle firavunlarından Amenofis IV'ün damadı ve halefi Smenkhare zamanında şiddetlenen ihtilâl

[7] Adolphe Lods, İsrael, s. 58.
[8] J. Lewy, Orientalistische Literaturzeitung, s. 738-746 ve 825-833.
[9] Adolphe Lods, İsrael, s. 58.

hareketinin Mısır'ı zayıf düşürmesinden faydalanan Ḫatti'lerin Kadeş'e kadar ilerlemesini fırsat sayarak Suriye'ye yayılmışlardır. Mısır'da ondokuzuncu sülâlenin kuruluşuna kadar geçen kargaşalık devri, Aramîlere yayıldıkları bölgelerde yerleşmek imkânını vermişti.

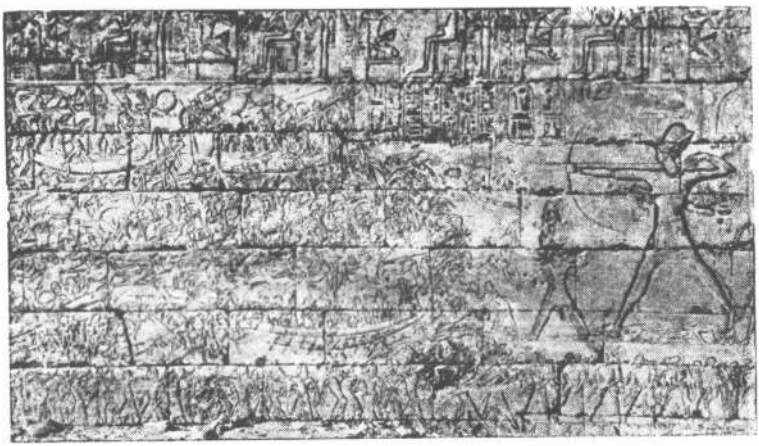
Resim 36 — Kharu dağlarında Horemheb'in zafer alayı

Ondördüncü yüzyıl sonlarına doğru, Horemheb, Mısır'ın sarsılan nüfuzunu yeniden kurmak üzere çırpınırken (Res. 36) Oront vadisine yayılan ve buralardaki Amurru'larla karışıp kaynaşmış olan Aramîler, yukarı Suriye ve Naharina ile beraber Ḫattilerin nüfuzları altında bulunuyorlardı. Filistin ise Ḫabiru (Arami) lerle Bedevî Samilerin (Şassu) çarpışma alanı olmuştu. Yukarı ve aşağı Rezenu'da firavunların nüfuzu hiçe inmişti.

Asur kırallarından Salmanassar I (1280-1260) Ḫattileri yandan tehdit edebilecek bir kudret belirttiği zamanlarda Aramiler artık Suriye'de hatırı sayılır bir varlık olmuşlardı. Ḫatti kıralı Ḫattusil III (1281-1260) tarafından Babil'deki Kas'lar kıralı Kadaşman - Turga'ya gönderilmiş olan bir mektupta Ara-

mîlerin bu zamanlarda Suriye'de önemli bir varlık olduklarının belirtildiği görülmektedir [10].

Bu zamanlarda idiki Hellespont'un yani bugünkü Çanakkale boğazının ötesinden gelen bir tazyikle Anadolu'ya akmış olan Kuzey ve Deniz kavimleri, deniz ve kara yoluyla Suriye'ye sokulmuş, Aramîlerin taşmak istedikleri alanlara yayılmışlardır (Res. 37).

Resim 37 — Magadil'de deniz kavimlerinin bozulması

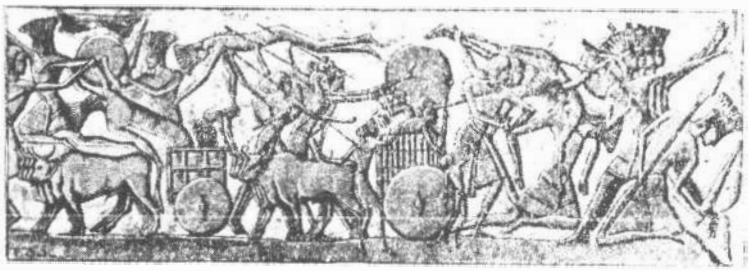
Firavun Ramses II ile Hatti kıralı Hattusil III arasındaki 1278 andlaşması Suriye ve Filistin'de bir huzur devri açtığından Aramîler, bundan faydalanarak yerleşmiş, kuvvetlenmiş, ve yukarıda söylediğimiz gibi, Hama'da, Soba'da, Tedmür'de, Moab'da, Amman'da, Edom'da ileride gelişecek olan Arami prensliklerinin temellerini kurmuşlardır. Kuzeydekiler Hattilerin güneydekiler de firavunların hegemonyaları altında serpilmiş ve gelişmişlerdir (Bk. Harita: 1).

1230-1195 tarihleri arasında Anadolu'da Hatti kırallığının çökmesi, Mısır'da yirminci sülâlenin Ramses III den sonra zayıflaması, Suriye ve Filistin halkına, kendi mukadderatlarını serbestçe tayin etmek imkânını vermişti. Bir aralık Asur kıralı Tiglatpalasar I, kuzey Suriye üzerine yüklenmiş, Akdenize ka-

[10] A. Moret, Des clans aux empires, p. 374.

dar inmiştir. Yazıtlarından birinde tanrıların savaş meydanlarında kendisine zaferler kazandırdığını anlatırken: "memleketler, dağlar ve şehirler zabtettim. Lübnan dağlarına kadar altmış kıral ile savaştım„ demektedir. Fakat kendisinden sonra gelenler bu hızı tutturamamış olduklarından Suriye yine dış hegemonyadan kurtulmuştur. Doğuda Asurluların, güney-batıda Mısırlıların saldırış kudretlerini Suriye ve Filistin'deki Sami ve samileşmiş kavimlere bütün kabiliyetlerini gösterebilecek bir devir açmıştı. Onbirinci yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar süren zamanda bu kavimler, karada ve denizde hakikî bir imparatorluk hegemonyası kurmuşlardır. Fakat bu imparatorluk askerî değil, ticarî ve iktisadî idi [11]. Bu devirde Fırat'tan Nil'e kadar uzayan bölgelerde yabancı hiçbir devletin nüfuz ve tesiri kalmamıştı. Bu bölgelerde küçük prensliklere kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin edebilecekleri elverişli zaman gelmişti.

İç ve Kuzey suriye'deki Aramîler, Suriye sahillerindeki Fenikeliler, Filistin kıyılarındaki Pulestiyu'lar (Res. 38), Kenan ilindeki İbranîler bu fırsattan faydalanarak bağımsız birer hükûmet kurdular. Oront'un yukarı kısmındaki Hama, Soba prensliklerı de bağımsızlıklarını kazandılar.

Resim 38 — Pulestiyu'larla müttefiklerinin arabaları

b) Filistinde Aramiler

Anti Lübnan ile Suriye çölü arasındaki vahada yaşayan eski Amurru'lar yurduna dolan Aramîler, buralardaki türlü unsurlardan mürekkep halkı hükmleri altına almış, onikinci yüzyıldan itibaren merkezleri eski Ki-Maşk ve Orant üzerindeki

[11] A. Moret, Des clans aux empires. p. 403.

Hama ile Sam'al (Zincirli) olmak üzere birer hükûmet kurmuşlardır.

Buralardaki halk, Hurri'ler, Hatti'ler, Mitanni'ler, Amurru'lar, Kenanlılar.. gibi türlü etnik gruplar yığını halinde bulunuyorlardı (bk. Harita: 3). İkinci bin başlarında en kalabalık unsuru teşkil eden Amurru'lar hâkim durumu elde etmiş olduklarından, tabiatiyle dilleri de zamanla bütün unsurların müşterek dili olmuştu. Aramîler buralara doldukları zaman, umumiyetle konuşulan lehçe Amurru'ların Sami dili idi. Amurru'ların prensliğine varis olan Aramîler onların dillerine ve dinlerine de varis olmuşlardır.

Fakat türlü kavimlerin karması olan bu halkın konuştuğu lehçe tabiatiyle Arabistan içlerinde konuşulan öz Sami lehçe değildi. Bu lehçe, bütün etnik grupların ana dillerinden tasrif makinesinin Sami dili kalıbına sokarak aldığı bir çok sözlerle karışmış bulunuyordu.

Aramîler, Dicle ve Fırat'tan Kerkha'ya, Akdeniz'e kadar olan alanda göçebe halinde yaşadıkları gibi, Filistin'in doğu ve güney bölgelerine de yayılmış bulunuyorlardı. Asur kıral-larından Tiglatpalasar III'e ait bir yazıtta Dicle boylarından İskenderun limanına kadar uzayan bölgede 25 Aramî kabilesi bulunduğu haber verilmektedir.

Aramîlerin Asur kaynaklarında Amurru memleketinin Aramu'ları denilen birleşik zümrelerine gelince, bunlar kuzey Suriye'nin mahsullü bölgesiyle Anti Lübnan ve Suriye çölü arasındaki verimli vahada erkenden kurulmuş olan Kimaşk ve Hama prenslikleri idi.

Sam'al prensliğinin de yeni Hatti - Aramî karması olduğu anlaşımaktadır. Dicle ırmağından İskenderun körfezine kadar uzayan bölgede dolaşan Aramîler, kuzey Suriyedeki küçük Aramî prensleriye Şam kırallarına insan ve malzeme deposu rolünü görüyorlardı. Şam'ın güneyinde Maverayi - Ürdün çevreresine yayılan Aramîler de buralarda Soba, Moab ve Amon ve Edom prensliklerini kurmuşlardır.

Birinci binde Suriye çölünden kuzey Arabistan'da Medayini-Salih'e doğru yayılan ve gelecek zamanlardaki Nabatî'lerin ataları olan Nabateu'ların da Aramîlerden oldukları sanılmaktadır.

Kuzey ve güney Aramîleri, ilk zamanlarda kuvvetli rakiblerle karşılaşmaksızın, gelişmelerine devam etmişlerdîr. Fakat Filistin'de Kenan iline yerleşen İbranîler, sahil boyundaki Pulestiyu'ları diğer küçük grupları yıprandırarak hükmleri altına aldıktan sonra, geçici bir zaman için Aramîlerin tehlikeli bir rakibi olmuşlardır. Bu zamanlardakır ki İbranî kıralı Davud (1010—955), Aramîlerin Maverayi - Ürdün'deki küçük Soba prensliğine son vermiştir [12]. Fakat son hükümdarın şöhretli generalı Razon I (veya Hezion) Süleyman'ın (955—935) ilk yıllarında Kimaşk'a çekilerek buradaki Aramîlerin başına geçecek, İbranîlerin elinden Suriye hegemonyasını alacak olan bir sülâle kuracaktır.

Moab ise, daha sonraları Meşa adlı kıralının İsrail kıralı Akhab ile yaptığı savaşlarla tarihe girmiştir. Bunların güneyindeki Ammon kırallığı ile batıda Negeb, güneyde Kızıl denize kadar uzanan Edom kırallığı, Yuda kırallığının Arabistan yollarına doğru genîşlemelerine engel olacaklardır.

Şüphe yok ki bu küçük kırallıkların yankıları ve Tevrat kronikleriyle zamanımıza kadar gelebilmiş olan bir tarihleri vardı. Fakat, bunların asılları karanlıklara gömülmüş olduğu gibi buralarda mahalli anıtlar da pek azdır. Bunlar arasında Meşa'nın Aramca yazıtı birinci binde Maverayi-Ürdün'deki Aramîlerin siyasî durumlarını az çok aydınlatmaktadır.

Kuzey Aramî prensliklerinin en kudretlisi Kimaşk en son yıkılan da Hama kırallığıdır.

Asur yazılariyle Tevrat sifirleri Kuzey Aramî tarihini az çok aydınlatmaktadır. Güney Âramîleri hakkında bilgimiz hemen hemen İbranilerin pek noksan olan rivayetlerine inhisar etmektedir.

Hama ve Kimaşk prensliklerî

Onbirinci yüzyılda kuzey Aramî prensliklerinin en kudretlisi Hama'da kurulmuş olan prenslikti. Fakat onuncu yüzyıl başlarından itibaren Şam prensliği kuvvetlenmiş, Arami hegemonyasının merkezi olmuştur.

Amurru'lar ülkesine varis olan Hama ve Şam hükûmetleri, politikada maharetli eski Amurru prensi Aziru'nun dirayetini

[12] E. Montet, Histoire du peuple d' İsrael, p. 81-82.

canlandıran kırallar yetiştirmişlerdir. Bu sayede her iki prenslik, hayatlarını çarpışmalarla geçiren Fenike ve İbrani kırallarının rakabet ve ihtirasları karşısında; Asur selinin bütün Suriye ve Filistin'i kaplayacağı zamanlara kadar ayakta durabilmişlerdir.

Aramîlerin kuzey prenslikleri, yani Hattilerin Kargamış kırallığı gibi, Bekea'yı ve Oront, Eleutheros, Leontes ırmakları yatakları boyunca denize giden yolları, Asurlulara karşı uzun zamanlar kapamağa muvaffak olmuşlardır (Res. 39).

Resim 39 — Afaka kayalıkları ve Nehr-i - İbrahim'in kaynakları

Şam Aramilerinin tanıdığımız ilk kıralları Razon I (veya Hezion I) dir. Soba Aramilerinin son prensi Hadader'in generallerinden olan Razon, bu prensliği yıkan Davud'un oğlu ve halefi Süleyman (955-935) zamanında Şam'a çekilerek buradaki

Aramîleri tensik etmiş, burada Süleyman'ın ölümüne kadar İbranilerle çarpışmıştır [13].

Razon'un haleflerinden Tabrimon ve Ben-Hadad I, Mısırlılarla Asurluların iç kargaşalıklarla uğraşmalarından, İbranilerin de Süleyman'dan sonra parçalanarak birbirleriyle boğuşan iki hükûmete ayrılmasından faydalanarak Şam devletini genişletmiş, Lotonu hegemonyasını elde etmişlerdir. Bir aralık Ben-Hadad I Filistin'in İsrailiye hükûmetine ait kuzey bölgesini istilâ ederek, İsrailiye kıralı Omri'yi (885) başkentinde Âramîlere mahsus bir mahalle yapılmasına müsaade etmeğe zorlamıştır [14].

Bu zamandan itibaren Şam Âramîleriyle Filistin İbranileri arasında bazan bir tarafın, bazan da diğer tarafın kazanmalariyle sona eren çarpışmalar başlamış ve devam edip gitmiştir. Önasya'nın kara ticaretini ellerine alan Âramîler, birbirleriyle didişen İsrail oğulları hükûmetlerinden bir miktar toprak alarak Akdenize çıkmak, Akkâ'da Fenikelilerin Tir limanlarına karşı bir ticaret limanı kurmak amacını güdüyorlardı (Res 40). Bu siyaset, denîz ticaretinin ellerinden alınacağı endişesine düşen Fenikelilerle, topraklarının zabtedilmek istenilmesinden haklı olarak kuşkulanan İsrail ağulları devletlerini, Şam Âramîlerine düşman etmişti.

İsrailiye kıralı Akhab (873-851), Şam Âramîlerini daha tehlikeli gördüğü için rakibi olan Fenike ve Yahuda hükûmetleriyle anlaşmak siyasetini tutmuş, bu yolda teşebbüslere girişmiştir.

İsrail kırallığı topraklarının yetiştirdiği buğdaylara büyük ihtiyacı olan Fenike'nin Tir (Sur) kıralı İtobaal (887-856) bu teklifi derhal kabul etti. Şam kıralı Hadadezer (Ben-Hadad veya Adadidri) in Akdenize çıkarak deniz ticaretinde Fenikelilere rakib olmasına meydan vermemek üzere Akhab'la bir andlaşma imzaladı. Aralarındaki dayanışmayı kuvvetlendirmek için, kızı Jezabel'i Akhab'a verdi. Sonra Kudüs kıralı Josafat (874-849) da bu andlaşmaya alınarak kardeşler birliği tamam-

[13] Adolphe Lods, İsrael, p. 427

[14] Zamanımızda Avrupalıların Çin'de tatbik ettikleri bu usul, tarihte ilk defa Âramîler tarafından uygunlanmıştır.

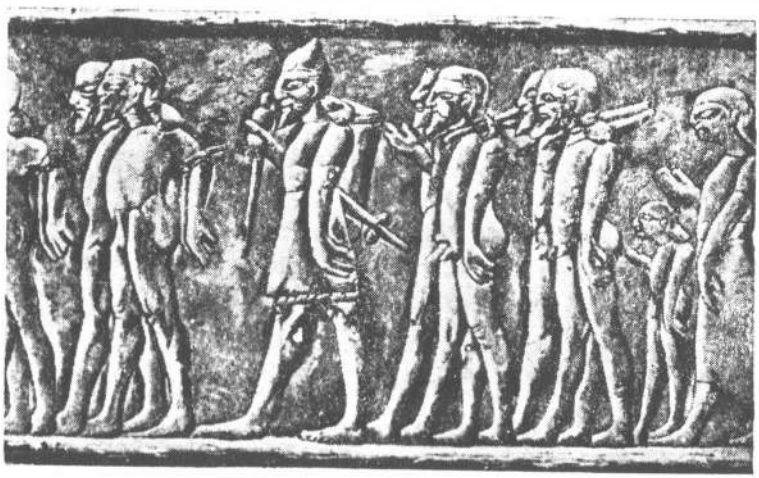
landı. Akhab, bu andlaşmalarla memleketinin batı ve güney sınırlarını emniyet altına almış olduğundan, Şam Ârami kıralhğının en kudretli zamanında (855 tarihlerine doğru) Hadadezer'in şiddetli akınlarını bütün kuvvetiyle karşılayabildi. Kendisini başkentinde çeviren Ârami kıralını, sonunda muhasarayı terk ederek Şam'a çekilmek zorunda bıraktı. Ertesi yıl da Taberiye gölünün doğusunda Afek ovasındaki şavaşta Aramîleri perişan, kıral Hadadezer'i de esir etmeğe muvaffak oldu.

Resim 40 — Akkâ : Antik limanı koruyan sığ kayalar

Fakat, Suriye ve Filistin'in yerli prensleri birbirleriyle boğuştukları bu zamanlarda Asurlular bütün Önasya için büyük bir tehlike olarak belirmeğe başlamış bulunuyorlardı. Büyük bir komutan fakat, amansız bir kıral olan Assurnasirpal (884-858) ın Kalaḫ şehrinde kendisine yaptırmış olduğu muhteşem saray harabesinde ele geçen bir yazıtında 877 tarihlerinde doğru Suriye'ye bir sefer yaptığını Lübnan'dan Akdeniz kıyılarına çıkarak silâhlarını denizde yıkadığını, Arad, Biblos, Sidon (Sayda) ve Tir (İtobaal I zamanı) prenslerinden vergiler aldığını haber vermektedir.

Kitabelerden birinde : "düşmanlarının gözlerini oydurmak, ellerini, kulaklarını, burunlarını kestirmek ve nihayet onları kazıklatmak veya diri diri gömdürmekle öğünen Assurnasirpal II'nin Fırat boylarında, Biblos eteklerinde görünmesinin Suriye ve Filistin prenslerini nasıl titretmiş olacağını düşünebiliriz. (Res. 41).

Resim 41 — Asur kıralının Suriye'den aldığı bir esir alayı : Kimi bağlıdır, kiminin de boynuna boyunduruk geçirilmiştir.

İhtimal ki Akhab da, Asurluların uyandırdıkları korkunun tesiri altında amansız düşmana karşı birlik kurmak ümidiyle, esir etmiş olduğu Hadadezer'i serbest bırakmıştır. Fakat, Suriye ve Filistin prenslerini korkutan büyük tehlike Assurnasirpal zamanında değil, oğlu ve halefi Salmanassar III (858 — 824) devrinde başgösterdi.

Salmanassar III, 854 tarihlerinde Halep ve Kargamış üzerine yürüdüğü zaman bütün Suriye ve Filistin dehşet içinde kaldı. Hama kıralı İrḫuleni, bütün Suriye-Filistin, Kilikya ve Fenike prenslerini müşterek düşmana karşı koymak için yardıma çağırdı. Başta Şam kralı Hadadezer, İsrail kıralı Akhab olmak üzere İrkat, Arad siteleri Musru (Kilikya?) ve 12 Ḫatti prensi idaresindeki bölgeler, bu birliğe katıldılar. Hama kırallığı dahilindeki Karkar'da, Asur kıralını durdurmak istediler. Fakat

Salmanassar III birleşik kuvvetleri perişan etti, 14 bin adam öldürdü ve 25 bin de esir aldı (854). Fakat her neden ise Şam üzerine yürümedi, batıya doğru ilerliyerek deniz kıyısına kadar indi, Salmanassar III bir yazıtında Karkar savaşını anlatırken : "bir yıldırım tanrısı gibi tufanı andıran yağmurlar yağdırdım. Düşmanların ölülerini yığarak Oront ırmağının yatağını değiştirdim„ demektedir.

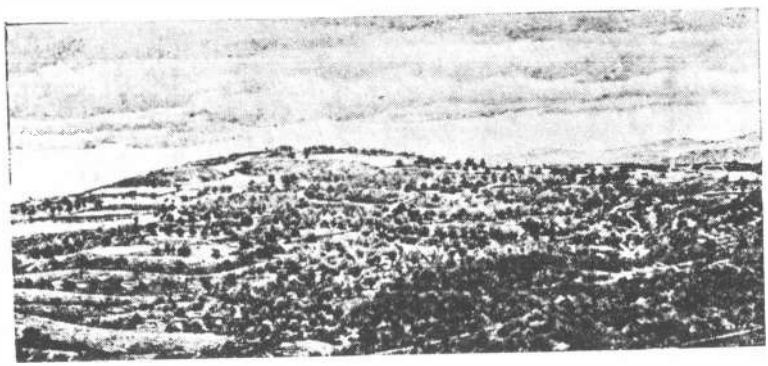
Asurlu'lar çekildikten sonra Âramîlerle İsrailiye arasındaki sulh ancak üç yıl sürebildi. İsrail kırallığına ait Ramot şehrini işgal etmiş olan Şam Âramîlerinin söz vermiş oldukları halde, burayı boşaltmamaları Şam ile Samra arasında yeniden bir savaş başlamasına sebep oldu. Yahudi peygamberleri zafer müjdesini vermiş oldukları halde, Akhab savaş ederken bir ok ile vurularak öldü (M.ö. 853 veya 851). Müttefiki Yahudiye kıralı Josefat'da ölüm tehlikesi atlatarak müşkülatla Kudüs'e kaçabildi [15]. Zafer müjdesi veren peygamberlerin değil, ölüm ve felâket haberi yayan Yumla'nın oğlu Mişe'nin kehaneti gerçek çıkmıştı. 849 tarihinde Asurlu'lar tekrar Hama Âramîleri üzerine yürümüşlerdir. Buna karşı Hattu'nun 12 kıralı ile Âramîlerin Şam kıralı Hadadezer, Hama kıralının yardımına koştular. Fakat Aştamaku'da mağlup oldular. Üç yıl sonra (846) 120 bin kişilik bir Asur ordusunun tekrar Hama ve Şam üzerine yürüdüğünü görüyoruz. Bu muharebede Hadadezer ile İrakhuleni orduları yine mağlup oldular. Asur orduları çekildikten sonra, Şam Âramî kıraliyle müttefik İbranî kıralları yine birbirleriyle boğuşmaya koyuldular.

Suriye Âramîleriyle İsrail oğullarının iki hükûmeti arasında savaşın patlak vermesi kadar, sürüp gitmesinde de o zamanlarda yaşayan iki yahudi peygamberinin İlyas (*Elie*) ile Elyesa (Elise) ın çevirdikleri entrikalar, başlıca âmil olmuştu. Her iki peygamber, Baal'a tapan Tir (Sur) kıralının kızı Jezabel ile evlenen Akhab'ın mensup olduğu Omri hanedanını dinsizlikle töhmetlendiriyor, bütün gayretleriyle bu sülâlenin başında bulunduğu İsrail hükûmetini yıkmağa çalışıyorlardı Bu iki peygamber, aynı hususu Jazabel'in kızı Athalie'y

[15] Adolphe Lods, İsrael, p. 439-442 ve E. Montet, Histoire du peuple d' İsrael, p. 96-98.

oğlu Joram'a alan Yahudiye kıralı Josafat'a karşı da besliyorlardı.

İki Yahudi hükûmetinin birleşik ordularını yenen Ârami hükümdarı Hadadezer'in çevirdiği Samari şehrini (Res. 42) zabtetmiyerek Şam'a dönmesi, belki Elyesa peygamberi memnun etmişti. Çünkü hasta olarak başkente dönen Hadadezer'in arkasından o da Şam'a gitmişti. Hadadezer, hastalığına belki bir çare bulur ümidiyle generallerinden Hazael'i Elyesa'ın ziyaretine gönderdi. Yahudi peygamberi bir çare bulmuş olmalı ki general Hazael, Elyesa'ı ziyaretten saraya döndüğü zaman, hükümdarını yatağında boğarak kırallık tahtına kendisi oturdu [16].

Resim 42 — Samariye tepesi

Akhab'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Joram ile Juda kıralı Okhozias günün siyası icabı olarak birbirlerinin müttefiki, Şam hükûmetinin de hasmı olmuşlardı. İsrail hükûmetinin başında bulunan Omri hanedanına düşman olan peygamberler, Hazael'i bunlar aleyhine kışkırtmakta devam ettikleri gibi, alttan alta bir isyan da hazırlıyorlardı.

Âramîlar kıralının indirdiği darbe Elyesa'nın dinsiz saydığı her iki İbranî kıralı aleyhine hazırlamakta olduğu ayaklanmanın patlak vermesini temin etmişti. Elyesa'ın tensibi ile

[16] Adolphe Lods. İsrael, p. 444 ve E. Montet, Hist. du peupled' İsrael p. 98.

ihtilâlcilerin başına geçen İsrailiye genrallerinden Jehu, hem hükümdara Joram ile Akhab'ın yetmiş oğlunu, hem de Yahudiye kıralı Okhoziyas ile Davud neslinden kırk iki prensi boğazlattı[17]. İsrail tahtına oturdu (846—842 arasında).

Suriye ve Filistinde yahudi peygamberlerinin hazırlıkları bu kanlı haileler devam ederken Asur kıralı Salmanassar III de Suriyeye girmek üzere Fırat boylarına dayanmıştı. 842 yılında Anti Lübnan önlerinde vukubulan kanlı savaşta Şam kıralı Hazael yenildi. Savaş alanından perişan bir surette kaçarak başkentine sığındı.

Resim 43 — İsrail kıralı Jehu, Salmanassar'a vergisini takdim ederken

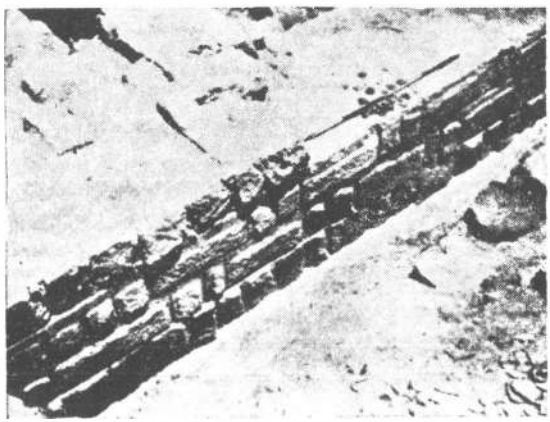
Salmanassar III üzerine bu savaş sahnesini kazdırmış olduğu dikili taşda "Hazel'i Kimaşk'ta çenber içine aldım. Bahçelerini yakıp yıktım. Havran dağına kadar gittim. Sonra Nehr - ül - Kelp kayalıklarına indim. Bu sırada Tir ve Sidon'luların ve İsrail kıralı Jehu'nun vergilerini aldım„ demektedir [18] (Res. 43).

[17] A. Moret, Hist. de l' Orient. II, p. 654

[18] Bu dikili taş Londra'da British museum'dadır.

Bu yazıttan anlaşıldığına göre, peygamber Elyesa'ın yardımiyle kanlı naâşlar üzerinden atlayarak İsrailiye kırallığına çıkmış olan Jehu, Asur seline karşı seyirci kalmış, Şam Âramîlerine yardım etmeği düşünmemiştir. Halbuki Asur çığı bir müddet sonra yalnız Âramîleri değil, Jehu'nun başına geçtiği İsrailiye kırallığını da silip süpürecekti.

Salmanassar III'ün hayatında oğulları arasında başlayan mücadele ve bunu takib eden isyanlar yüzünden Asurlu'ların Suriye sınırlarında görünmemeleri, buradaki yerli prenslerin

Resim 44 — Samariya'da Akhab'ın mezarı.

yeniden birbirleriyle boğuşmalarına meydan verdi. Şam kıralı Hazael, İsrailiye kıralı Jehu'nun son hareketini cezasız bırakmak istemiyerek İsrailiye kırallığı topraklarına girdi. Önüne gelen şehir ve köyleri yaktı, yıktı. Çocukları, gençleri kılıçtan geçirmek suretiyle buraları mezbahaya çevirdi [19]. Hazael, Asur saldırmasının durmasından faydalanarak, İsrail oğullariyle anlaşmak suretiyle yeni felâketleri önlemeğe çalışacağına, boğuşmayı hızlandırıyordu. Bu çarpışmalar sonunda İsrailiye kıralı Jehu Maverayi-ürdün'ü kâmilen kaybetti. Oğlu ve halefi Joakhaz (814 - 798), zamanında Şam karşısında İsrailiye'nin durumu daha acıklı oldu. Hazael, bu kırallığın hemen bütün ülkesini zabtetti. Joakhaz'ın elinde yalnız başkent Samariya kaldı

[19] Adolph Lods, İsrael. p. 445-446.

(Res. 44). Şam Âramîleri bununla da kalmadılar. Kudüs'teki Juda kırallığı arazisini de tehdide başladılar. Juda kıralı Joas (804 - 798 veya 836 - 802) Şam'a vergi vermeği kabul etmek suretiyle saldırmayı önleyebildi.

Şam Âramîlerinin Lotanu kırallıklarına karşı epi zamandanberi beliren üstünlüğü, Hazael'in oğlu Ben-Hadad II zamanına kadar devam etti. Fakat Ben - Hadad II, bu üstünlüğü tutamadı, Hama prensine karşı kurduğu birlik savaş alanında muvaffak olamadı. Hama kıralı Zakir, Şam kıralı Hazael'in başkanlığı altında üzerine yürüyen Samal ve Malatya prensleriyle beraber on prensin birleşmiş ordularını perişan ederek Hazael kalesini muhasaradan kurtardı.

Ben - Hadad II'nin bu mağlubiyeti, Şam kırallığının kuvvetini ve Suriye Filistin prensleri üzerindeki nüfuzunu sarstı. İsrail kıralı Joas durumdan faydalanarak, vaktiyle Hazael'in babası Joakhaz'ın elinden almış olduğu şehirleri geri almağa muvaffak oldu.

Resim 45 — Asur kıralı kuşatılmış bir şehre ok atıyor.

Lotanu hegemonyası, İsrail kırallarına geçmiş gibi görünüyordu. Fakat, bu sıralarda tekrar başgösteren Asur tazyiki, bu durumu da altüst edecekti:

Salmanassar III'ün hayatında oğulları arasında başgöstermiş olan geçimsizlik ve çarpışmanın yirmi sene kadar durdurduğu Asur saldırışı, Adadnirari III (805 - 782) ün Asur tahtına çıkmasiyle yeniden başladı. Fırat'ı aşan Asur orduları Şam'ı çevirdiler (Res. 45). Ben - Hadad II'nin yerine geçmiş olan oğlu Mari (Ben - Hadad III)'nin ordusu bozuldu. Kendisi de esir

düştü[20]. Asur kıralı, Şam'dan büyük ganimetler elde etti. Adadnirari III'ün aldığı ganimetler arasında 2500 talan gümüş, 20 talan altın, 3000 talan bronz, 5000 talan demir ile fil dişi bir karyola, fil dişi bir taht[21] ve sayısız diğer eşya bulunduğu yazılan tabletlerde, esir edilen kıral Mari'nin muzaffer Asur hükümdarının ayaklarına kapanarak vassallığa kabulü ve affedilmesi niyazında bulunduğu da kaydedilmiştir[22].

Adanirari III bir yazıtında bu seferini anlatırken ; "Ḫattu ve Amurru memleketlerini baştan başa itaat altına aldım. Tir, Sidon siteleriyle, İsrail, Edom ve Pilisti[23] memleketlerini ağır vergilere saldım„ demektedir[24].

Fakat. Adadnirari III. Suriye ve Filistin'de çok kalmadı. İmparaturluk içinde başgösteren kargaşalıklar, göçebe Âramîlerin yukarı ve aşağı Mezopotamyaya akınları, kendisini ordusiyle hemen memlekine dönmek zorunda bıraktı.

Âramîlerin Asur imparatorluğuna akınları

Asur kıralının ordusiyle memleketinden bu kadar uzaklaşmış olması, imparatorluk çevresindeki göçebe Âramîlere zengin Asur ve Babil bölgelerine yayılarak şehir ve köyleri yağma etmek fırsatını vermişti. Şam ve Hama'nın Âramî kıralları or-

[20] Şam kıralı Ben-Hadad III ün adı Asur yazıtlarında Mari veya Mariah şeklinde kaydedilmiştir. Âramî lehçesine göre Hüdavend ve Mevlâ anlamına gelen Mari lâfzının Arami kıralının unvanı olduğu sanılıyor.

[21] Arslan - Taş'daki kıral sarayı harabesinde Thureau - Dangin tarafından yapılan kazılarda bir karyola aksamından fildişi tabletler bulunmuştur. Bunlardan biri üzerinde Aramca «efendimiz Hazael'e» ibaresi yazılıdır. Bunun Adadnirari'nin Sam'dan aldığı ganimetlerle gelmiş olduğunda tereddüd edilemez.

[22] Revue Biblique, 185 ve Thureau Dangin, Arslan - Tash (1931) p. 89, pl. XLVII.

[23] Bu yazıtın belirttiğine göre Asur kırallarından, Edom ve Pilisti memleketlerine, yani Mısır sınırlarına kadar ilerlemiş olan ilk hükümdar Adadnirari III'dür.

[24] Bu yazıtta küçük Juda (Kudüs) kırallığının adı bulunmaması dikkati çekmektedir. Bu zamanlarda Juda kırallığının, baş düşmanı İsrael kırallığına karşı varlığını koruyabilmek için, Şam Âramîlerinin siyasetini takip ve onlara vergi verdiğini biliyoruz. Burada adının geçmemesi unutma neticesi olduğu kabul edilebilir.

dularına kaynak olan göçebe Âramîlerin bu krallıklar üzerine yürüyen Adadnirari III'ü arkadan vurarak onu geri çekilmek zorunda bırakmak için; belki şam kıralının tahriki ile bu harekete girişmiş olmaları uzak bir ihtimal değildir. Asur kıralı dönünceye kadar, kuzey ve güey Mezopotamya'ya yayılarak her tarafı dehşet içinde bırakan Âramî boylarından İtua'lar imparatorluk başkenti çevrelerine kadar sokulmuşlardı. Bunların Asurluların nüfuzunu sarsan hareketleri, bir sürü ayaklanmalara sebep olduğu gibi, doğu sınırları ötesindeki dağlık bölgede (Medye'de) kuvvetlenen Madai'ların da Asur imparatorluğunu tehdit etmelerine yol açmıştı.

Adadnirari III'ün talihsiz halefleri bu isyanları bastırmakla uğraştıklarından 755 den önce Fırat boylarında görünemediler. Bu tarihte ancak Samal kıralının kuzey Suriye'de sebep olduğu huzursuzluğu bastırmak için Fırat boylarına inmişlerdir. Son olayların Şam Âramîlerini zayıflatmış olması, İsrail kıralı Jerobaam II (783-743) ye Suriye kırallığına karşı hürriyetini, belki de Lotanu hegemonyasını kazandırmıştı [25].

Şam Âramîlerinin son günleri

Fakat, bütün bu değişiklikler geçici idi. İç kargaşalıkları bastırarak Akdeniz kıyılarına akmağa hazırlanan Asur dalgalarının Suriye ve Filistin'deki küçük devletleri yutacağı zaman yaklaşmıştı. Âramîler ön safta oldukları için ilk sademeye onlar uğrayacaklardı. Asur tahtına, bu imparatorluğun en kudretli hükümdarlarından Tiglatpalasar III (745-727) ün çıkışı bu zamanın gelmiş olduğuna işaretti. Tiglatpalasar 742 de, kuzey Suriye'de bir varlık göstermeğe çalışan Samal kırallığına ilk darbeyi indirmek suretiyle işe başladı. 738 de tekrar Fırat boylarına geldiği zaman Fırat'tan Suriye kıyılarına kadar 19 küçük kırallık askerlerinin birleşik bir cephesiyle karşılaştı. Bunların başında Şam kıralı Razon II ile İsrail, Kargamış, Samal kıralariyle, Biblos, Tir, Sidon siteleri başbuğları ve Kilikya prensleri bulunuyorlardı. Tiglapalasar III, birleşik prensler ordularını ilk hücumda tarumar etti (738). Bir tablette Âramîlerin Şam kıralı Razon II ile İsrail kıralı Menahem (743-737), Biblos,

[25] A. Moret, Hist. de l'Orient, II, p. 677-678.

Tir ile Sidon, Kargamış, Samal, Kilikya, Kommagene prenslerinin uyrukluk (tâbiiyet) vergilerini nasıl getirdikleri anlatılmaktadır [26].

Asur orduları çekildikten sonra, Şam'ın Âramî kıralı Razon II ile İsrail kıralı birleşerek Juda kıralı Akhaz'ın üzerine yürümeğe hazırlandılar. Durumunu ümitsiz gören Akhaz birçok hediyeler göndererek Asur kıralını yardıma çağırdı. Yeniden Suriye'ye giren Tiglatpalasar III, Şam'ı çevirerek zaptetti. Kıral Bazon II 'yi de öldürterek Âramîlerin Suriye'deki en kudretli devletine son vermiş oldu (732). Buralardaki Âramîleri sürerek Asur sınırları boylarına yerleştirdi [27]. Filistin'de Juda devleti ile yakındaki Edom prensliği, vergi vermeyi taahhüt ettiklerinden geçici bir zaman için yerlerinde kalabildiler.

Hama prensliğinin akibeti

Elli yıldanberi Asurlu'larla çarpışan Kimaşk hükümeti yıkıldıktan sonra Şam bölgesi, Asurlu'ların bir müstemlekesi oldu. Şam, Asur kırallarının gönderdikleri valilerle idare edilmeğe başlandı. Suriye kuzeyinde yalnız Hama Âramî prensliği kalmıştı. Asurlu'ların en kudretli hükümdarı olan Sargon II (722-702) iktidar mevkiine geçtikten sonra bu kırallığın da akibeti belirdi. Fakat Sargon, tahta oturur oturmaz Babil'deki Merodahbaladan'ın isyaniyle karşılaştığından, bir taraftan bunu bastırmak, diğer taraftan iç nizamı düzenlemek, kendisini bir müddet için batıya yürümekten alıkoymuştu.

Fakat Mısır'da doğu delta Nomlarına hâkim olan Sais kıralı Bokkhoris'in, kısa saltanatı zamanında (720-715) Suriye ve Filistin'in ayakta kalan prensliklerden Asurlu'lara karşı bir sed kurmak teşebbüsü, Sargon'u acele Fırat boylarına inmeğe mecbur etti.

Mısır kıralının Filistin sınırlarındaki generali Sibo (So), Hama, Şam, Simira, Arpad ve İsrail memleketlerini kendi tarafına almağa muvaffak olmuştu. Müttefikler tıpkı 854 de olduğu gibi Karkar'da Asurlulara karşı bir cephe kurdular. Fakat, Sargon'un amansız hücumu, bunları tarumar etti. Hama

[26] Revue Biblique, p. 191 - 197.
[27] Revue Biblique, p. 195.

kıralı Yobidi yakalanarak boğazlandı [28]. Hama kırallığı da Asur imparatorluğuna eklendi. Asur kumandanlarından biri buraya vali tayin olundu (720). Bu suretle Mezopotamya Aramileriyle Dicle İskenderun arasında dolaşan göçebe Âramîler de dahil olduğu halde, bütün Suriye Âramîleri de Asur imparatorluğu içine alınmış oldu. Filistin çevresindekilerin mukadderatı da çok geçmeden bunlara benziyecekti.

Sargon'un yerine geçen Asur imparatoru Sennaḫerib, 702 tarihlerine doğru Juda ve Tir prensliklerini tedibe gittiği zaman, bütün Suriye-Filistin ileri gelenleri saygı ve bağlılıklarını belirtmek üzere yollara dizilmiş, büyük hükümdarın ayaklarına kapanmışlardı. Mısır'ı zabteden Asur kıralı Asarhaddon zamanında, Suriye ve Filistin baştan başa bir Asur eyaleti haline sokulmuş bulunuyordu. Sözde varlığını muhafaza eden Juda (Kudüs) kıralının da hakikatte bir Asur valisinden fazla yetkisi kalmamıştı. Tamamiyle sahneden çekilmek için, Babil kıralı Nabuhodonosor'un amansız darbesini bekliyordu.

C) Âramîlerin medenî rolleri sosyal ve din hayatları

Halk ve cemiyet

İkinci bin ortalarındanberi Ön Asya tarihinde önemli bir yer almaya başlayan Âramîler, doğu Asya ile Avrupa ve Afrika arasındaki kara yollarına hakim bulunuyor, kara ticaretini ellerinde tutuyorlardı. Bu durum, Ön Asya'da Âramîlere büyük önem kazandırmış, onları medeniyet yayan bir kavim sırasına çıkarmıştır.

Fenike alfabesi deniz ticareti yoluyla Orta Asya içlerine kadar yayılmıştır. Fenike alfabesinden alınmış eylemli (amelî) bir yazı olan Âramî alfabesi, doğuda yavaş yavaş çivi yazısı ile hiyeroglifin yerini tutmuştur.

Âramî'lerin sosyal ve din alanındaki gelişmeleri Sumerlerde olduğu gibi millî bir birliğe, sosyal ve dinde değişmez bir sistem teşekkülüne kadar erişememiştir. Geniş bir alana yayılan Âramî boylarının, durum ve mukadderatları birbirlerine benzemiyordu. Çünki bunların sosyal ve din hayatlarının serpilme ve gelişmesinde başlıca etkili

[28] Revue Biblique, p. 384 ve E. Montet, Hist. du peuple d'İsrael, p. 102—103.

olan tabiî şartlar, birbirlerinden çok farklı bulunuyordu; yayıldıkları toprakların batı tarafları, yani Akdeniz kıyılarına yakın olan bölgeler pek ziyade verimli ve mahsullü oldukları halde doğu tarafları, yani Fırat ırmağını çevreleyen yayla, son derece kısır ve çıplaktı.

Âramiler Suriye bölgesine gelmeden önce, yani kuzey Mezopotamya'da yaşadıkları eski devirlerde, eneolitik bir medeniyete yükselmiş bulunuyor, bir kısmı konaklı, bir kısmı da yarı göçebe bir hayat sürüyorlardı, ondördüncü yüzyıla ait Asur tabletlerinde bu bölgelerdeki Âramilerle olan savaşlara dair kayıtlar görülmektedir. Bunlar, kuzey Mezopotamya'da bulundukları devirlerde, diğer kavimler gibi Sumer medeniyetinin, Subaru kültürünün etkisi altında kalmışlardı. Tel - Ahmer kazıları, bu hususu çok iyi belirtmektedir. Her halde Aramî'ler Suriye'ye indikleri zaman, buralarda karşılaştıkları Sami Amurru'lara nisbetle medeniyetçe daha ileri bulunuyorlardı.

Âramî'ler, çalışkan, çevik insanlardı. Ticaret kadar tarım işlerine de yetkili bulunuyorlardı. Ön Asya'nın kara ticaretini ellerine almışlardı. Bu bakımdan bunlara çöl denizinin Fenike'lileri diyebiliriz. Kara ticaret kervanları baskına daha çok uğradığından, sık sık çarpışmaları icabettiriyordu. Bu hal, Fenike'lilere nisbetle Âramî'lerede savaşçılık kabiliyetini daha ziyade inkişaf ettirmişti.

Din Âramîler'in hayatı, içinde gömüldükleri Sami çokluğunun dinlerinden, yaşayış göreneklerinden pek çok müteessir olmakla beraber sosyal teşekküllerinde, din hayatlarında, ırkî özelliklerini belirten derin izler pek güzel sezilmektedir.

Fenikeli'ler gibi Âramî tanrılarının da menşe bakımından Samî olmamaları, ırk ayrılığının kuvvetli delilidir. Bu ayrılık ruhî ve bedenî seciyelerde pek iyi belirmektedir: Brakisefal Âram tipi[29] Samî tipinden kolayca ayrılabilmektedir. İcad ve ibda kabiliyetinden mahrum olan samî tip ile[30] adlarını taşıyan alfabeyi bulan Âramîlerin bir kökten geldikleri tasavvur edilemez. Eski Âramî dininin son izleri Orta Asya eneolitik

[29] A. Moret, Des clans aux empires, p. 213.
[30] Ed. Meyer, Hist. de l'antiquité, III.

medeniyetiyle ahenkli bir natüralizm nişanelerini belirtmektedir. Fakat, Suriye'ye yayılan boylar siyasî bir birlik kuramamış olduklarından tabiatiyle bir Âramî panteonu teşekkül edememiştir.

Âramîler, Sumer - Akkad'ların, Asurlu'ların, Mısırlı'ların Hurri ve Hatti'lerin ve nihayet içine gömüldükleri Samî çokluğunun kuvvetli tesirleri altında kalmış olduklarından dinleri de bu kavimlerin din telâkkilerinden az çok müteessir olmuştur. Fakat, Suriye dinine ait belgeler hem az, hem de ard devirlere ait olduğundan dış tesirlerin izlerini ayırtetmek pek müşküldür. Mısır'ın onsekizinci sülâle firavunlarının bıraktıkları vesikalardan Suriye'yi ilgilendirenlerle ondördüncü yüzyıla ait Asur kitabeleri, yalnız siyasî tarihi ilgilendirecek şeylerdir. Tevrat kitaplarında ise ancak dağınık bazı malûmat vardır. Koyuncuk'ta bulunan Asurî-Âramî yazıtlara gelince; bunlarda da isimlerden başka birşey görülmemektedir.

Âramî dinine ait en mühim vesika Amanus eteğinde Zincirli'de bulunan ve sekizinci yüzyıla ait olan âramca bir yazıttır. Bu yazıtta iki eski tanrı adı görülmektedir. Bunlardan biri Âramîlerin en büyük tanrısı Hadad, diğeri de El'dir. Din tarihi müellifleri Hadad'ı Suriye tanrılarının kıralı gibi tasvir ederler. Âramîler'den kalan bir silindir üzerindeki resimde Hadad, uzun sakallı, kıvırcık saçlı, başında danteleli taç, elinde kamçı bulunan savaşçı bir Gök tanrısı gibi tasvir edilmiştir. Âramîlere ait bir sütun üzerindeki tasvirde Hadad'ın başındaki kırallık tacı, boynuzlarla müzeyyen bir serpuş şeklindedir.

Tel-Amarna mektuplarında Hadad, bora ve fırtına tanrısı Balıbar (Ramman) ın aynı olarak gösterilmiştir. Fakat bir Âramî yazıtında Hadad'ın adı yanında Ramman adı ayrı bir tanrı ismi olarak görülmektedir. Bununla beraber, Asurluların Hadad ile Ramman'ı bir tanrı tanıdıkları anlaşılmaktadır[31].

Ahdi-Atik'te Ramman adı Dımışk (Şam) da tapınağı olan bir tanrı olarak geçmektedir. Ahdi-Atik'in Zekeriya (Zakkarie) kitabında Hadad ve Ramman adlarının Hadad-Bimman şeklinde birleştirilmiş oldukları görülüyor[32].

[31] Chantepie de la Saussaye, Manuel d'histoire des religions, p. 171.
[32] Ahdi-Atik : Zekeriya kitabı. 11, 12.

El'e gelince, bu lâfız ilk defa Zincirli yazıtında bir tanrı adı olarak görülmüştür. Sinear'ın İştar'ı (Astarte), Suriye'de Athar şeklini almıştır (Res. 46). Bu isim, yalnız olarak ancak Koyuncuk'da elde edifen Âramî yazıtta (Ozeh Athar = Atar kuvvet verir) suretinde görülmektedir. Diğer bölgelerde Atargalis şeklinde birleşik ad olarak rastlanmaktadır[33]. Koruyucu tanrı sayılan Gad, Atargalis ile sıkı ilgilidir.

Resim 46 — Bronzdan Tanrıça Astarta heykeli

Arabistan'da bulunan Âramî sütunu üzerinde bir Suriye tanrısının ismi ve resmi görülmüştür. Bu sütunun Teyma'ya ne suretle gitmiş olduğu bilinmemektedir. Sütun üzerindeki ad,ÇLM dir. Bunun yanında bir de ÇLM Şhezeb adlı bir rahipten bahsedilmektedir. Bu tanrı, resimde boynuzlarla bezenmiş bir mihrab üzerinde, Asuriler gibi giyinmiş, sağ elinde bir mızrak olarak tasvir edilmiştir. Âramîlere ait Mar (Âramca mevlâ anlamına) adlı bir tanrı daha tanıyoruz. Bunun adı, Mar-samek bileşiğinde "koruyucu mevlâ„ anlamında kullanılmıştır. Âramîlerin gerek bu tanrılara ve gerek Monimas ve Aziz adlı tanrları hakkında fazla bilgilerimiz yoktur. Kudretli anlamını ifade eden Aziz adının bir anıtta kartal tasviriyle beraber bulunduğu görülmüştür.

[33] Atargatis, Athe, Athar (Athar = Athe = Tanrı ana) karşılığıdır. Atargatis, Athar (Astarte) Lidya'lıların Adonis'idir. Biblos şehrinin Astarte tapınağındaki törenle Adonis töreni arasında sıkı bir benzerlik bulunmakdır. Eski Firikya'da, büyük Menderes yakınlarındaki Hierapolis şehri tapınağında Atargatis'e yapılan ibadet hakkında Lucien tarafından verilen bilgiler (Chantepie de la Saussaye, p. 172), Tanrı Adonis törenini andırmaktadır. Bu bilgilere göre Hierapolis tapınağının kapısında erkeklik organı (kamış) resimleri ve Astarte dininin açık saçık törenlerini gösteren tasvirler, semboller bulunuyordı. Musiki ve dans ile vecde gelen tapınıcılar, kollarını parçalıyor, tanrıça şerefine kendilerini idiş ediyorlardı.

Âramîlerde görülen Nebo, Iştar, Bel, Sin, Şamaş, Marduk gibi Babil'lilere ait tanrı adlariyle birleşmiş bir sürü isimler bulunması, Babil'lilerin Âramîler üzerindeki derin tesirlerini belirttiği gibi, Mısırlıların Hor, İsis ve Osiris adlariyle birleşmiş adlar da Mısır tesirini göstermektedir.

Zincirli yazıtında Reşeph ve ŞMŞ adlarında diğer iki tanrı daha görülmektedir. Bunlardan Reşeph aslında bir Suriye tanrısı iken Mısırlılarca da tanrılığa alınmıştır. ŞMŞ'ın ise Babil'lilerin Şamaş tanrısı olması ihtimali kuvvetlidir.

Ç) Fenike ve ilk halkı

Filistin'in kuzey - batısında, Lübnan dağlariyle Akdeniz arasına sıkışan dar şerit üzerinde yaşayan halk, daha M. ö. dördüncü binde çeşitli etnik gruplardan mürekkeb bulunuyordu.

Üçüncü binde bu dar şerit ile arkasındaki çukur Suriye'de böyle bir halk yaşadığını, siyasî ve ticarî maksadlarla Biblos ve İskenderun'a kervanlar, gemiler, ordular gönderen Sinear patesileriyle Mısır firavunlarından öğreniyoruz (bak. Harita: 4). Onlar buralardaki halka, Fenikeli'ler değil, Amurru'lar ve Amu'lar adını veriyorlardı. Sonraları Yunan kaynaklarında bu halka verilmiş olan Fenikeli'ler adı, ilk defa Homeros tarafından ortaya atılmıştır.

Halbuki Fenikeli'ler, sonraları kendilerine verilmiş olan bu adı bilmiyorlardı. Onlar yazı yazmağa başladıkları zamanlardan itibaren daima kendi kendilerini Kenan'lılar adiyle anıyor veya mensup oldukları şehirlere nisbetle Sidon'lılar, Tir'liler diye ayırt ediyorlardı.

Tel-Amarna mektuplarında da Mısır sınırlarından İskenderun körfezine kadar uzayan sahil ile arkasındaki bölgeye Akkad lehçesiyle Kinaḫḫi veya Kinahhu, yani Kenan adı verilmiş olduğunu görüyoruz. Memleketlerle kavimleri Eponym kahramanlarla temsil eden Tevrat'da ise "Sam'ın oğlu Kenan, bunun ilk çocuğu da Sidon'dur„ denilmektedir. Mısır firavunu Seti I de Karmel'in güneyinde ve sahilde bulunan bir kaleye "Pa kanana„ adını vermiş olduğunu Mısır kaynaklarından öğreniyoruz. Suriye sahillerinin daha sonraları da bu adla

anıldığını Selefkos kırallarından Antiokhos IV (M. ö. 176-164) zamanında yaşayan Lübnan prensine ait sikkeler üzerinde Kenan yazılmış olmasından anlaşılmaktadır.

Homeros tarafından ortaya atılan Fenike adının nereden ve ne suretle meydana çıkmış olduğu meselesi hakkında türlü yorumlar yapılmıştır [34]. Bu adın, eski Mısırlıların sonraları Zahi dedikleri bu bölge halkına, köle anlamına vermiş oldukları Fenkhu'dan alınmış olduğu yolundaki iddia en ziyade kabule şayan görünmektedir [35].

Anlaşıldığına göre, sahil Kenanlıları buralara yayıldıktan sonra Liban'dan ayrılan dağ zincirlerinin denize doğru fırlattıkları ince ve uzun burunlar boyunca sığınacak koylar aramış, buralarda yerleşmişlerdir. Bu burunlardan birinin biri kuzeyinde, diğeri güneyinde bulunan iki koy, erkenden karşılıklı iki ticaret merkezi olmuştur. Bunlardan kuzeydeki Sidon (Sayda), güneydeki de Tir (Sur) adlarile tarih boyunca ünlerini muhafaza etmişlerdir. Bunlardan bazılarının karşısında kıyıya çok yakın olan Arad, Antaradus, Tir, Balacotyrus ada-

[34] Fenike adının menşeini araştıranlardan bazıları, bu ismi Yunanca palmiye anlamına gelen Phonix lafziyle ilgili görmüş, palmiyeleri çok olduğu için, Yunanlıların buralara Fenike adını vermiş olduklarını iddia etmişlerdir, Fakat Suriye sahillerinde eski zamanlarda palmiyenin bulunmadığını veya pek nadir olduğunu ileri sürenler, başka bir tevil yolu aramış, bu adın Yunanca kırmızı anlamına gelen Phoinos köküne bağlamak istemişlerdir. Bunlar, Fenike'lilerin Yunan'lılara nisbetle tunç renkte olmalarını veya erguvan renginin ilk defa bunlar tarafından bulunarak dünyaya yayılmış olmasını kendilerine bu adın verilmesine sebep göstermişlerdir. Herodot rivayetine kıymet verenler de Fenike adında bu kavmin gûya menşei olan Kızıl deniz kıyılarının hatırasını aramışlardır. Yunanî bir efsanede Fenike adı Agerne'in oğlu ve Fenike'lilerin Lût gölünün güneyinde İbranice kırmızı toprak anlamına gelen Edom bölgesinden gelmiş oldukları rivayetini kabul edenler de Fenike lâfzını, Edom'un Yunanlılar tarafından yapılmış tercümesi saymışlardır. (Berard, Le nom des Pheniciens, ap. R. H. R., 1926, 1,p. 187.

[35] Mısır'ın beşinci sülâle Firavun'larından Neuserra (Neiuserre)'nın M. ö. 2670 tarihlerine doğru, mağlup ettiği kavimler arasında Suriye sahillerinde oturan Fenkhu adlı bir kavim de görülmektedir. Bu lâfzın bağlamak ve esir etmek anlamına gelen fenkhu kökünden alındığı ve yabancılara köle gözüyle bakan Mısır'lıların Zahi halkına bu anlamda olarak Fenkhu dedikleri sanılmaktadır. Buna göre Yunanlı'ların, bu eski adı Mısırlı'lardan almış olmaları icabetmektedir.

ları icabında koy sitelerindeki halk için emniyetli sığınak olmuşlardır. Tir adasındaki meşhur tapınağı koruyan iç kalenin baskınlara karşı mukavemeti tarihte meşhurdur.

Lübnan dağlariyle Akdeniz arasındaki dar şerite yerleşen Kenanlı'lar, Ön Asya'nın diğer kavimleri, hattâ kendilerinden ayrılan Kenan ilinde yurtlaşan ırkdaşları karşısında sosyal bakımdan bir başkalık gösterirler. Bu zamanlarda Ön Asya'nın diğer kavimleri ya toprağa bağlı çiftçi veya sürülerle geçinen göçebe hayatı yaşıyorlardı. Fenikeli'lerin üzerinde yaşadıkları arazide ise her iki geçim yolu için de ilerleme ve serpilme imkânı yoktu. Bu yerlerde ne tarıma elverişli tarlalar, ne de sürüler otlatacak yaylalar vardı. Lübnan dağlariyle Akdeniz arasına sıkışmış olan şeritte yaşayanlar, geçim yolunu ancak denizde arıyabilirlerdi. Tabiatın tâyin ettiği bu yol, gemicilik ve ticaret yolu idi.

Fenike, doğuda önce Sinear, sonra Asur, kuzeyde Mitanni-Hurri ve Hatti, güney-batıda Mısır gibi eski zamanların en büyük ve en medeni devletleri arasında bulunmak, batıdan Akdeniz bölgesiyle yani Miken ve Ege kültür alanlariyle çevrili olmak imtiyazını haiz bulunuyordu. Bu devletleri birbirine bağlıyan Suriye kıyıları, ticareti genişletmek hususunda çok elverişli bir yerdi. Bu yüzden Akdeniz ticareti önce Suriye kıyılarında doğmuş, Sinear, yukarı Mezopotamya, Anadolu ve Mısır arasında mal ve eşya mübadelesiyle başlamış, sonraları gelişerek, serpilerek, yayılarak Karadeniz'e, Kızıldeniz'e ve nihayet dış denizlere taşmıştır (bak. Harita: 2).

Yine bu coğrafî durum, Fenike'nin köysüz şehirlerden mürekkep bir memleket olmasını gerçekleştirmiştir. Bu liman şehirleri, Askalon'dan Ugarit'e (Ras Şamra) kadar uzayan sahil boyunca denize fırlamış kayaların teşkil ettikleri koylar kenarında veya sahile yakın küçük adalar üzerinde kurulmuş, zengin ve müreffeh sitelerdi [36].

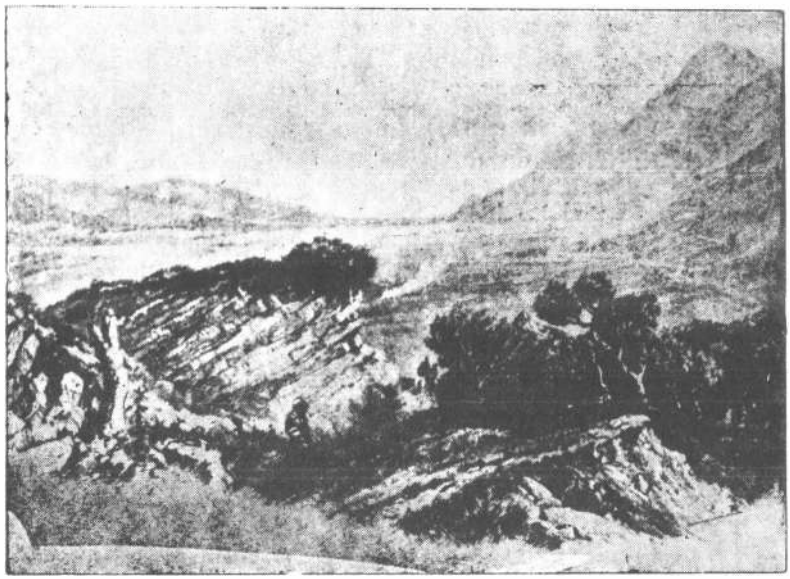
1. İkinci Binde Fenikeli'ler

Kendi kendilerini sahil Kenan'lıları adiyle anan halk, ikinci binde Ugarit'den Karmel'e uzayan sahil boyuna yayılmış,

[36] R. Dussaud, Les Civilisations Préhelleniques, 2é ed. Paris, 1914.

buralarda yer yer siteler kurmuşlardı. Bu devirde Fenike sitelerinin tarihi, ancak Mısırlı'ların, Asurlu'ların analleriyle ve El - Amarna mektuplarındaki kayıtlarla aydınlanmaktadır.

İkinci binde bu sitelerden en iyi tanıdıklarımız Karmel'in kuzeyinde bulunanlardır. Sumer'lerin Sinear'daki ilk sitelerini andıran Fenike sahil şehirlerinin en önemlileri, kuzeyden güneye doğru Ugarit, Arad, Simira, Botris, Biblos, Berit, Parfirayon, Sidon, Serapta, Tir, Akko siteleri idi.

Resim 47 — Sikhem, hakikî bir anfiteatr'ın merkezindedir.

Her şehir, çevresindeki topraklarla kanun ve tüzüğü ayrı bağımsız bir devletti. Her birinin arazisi, deniz kıyısından 12 - 50 kilometre mesafede bulunan Lübnan'a kadar uzuyordu. Gittikçe yükselen ve bazan 2000 metreye kadar çıkan bu arka saha, üzerlerinde çeşitli tahıllar, üzüm bağları, meyva ağaçları, bulunan üst üste taraçalar halinde bulunuyordu. Daha yukarılarda Babil ve Mısır'da çok aranılan ve çok makbul olan sedir ve servi ormanları yükseliyordu (Res. 47).

Arka memleket, Bekkâ'ya (Lübnan ile Anti Lübnan ara-

sında) kadar gidiyordu. Bu büyük vadiye Tir'den Leontes; Berit'den Nehr-ül-Kelb; Simira'dan Eleuteros; Ugarit'den kuzey Nehr-ül-Kebir yataklarına çıkılıyordu.

Lübnan'a dikey olarak sahile uzanan dağlar, karadan bir limandan diğerine kolayca gidilmesine engel olduklarından, siteler arasındaki muvasala en çok deniz yoluyla oluyordu. Gerek bu coğrafya durumu ve gerek Fenike sitelerinin bağımsızlıklarına olan düşkünlükleri, küçük prensliklerin birleşerek tek bir hükümet kurmalarına imkân vermemiştir. Her ne kadar, ileride görüleceği gibi; önce Sidon, sonra da Tir pek çok kuvvetlenmiş, diğer siteleri hegemonyaları altına almışlarsa da, bu hegemonya askerî olmaktan ziyade ticarî, karadan ziyade denizde idi. Bu hegemonya, ticaretlerinin gelişmesini kolaylaştırdığı için, bunu isteyerek kabul etmişlerdir. İleride belirtileceği gibi, Fenike'nin iki büyük sitesi olan Sidon ile Tir'den bazan biri, bazan da diğeri Fenike hegmonyasına merkez olmakla beraber, Tir kıralları Fenike hegemonyasını ellerinde tuttukları zamanlarda da çok defa Sidonlular kıralı unvaniyle anılmışlardır. Hatta Sidon sikkelerinde bu şehir (Tir'in anası) gibi gösterilmiştir. Tevrat'da Sidon'un Kenan'ın ilk oğlu olduğunu söylemekle bu şehrin eskiliğini anlatmaktadır[37]. Homeros'un da Fenikelilere birçok defa Sidon'lular demiş olduğunu biliyorz.

Tarihçi Justin [38] ve Josephe [39]. Sidon'un Tirden daha önce kurulmuş olduğunu kaydetmektedirler. Strabon'dan da birinci bine kadar Sidon'un, güney Fenike'nin birinci derecedeki sitesi olduğunu öğreniyoruz [40]. Fakat Sidonlu'lar tabirinin çok defa Fenikeli'ler yerinde kullanılmış olduğu kesin olmakla beraber, Sidon'un, Fenike'nin bütün eski sitelerinin hepsinden önce kurulmuş olduğunu iddia ettirecek belgeler yoktur. En eski Mısır kaynaklarında Biblos adını buluyoruz. Fakat bu şehir Mısırla çok erkenden ticarî münasebata girişmiş olmasına rağmen, gerek adı sanı ve gerek siyasî ve ticarî durumu ne Sidon ne de Tir derecesini bulamamıştır. İhtimal ki

[37] Tekvin kitabı, X-15.
[38] Justin, Histoire, XVIII, 3,
[39] Josephe, Antiquités Judaiques, I, 3.
[40] Strabon, XVI, II, 22.

Biblos'un ilk zamanlardan itibaren Mısır'a olan sıkı bağlılığı, onun diğer Fenike siteleri üzerinde siyasî bir rol oynamasına engel olmuştur.

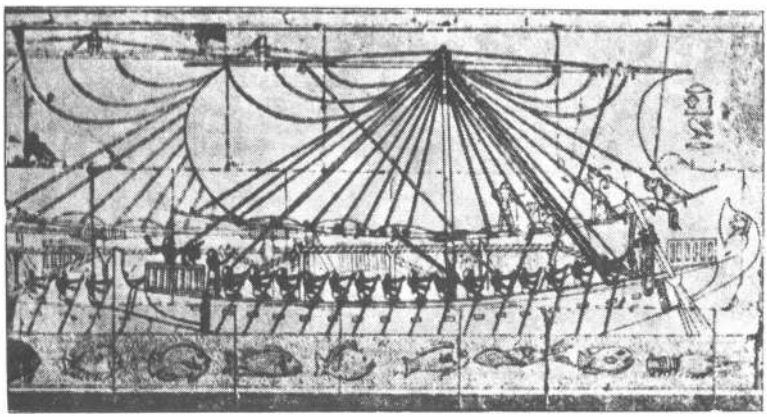
Nasıl ki yine bu sebepten Mısır Firavunları Suriye'ye girdikleri zaman Fenikeli'ler mukavemet göstermeksizin Firavunların uyrukluğunu (tabiiyetini) kabul etmişlerdi. Firavunlar iç işlerine karışmadıklarına göre, doğu Akdeniz ticaretini ellerine almak için, böyle bir siyaset en emniyetli bir yoldu. Bu sayede Biblos ile Ugarit (Ras Şamra) eski ve orta Mısır imparatorluklariyle ticarî münasebetlerini arttırmışlar, Ege bölgesi ve sahilleriyle Mısır arasındaki ticarete kolayca hâkim olmuşlardır. Erkenden Akdeniz limanlariyle ticaret münasebetlerine girişen Biblos, Sidon, Sinear'dan gelen malları emniyetle Mısır'a götürebilmiş[41], Minos ve Ege medeniyeti ile Mısır ve Sinear medeniyetleri arasında aracılık rolünü, başarı ile yapmış, [42], Mısırlılara Akdeniz ve Sinear, Egelilere de Sumer ve Mısır kültür ve sanatlarını tanıttırmışlardır. Bu sitelerde yapılan arkeoloji araştırmalarında bütün bu münasebetleri belirten belgeler bulunmuştur. Gerek bu Arkeoloji buluntularından ve gerek ikinci bine ait Mısır kaynaklarından faydalanılmak suretiyle bu zamanlarda Biblos'un durumu az çok aydınlanabilmiştir. XII inci sülâle devrinde Firavun Amenemhet III (1850-1800) ve Amenemhet IV (1800-1792) lerle çağdaş olan Biblos prenslerinin bunları metbu tanıdıkları anlaşılmaktadır. Firavunlar bunlara hediyeler gönderiyor, yazıtlarında bunları Mısır'a bağlı valilere verdikleri (asil prens) unvaniyle anıyorlardı. Bununla beraber Biblos prenslerinden Yipşemuabi'ye ait kartuş üzerindeki yazıda, bu prensin kendisini kıral unvaniyle andığı görülmektedir. Bu Fenikeli prens adının, komutanlık alâmeti olan silâh ve göğüslük üzerine Mısır hiyeroglifi ile yazılmış olması, Mısır nüfuzunun bu zamanlarda Biblos'da çok kuvvetli olduğunu anlatıyor. Mısır'ın mumyalama usulü daha bu zamanlarda Fenikeliler arasına girmişti [43].

[41] Victor Berard, Les Pheniciens et l'Odysse, Paris 1902-1905.

[42] Autran, Pheniciens: Essai de Contribution a l'histoire antique de la Mediterranéen.

[43] Gardiner, The Admonitions of Egyptian, S. 33,

Mısır kaynaklarından XII inci sülâle devrine ait yukarıda bahsettiğimiz Senuhet macerası ile bir papirustan Fenike limanlariyle Mısır arasında bu zamanlarda sıkı bir münasebet bulunduğunu öğreniyoruz. Bu papirusda Suriye'den Mısır'a keresteler ve yağlar getirildiği bildirildiği gibi, Senuhet sergüzeştinde de bu bölgelerde halkın ahlâk ve âdetleri, hayatları en küçük teferruatına kadar belirtilmiştir.

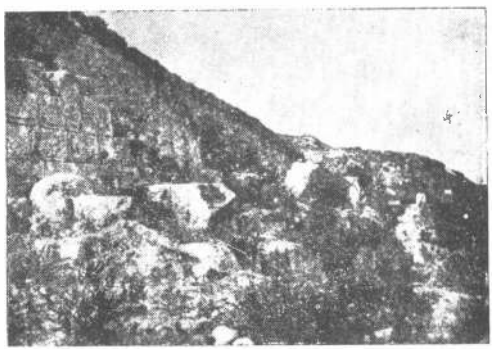

Resim 48 — Fenike limanlarına işleyen bir Mısır gemisi

Mısır'ın XII inci sülâlesi devriyle (2000-1788) Fenike'nin tarih alanında belirdiği XV inci yüzyıl arasında küçük Asya'dan inen korkunç istilâ dalgaları, bütün Kenan ilini kapladığı zamanlarda Fenike'nin çok sarsılmış olduğu şüphesizdir. Hiksoslar devri denilen bu karışık zamandan sonradır ki (1080 den itibaren) Mısır kaynaklarında Fenikelilere ait daha açık belgeler buluyoruz.

Sidon devri İkinci binde Fenike'nin en büyük sitesi (Metrepol) olan Sidon'un çevresi Tamiras (Tamyras) ırmağından Sarepta'ya kadar uzanıyordu. Sidonlular Lübnan dağlarını örten ormanlardan yaptıkları ticaret filosu sayesinde M. ö. onbeşinci yüzyıldan onaltıncı yüzyıla kadar doğu Akdeniz ticaretine hâkim olmuşlardı. Firavunların Suriye ve Filistin'i nüfuzları

altına aldıkları bu zamanlarda Fenikeliler, Mısır'dan aldıkları malları Nil üzerinden sallarla Akdeniz'e indiriyor, burada gemilere yükliyerek Sidon'a götürüyorlardı (Res. 48). Firavunlar, Sidon tacirlerinin deltanın muhtelif şehirlerinde hususî mahallerde antrepolar kurmalarına müsaade vermişlerdi. Bu antrepoların en önemlisi Menfis'de idi.

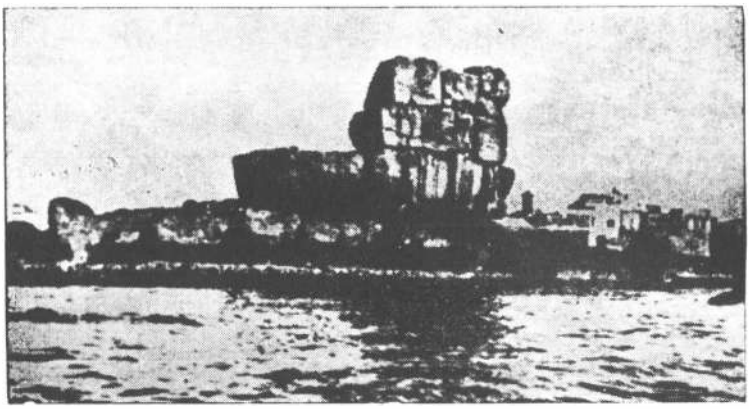
Resim 49 — Sidon'da Eşmun tapınağı

Gemilerle Sidon'a getirilmiş olan mallar, buradan kara kervanları ile Lübnan geçidleri ve Tedmür vahası yoluyla Fırat vadisine götürülür, buradan yine sallarla Mezopotamya ve Basra körfezi bölgesine indirilirdi. Sonraları ticaret alanı daha ziyade genişlemiş, Basra körfezi yoluyla Hindistan'dan kara kervanlariyleiç Asya'dan, gemilerle Afrika kıyılarından getirilerek Sidon limanına yığılan mallar, Ege bölgesi sahillerine, adalarına taşınmış, Kıbrıs, Rodos ve Taşoz'da koloniler kurulmuştur. Adalara yayılan Fenikeliler, Kıbrıs'ta bakır, Rodos'ta demir, Taşoz'da altın madenleri bulmuş ve bunları işletmişlerdir.

Son zamanlarda Sidon bölgesinde yapılan Arkeoloji araştırmalarında bizi bu zamanlara kadar çıkaran belgeler bulunmuştur. M. ö, onbeşinci yüzyıla ait Kafer ed - Carra mezarlığından pek çok Miken keramikleri ile Mısır ve Asyanik Skarabe'leri çıkarılmıştır. Sidon sitesinin koruyucu tanrısı Eşmun-Asklepios tapınağı da meydana çıkarılmıştır (Res. 49).

Yapılan kazılarda, Hurri'lerin, Hiksos'ların buralardan geçmiş olduklarını gösteren birçok keramiklerle binlerce mühürler, binlerce örgülü veya gül biçimi skarabeler de bulunmuştur. Bunların üzerlerinde Mısır hiyeroglifi ile yazılmış, Kenan'lı, Asyanik ve Hatti adları bulunmaktadır. Hiksosların Mısır'daki egemenliklerine son veren Ahmes (1580 - 1558) ön-

celeri Sina sedlerini korumağı amaç edinmişken, kolay başarılar üzerine sonradan Filistin ve Suriye'ye doğru Mısır nüfuzunu yaymak hırsına kapılmış, bir fütuhat devri açmıştır.

Resim 50 — Arvad'da büyük bir duvar kalınısı.

XVIII. Sülâle devrinde Fenike

Fenike tarihinin ikinci bine ait yazılı belgeleri, firavun Ahmes'in 1576 tarihlerine doğru Zahi üzerine açtığı bu savaştan itibaren çoğalmağa başlamıştır.

Hiksosları takip eden Ahmes I, Fenike'yi almış alduğu gibi, kendisinden sonra Tutmosis I de 1525 tarihlerine doğru fütühatını Fırat boylarına kadar ilerletmiş, Fenike sitelerini vergiye bağlamştır. Tutmosis III kendisinden önceki firavunların izleri üzerinde yürüyerek Megiddo'da Kenan'lılara karşı kazandığı büyük zaferden sonra, Fenike şehirlerinin bir çoğunun mukavemet göstermeksizin hegemonyası altına girdiklerini görmüştür. Fenike sitelerinden yalnız Simira ile Arvad, direnmişler, fakat bunlar da hücumla alınmışlardır (Res. 50). Bu suretle Fenike temamiyle Mısır'ın hakimiyeti altına girmiştir. Bu zamanları belirten Tep annallerinde, Firavunlar için deniz üssü ve Mısır'a gönderilen ticaret mallariyle vergilerin gemilere yüklendikleri limanlar olarak Sidon, Sarepta, Berit, Arda, Simira, Akr adları görülmektedir.

Tel-Amarna mektupları da Hatti'lerin, Mitanni'lerin, Amurruların, Habiru'ların Mısırlı'ların elinden almak için uğraştıkları bu liman şehirlerin, XV inci yüzyıldan XIV yüzyıla kadar geçen zamanda birbirleriyle nasıl boğuştuklarını meydana koymaktadır. Bu zamanlar için elimizde iki türlü belge vardır : 1. El-Amarna mektupları. 2. Anastasi I papirusu. El-Amarna mektupları Fenike sitelerinin Mısır'a karşı gerçek durumlarını belirten önemli belgelerdir. Mektuplardan, bu devirde Fenikenin Mısır hegemonyası altında bulunduğunu, fakat Arad, Simira ve Sidon sitelerinin hegemonyasına karşı bir durum almış olduklarını Biblos ile Tir'in ise firavunlardan yana bir siyaset gütmüş ev Mısır'a bağlılıktan ayrılmış olduklarını ögreniyoruz. Hatta bütün Fenike'nin Mısırla olan bağları koptuğu zamanlarda bile bu memleketle ticaret münasebetlerini kesmiyen Biblos, sonuna kadar firavunlara sadakatten ayrılmamıştır.

El-Amarna mektuplarında onsekizinci sülâle firavunlarından Amenofis'ler devrinde Fenike'yi tehdit eden emniyetsizlik havasının heyecanlı bir tablosunu görüyoruz. Fenike etrafında dönen ihtirasları, Mısır hegemonyasına karşı hazırlanan komploları acıklı bir lisanla tasvir eden bu mektuplarda küçük Fenike sitelerinin birer birer Mısır'ın nüfuzundan çıktıkları haber verilerek, firavunlardan beyhude yere yardımcı kuvvetler istenilmiş olduğunu görüyoruz. Bunlardan Biblos prensi Rib-Addi tarafından gönderilmiş olan tabletlerin sayısı 70'i geçmektedir (Res. 51). O kadar niyazlarla firavunlardan istenilen yardım kuvvetleri pek azdır. Meselâ Tir için 20 kişi, Biblos için arabalarla beraber 4 kişi istenilmiş olduğuna göre, bunların yerli askerleri talim ve terbiye edecek subaylar olmaları kabul edilebilir.

El-Amarna mektuplarından, Suriye ve Fenike'de yerli prenslerden başka Rabisu denilen ve firavunlar tarafından gönderilmiş olan birtakım delegelerin de bulunduklarını öğreniyoruz. Bu delegelere firavunun emirlerinin nasıl tatbik edildiğine nezaret etmek, yerli prensler arasında çıkacak nizaları, anlaşmazlıkları çözmek görevi verilmiştir.

Kuzey Suriye'de Mısır'ın başlıca düşmanı Amurru prensi Abdi-Aşirta ile oğlu Aziru idi. Firavuna bağlılıktan ayrılmıyan Biblos prensi Rib-Addi ile Tir prensi Abimilki'nin mek-

tuplarından Sidon kıralı Zimridakır ile Berutaalının bu Amurru kırallariyle beraber olduklarını ve Mısır hegemonyasına karşı isyan ettiklerini öğreniyoruz. Bu mektuplardan Zimrida'nın devamlı surette firavun'a sadakat ve bağlılık teminatı vermiş olduğunu da anlıyoruz.

Herhalde firavun'lar, Lotanu ve Zahi prenslerinin ihbar-larına, ehemmiyetsiz mahallî şikâyet ve tazallumlardan, küçük prensler arasındaki rakabet tezahürlerinden fazla bir kıymet ve önem vermemiş olmalıdırlar. Fakat gerçek durum firavun'un sandığından çok başka ve tehlikeliydi.

Resim 51 — Biblos'lu Rib-Addi'nin mektubu

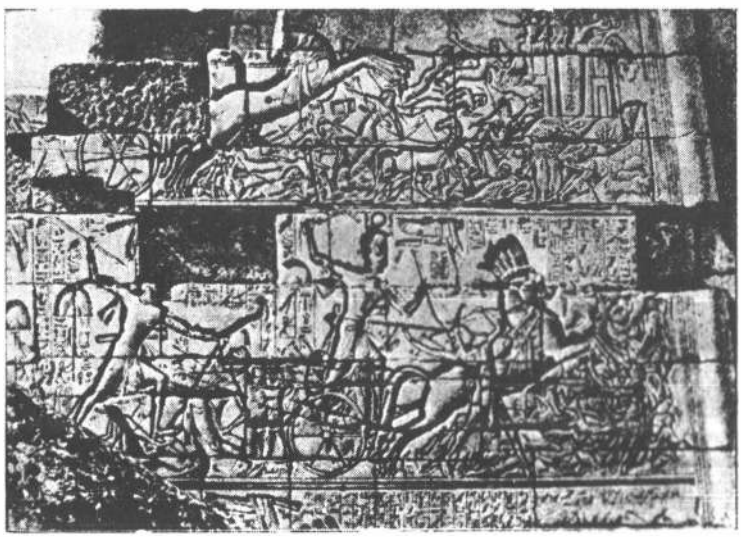
Aramî - Fenike mücadelesi

Biblos prensi Rib - Addi ile Amurru kıralı Aziru arasında başlıyan çarpışmalarla göçebe Ḫabiru (SA.GAZ)'ların Biblos, Simira, Sidon ve Orşelim (Kudüs) e hücumları, Âramîlerin birinci bin başlarında Fenikeli'lere karşı açacakları yıprandırıcı akınlara bir başlangıç idi.

Fenike şehirleri birer birer, Hattiler'in himayesi altına girmiş olan Amurru'ların eline geçiyor, Mısırlı'ların nüfuzundan çıkıyordu [44].

[44] Fenike ve Suriye'nin o zamanki durumlarını göstermek üzere El-Amarna mektuplarından ikisini özetliyerek buraya naklediyoruz :

Fakat El-Amarna mektuplarının bellirttiği bu muvazenesiz durum ve tedrici erime hali devam edemezdi. Yavaş yavaş Amurrular ve Hattiler kuzey Suriye'yi yuttular. Firavunlar, buralara memleketi almak, idareye düzen vermek, gereken denetlemeği yapmaktan ziyade çapulculuk etmek için asker gön-

Resim 52 — Setit I 'in birinci Suriye seferini anlatan Karnak'taki hipostil salonun kuzey duvarı.

derdiler. Firavun Tutankhamon (1344-1352) Suriye'deki askerî başarıları ve aldığı vergilerle öğünüyorsa da, bazı tarihçilerin haklı olarak iddia ettikleri gibi, bütün bu sözler, Mısır şanselyesinin kuru öğünmesinden başka birşey değildi. Her halde

1 — Sidon kıralı Zimrida'nın Firavun'a mektubu: Sidon kıralı böyle diyor: Ey benim efendim, tanrım, güneşim, hayatımın nefesi kıralım; Efendim tanrımın ayaklarına yedi kere, yedi kere, yüz sürerim. Efendim kıral bilsin ki, Sidon sükûn içindedir. Efendim kıralımın kölesine yazdığı mesajı öğrenince kalbim sevinçle doldu. Başımı yükselten efendim kıralımın mesajını işitince gözlerim parladı. Kıral bilsin ki; ben, efendim kıralımın ordusuna komuta ediyor, emirlerinin hepsini yapıyorum. Kıral bilsin ki kuvvetli düşmanlarım var. Kıralın bana tevdi buyurduğu şehirler, haydutların eline geçti. Onları geri almak için benden önce babamın

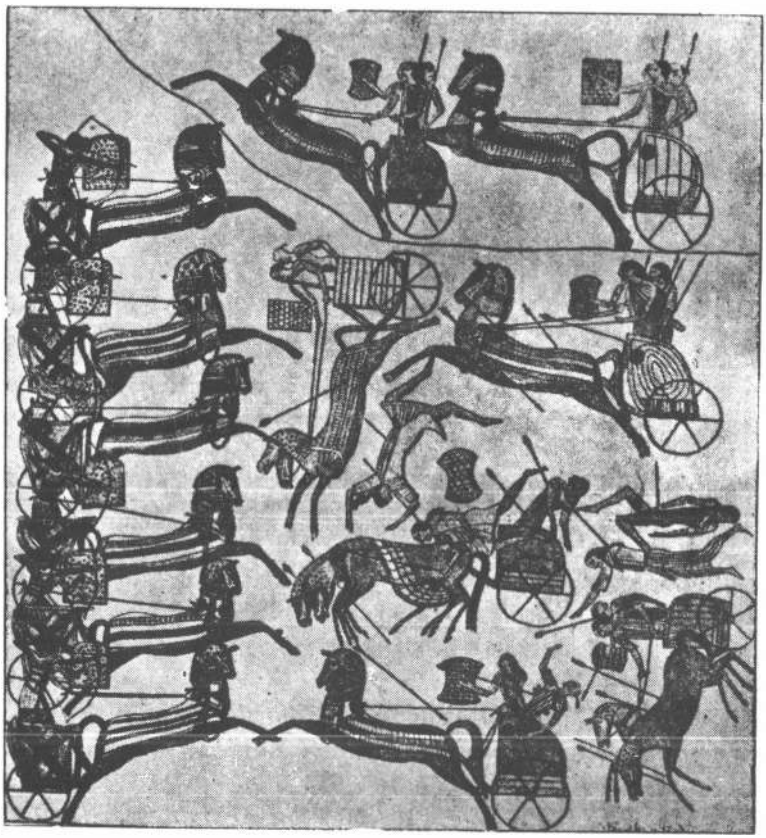
Firavun Seti I'in tahta çıktığı zamanda (1318) Fenike fiilen Mısırlı'ların elinden çıkmış bulunuyordu. Firavun Seti I Lübnan'ı tekrar almış (Res. 52), halefi Ramses II (1298-1232) ise Deltada Plus ve Avaris yerinde Pi-Ramses şehrini kurarak burasını Fenike bölgesi için denetleme merkezi yapmıştır. Bu suretle Fenike tekrar Mısır hâkimiyeti altına girer. Ramses II Nehr-ül-Kelb'in denize döküldüğü yerde ve Beruta yakınında bu zaferini ebedileştirmek üzere bir stel kazdırmış ise de, kuzeyde Hatti'ler büyük bir rakib olarak beklemekte devam ediyorlardı. Suriye ve Fenike'yi kesin olarak kurtarmak için, Hatti'leri

yaptığı gibi bütün kudretimle efendim kıralıma hizmet etmeğe devam edeceğim.. (Knudtzon, EA 144)».

Mektupta çivi yazısı ve SA-GAZ ideogramiyle ifade edilen haydutlarla kimlerin kastedildiği bilinememektedir. Bu söz «vurup kıranlar» diye de tercüme edilebilir. Fakat, tarihte, mektubun yazıldığı zamanlarda Fenike'ye dışarıdan akın etmiş bir kavimden bahsedilmemiş olduğuna göre bunların Fenikeli'lerin komşusu olan Amurru çeteleri olması pek kuvvetli bir ihtimal olarak düşünülebilir.

2 — Biblos kıralı Rib-Addi'nin firavun Amenofis'e arizesi: «Rib-Addi'den efendim kırala; kıralımın ayaklarına, yedi defa, yedi defa eğilir, yüz sürerim. Efendim kıralımın emirlerini duydum. Bundan gönlüm sevinçle doldu. Eğer kıralım yardım için asker göndermezse, biz, hepimiz ölürüz. Biblos şehri de düşmanların eline düşer. Dün, evvelki gün olduğu gibi, bugün de bu şehir can çekişmektedir. Bir defa yazmıştım. Ve o zaman ordular yola çıkmış *Abaşunu*'yu esir etmişlerdi. Şehir halkı şimdi şöyle diyorlar: yazmadı. Şu halde esir olacağız! düşmanlar, Biblos şehrini almak istiyor ve şöyle diyorlar, Biblos şehrini alırsak kudretli olacağız. Eğer sen onlara karşı yola çıkmaz isen beni kurtaracak kimse yoktur. Bil ki ben kıralın şehrini gece gündüz bekliyorum. Ben eğer memleketi fethe çıkarsam, onlar yerlerini bırakır, efendim kıralımın şehri olan Biblos'u savunacak ve koruyacak kimse kalmaz. Ordu göndermekte acele et. Aksi taktirde hepimiz öleceğiz. Kıralım başkalarının sözlerini dinlemesin. Onlar kırala memlekette veba var dedikleri zaman fenalık etmek istiyorlar. Kıralım başkalarının sözlerini dinlemesin. Memlekette veba yoktur. Burada sağlık durumu eskisinden daha iyidir. Efendim bilsin ki ben kıralıma asılsız haberler göndermem. Şefler, orduların yola çıkmasını istemezler. Çünkü bu kendilerine çoğa mal olur. Fakat, ben orduların yola çıkmalarını istiyorum. Bunlar gelsinler her tarafı fethetsinler; yola çıktığın gün bütün ülkenin dağınık askerleri efendim kıralımın çevresinde toplanacaklardır. Kıralın askerlerine karşı kim direnebilir. Efendim kıralım, bu yıl Abdi-Aşirta oğullarını unutmasın». (Thureau-Dangin, Nauvelles lettres d'El-Amarna: Revue d'Assuriologie, XIX (1922) p. 91).

kati surette ezmek lâzımdı. Ramses II, Oront ırmağı üzerinde bugünkü Humus şehri yakınlarındrki meşhur Kadeş'de Hatti'lerle karşılaşmış ise de kesin bir zafer kazanamamış. nihayet 1279 anılaşmasiyle kuzey Suriye'yi Hatti'lere bırakarak, muhasemata son vermek zorunda kalmıştır (Res. 53). Bu zaman-

Resim 53 — Mısır'lı ve Asya'lı harp arabalarının çarpışması.

dan sonra Fenike talihini Mısır'a bağlamakta devam etti. Montet tarafından Biblos'da yapılan araştırmalarda bir yeraltı mezarlığında Biblos kıralının gömmüş olduğu kıymetli eşyalar arasında üzerlerinde Ramses II'nin adı ve unvanı yazılı iki vazo bulunması bunu göstermektedir. Bundan anlaşılıyor ki XII. sülâle devrinde olduğu gibi, Ramses II'nin mensup olduğu XIX ncu sülâle zamanında da Biblos prensleri Mısır firavunlarını metbu tanımakta devam etmişlerdi. Fakat bu

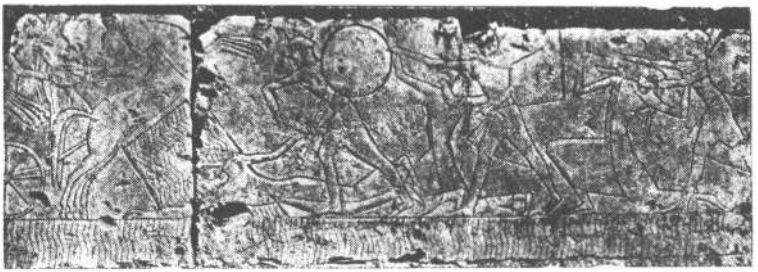
zamanlarda Biblos prensi sandukasının üzerine adını Mısır hiyeroglifi ile değil, Fenike alfabesiyle kazdırmıştır. Bu prensin Ahiram olduğunu biliyoruz.

Fenike bölgesinin Mısır, yukarı Suriye'nin de Hatti hegemonyası altında bulunduğu bu zamanlarda iç boğuşmaların yine dinmemiş olduğu anlaşılıyor. Hatta bir taraftan birbirleriyle boğuşan Amurru ve Fenike prensleri, diğer taraftan ikinci bin ortalarındanberi yurtları üzerinde emperyalist emeller besliyen Mısırlı'larla Ḫattiler'in hâkimiyetlerinden kurtulmak amacını gütmekte birleşiyorlardı. Toprak ve sanayi mahsullerinin yurtlarında kalması, doğu memleketlerle Ege bölgesi arasında karadan kervanla, denizden gemilerle yaptıkları ticaret kazançlarının bu yabancı devletlerin hazinelerine akmasını önlemek hırsının bu duyguda onları birleştiren kuvvetli bir âmil olduğu şüphesizdir. Halbuki gerek Teb ve gerek Hattuşaş ellerindekini bırakmak şöyle dursun, nüfuz alanlarını genişletmek için uğraşıyorlardı. Son zamanlarda Kafer - Carra'da yapılan kazılarda bu zamanlarda Ḫatti ve Mısır kültürlerinin siyasî nüfuzla beraber Sidon çevresinde nasıl çarpışmış olduklarını belirten belgeler bulunmuştur. Bu belgelerde Kenanî kökler üzerine aşılanan Mısır ve Hatti filizleri açıkça görülmektedir.

Fakat ikinci bin sonlarına doğru Ön Asya'yı alt üst eden, büyük kaynaşmalara ve yıkımlara sebep olan Şimal ve Deniz kavimleri akını bu muvazeneyi birdenbire yıkacak, Suriye'lilere ve Fenikeli'lere de ağır buldukları Mısır ve Ḫatti hegemonyalarını arattıracaktı. 1230 - 1165 tarihleri arasında Anadolu büyük Ḫatti Kırallığını tarumar eden bu akından Suriye'ye sarkanlar Mısır sınırlarına gitmiş, firavunlar saltanatını bile titretmişlerdi [45] (Res. 54).

[45] El-Amarna mektuplarından anlaşıldığına göre, daha onsekizinci sülâle firavunlarından Amenofis IV (1370-1352) zamanında önce Egeliler Anadolunun batı ve güney-batı kıyılarına yayıldıkları gibi, kuzey Suriye ve Fenike taraflarına da sokulmuşlardı. Bunlardan Danauna (Danae) lar ile Şakalaşa veya Şehlal'ler (Bunların Anadolu'nun Frikya bölgesi kuzeyindeki Sagalassos çevresinden gelmiş olmaları ihtimali vardır), Simira'da yerleşmişlerdi. Şardina veya Şardanlar (bunlar Lidya'daki Sardes çevresinden gelmişlerdi) ise Biblos'da yurtlanmışlardı. Liki (Lukki)'ler de sahilden Suriye içerilerine giden yollar üzerinde oturmuşlardı. Fakat öyle anlaşılıyor ki bunlar, büyük kargaşalıklara ve kaynaşmalara sebep olma-

Kasırga dindiktan sonra akıncılardan Filistin'ler (Pulestiyu) ve Zaka'lar Karmel'in güneyindeki limanlara yerleşerek Fenikelilere rakib olmuşlardı. Fakat geniş alanların ticaret kazancını yutan zengin Sidon'un, yeni komşularının hırslarını kabartmaması imkânsızdı. Nihayet M. ö. onikinci yüzyılda, verleştikleri böl-

Resim 54 — Şardana'lar

geye adlarını vermiş olan Filistin'ler, Sidon üzerine atıldılar (Res. 55). Ticaretle savaşçılık kabiliyetlyrini kaybetmiş olan Sidonlı'ları mağlup ederek şehri yağma ve tahrip ettiler[46]. 1914 de Sidon şatosu yerinde yapılan kazılar Justin'in bu rivayetinin doğruluğunu meydana koymuş, şehrin uğradığı, yangın felâketinin izleri bulunmuştur. Tir de aynı akibete uğramıştır[47].

2. Birinci Binde Fenikeli'ler

Tir (Sur) Hegemonyası

Başlangıçta bütün Suriye ve Filistin kavimleri için felâketli olan Şimal ve Deniz kavimleri akını dindikten sonra, Suriye'nin diğer bölgeleri gibi Fenike siteleri harabeler üzerinde yeniden belirdiler. Halbuki Filistin'lerin akrabası olan Zakal'lar, Karmel dağından Dor'a kadar olan alandaki limanları işgal ediyorlardı. Mısır

mış, yerlilerle kaynaşmış civar hükûmetlere aylıklı asker deposu olmuş; bazan Ḫatti'lerin, bazan Amurru'ların bazan da firavunların ordularına aylıklı erler vermişlerdir (Maspero, Hist. anci. des peupl, de l'orient, II, p. 359. N. 3, et p-360).

[46] Justin, Histoire, XVIII; 3.

[47] A. Moret, Des Clans aux empires, p. 392 et G. Contenau, La civilisation Phenicienne p. 381.

egemenliğinden kurtulmuş olan Fenike, hakikî bir refah devresine girmeğe başlamış, Fenike siteleri Girit'lierin, Miken'lerin ticaret limanlarının yerini tutmak fırsatını bulmuşlardı [48].

İkinci binde Sidon'un varisi ve federasyon merkezi Sarepta ile beyaz burun arasında Şeria ve Oront'a kadar çıkan büyük Leontes vadisi güneyindeki Tir sitesi olmuştu.

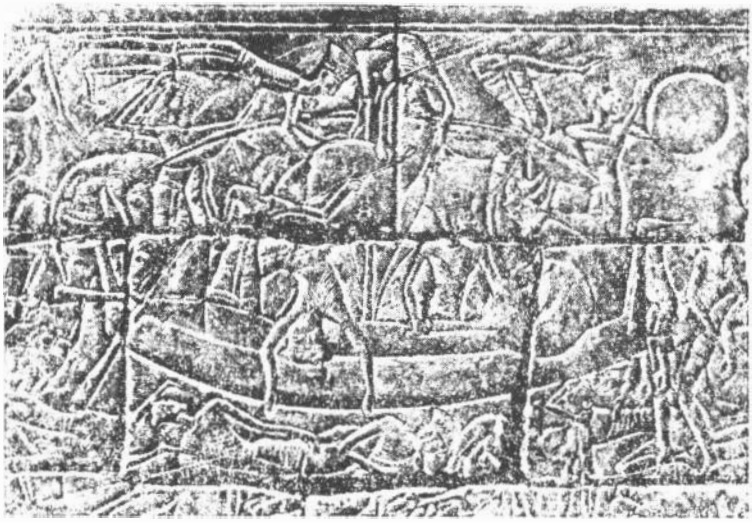
Herodot'un rivayetine göre, üçüncü binde kurulmuş olan Tir, ikinci binde Mısırlıların hegemonyası altına girmiş, Deniz kavimlerinin akınları sırasında yağmaya uğramıştı. Justin'in, bu şehrin Kudüs mabedinin inşasından 240 yıl önce Filistin'lerin koğduğu Sidonlular tarafından yeniden kurulmuş olduğu yolundaki rivayetini bu olaya bağlayabiliriz.

Fenike bu devirde artık Mısır'dan çekinmiyordu. Onun için yeni tehlike kuzey Mezopotamya'dan, Asur ilinden gelecekti. Fakat 1000 tarihlerine doğru Asur devleti, 200 yıl sonra belirteceği korkunç kudreti henüz kazanmış değildi. Bu iki asırlık zaman, Fenikeliler için gerçek bir altın devri olacaktı.

[48] Ḫatti ve Mısır hegemonyaları kalktıktan sonra Fenike sitelerinden Biblos ve Arad da bağımsızlıklarını kazanmış, zenginlemiş, çok geçmeden Mısır'ı metbu tanıdıkları zamanları tamamiyle unutmuş olduklarını XX inci sülâlenin sonlarına (1100 tarihlerine) doğru buralara gelmiş olan Mısır'lı bir memurun resmî raporundan öğreniyoruz. Bu rapora göre Unamon adındaki bu Theb'li memur Firavun Herihor ve Smendés tarafından Amon kayıkları ve binaları için lâzım olan keresteleri almak üzere Biblos'a gönderilmiştir. Bir Kharru gemisi ile seyahate çıkan Unamon'un mübadele için götürdüğü mallar, Filistin sahillerindeki Dor limanında Zakal korsanları tarafından elinden alınıyor. Unamon büyük tehlikeler atlattıktan sonra Tir'e ve sonra Biblos'a kadar gitmeğe muvaffak oluyor. Fakat, Biblos kıralı Zakalbaal kendisiyle görüşmeğe bile tenezzül etmiyor. Kendisinden evvel Biblos'a gelen ve ölünceye kadar 17 sene hapsedilen başka bir Mısır sefirine yapılan muameleyi buna da tatbik etmek istiyor. Unamon bir kolayını bularak mübadele akçası tedarik etmek üzere Mısır'a dönüyor. Kereste ile mübadele etmek üzere altın, gümüş, ince bez, papirus getiriyor. Ancak Zakalbaal'ın himayesiyle keresteleri alarak tekrar Biblos önünde mekik dokuyan korsanların tecavüzüne uğramaksızın, Mısır'a dönmeğe muvaffak oluyor.

Mısır'ın Suriye ve Fenike'de nufuzunu tamamiyle kaybetmiş olduğunu gösteren bu belge, siyasî bağımsızlıklarını kazanan Fenike liman sitelerinin bu alandaki hızlarını göstermesi bakımından da önemlidir. Bu zamanlarda kuzeyde, üzerinde bulunduğu adada iyice emniyet altında bulunan Arad'da, çok zenginleşmiş; 110 tarihlerine doğru tahrip edilen Ras-Şamaranın limanı olan Minet-el-Beida'nın yerini tutmuştu.

Bundan sonra da Fenikeliler Ticaret alanında varlıklarını gösterebilmişlerse de, Asur nüfuzu altında kalmaları, Asur kıraallarına vergi vermek, hediyeler takdim etmek yüzünden, eski refah ve egemenlikleri günden güne azalmıştır. Kesin olarak bilindiğine göre X. yüzyılda Filistin'ler, Kudüs İbranî

Resim 55 — Filistin harp gemisi.

kıralları tarafından ezildikten sonra Fenike IX. yüzyıldan VII. inci yüzyıla kadar bütün doğu Akdeniz âleminin en büyük ticaret antreposu olmuş, Fenike gemicileri uzak yerlerde ticaret limanları kurmuş, sömürgeler bulmuşlardır. Bu durum, Asur kıralı Sennaherib'in 701 deki fütuhatına kadar dört yüz yıl devam etmiştir. Bu devir için Tevrat sifirlerile Asur tabletleri başlıca kaynakları teşkil etmektedir. Bunlardan başka Yunan tarihçisi Efes'li Menandre'in bu devri aydınlatan sayfaları Josephe vasıtasiyle bize kadar gelebilmiştir; bu devirdedir ki Sidon'dan Tir'e sığınmış olan Fenikeli tüccarlar burada daha geniş bir faaliyet ve serpilme devri açmışlardır. Fakat Sidon'un ticaret alanlarından Karadeniz yolu kapalı olduğundan eski durumu yaşatabilmek için yeni ticaret mahreçleri bulmak zorluğu karşısında kalmışlardır. Bu yol-

daki başarılar, Fenikelilerin tekâmül tarihlerinin batı Akdeniz ticaret devrini açmıştır. Sur'lular, cesaretle ticaretlerini Akdenizin batısına nakletmiş, Malta'da, Sicilya'da, Sardonya'da, Tunus ve Cezayir'de, İspanya kıyılarında sömürgeler kurmuşlardır. Bu suretle Rodos'un güneyindeki doğu Akdeniz İyonya denizi, Herkül sütunlarının ötesine kadar olan bütün batı Akdeniz, her tarafa türlü metalar, sanat eserleri, doğu tanrıları taşıyan Sur (Tir) gemilerine geniş bir cevlan alanı olmuştur.

Fakat, ne yazık ki bu deniz epopesini bütün özelliğiyle bize nakleden Fenike kaynakları bulunmamaktadır. Odyssée ile bazı yazıtlardan çıkarılan bilgilerle kronografların kayıtları olmasaydı, bugün bildiğimiz kadarı da insanlık tarihine karanlık kalmış olacaktı. Fenikelilerin bu yayılışı neticesi olarak Afrika kuzeyinde, Kartaca, Ütika [49], Adranet liman şehirleri, İspanya güneyinde Kadeks ve Banarme gibi büyük ticaret merkezleri kuruldu.

Sur'lular İtalya sahillerinde de bazı müesseseler kurmuşlarsa da, Etrüsk'lerin rekabeti karşısında buralarda tutunamadılar. Fakat Akdenzi'in güney kıyılarında kuvvetler yerleştiler. Septe boğazını geçen yüksek bordalı Fenike gemileri Avrupa kıyılarını takip ederek Kassiterides adalariyle (İngiltere'nin güney batısındaki Sorlinges adaları) Albion adasına kadar çıktılar. Buralarda çok aradıkları kalay madenini bol miktarda buldular. Güneyde Fas sahillerine kadar indiler. Lixos'da ticaret merkezinin izleri bulunmaktadır [50].

Doğudaki kara memleketleriyle Akdeniz servetlerinin yığıldığı Tir, zenginlikçe Sidon'u geçti, Tir'de ticaretle beraber sanatlar da çok ileriledi. Dokunan kumaşlar, Suriye kıyılarından çıkarılan bir nevi istiridyeden istihsal edilen erguvan boyası ile boyanarak komşu hükümdarlara bol para ile satılıyordu. Bu sayede Tir'in refah ve serveti işitilmemiş dereceyi buldu.

[49] Utika, Tunus yakınlarında Kartaca'nın kuzey-batısında idi. Kartaca'nın düşmesinden sonra Romalıların Afrika eyaleti merkezi olmuştu. Adrumet veya Susa ve Hamamet adlariyle de anılan bu liman, Kartaca'nın 36 kilometre güneyinde bulunuyordu. Bugün haraptır.

[50] G. Contenau, Civ. Phen. p. 90. Ed. Meyer G, d. A. p, 81—113.

Tir Sülâleleri Büyük Hatti devletinin çökmesi, Mısır Firavun'larının iç kargaşalıklar arasında Suriye ve Filistin'i kendi hallerine bırakmak zorunda kalmaları, Fenike sitelerinin serbestçe gelişmelerine imkân vermiş ise de, çok geçmeden Şimal ve Deniz kavimleri akını yeniden bir buhran yaratmış, nihayet Sidon'un yerini tutan Tir (Sur) da ekonomi kudretine dayanan bir nevi sömürge imparatorluğu belirmeğe başlamıştır. Fakat bu imparatorluk askerlik kuvvetine değil, ekonomik temele davanan bir saltanat, daha doğrusu büyük bir ticaret müessesesi, kıral da bu büyük müessesenin direktörü idi.

Resim 56 — Tir (Sur) adasının haritası.

Tir'deki site konseyinde Sidon'dan gelen eski aile temsilcilerinden başka buradaki Melkart tapınağı baş rahibinin de büyük bir nüfuzu vardı. Belki de baş rahib kıraldan sonra gelen ilk şahsiyetti. Baş rahipliğin irsi olması, bunların kırallara karşı rakib olmalarına yol açıyordu. Astarte baş rahibi İtobaal, 887 'de bu suretle kırallığa çıkmıştı.

Tir'de önceleri bir yıl içinde beraberce mahkemelere başkanlık eden iki yargıç (Suffet,) git gide irsi bir şekil almış, bu sebeple yargıçlar bazan (yeni Babil devleti hegemonyası zamanında olduğu gibi) kıral olmuş lardır. Kıral bulunmadığı taktirde sitenin idaresi konseye ait idi. Kıral olduğu zamanlarda da konsey çok kere onun arzularına karşı koyabiliyordu. Bütün bu haller, vakit vakit kırala isyan çıkarılmasına, hükümeti zorla alacak adamlar belirmesine yol açıyordu. Fakat, buna rağmen Sidon'da olduğu gibi Tir'de de kırallık sülâlelerinin kurulmuş olduğunu tarihçi Josephe'in listesinden anlıyoruz [51].

[51] Tarihçi Joséphe'in saltanat yıllarını da göstermek üzere tertip

Bu listeye göre adını tanıdığımız ilk Tir kıralı Abibaal'dir. Bunun onuncu yüzyıl başlarında yaşadığı tahmin edilmektedir. Bundan sonra Tir kırallarının en şöhretlisi olan ve adı Kitabı-Mukaddeste geçen Hiram I veya Ahiram iktidar mevkiine geçmiştir.

Hiram I (969-935)

İsrail kırallarından Davut ile oğlu Süleyman zamanında yaşamış olan Hiram I ile 887 tarihinde Astarta baş papaslığından kırallığa sıçrayan İtobaal I hakkında Ahdi-Atik'te önemli malûmat verilmektedir. Sömürgelerden gelen vergilerle olağanüstü zenginleşmiş olan Hiram I, binalar kurmak, kanallar açmak, tapınakları onarmak veya yeniden tapınak kurmak suretiyle Tir ve Sidon şehirlerini güzelleştirmişti. Bunlardan Melkart tapınağı büyük Tir adası yanındaki küçük ada üzerinde kurulmuştu. Hiram, bu iki ada arasını doldurarak onları birleştirmiş, gemilerin barınmaları için biri kuzeyde, diğeri güneyde olmak üzere iki liman kurarak bunları bir kanal ile birbirlerine bağlamıştır (Res. 56). Bu sitelerin bayındırlığı her tarafa yayıldığından Davud Kudüs'teki sarayını inşa etmek üzere Hiram I'den ustalar, mimarlar istemek zorunda kalmıştır. İbranî kaynakları Hiram I zamanında Sur'da, mimar duvarcı, marangoz, taşçı ve dökmeci gibi sanatkârların maharetlerini övmekle bitiremiyorlar.

Davut'tan sonra oğlu Süleyman da sarayının ve Kudüs mâbedinin (mescid-i aksa) yapılması işini Tir'den getirttiği mimarlara, ustalara vermiştir[52]. Tevrat'tan öğrendiğimize göre

ettiği Tir kıralları listesi iki grup arzetmektedir.

Birinci Grup		Birinci Grup	
Abibaal		Mettenos	849 — 821
Hiram I	969 — 935	Kıraliçe Elissa (Didon Kartaca'da)	814
Baal Utsur	935 — 919	Pigmalion	820 — 774
Abdaştart	918 — 910	İkinci Grup	
3 Zorba (saltanat gâsıbı)	909 — 888	Hiram II	750 tarihlerine doğru
İtobaal I (Astarta baş papazı)	887 — 856	Matten (Maitena)	701 » »
Baal Utsur	855 — 850	Luli (Elulaios) . .	700 » »
		İtobaal II	676 » »
		Baal	606 » »

[52] Tevrat'ta Süleyman'ın mâbedin inşası için Ahiram'dan ustalar ve kerestelerı istediği şöyle anlatılıyor: « Ben tanrı adına bir tapınak yap-

Hiram I, Süleyman'ın bu inşaat için istediği sedir ve servi ağaçlarını Lübnan dağlarından denize indirterek sallarla Filistin limanlarına göndermiştir. Süleyman bunların karşılığı olarak Hiram'a 180.000 kilo buğday ile 4580 litre zeytin yağı vermiştir[53]. Yirmi yıl sonra, bunların yapılması işi bittiği zaman Hiram, bunları süslemek üzere Kudüs'e 120 talan altın göndermiştir. Süleyman da buna karşılık olmak üzere Galile'nin yirmi köyünü Tir kırallığına bırakmışsa da, bunu azınsıyan Hiram II, El-Amarna mektuplarında örneklerini gördüğümüz şekilde, bundan şikâyetini saklamamıştır[54].

Halbuki Hiram I, kendinden önce Fenike sitelerini kasıp kavuran Zakal'larla Filistin'lerin (Pulestiyu) akınlarından, Davut ile Süleyman sayesinde kurtulmuştu. Çünkü bunlar şiddetli surette Filistin'leri ezerek saldırganlıklarına son verdirmişlerdi. Bundan başka İbranî kıralları, Arabistan ve Mısır'dan Fenike limanlarına çıkan kervan yollarına hâkim bulunuyor, Sur kıralını zenginleştiren bu yolların emniyetini koruyorlardı.

mak niyetindeyim. Şimdi benim için Lübnan'dan erz ağaçlarının kesilmesini emret. Kullarım senin kullarınla beraber bulunsunlar ve bana söyleyeceğine göre kullarının ücretini tamamiyle sana veririm. Çünkü ağaç kesmek hususunda Sayda'lılar gibi bilgi sahibi bir adam aramızda bulunmadığını bilirsin» (Kitab-ül-mülük-ül-salis V. 5 - 6).

[53] Tevrat, Hiram'ın, Süleyman'ın mektubunu alınca sevindiğini ve kendisine şu cevabı verdiğini yazıyor: «Benden istediğinden haberdar oldım. Erz ağaçları ve çam ağaçları hususunda her istediğini yaparım. Kullarım ağaçları Lübnan'dan denize kadar indirsinler. Ben de onları sallar yaparak emrettiğin yere kadar denizden gönderir oraya yığdırırım. Sen de kaldırırsın. Ve ehlibeytim için taam vermekle istediğimi yaparsın dedi. Hiram, Süleyman'a istediği kadar erz ağaçlariyle çam ağaçları verdi. Süleyman da Hiram'a ailesinin yiyeceği için bin kerr buğday (bir kerr 180 eski okka) ve yirmi kerr (bir kerr 229 litre) halis zeytinyağı verdi. Böylece Süleyman Hiram'a bunu sene ve sene verirdi. Kitab-ül-mülk-ül-salis VII. 6 - 12).

[54] Tevrat'ta bu olay şöyle anlatılıyor: «Mabedin yirmi sene süren inşası esnasında Sur meliki Hiram, Süleyman'a istediği kadar erz ağaçları ve çam ağaçları ve altın vermiş olduğundan Süleyman da Hiram'a Celile diyarında yirmi şehir verdi. Hiram, Süleyman'ın kendisine vermiş olduğu şehirleri görmeğe gitti. Onlar hoşuna gitmedi. Birader, nedir bu bana verdiğin şehirler diyerek onlara kâbil (makbule geçmeyen) diyarı tesmiye eyledi ki bugüne degin bu isimle yadolunur. Ve Hiram Süleyman Melike 120 talant altın gönderdi (Kitab-ül-mülük-ül-salis IX, 10-14).

Hiram I, Karmel'in kuzeyine yerleşen Filistin'lerin kestikleri kızıl deniz - Ephir ticaret yolunu tekrar açtırabilmek için İbranî kırallariyle bir andlaşma yaptı[55]. Hatta başka milletlerin denizciliğe atılmalarına mani olurken Süleyman'ın Kızıldenizde bir donanma yaptırmasına ve işletmesine yardım için maharetli ustalar ve gemiciler vermekte tereddüt etmedi[56].

Resim 57 — Tir civarında Hiram'ın mezarı.

İsrail oğullarının Süleyman'a isnat ettikleri hekimane idarecilikte Hiram'ın büyük bir telkin hissesi olduğunu kabul edenler vardır. Hiram bir taraftan Süleyman'ın deniz seferlerine gemi-

[55] Ahdi-Atik, Kızıl denizle Ophir arasında ticaretin yeniden başlaması teşebbüsünü Süleyman'a isnad eder gibi görünüyorsa da, Arabistan hazinelerini taşıyan Tarsis gemilerinin Fenikeli'ler tarafından yapıldıkları ve techiz edildikleri bilinen bir gerçektir.

[56] Tevrat'ta bu hususta şu ayetleri okuyoruz: «ve beyti tamam ettikten sonra Melik Süleyman, Edum diyarında Bahriahmer sahilinde Elot kurbinde Asiyon-Caber'de sefineler yaptı. Hiram dahi Süleyman'ın kullariyle beraber kendi kullarından denize aşina gemicileri ol safineler ile gönderdi. Bunlar (Ophir) Ofir'e gidip oradan 420 talant altın alarak Melik Süleyman'a getirdiler. (Kitab - ül - mülük - ül - salis. IX. 26-28).

ciler verirken, diğer taraftan da Kıbrıs ve İspanya ile Fenike arasındaki ticaretin gelişmesine çalışmıştır (Res. 57).

Hiram'ın oğlu Baal-Utsur ancak yedi sene kadar hüküm sürmüş, halefi Abd-Astart, Tir'de başgösteren bir ihtilâl sonunda kırallıktan atılmıştır. Tir, Astarte başrahibi İtobaal tarafından yeni bir hanedan kuruluncaya kadar anarşi içinde kalmıştır. Süleyman'ın ölümiyle İbranî monarşisinin ikiye ayrılmasından (933) sonra da Tir, Yahuda ve İsrail kırallariyle dostça münasebete devam etmiştir. İç kargaşalıkları körükliyerek Tir (Sur) kırallığını elde eden Astarte başrahibi İtobaal (887 — 836) bu münasebeti bir kat daha kuvvetlendirmek için kızı İzabel'i, Omri'nin oğlu İsrail kıralı Akhab'a vermiştir. Astarte tanriçesi başrahibinin kızı Fenike dinine çok bağlı olduğundan, kıraliçe olunca Samariye'de Yahuda'nın yerine çok geçmeden Astarte geçti. Ahdi-Atik, İlyas Elie Peygamberin bedduaları ve lânetleriyle bu yabancı kültür hatırasını ve karakteristik pratiklerini bize kadar getirmiştir. İzabel'in kızı meşhur Athae ya da Yahuda kıralı Joram ile evlendikten sonra Astarte dini Kudüs'e girmiş, burada da Yahuda, arka safa atılmıştı[57]. İbranîlerilerin her iki kırallığında Musa'nın Yahve'si yerine Fenike tanrısının geçmesi peygamberleri heyecanlandırmış' ihtilâller hazırlamağa sürüklemiştir. Bu sebepten bu izdivaçlar her iki İbranî kırallığı için felâket başlangıcı olmuştur. Çünkü bu kadınlarla beraber Samariye ve Kudüs'e giren Kenanlı'ların eski tanrıları İbranîlerin Yahve'sini gölgede bırakmağa başlamış, bu yüzden şahlanan peygamberlerin kışkırtmalariyle başlayan husumet İzabel ve Athaliye nesillerininin toptan öldürülmelerine sebep olmuştur.

İtobaal I'in ölümünden sonra, sülâle boğuşmaları Tir'i alkanlara boyamıştır. Bu iç mücadeleler arasında önce Baal Utsur (855-850) ondan sonra İtobaal'in küçük oğlu Mattan (Mettenos) (849-821) un iktidar mevkiinde bulundukları görülüyor. Mattan'ın Elissa adlı bir kıziyle Pigmalyon (Pygmalion) adında bir oğlu kalmıştı. Efsanelerle karışan gelenekler, İtobaal I'in kız torunu Elissa'nın da bu çarpışmalara karıştığını, Mattan'dan

[57] Fransız şairlerinden Racine, Athalie adlı trajedisinde bu maceraları ebedileştirmiştir.

sonra bir aralık iktidarı elde ettiğini göstermektedir. Fakat bir zaman sonra Elissa tahttan atılmış, yerine genç kardeşi oturmuştur. Genç kıral mallarına konmak için kız kardeşinin kocası Akharbas'ı öldürünce, Elissa taraftarlariyle beraber Tir'den kaçmış, önce Kıbrıs adasına, oradan da Fenikelilerin kuzey Afrika'daki Utik sömürgesine çekilmek zorunda kalmıştır (814).

Bu suretle Afrika'ya çekilen Elissa ve taraftarları, Utik şehri yakınlarında, ileride büyük bir şöhret kazanacak olan Kartaca şehrini kurmuşlardır [58]. Bu suretle Fenike sömürgeciliği bir takım özel haller ve şartlar içinde Kartaca'da Didon kırallığı denilen metropol'den ayrı bir kırallık daha vücude getirmiştir [59].

Tir'de iktidar mevkii boğuşmaları sürüp giderken, doğuda da Ön Asya'nın bağımsız küçük devletlerini yutacak olan Asurlular, sınırsız bir ihtirasla gözlerini batıya çevirmiş

[58] Bu suretle kurulan Kartaca, Tir'in Asur imparatorluğu hükmü altına girdiği zamanlarda batı Akdenizdeki Fenike sömürgelerini nüfuzu altına almıştır. Tir'in yıkılışından sonra da yerini tutmuştur. Kartaca şehri Sicilya karşısında, Akdeniz yollarının birleştikleri bir yerde kurulmuş olduğundan Afrika, Sicilya ve İspanya'daki Fenike sömürgelerini hâkimiyeti altında toplamakta güçlük çekmemiş, hakiki bir Akdeniz imparatorluğu olmuştur. İmparatorluk merkezi olan Kartaca'nın nüfusu 130 bini geçiyor, altmış bin kişilik bir ordusu bulunuyordu.

Kartaca'nın Tir'e nisbetle durumu daha elverişli idi. Burası Yunanlı'ların, «Romalı'ların birdenbire yapacakları baskınlardan uzak bir bölgede bulunuyordu. Her iki memleket arasında bulunmak itibariyle de ticaret bakımından her ikisinden de faydalanıyordu. Afrika kıyısında bulunduğu için, bu kıtanın kara yollariyle olan ticaretini de elinde tutuyordu.

Fakat, Kartaca'da, Sidon ve Tir gibi, kudret ve şevketini rakipsiz ve uzun zamanlar muhafaza edememiştir. Önce Etrüskler, sonra da Romalı'larla çarpışmağa mecbur olmuştur. Roma, meşhur Hamilkar ve oğlu Anibal gibi büyük komutanların kahramanlıklarına rağmen yavaş yavaş Kartaca'yı sarsmış. Sicilya'yı ve diğer sahil şehirleri almıştır. M. ö. 264 tarihinde Romalı'larla Kartacalı'lar arasında başlıyan Pün muharebeleri 146'da yani Tir'in kesin inkırazından beşyüz yıl sonra Romalı'ların darbeleriyle taş taş üstünde kalmamak üzere tahrip edilmiştir.

[59] G. Contenau, La Civilisation Phénicienne. p. 70; et A. Moret. Hist. de l'Orient, II, p, 611 - 612.

bulunuyorlardı. Tehlikenin önemini ve büyüklüğünü kavrayamayan Suriye-Filistin prensleri ise, hem birbirleriyle hem de kendi içlerinde boğuşup duruyorlardı.

3. Asurlular devrinde Fenike

Çok uzun olmayan bağımsızlık devrinde ancak X uncu yüzyıl içinde Mısır Firavunu Şoşenk I tarafından bir istilâ tehlikesine maruz bırakılmış olan Fenike, Ön Asya'da korkunç bir kuvvet olarak belirmeğe başlayan Asurluların amansız akınlarına da uğramağa namzed bulunuyordu (Res. 58).

Resim 58 — Asur kıralı bir Suriye seferinde.

Asurlu'lar Akdeniz'e çıkmadıkça Ön Asya'da kurmak istedikleri imparatorluğa nefes aldıramıyacaklardı. Bu ihtiyaç zoruyladır ki onların batıya doğru her istilâ teşebbüsüne giriştikleri zaman, Fenike kıyılarına, Filistin içlerine doğru akmış olduklarını görüyoruz. X. yüzyıl başlarına doğru Asur kıralı Tiglatpalasar II, denizde bir liman elde etmek için Arvad'ı almıştı. Gerçi bu işgal geçici olmuştu. Fakat Asur siyasetini belirtmesi bakımından çok önemli idi. Bu eski siyaseti güden Assurnazirpal II (884-859) Tir, Sidon, Biblos, Arvad prenslerini kendisine bağlamak ve vergi vermek zorunda bırakmıştı. Bu kıralın Boğa - Arslan adiyle tanılan yazıtında anlattığına göre Fenike'nin bu zengin sitelerinden vergi olarak gümüş altın, kurşun, bronz madenlerinden başka 35 bronz

vazo, parlak renkli kumaşlardan yapılmış elbiseler, fil dişleri ve bir de deniz mahlûku (Delfin) almıştı[60].

Oğlu Salmanassar III dahi (859 - 824) de birkaç defa Tir, Sidon ve Biblos sitelerinden vergi aldığını, itaatsizlikte direnen Arvad kıralını tenkil ettiğini haber vermektedir. Balavat'da bulunan ve bugün "British Museum„ da saklanan bronz kapı üzerindeki kabartmada bu sitelerin vassal prensleri tarafından Asur hükümdarına yıllık vergilerin getirildiğini gösteren bir tasvir vardır. (Karşıla. Yakın Şark II. s. 291, Res. 37 ve s. 306 Res. 48).

Tiglatpalasar III (745 - 720) de kendisine vergi getiren hükümdarlar arasında Tir kıralı Hiram II (Asurlu'larca Hirumu) nin adını da saymaktadır (741). Bu devre ait olarak Kıbrıs'da bulunan bir Fenike yazıtında, valinin kendisini Sidonlular kıralı Hiram'ın kölesi diye andığı görülüyor. Bu tabir Hiram'ın hem Sidon hem de Tir kıralı ve Kıbrıs'ın da Fenike sömürgesi olduğunu anlatmaktadır. Aynı Asur kıralının Biblos ve Arvad sitelerine nakdi ceza (734), Tir kıralını da 150 talant altın vermeğe mecbur etmiş olduğunu yine Asur kaynaklarından öğreniyoruz. O zamana göre bu rakam, Tir'in zenginliği hakkında bize bir fikir verebilir (Res. 59).

Salmanasar V (727-722) İsrail kıralı Osee üzerine yürüdüğü zaman Fenike'nin Tir ve Sidon kırallığında bulunan Lulli, kendi memleketinin de Asur akıncılarının hücumuna uğradığını görmek acısını duymuştur[61].

Asurlu'ların, Kenanlı'ların kudret ve tahammüllerini tüketen devamlı soygunculukları, insafsızca zulümleri Suriye ve Filistin ile beraber Fenike'yi de bir ihtilâl ocağı yapmıştı. Lut çevresindeki kabileler, Yahuda, İsrail, Şam ve Fenike kıralları, bazan yalnız olarak, bazan birbirleriyle anlaşarak Asurlu'lara karşı isyan ediyor, Mısır firavununun yardımını temin için boş yere uğraşıyor, yalvarıyorlardı. Fakat firavunlar bu yalvarmalara karşı ya kulak tıkıyor veya avutma yolunu

[60] W. Budge ve L. W. King, Annals of the Kings of Assyria. London, I. 199.

[61] Salmanassar V'in daha prensliği zamanında babası Tiglatpalasar III tarafından Fenike umumî valiliğine tayin edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

tutuyorlardı. Yardıma geldiği zaman da durum güçleşince müttefiklerini ezilmeğe terk ederek, sıvışıyor, Sina ortasına çekiliyordu. Tirli'lerin bu türlü bir isyanı sırasında sahil şehirlerine hâkim olan Salmanassar V. Sidon, Biblos ve Arvad donanmalarına el koyarak 60 gemiden mürekkep bir filo ile Tir adasına asker çıkarmak teşebbüsünde bulunmuş, fakat Tir'in 12 gemisi bu büyük donanmayı perişan ederek beşyüz kadar Asur askerini esir etmeğe muvaffak olmuştu. Bunun üzerine Asur kıralı Tır'i muhasara etmiş, fakat zorla alamadan ölmüştür. Halefi de kendisinden daha talihli olmamıştır.

Resim 59 — Mısır sunağı içinde bir Fenike tanrısı.

Sargon II. devrinde (722 — 705) Tir hariç olmak üzere bütün Fenike şehirlerinin Asur vassallığına boyun eğmiş oldukları anlaşılmaktadır. Direnen Tir, birçok aylar muhasara edilmiş ise zaptolunamamıştır. İsrail kırallığının başkenti Samariye, 722 de Asurlular tarafından tahrip edildikten sonra, Fenikeliler için güneydeki devletlerle anlaşmaktan başka çare kalmamıştı. Asur kıralı Sennaherip (705 — 681) in ilk zamanlarında Tir kıralı Lulli, Yahuda, Filistin prensleri ve Mısır Firavunu ile bir anlaşma imza etti.

Fakat Sennaherib 701 de müttefikleri perişan ederek bütün şehirlerini aldı. Sidon prensi Lulli Kıbrıs adasına kaçmak zorunda kaldı.

Asur kıralı, Lulli'nin yerine İtobaal adlı (Asur kaynaklarında Tubalu) birini kırallığa geçirdi. Zaferlerini ebedîleştir-

mek üzere Nehr-ül-Kelb mansabında firavun Ramses II kabartması yanındaki kayaya bir kitabe kazdırttı. Sennaherib bu yazıtında Arvad kıralı Abdilit ve Biblos kıralı Urumilik adlarında iki prensten de bahsemektedir.

Sidon kıralı İtobaal'in yerine geçen Abd - Milikutti kendisinden önceki kıralların hayatlarından ibret almayarak 676 da Asur kıralı Assarhaddon (681 - 669) a karşı isyan etti. Fakat bu hareketinin cezalanması geç kalmadı. Fenike boydan boya Asur orduları tarafından bir daha çiğnendi.

Assarhaddon annallerinden öğrendiğimize göre, Asur kıralı Sidon kalesini yıktıktan sonra şehre girerek, her tarafı yakıp yıkmış, denizden kaçmak isteyen kıral Abd-Milikutti-yi'de arkasından gönderdiği gemilerle yakalatarak öldürtmüştür. Toprakla bir ettiği Sidon yerine de (Assarhaddon şehri) adını verdiği yeni bir site kurmuştur [62].

Assarhaddon yazıtlarında Sidon'dan altın gümüş, mücevher, fil dişi, kumaş, köle, cariye ve hayvan sürüleri olarak sayısız ganimetler alınmış olduğunu bildiren uzun satırlar vardır. Asur kıralı Sidon'un yerine inşa ettirdiği yeni şehre Basra körfezi taraflarından sürüp getirttiği yeni bir halk yerleştirmişti. Fakat bu yeni şehrin ancak İranlı'lar devrine kadar yaşamış olduğu anlaşılıyor. Çünkü İran devrinde eski Sidon sitesinin yeniden kurulmuş olduğunu görüyoruz.

Asur kıralı Assarhaddon ile Tir kıralı Baal arasında yapılan bir andlaşma metni bulunmuştur [63]. Bu zamanlardan kalan bütün muahedelerde görüldüğü gibi bu andlaşmada da andı bozan taraf hakkında beddualar, lânetler sayılıp döküldükten sonra Tir kıralına tahmil edilen ödevler sıralanmaktadır. Andlaşmaya göre Tir kıralı, Asurlu'ların almış oldukları ganimetleri güneyden getirmeği taahhüt etmektedir. Asurca

[62] Assarhaddon annallerinde bu macera şöyle anlatılıyor: «Ben, deniz kıyısındaki Sidon şehrini fetheden Assarhaddon'um, binalarını yıkıp yakan benim. Kalesini zorla aldım. Buraya denizden hücum ettim. Onun su bentlerini yıktım. Kıral Abd-Milikutti, silâhlarım önünde denizden kaçtı. Onu deniz ortasında balık gibi avladım. Başını kestim ... Yeni bir şehir kurarak ona Assarhaddon şehri adını verdim. W. Budge - History kf Esarhaddon. London, 1880, p. 55 - 56.

[63] Winckler, Altorientalische Forschungen II, p. 10.

etinde Asur tanrıları yanında, Fenike tanrılarının da zikredilmiş olması dikkate şayandır. Fakat Asurlularla bu andlaşmayı yapmış olan Tir kıralı, bir müddet sonra Asur kıralına karşı bağımsızlığını ilân ve onun büyük hasmı olan Firavun Taharka ile birleşmiştir (672). Bunun üzerine Asur kıralı Assarhaddon bir daha Tir üzerine yürüyerek adayı muhasara altına almıştır. Zincirlide bulunan bir sitelde Assarhaddon, Mısır firavunuyla Tir kıralını mağlûp ettiğini anlatmaktadır.

Assurbanipal (667-626) da Tir'i muhasara etmişse de oda zabta muvaffak olamamış, hıncını sahil boyunca her tarafı yağma etmek, buralardaki halkı sürüp götürmekle almağa çalışmıştır. Nihayet Tir kıralının kızıyle evlenmek ve veliahd prens Veha Milk'i rehine almak suretiyle bir andlaşma yapıldı.

Arvad kıralı İakin-lu, şehrini tahripten korumak için, altın, erguvan, balık ve türlü kumaşlardan mürekkeb zengin hediyelerle Assurbanipal'ı ziyaret etmiş, ölümünden sonrada on oğlu aynı ödev için Ninova'ya kadar gitmiştir.

Asurlularla Kıbrıslılar arasındaki düşmanlık, yüzünden Kıbrıs gemileri Suriye sahillerine yanaşamaz olmuş, bu sayede Fenikeliler büyük bir rakibten kurtulmuşlardı. Nihayet Sargon II, Kıbrıs'ı zaptederek Narnaka (Larnaka) da adına bir stel diktirdikten sonra Fenikeliler büsbütün rakibsiz kalmışlardır. Fenikelilerin Akdenizdeki bu geçici hegemonyasının yankılarını milâdi 3-4 üncü yüzyıllar arasında yaşayan tarihçi Eusebe'in vekayinamesinden öğreniyoruz.

4. İkinci Babil İmparatorluğu idaresinde Fenike

Medlerle Babilliler birleşerek Asur imparatorluğunu yıktıktan sonra (612), Fenike Mısırlı'ların hegemonyası altına girdi. Fakat bu durum çok sürmedi. Babilliler firavuna karşı Karkamış'da kazandıkları büyük zafer ile (604) Suriye'de Asurlu'ların yerini tuttular. Fenike'de bunların nüfuzu altına düştü. Firavun Apries, 588 tarihlerine doğru Suriye ve Filistin'i geri almak taşebbüsüne giriştiği zaman, Tir ile Sidon, Babil-Mısır rekabetinin kurbanı oldular. Çarpışmada Mısır tarafını tutmuş

olan bu iki site Babil kıralı Nabukhodonosor II (605 - 562) nin hışmına uğradılar. Muzaffer Nabukhodonosor, Tir kıralı İtobaal III'ün yerine Baal Ezor adında birini kırallığa geçirdi.

Yeni kıral 574'den 564'e kadar Tir'de kırallık etti. Bu tarihten sonra Tir'de Mer-Baal ve Hiram adlarında iki başbuğ görüyoruz. Bunlardan sonra Tir bir Suffet'in veya hâkimin idaresi altında bir nevi cumhuriyet şeklini almıştır.

5. İran ve Makedonyalılar devri

Yeni Babil devleti, Nabukhodonosor II'nin ölümden pek az zaman sonra Asur imparatorluğunun akibetine uğradı. Persler, Babillilerin eski müttefiki olan Medleri mağlup ettikten sonra Babil Kıralı Nabonid (555-539) üzerine yüklenmişlerdir. Babil kıralının kudretsizliğinden faydalanan İran hükümdarı Kurus (Kuraş II) (557-529) Babil kırallığının bazı komutanlarını elde ederek Babil şehrine hücum etti.

Eski dünyanın şöhretli başkentinin düşmesi üzerine (539) Fenikede Babil kırallığı idaresindeki bölgelerle beraber İranlılara geçmiş oldu.

Eski Asurlular gibi İranlılar da genişledikten sonra denize çıkmak ihtiyacını şiddetle duymağa başladıklarından Fenike'ye çok önem vermişlerdi. Büyük ve kudretli bir devletin Suriye ve Anadolu'ya hakim olmasını Akdeniz muvazenesi bakımından tehlikeli gören firavan Amasis de (548 - 525) süratle Kıbrıs'ı işgal ederek Kuraş'ın Akdeniz yolunu kesmişti. Fakat, firavunun İran yayılışını önleme gayreti, çok geçmeden kırılacak, bütün doğu Akdeniz, Ege deniziyle beraber, İranlılara açılacaktı.

İran devrinde Sidon sitesinin, 500 yıllık bir husuf devrinden sonra yeniden Fenike'de birinci mevkii işgal ettiğini görüyoruz. Eski nüfuzunu kaybetmiş olan Tir ise, bu sıralarda zengin sömürgesi Kartaca'nın kendisiyle olan her türlü bağlarını kesdiğine şahid oldu (520).

İranlılar, geniş imparatorluklarını satraplıklara ayırdıkları zaman, Fenike, Mısır ve Kıbrıs ile beraber beşinci satraplığı teşkil etmişti. Fenikeliler, Greklere karşı besledikleri sönmez kin ile Yunanistan üzerine yürüyen İranlılara candan sarılmış-

lardır. Donanmalariyle her türlü fedakârlıkta bulunmaktan çekinmediler. İranlıları kazandırmak Grek donanmasını yok etmek için ellerinden geleni yaptılar. Fakat İran komutanlığındaki tereddüt, ordusundaki nizamsızlık yüzünden savaş Yunanlıların zaferiyle neticelendi.

İran imparatorluğunun çözülme devrinde Evagoras adlı bir grek'in Kıbrıs'a hâkim olması (392) Akdeniz'in doğu bölgesinde yeni bir durum açtı. Cüretli bir komutan olan Evagoras Fenike sitelerine hücum ederek bir çok hasara sebep oldu. Tir ile beraber bazı siteler bunun eline geçtiler. Fakat, bir müddet sonra, Sidon kıralı Straton I devrinde Fenikeli'lerin siyasetinde bir değişiklik oldu. 392 de İran kıralına karşı Satraplar tarafından çıkarılan isyana katılan Straton I Yunan dostu (Philhellén) unvanını alacak kadar bir samimilikle Yunanlı'lara yaklaştı.

Bu sıralarda Fenike'nin başkenti Sidon idi. Burada İran Şehinşahı'nın bir sarayı ve Sus stilinde, boğa başlıklı sütunlarla süslenmiş binalar bulunuyordu. Bu âbideler şehrin merkezinde idiler [64]. Saray binası, Yunanlı'ların paradeisos (cennet) dedikleri bir avlanma parkı ortasında bulunuyordu.

Fenike İran hükümdarına karşı başgösteren Satraplar isyanında büyük bir rol oynamış, Mısır'dan yardım için bir ordu bile getirtmeğe muvaffak olmuştu. 346 tarihlerine doğru Sidon kırallığında bulunan Tennes zamanında da Fenikeli'ler yeni bir isyan çıkardılar. Tennes İran Şahı'nın Satrablık sarayını yakıp yıktı. Kıral parkı da alt üst edildi.

Bu isyan üzerine İran kralı Erdeşir III (Artaxerxes Ochus) Fenike üzerine yürüdü. Sidon'u yaktı. Bu arada Sidon halkından 40 binden ziyade adam öldü. İsyan başladıktan sonra halktan ayrılarak İranlı'lar tarafını tutmuş olmasına rağmen Tennes de ölüm cezasına çarpıldı. Yerine Straton II geçirildi.

Biblos'ta bulunan bir stelden İran egemenliği devrinde Yehavmilik adlı birinin kırallık ettiğini öğrendiğimiz gibi

[64] Yakın zamanlarda (Sayda) Sidondaki Amerikan mektebinin temeli kazılırken tesadüfen memleket taşından yapılmış sütunlar ve direk başlıkları bulunmuştur. Diz üstü çökmüş buğa protomu (protome) şeklinde olan bu direk başlıklarının İran devrine ait oldukları Elermont-Ganneau tarafından belirtilmiştir.

Sidon'da mezarları bulunan küçük bir hanedanın da yine bu devirde yaşadığını iddia edenler vardır. Tabnit, Eşumunezar ve Bodeştart adlarındaki bu kıraliar lahitlerindeki sanat bakımından Fenike tarihinde şöhret almışlardır. Bunların V inci yüzyıl sonlarında ve IV üncü yüzyıl başlarında yaşamış oldukları tahmin edilmektedir [65].

İran devrinde Fenike, her yıl belli bir vergi vermek, gemileriyle İranlılara yardımda bulunmak şartiyle iç işlerinde müstakil hareket ediyorlardı. Fakat kendilerinden başka bir millet ile ne harp ne de sulh yapmak selâhiyeti yoktu.

İran imparatorluğunun çöküş devrinde Fenike biraz nefes almakla beraber, yine Satrapların ağır hegemonyası altında bulunuyordu. Makedonyalı İskender, bu muazzam imparatorluğu çöktürmek üzere Anadolu'ya geçtiği zaman, Fenikeliler, İranlı'lara karşı artık eski sempatilerini muhafaza etmiyorlardı. Erdeşir III ün insafsız mezalimi Fenikeli'leri İran' lılardan soğutmuştu. Halbuki İskender orduları Çanakkale'yi geçtikleri zaman İranlı'lar için ya karada imparatorluğu müdafaa etmek veya İskender ordusuna karşı karadan bir müdafaa cephesi kurarak donanma himayesinde Trakya'ya ordu göndermek suretiyle İskender'in vataniyle muvasalasını kesmek ve harbi düşman memleketine götürmek gibi takip edilecek iki yol vardı.

İran donanma komutanının direnmesine rağmen, birinci yolun tutulmasında İran sarayının Fenikeli'lere karşı eski itimadı beslemediğini göstermektedir. Halbuki Darius Codaman'ın sayıca çok muazzam olan kara ordusunun bir avuç Makedonya falanjları karşısında İssus'da uğradığı perişanlık (M. ö. 333), İran imparatorluğunun kötü idaresi yüzünden temelinden çürümüş, kara ordusunun da güvenilmiyecek bir sürü haline inmiş olduğu hakikatini acıklı bir surette belirtmiştir.

İskender'in parlak zaferden sonra kaçan hasmını kovalıyacağına önce, Suriye ve Mısır'ı almayı tercih etmesinden Fenike donanmasının denizden yapabileceği müdahaleyi önlemek

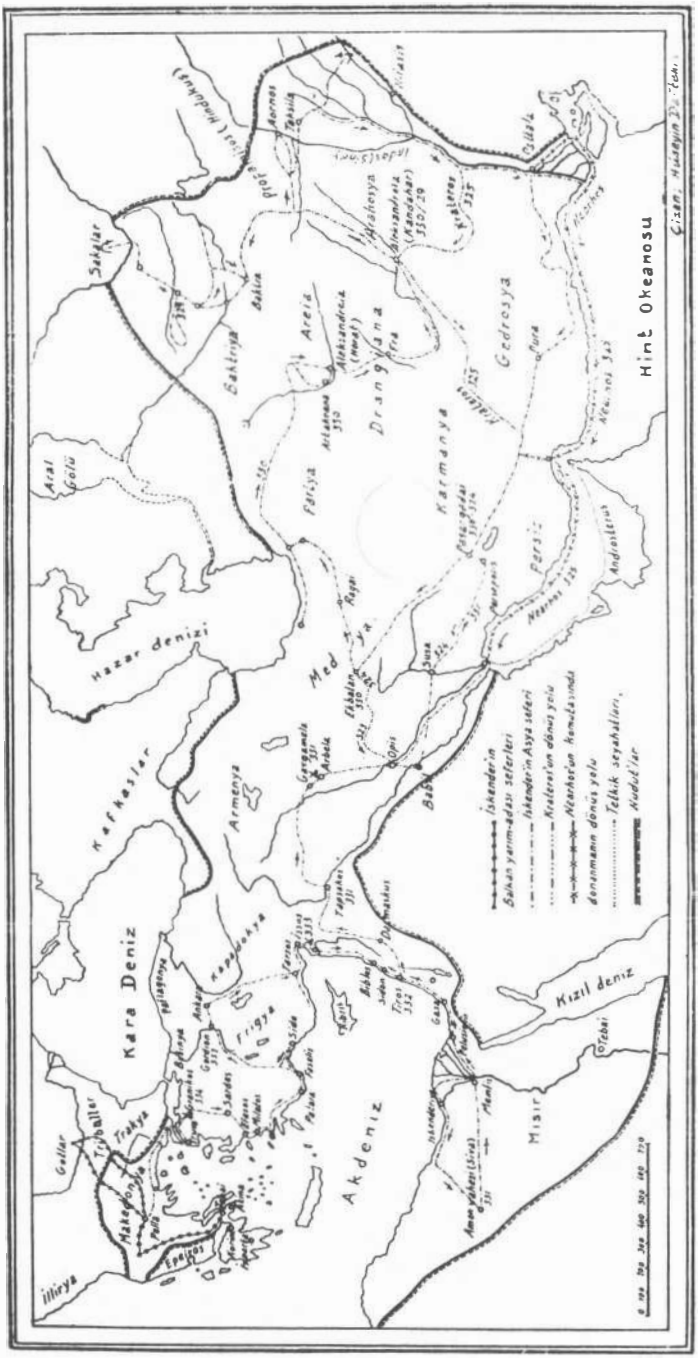
[65] Bazı bilginler bu Sidonlu sülâle prenslerinin İskender'den sonra yani Seleukus - Ptoleme devrinde yaşamış olduklarını iddia etmekte iseler de, İran hegemonyası zamanında yaşamış olmaları ihtimali daha kuvvetli görülüyor.

maksadının müessir olduğu sanılmaktadır. İskender Fenike donanmasının uzaklarda bulunmasından faydalanarak Suriye kıyılarını istilâya girişti. Fenike sitelerinin başında bulunanlar İran'ın uğradığı felâketin azametini kavramış olduklarından İskender'e kapılarını açmak ve onunla uzlaşmak siyasetini tercih ettiler.

Arvad, Biblos, Sidon İskender'i sevinçle bir halaskâr gibi karşıladılar. Fakat Tir önünde durum böyle olmadı. İran egemenliği zamanında memleketlerine yabancı asker sokmamış olan Tir'liler İskender'e karşı da aynı suretle hareket etmek istediler. Makedonya kıralına bir altın taç ile birçok hediyeler takdim ederek egemenliğini kabul ettiklerini arzettiler. Fakat Makedonya askerlerine karşı kapılarını kapadılar. İskender ordusiyle şehre girmek için ısrar etti. Tir'lilerin direnmeleri harbin başlamasına sebep oldu.

Tir'liler, sitelerinin coğrafî durumuna, donanmalarının üstünlüğüne güvenerek kendilerini emniyette görüyorlardı. Fakat, İskender'in yoğulayacağı savaş düzenini düşünmemişlerdi. Tir halkının direndiklerini gören İskender, adayı karadan ayıran berzahı doldurmağa teşebbüs etti. Denize bir takım kazıklar yerleştirdikten sonra aralarını, karadaki şehir enkazını atmak suretiyle doldurttu. Bu suretle karadan adaya bir yol yapılmış oldu. Fakat bu yolun ortasına gelindiği zaman denizin daha derin olduğu, dalgaların da çalışmayı zorlaştırdığı anlaşıldı. Aynı zamanda Tir donanması da devamlı hücumlarla çalışanlara büyük zayiat verdiriyor, gemilerden tutuşturulmuş kayıkları berzaha doğru sürerek Makedonyalıların yığdıkları muhasara makinelerini, ahşap kulelerini yakıyorlardı.

Fakat Tir'lilerin hayranlık veren savaşmalarını beğenerek seyreden Makedonyalılar da aynı gayretle çalışıyorlardı. İskender, Akdenizden memleketlerine dönmeğe başlayan Sidon, Biblos ve Arvad filo komutanlarını kandırarak sitelerinin siyasetlerini gütmelerini temin etti. Bu tedbirle emri altına giren filolara bir müddet sonra Kıbrıs donanması da katıldı. İskender'in emrinde 224 parça gemiden mürekkep muazzam bir donanma vücuda gelmiş oldu. Bunlar adayı yakından abluka ederek karayı adaya bağlayacak yolun emniyet altında ikmal edilmesini

Hint Okeanosu
Kara Deniz
Hazar denizi
Kafkaslar
Akdeniz
Kızıl deniz
Mısır
Arsak
Drangiana
Gedrosya
Karmanya
Parsa
Persis
Susa
Babil
Media
Armenya
Trakya
İskender İmparatorluğu

Harta: 8

temin etti [66]. Makedonya'lılar donanma himayesinde bu yoldan adaya akarak kaleyi muhasara altına aldılar. Yedi ay geceli gündüzlü çarpıştıkan sonra nihayet kalede bir gedik açabildiler. ve buradan içeri dolarak hücumla şehri aldılar.

Yedi ay direnmenin uyandırdığı kin, Tir'liler için çok acıklı oldu. Makedonya'lılar büyük vahşet gösterdiler. Öldürdüler, yaktılar, yıktılar. Tir'de ne canlı insan, ne de ayakta bir bina kaldı. Tir'in bu feci akibeti karşısında Fenike İskender'e karşı direnmeği bir daha hatırından geçiremedi (Harita: 8).

İskender'in ölümünden sonra (323) büyük imparatorluğu generalleri arasında bölündüğü zaman, bir zamanlar Mezopotamya, Mısır ve Anadolu arasında ihtiras konusu olan Fenike, bu defa da Ptoleme, Seleukus ve Antigon arasında mücadele alanı oldu. Önce Antigan (Antigenes), Tir'i almışsa da sonra Ptoleme (Ptolemaeus) I'e geçmiş, ondan da Seleukus almıştır. Antigon sahneden çekildikten sonra Fenike siteleri İskenderiye'deki Ptoleme'lerle Antakya'daki Seleusit'ler arasında da sürekli bir ıhtiras alanı olmuş, bazan Mısır'ın, bazan da Suriye'nin hegemonyası altında kalmıştır. Ptoleme I, Tir'i Antigon'dan aldığı zaman buradaki Sidon'lu kıral hanedanını atarak generallerinden Philocles'i kırallığa geçirmiş ise de uzun zaman bu mevkide kalamamıştır.

Romalı'ların Suriye ve Filistin'e hâkim oldukları tarihe kadar Fenike'nin mukadderatı bu suretle geçmiştir.

d) Fenike medeniyeti

1. Sosyal hayat

Site devletleri

Yukarıdanberi gördüğümüz siyasî tarihten de anlaşıldığı gibi, başlangıcından itibaren Fenike'de merkezî bir hükûmet yerine küçük küçük site devletleri bulunuyordu. Her site çevresindeki topraklarla beraber, kanun ve tüzükleri ayrı, bağımsız küçük teşekküllerden ibaretti. Bu

[66] İskender'in denizi doldurtmak suretiyle vücuda getirmiş olduğu bu yol zamanla harap olmamış, üzeri dalgaların getirdiği kum yığınları ve deniz kavkaalariyle örtülerek, adayı kesin surette karaya bağlayan sed halini almıştır.

sitelerde az çok kuvvetli bir oligarşi hâkim bulunuyordu. Oligarşiyi yaşatan ihtiyarlar meclisi, sitenin zengin ve nüfuzlu aile reisleriyle gemi ve kervan armatörlerinden, site tapınağının büyük rahiplerinden mürekkepti. Bunlar, nüfuzlu, muhafazakâr fikirli, dinî geleneklere; insan kurban etmek gibi barbarca olanları da dahil olmak üzere; son derece riayet eden adamlardı. Sidon (Sayda) sitesi konseyinde 100 üye bulunuyordu. Rahiplerin bu meclislerde çok büyük nüfuzları vardı.

Site devletinin başında bazan kırallar, bazan da konsey tarafından seçilmiş başkanlar bulunuyordu. Fakat, zamanla ticaretle zenginleşen bu sitelerin serveti, komşu memleketlerin hırslarını kabarttığından hem bunlara karşı koyabilmek, hem de emniyetle ticaretlerini genişletmek maksadiyle, daha Mısır'ın yüksek hegemonyasını tanıdıkları zamanlarda bile en kuvvetli olan Sidon sitesi çevresinde bir birliğe doğru gitmişlerdir. Bu sayededir ki Hatti kırallığı ile Mısır devleti arasında yapılan andlaşma 1279 dan 1230 tarihine kadar Fenikeli'lere rahatça ticaretlerine devam etmek, Akdeniz ticaretini ellerine alarak zenginleşmek imkânını vermiştir. Birliğin faydalarını kavrayan siteler, Sidon'un çökmesinden sonra Tir sitesi hegemonyası altında tekrar birleşmiş, birinci binin ortalarına kadar Yakın Şark'ın en zengin memleketleri olmak üstünlüğünü muhafaza etmişlerdir.

Tarım, gemicilik, ticaret

Fenikeli'ler denizci bir kavim olmakla beraber kara işlerini de ihmal etmemiş, tarıma büyük önem vermişlerdir. Gemilerinin inşası için önemli olan orman işletmesini çok ileri götürmüşlerdir.

Lübnan arazisi büyük tarım işletmelerine elverişli olmamakla beraber, parça parça işlenen topraklarda her türlü mahsul yetiştiriliyor, toprağın verebileceği her bitkiden faydalanmakta ihmal gösterilmiyordu.

Tarih başlarındanberi Mısır'ın ahşap ihtiyacının Lübnan dağlarından temin edilmesi, Fenikeli'lerin ormancılığa verdikleri önemi belirtmektedir. Gemi inşaatı için gereken keresteler, uzun gemi direkleri, tabut ve tapınak yapmak için lâzım olan keresteler hep Fenikeli'ler tarafından işleniyor, gemilerle Mısır'a götürülüyordu.

İlk zamanlarda bütün bunlar Mısırlı'ların Nega adını verdikleri Biblos'da gemilere yüklenir, Mısır'a götürülürdü. Mısır kaynaklarında bu hususa dair pek çok belgeler bulunmaktadır. Firavun Seti I'e ait bir kabartma, Lübnan servilerinin Mısırlı'larca ne kadar önemli olduğunu belirtmektedir. Bu kabartmada Lübnan prenslerinin-ki elbiselerinden anlaşılmaktadır-firavun için Lübnan ormanlarından ağaç kestikleri tasvir edilmiştir.

Birinci bin başlarında İbraniler kıralı Süleyman'a, Kudüs saray ve mabedinin inşası için gereken sedir ağaçlarını Fenike kıralının temin etmiş olduğunu yukarıda görmüştük. Daha sonra, yani sekizinci yüzyılda Asur kıralı Sargon II tarafından Khorsabad'da yaptırılan sarayın kerestelerini de yine Fenikeli'ler temin etmişlerdir. Bu zamanlara ait andlaşma metinlerinde Fenike vergilerinin kısmen sedir ağacı olacağının belirtilmiş olması dikkate şayandır.

Khorsabad'dan Fransa'nın Louvre müzesine götürülen bir kabartmada direk yüklü küçük bir filo görülmektedir. Bu sarayın diğer kabartmalarında da Sargon II'nin iğtinam ettiği şeyler belirtilirken, ahşap maddelere de mühim bir mevki verilmiştir. Khorsabad sarayile Asurlu'lara ait diğer büyük binaların çatılarını örtmek, ahşap kısımlarını yapmak için lâzım olan kereste miktarı gözönüne alınırsa, saray kabartmalarının manası daha iyi kavranılabilir.

Bu zamanlarda Lübnan dağlarının vadilere ve hatta deniz kıyılarına kadar büyük ormanlarla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Ormanlar arasından akan çaylar ve ırmaklar ziraat işleri için gereken suyu temin ediyorlardı. Dağlık bir bölge olan Fenike de iki türlü tarım yapılıyordu; vadilere, millerle örtülü düzlüklere arpa, buğday gibi bitkiler ekiliyor, kayalık yerlerde ise hurma, asma, zeytin gibi ağaçlar yetiştiriliyordu. Fenikeliler, Kartaca'ya ticaretleriyle beraber, tarım işlerindeki bilgilerini de götürmüşlerdi. Hamilkar ve Magon'un tarım hakkında Kartaca'da yazmış oldukları kitaplardaki bilgilerin uzun zamanların tecrübelerine dayandığına şüphe yoktur. Kartaca alındığı zaman Roma senatosunun Magon'un kitabının Lâtinceye tercüme edilmesini karar altına alması, bu kitabın önemini belirtmektedir. IV üncü yüzyılda Cassianus

Bassus tarafından tertip edilmiş olan Geoponiques'lerin esası Magon'un vaktiyle lâtinceye tercüme edilmiş olan bu eseri olduğu sanılmaktadır.

Fenikeli'lerin tarlalarını sürmek için kullandıkları vasıtanın halâ Suriye'de gördüğümüz iptidaî sapanlardan farklı olmadığı kabul edilebilir. Toprağı ancak çizebilen bu sapanlar, insanlar veya eşek ve öküz gibi hayvanlar tarafından çekiliyorlardı. Hasad mevsiminde toplanan demetlerdeki daneler hayvanların ayakları altında ezilmek veya üzerlerinden, altlarına çakmak taşları çakılmış döğenler geçirilmek suretiyle başaklardan ayrılıyor, sonra evlerdeki anbarlarda veya hususî kuyularda saklanıyorlardı.

Daneleri öğütmek için de, halâ bugün Suriye'de görülen birbiri üzerine konulmuş taş değirmenler kullanılıyordu.

Fenikeli'ler, bol yetiştirdikleri üzümlerden şarap yapmağı, zeytinlerden yağ çıkarmağı da biliyorlardı. Romalı'ların Kartaca şaraplarına çok düşkün olduklarını biliyoruz. Fenikelilerin kendi mahsulleriyle temin edemedikleri yağları, zeytinlikleri çok olan Filistin'den tedarik ettiklerine dair Tevrat'ta kayıtlar vardır. Fenikeliler, ulaştırma vasıtası olarak iki tekerlekli arabalar kullanıyorlardı. Asur kabartmalarında bu arabaların örnekleri görülmektedir. Kartaca stellerinde de bu gibi araba tasvirlerine rastlanmaktadır[67]. Kazılarda pişmiş topraktan yapılmış ve dört at koşulu bu türlü bir araba bulunmuştur.

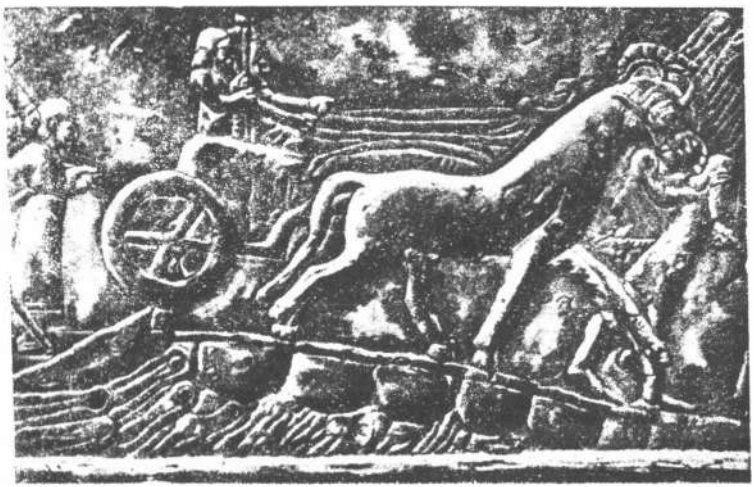
Fenikede nakil işlerinde en çok kullanılan hayvan evvelâ eşek sonra da öküzdü. Mezopotamyada olduğu gibi Fenikede de at çok kıymetli idi, yalnız binek hayvanı olarak veya harp arabalarında kullanılıyordu (Res. 60).

Fenike sömürgeciliği

Fenike sömürgeciliği, Portekiz'lilerin, Hollanda'lıların daha sonraları gördüğümüz sömürgeciliklerine nisbetle daha geniş bir alan kaplamakta, daha özel bir mahiyet belirtmektedir. Fenike gemicileri imkân bulabildikçe, gözlerine kestirdikleri her yerde sömürgeler kurmuşlardır. Fakat, bu sömürgeler, her yerde aynı mahiyet arz etmemektedir.

[67] Ringelmann, La Phénicie et les Colonies Phéniciennes. p. 385

Tir sömürgeleri, bulundukları memleketlerin şartlarına göre üç türlü idi : Mısır gibi kuvvetli ve medeniyetçe ileri memleketlerde, hükümdarların müsaade ve himayeleriyle kendilerine mahsus mahaller, ticaret depoları kurmakla yetiniyorladı. Tevrat'ın esnaf sokakları dediği bu imtiyazlı

Resim 60 — Asur'luların at koşulu harp arabalarından biri.

mahalleler, bir nevi milletlerarası ticaret merkezleri rölünü görüyorlardı. Kuvvetli ve medeniyeti ileri olmayan memleketlerde ise, müdafaası kolay bir ada veya kıyıda burunlardan birinin dibinde, bir koy seçiliyor; burayı depolar, anbarlar, mağazalar, işevleri (imalâthane) ile donatıyor, orada bir de millî tapınak yapıyorlardı. Tir (Sur) un koruyucu tanrıçası Astarte (Melkart) adına kurulan bu tapınaklar, sömürgeleri Metropol'a yani anaşehir olan Tir'e bağlıyan en kuvvetli âbidelerdir. Sömürge tapınakları her yıl Tir'deki büyük tapınağa, her türlü ticaret kazançlarından muayyen bir ondalık ayırır, muntazaman gönderirlerdi. Mübadele vasıtası olarak para kullanılması sonraları, yani İranlı'lar zamanında başlamış olduğundan önceleri gönderilen ondalıklar kıymetli eşyalardan ibaret idi.

Eşya ve meta doposu ve pazar yeri mahiyetinde olan ve bir sur ile çevrilmiş bulunan bu gibi sömürgelerin halkı, Feni-

ke'li gemicilerle tacirlerden mürekkeb ve daima gidip gelmek suretiyle değişen bir zümre ile tapınak rahiplerinden, daimî memurlardan ve muhafız askerlerden ibaretti. Tacirler, başka diyarlardan getirdikleri mallarını pazarlara yayar, çevre bölgelerden gelen yerli halkın getirdikleri eşyalarla mübadele ederlerdi.

Tir'lilerin üçüncü kısım sömürgeleri, hakikî birer müstemleke mahiyetinde idiler. Fenikeli'ler buralarda siteler kurmuş, yerlileri hükümleri altına sokmuş ve memleketin idaresini üzerlerine almışlardı. Bu türlü sömürgelerin en önemlileri kuzey Afrika ile güney İspanya'da bulunuyordu.

Fenikeli'ler, sahilde yerleştikleri bir limanın arkasındaki toprakları zaptetmeği hiçbir vakit düşünmemişlerdir. Onların tek amacı limanına yerleştikleri memleketlerin ticaretini ellerine almak suretiyle kanlarını emmekti. Bu sayede yerli halkı kendilerine düşman etmiyor, ordular beslemek gibi külfetlerden kurtuluyorlardı.

Fenike gemiciliği

Fenike'liler üstünlüklerini denizlere hâkim olan filolarına borçlu idiler. Gemicilik sanatını icat eden Fenike'liler değildi. Onlardan çok önce Akdeniz adaları halkı gemicilikte haylı ileri gitmişlerdi. Fakat, Fenikeli'ler, Egeli'lerin, Giritli'lerin tecrübelerinden faydalanmayı bilmiş, hem gemiciliği ilerletmiş, hem de filolariyle bol bol kazanmak yolunu bulmuşlardır. Bu sayede gemi yapmakta, donatmakta maharetli ustalar, sanat sahipleri, gemileri idare edecek cesaretli ve bilgili kaptanlar, tayfalar yetiştirmişlerdir. Bu çağlarda donanma yapmak istiyen komşu memleketler Fenikeli'lere müracaat etmek zorunda kalıyorlardı.

Fenike gemileri güverteli, yanları kabarık ve iki uçları kalkık bir şekilde yapılıyor, yelken ve küreklerle hareket ediyorlardı. Savaş gemilerinin baş taraflarında düşman gemilerinin yanlarını delmeğe mahsus bir mahmuz bulunuyordu. Bu gemilerle açık denizlere çıkmak ihtiyatlı bir hareket değildi. Bunun içindir ki Fenike gemicileri gündüzleri hereket ediyor, karayı gözden kaçırmamak için bir burundan diğerini tutuyor ve çok defa kıyı boyunca gidiyorlardı. Akşamları bir koya, bir limana sığınıyor, gemiyi kumluğa çekerek karada konaklı-

yorlardı. Bu suretledir ki Fenike gemicileri Çanakkale ve İstanbul boğazlarını aşarak Karadeniz kıyılarını dolaşmış, Septe boğazından çıkarak Avrupa sahillerini, Britanya adalarını, kuzey ve Baltık denizlerini dolaşmış, Afrika'da Gine körfezini bulmuş, Kızıldeniz'den hareket ederek üç yılda Afrika'yı dolaşmak suretiyle Septe boğazından Akdeniz'e dönebilmiş, birçok keşiflerde bulunmuşlardır.

Ticaretle gemiciliği beraber yapan Fenikeliler, gittikleri memlekete burada aranılan eşyaları götürürken, fırsat buldukça korsanlıktan da geri kalmazlardı: Karaya çıktıkları zaman, sahilde gemilerine yakın bir yerde çadırlarını kurar, eşyalarını yayarlardı. Buraya dolan saf yerlilere mallarını beğendirtecek diller döker, onların mübadele için getirdikleri eşyaları daha ucuz almak için her hileye başvururlardı. Çok kere müdafaa vasıtalarını noksan gördükleri ibtidaî kavimleri basarak mallarını yağma eder, genç kız ve erkekleri kaçırır, başka diyarlara götürerek esir diye satarlardı. Bazan da teşhir ettikleri tuvalet eşyalarını görmek ve satın almak üzere gemilerine gelen kız ve kadınlarla pazarlık ederken birdenbire gemilerini kaldırır, içinde kalan kadın ve çocukları beraber götürerek esir diye satmak suretiyle kazançlarını arttırırlardı. Odyssée'de (483-403, XV) Fenikelilerin bu türlü maceralarını tasvir eden sayfalar, onların karekterlerini belirtmek bakımından önemlidir. Fakat sonraları bu seyyar korsan kampları organize edilerek ticaret şirketleri halini almış, alış veriş normal şekle girmiştir.

Fenike gemiciliği, bu memleket Asur, Babil ve İran hegemonyaları altına düştüğü zamanlarda da önemini kaybetmemiştir. Asur kırallarından Sennaherib Elam bölgesine sefer açtığı zaman, Fenike'den gemi yapan ustalar ve mahir kaptanlar getirtmiş, bunlara yaptırdığı filoyu Basra körfezine indirtmiştir. Hakiki bir teşkilâtcılık maharetini gösteren İranlılar da Fenike'lilerin gemicilik maharetlerinden faydalanmağı bilmişlerdir. İran hükümdarları, Sidon kırallarını bütün Fenike sitelerinin gemilerinden mürekkeb filoya baş amiral tayin etmiş, bu suretle Akdeniz bölgesindeki bütün askeri hareketlerine fenikelileri de iştirak ettirmişlerdir.

Fakat İran kırallarından Kambis, Kartaca'yı zabtetmek istediği zaman, Fenike gemicileri ırkdaşları üzerine gitmek

istememişlerdir. Bir isyanla karşılaşacağını anlayan Kambis bu tasavvurundan vaz geçmek zorunda kalmıştır. Halbuki Fenikeliler kendilerine rakip gördükleri Yunanlılara karşı candan bir şevkle İranlıların emri altında çarpışmışlardır. 498 de isyan eden Küçük Asya sahilleri Greklerine karşı Fenike donanması büyük başarılar kazanmış, 494 de İyonya donanmasını Milet'de mağlup etmiş, 490 da Yunanistana karşı açılan savaşa da katılmıştır.

Fenike gemiciliği İskender istilâsına kadar zaman zaman kudret ve satveti artmak veya eksilmekle beraber; Akdenizde üstünlüğünü muhafaza etmiştir. Bu uzun devirde Arad, Biblos, Sidon, Tarris ve Tir gemilerinin yani Fenike filosunun yardımını veya tarafsızlığını temin etmeyen bir politika Akdenizde tesirli olmamıştır. Bu suretle Fenike sömürgeciliği amacanı aşmış, zaman zaman Sidon ve Tir siteleri politika alanında da ağır basan bir kuvvet halinde Ön Asya muvazenesinde önemli bir âmil olmuşlardır.

Fenike ticareti

Hem karadan, hem de denizden yapılmakta olan Fenike ticareti eski dünyanın her köşesine yayılmıştı. Ön Asya şehirlerinin hepsinde Sidon ve Tir'den getirilmiş malları satan tacirler bulunuyordu. Hazer denizini ve Basra körfezini Akdenize bağlayan bir kervan şebekesi bulunuyordu.

Kara ticareti yapan Âramiler, getirdikleri malları Fenike limanlarına döküyor, Fenikelilere satıyor, onlar da bu malları ticaret filoları vasıtasiyle başka yerlere götürüyorlardı.

Kara ticaret yolları rekabeti

Kuzey Afrika Tir ve Kartaca filolarına açıldığı bu zamanlarda Arabistan'dan Filistin'e çıkan kara ticaret yollariyle Kızıldenizle Akdeniz arasındaki birleşme yolları Edomlu'lar tarafından yeniden kapatılmıştı. Bir aralık Jude kıralı Josafat (874-849), Ophir'e doğru deniz ticaretini kendi hesabına yaptırmak istemiş, fakat muvaffak olamamıştı. Bu sırada İsrail kıralı Akhab ile Tir'li prenses Jezabel'in oğlu tarafından yapılan iş birliği teklifini de kabul etmemişti. Bu teklifi kabul ettiği takdirde Akhab'ın müttefiki olan Fenikelilerin yeniden Kızıldeniz ticaretini ellerine alacaklarından kork-

muştu. Halbuki Tir kıralları bu ticareti ellerine almağa çok önem veriyorlardı. Bu teşebbüsün neticesiz kalması üzerine güney mahsullerini ve bilhassa Arabistan altınlarını elde etmek için, başka araçlar bulmak zorunda kaldılar. Kapanan Kızıldeniz yolu yerine, Araplara Yemen'den Suriye'ye kadar kara kervanları kurdurmak suretiyle bu amaçlarına eriştiler. Güney Arabistan'da son zamanlarda bulunan yazıtlar, buralardaki halkın, kültür bakımından, Fenikelilerle ticaret münasebetleri kurmaklığın lüzumunu, faydalarını kavrayacak kadar yüksek bir seviyede bulunduklarını göstermektedir [68].

Tir'in ticaret hegemonyası, Suriye ve Filistin'in yerli hükümetleri gibi Fenikeliler için de tehlikeli olan bir devirde, Suriye sahillerinin Asurluların ezici boyunduruğu altına girdiği zamanlarda da (Asarhaddon devri 680-669) devam etti.

Fakat, Asurluların Suriye'ye sarktıkları zamanlardanberi, Tir'in parlaklığı sönmeğe yüz tutmuş, metbu tanımak zorunda kaldığı doymak bilmiyen Asur kıralarına sunduğu hediyeler, vergilerle zenginliğini kaybetmişti. Tir kıralarının diğer Suriye ve Filistin kıralarına uyarak tahammül edilemez hale gelen Asur baskısına karşı koymak teşebbüsleri ise, zaman zaman şiddetli yumruklarla bastırılmış, Fenikelilerin daha çok ezilmelerine, sitenin daha fazla fakir düşmesine meydan vermiştir. Bu suretle yıllar geçtikçe bir az daha sönen Tir, 572 tarihinde Babil kıralı Nabohodonosor'ın kat'i darbesiyle yıkılmıştır. Her ne kadar Tir Nabohodonosor'ın ölümünden sonra tekrar canlanmağa başlamış ise de, denizle çevrili ve gemilerle müdafaa edebilir bir durumda olmasına rağmen, bir daha eski durumunu bulamamış, Makedonyalı İskender tarafından yıkılıp yakılıncaya kadar, gittikçe sönen bir hayat yaşamıştır.

Ticaret alanının genişliği

Fenikeliler ticarette hem deniz hem de kara yollarından faydalanmağı çok iyi bildikleri için, eski dünya pazarlarının hemen hepsini elde etmişlerdi. Ön Asya'nın önemli şehirlerinde, Akdeniz ve Karadeniz limanlarında, Atlantik kıyılarında Fenike tacirlerine rastlanırdı. Hazer denizini, Basra körfezini, Kızıldenizi, Ak-

[68] R. Dussaud, Revue l'Histoire des religions. 1933, II, p. 40

denize bağlayan ticaret yolları Fenike limanlarına eşya taşıyan Âramî kervanlariyle karınca gibi kaynardı. Bu suretle karadan deve kervanları, denizden ticaret filoları ile eski dünyanın çeşitli metaları, türlü mahsulleri Sidon ve Tir depolarında toplanır, buralardan dört bucağa dağılırdı.

Arabistan'dan zamk, akik, Basra körfezi yoluyla Hindistan'dan amber, kıymetli kumaşlar, türlü baharat, fildişi nadir ağaçlar, Mısırdan keten ve pamuk, Afrika'dan altın abanoz, devekuşu tüyü, İspanyadan, gümüş, Yunan adalarından bakır, beyaz ve renkli mermer, kuzey memleketlerinden kalay, ıtriyat, Kafkasya'dan maden, Orta Asya'dan at, her taraftan da esirler getiriliyordu.

Esir ticareti, Fenikelilere en çok kâr getiriyordu. Sur pazarları, Afrika'dan getirilen siyah esirler, Yunanistan, İtalya, Kafkasya İspanya memleketlerinden cariye ve kölelerle dolup boşalıyordu. Fenikeliler bu ticaret eşyalariyle beraber, tılsımlar küçük tanrı heykelleri, Adonis'in sırlarını çözen, büyülerin tesirlerini yok eden, ölülerin dirilmelerini temin eden bir takım dinî telakkiler de yayıyorlardı. Bu suretle Fenike dini, Fenike gelenekleri de ticaret metalariyle beraber Akdeniz bölgesine yayılmışlardır.

Fenike alfabesinin Yunanistan'a sokulmasını ve Beotya'da Thebes şehrinin kurulmasını Fenikeli Kadmos'a isnad eden masal ile [69] Kabir tanrılar efsanesi, Eşmun (Adonis) [70] esrarı bu

[69] Bu masala göre Kadmos güya Fenike kıralı Agenor'un oğlu imiş. Babası kendisini Juppiter tarafından kaçırılan hemşiresi Oyrope (Europe)'yı aramaya göndermiş. Kadmos aramış, taramış, her yere başvurmuş, fakat kız kardeşini bulamamış. Yalnızca memleketine babasının yanına dönmeye cesaret edemiyerek Beotya'da yerleşmiş. Burada sonraları Teb (Thebes) şehrini doğuracak olan Kadme'yi kurmuş, Yunanistana Fenike alfabesini sokmuş.

[70] Kabir lafzı ya kudretli tanrılar anlamına gelen Kabirim'den veya ortak tanrılar demek olan Khaberim'den veyahut yakmak manasına gelen «kaein» kökünden alınmıştır. Eskiler bu ismi Frikya'daki Kabirus dağiyle ilgili görüyorlardı. Mitoloji bilginleri Kabir tanrılarının yer, gök, deniz ve yeraltı tanrıları olmak üzere bir takım gruplara ayrıldıklarını kabul ederler. Bunların Yunanistan'a Fenikeliler tarafından getirildikleri, burada Plasj kültü tanrılariyle karıştırılarak mahiyetlerinin değiştirildiği sanılmaktadır. Fenike'de Beryt tepesinde seyrü sefer tanrıları olarak sekiz Kabir tanrısına tapılıyordu. Bunlara Yunanistan'da başlıca Lemnos,

suretle Sur tacirlerinin barışsever ve kandırıcı telkinleriyle Yunan alemine sokulmuş ve yayılmışlardır [71].

Bu tarzdaki ticaretten Tir şehri yalnız zenginleşmiyor, aynı zamanda türlü bölgelerde din ve siyaset bakımından da nüfuz ve prestiji artıyordu.

Fenike'lilere filolarının, silahlarının, kervanlarının kazandırdığı bu siyasî nüfuz ve üstünlüğün, zenginliğin önem ve alanını, Peygamber Hezkiyal (Ezechiel 27 ci bab) Kitabından öğreniyoruz. Babil kıralı Nabohodonosor'ın, denizler hâkimi Fenikenin büyük metrepol'u Tir'i almak için M ö. 586 dan sonra neticesiz kalan on üç yıllık bir muhasaraya başladığı sıralarda, İsrail oğullarının yanık ruhlu peygamberinin yazdığı hazin mersiye, bize Tir'in ticaret alanındaki başarılarının bir toblosunu çizmektedir.

Hezkiyal, baştan başa bir sızlanış olan bu mersiyede, Tir'i, yelkenleri Mısır'ın nakışlı keteninden, örtüsü Alaşiya adasının lâcivert ve erguvan renkli kumaşından; Biblos ustaları tarafından Lübnan kerestelerinden yapılan, Arad ve Sayda gemicilerinin idare ve İran'dan, Lidya'dan, Pont'dan gelen ve Kilikyalılarla, Kimmerilerle birleşen aylıklı askerlerin müdafaa ettikleri bir gemiye benzetmekte ve aynen şöyle demektedir:

"Tarsis ahalisi senin tüccarın idiler. Onlar senin çarşılarında emteanı, gümüş, demir, kalay ve kurşun ile mübadele ederlerdi. Yonan, Tabal ve Maşek tüccarın idiler. Onlar esir ve bronz aletler mübadele ederlerdi. Toğorma (Doğu Anadolu) henedanından senin çarşılarına atlar ve katırlar getirilirdi. Rhodien'ler senin tüccarın idiler. Çok adaların, kıyıların ticareti senin elinde idi. Onlar senin ile fil dişi ve abanos mübadele ederlerdi. Süryaniler senin tüccarın idiler. Çarşılarında emteanı, erguvani nakışlı kumaşlar, iyi ketenler, mercan ve kırmızı yakutlarla mübadele ederlerdi. Yahuda ve İsrail diyarı senin tüccarın idiler: senin ile buğday, hamur işi, bal yağ ve belsan alış verişi yaparlardı. Mamulatının çokluğundan, her nevi metalar çok olduğundan Dımışk bunları şarap ve ak

İmbros ve Samotras adalariyle Teb (Thebes) şehrinde tapınılıyordu. Kabir tanrılarının Mısır'da Menfis'de ve Bergama'da da tapınakları vardı.

[71] - Ed. Meyer. G.d.A.s. 117-119; V.Berard, Les Pheniciens et l'Odyssée

yapağı ile mübadele ederdi. Araplar ve Kıdar bütün reisleri senin daimî tüccarın idiler. Kuzu, koç, erkeç getirirlerdi. Seba ve Raema senin müşterilerin idiler: Çarşılarındaki metaları, türlü baharlar, ve her çeşit kıymetli taşlar ve altınla mübadele ederlerdi. Haran ve Kânne (Hadramut da) ve Aden (Yemen'de), Seba tacirleri, Asur, ve bütün Med'ler senin tacirlerin idiler. Senin çarşılarına getirilmiş, Erz ağacından yapılmış sandıklar içinde kıymetli kumaş alış verişi yapıyorlardı. Tarsis gemileri senin ticaretin için dolaşırlardı ve sen denizler ortasında şeref ve servet ve samâne gark olmuştun. Sen pek çok kavimleri doyuruyordum ... Yer yüzü kırallarını zenginleştiriyordun ... „

2. Fenike'lilerin dini

Son zamanlara kadar Fenike mitolojisi ve dini hakkında kaynak olarak M. ö. 42 tarihinde doğmuş olan Biblos'lu Philon [72] dan nakledilen bir parça ile, Mısır kitabelerinde, Asur tabletlerinde çok önemli olmamakla beraber tesadüf edilen bilgi kırıntıları ile İbrani kıralı Davud zamanından (1015-975) itibaren Tevrat sifirlerinde yer tutan yazılardan faydalanılıyordu [73].

Fakat gerek bunlar ve gerek daha sonra Fenike'lilerle temasa gelen Yunanlılar tarafından verilen bilgiler, ya anlaşılmayacak şekilde temsillere boğulmuş olduklarından veya çok dağınık ve önemli kısmı sonraki zamanlara ait bulunduklarından bu kaynaklara dayanılarak Fenike mitolojisinin menşeini, Fenike dininin ilk halini aydınlatmak mümkün olmayordu.

[72] - Suidas'a göre Philon Milâdî 42 tarihinde Fenike'de doğmuş, Herennius adiyle şöhret almıştır. Kendisine Hardien de deniliyordu. Fenikelilerin yaradılış hakkındaki mitolojilerine dair yazı yazan en eski müelliftir. Philon'un bu bilgileri milâttan önce XI inci yüzyılda Beryt'de doğmuş olan Fenike rahiplerinden Sanchoniathon'a dayandığı sanılan Thabion'un kitabından alınmıştır. Fakat Sanchoniathon adında bir adamın yaşadığı ve eser yazdığı hakkında Philon'dan başka hiç bir kaynakda bahsedilmemektedir. Bu konu hakkında Dussaud geniş incelemeler yapmıştır, Dussaud, Le Panthèon Phénicien, Mythologie Syrienne, 1905, p. 1347.

[73] - Fr. Jeremias, Manuel d'Histoire des religions, (Chantepie de la Saussaye) p. 175 - 176

Fenike, Mezopotomya ve Mısır arasında bir transit yolu idi Mezopotamya ve Arabistan ticareti, bunlar vasıtasiyle bir taraftan öteki taraflara geçiyordu. Denizlere hâkim olan Fenikeliler, türlü kavimlerle tanışmış, karışmışlardı. Bütün bu kavimlere ait mitolojilerin, dinlerin Fenikeliler üzerinde iz bırakmaması, bunların kendi mitoloji ve dinleri ile karışmaması mümkün değildi.

Fenike dinine ait belgelerin orijinal metinleri ise tamamiyle bu memleketin siyaseten çöktüğü devirden kalmışlardır. Bunlar da Fenike dininin en eski ve orijinal şeklinden ziyade türlü etkilerin karışıp kaynaşmalarından doğan sonraki dinin belirtileri göze çarpmaktadır. Bu metinler arasında M. ö. altıncı yüzyıla kadar çıkabilen yazıtlar pek azdır. Belge mahiyetindeki metinler M. ö. dördüncü yüzyıl ortalarından itibaren çoğalmaktadır. Sikkeler, nezre, vakfa ait kısa yazıtlar, gerçi kapsadıkları tanrı adları bakımından önemli sayılabilirler. Fakat bunlar da, ele geçen tanrı heykelleri ve tasvirleri gibi, son zamanlara ait olduklarından, eski devirleri aydınlatamamaktadırlar.

En eski yazılı belgelerden sayılan Philon, Thabion adlı bir bilgin rahibin "sırlar ve onlara nüfuz yolları„ adiyle meslektaşları için yazmış olduğu bir kitaptan aldığı parçada kâinatın ve tanrıların menşei hakkındaki Fenike kozmogonisini şöyle anlatıyor: "Başlangıçta yoğun bir hava ve Kaos (Chaos) vardı. Bundan rüzgâr ve arzu çıktı. Bunlardan da yumurta şeklinde olan Môt doğu. Bu yumurta içinde mahluklar teşekkül etti. Bu mahluklar açılıncaya kadar yumurta içinde hareketsiz ve tohum halinde kaldılar. Môt o vakit de güneşi, ayı, yıldızları düzenledi. Işık altında sular gökten ayrıldılar.„ Bu mitolojiye göre insanın yaradılışı daha az karışık değildir: "Rüzgâr Kalpia ve karısı Baau'dan Aion (hayat) ve Protogones (ilk mevlud) vücut bulmuştur. Yenilebilen meyveleri ilk tanıyan Aion'dur. Çocukları Genos (Irk) ile Genea'dır. Birinciler güneşe taptılar. Zürriyetleri de ateşi belirten ışık, ateş ve alevdir. Ateşten devlet doğmuştur. İlk şehri kuran bunlardan biridir. Bu, hayvan derilerinden ilk defa elbiseyi yapan kardeşi Ussoos ile samimî olarak yaşamışlardır.„

Philon, kendisine isnat edilen icadlara uygun adlar vermekten ibaret olan bu metoda göre, bize altı çift kardeş adını

saymakta, bunların aşağıdaki icadlarda bulunduklarını haber vermektedir: 1) Avcılık balıkcılık, 2) madencilik, gemicilik, 3) sanatlar ve bu arada tuğlacılık, kerpiççilik 4) tarım 5) köy ve mandıra kurmak 6) hak ve adalet. Bu sonunculardan yazının mucidi Taautos ile mitik tanrı Kabir doğmuştur. Menşede yalnız Eliom ve Beruth vardır. Bunların çocukları ise, Uranos (Gök) ile (Ge) yerdir. Uranos'dan Philon'un Saturn'un aynı olarak kabul ettiği tanrı El doğmuştur. Tanrı El, Cebel-Biblos sitesini sonra tanrı evi Baitulos'u kurmuştur. Uranos'dan Dagon, Atalos, Zeus, Demaros ve Pontos (deniz) vücut bulmuştur. Tir tanrısı Melkart, Zeus Demaros'un oğludur. Bunlardan sonra Fenike'nin ulu tanriçesi Astarte ile Rhea ve diğer tanrılar gelmektedir. El, kardeşlerinin, hemşirelerinin yardımiyle Gök'e isyan etmiştir. Gökten ilk doğan El'in de Persefon, Atena, Eros... gibi bir takım çocukları vardır.

Yunan müelliflerinden olan Philon'un sistemine uygun olarak bu parçanın mecazlar, istiareler ve kinayelere bürünmüş bir şekilde olması bunun aslından sadakatle alınmış olduğunda haklı bir şüphe uyandırmaktadır. Esasen Philon'un aldığı bu parça bize Kayseriye baş piskoposu meşhur Eusebe vasıtasiyle gelmektedir. Din bahislerinde davalı ve mücadeleci bir adam olan bu papasın, Philon'un parçasını kısaltarak eserine alırken, aslına tamamiyle sadık kalıp kalmamış olması da ayrıca gözönüne alınırsa, bu kaynaklara ne kadar güvenileceği kolayca anlaşılır.

Bereket versinki son zamanlarda Ras-Şamra'da yapılan kazılar bize, Philon'un bazan çığırından uzaklaştırdığı konuların ne olduğunu gösteren, Fenike mitolojisinin ve dininin en eski sayabileceğimiz devrini oldukça aydınlatan belgeler vermiştir.

Philon'un naklettiği parça Fenike dinini tamamiyle doğmatik ve bir az da üzerinde oynanmış bir şekilde tanıtmaktadır [74]. Bu parçada tabiat olaylarını yaratan tanrılar birbirlerinden çıkmışlardı (genealogie d' abstraction). Hava, rüzgâr, arzu, hayat ilk doğmuştur. Bundan tanrılar, devler, insanlar ve nihayet maddî alem çıkmıştır. İlk tanrılar Eliom ile Beruth'dur. Bunlardan da gök (Uranos) ve yer (Ge) doğmuştur. Bu

[74] - R. Dussaud, La Mythologie Phénicienne, ap. R. H. R., 1931-1933 B. Landsberger, D. T. C. F. Dergisi I. 1, s. 85.

son çiftten de sekiz tanrı doğmaktadır. Bunlar Fenike sitelerinin koruyucu tanrılarıdır. Biblos'da El (Kronos veya güneş); Aşdod'da Dagon: Tir (Sur) de Melkart (= Melek veya Molokh) bir çok yerlerde Astarte... ilâh. koruyucu tanrılardır.

Philon'un naklettiği parçada bundan sonra Kronos'un Uranos ile olan mücadeleleri ile tanrılara isnadedilen insan icadlarının bir tablosu çizilmektedir.

Philon'un Fenike tanrılarını Yunan mitolojisi ve neoplatonizm düşünceleriyle karıştırdığı açıkca seziliyor. Milâdın birinci yüzyılında Mısır İskenderiyesiyle Antakya'da neoplatonizm'in ne kadar revaçta olduğu düşünülürse, Philon'un böyle bir şey yapmış olması belki de zaruri görelebilir. Philon'dan çok zaman sonra, yani Milâdi 480 tarihlerine doğru Şam'da doğduğu için Damaskius adını alan bir müellif de Fenike kozmogonisine temas etmiştir. Fakat, neoplatonizm'in son mümessili olan bu zatın yazısı da Philon'unki kadar müphemdir.[75]. Esasen son zamanlarda elde edilen Ras-Şamra metinleri bu hususu çok iyi aydınlatmaktadır.

Ras-Şamra metinleri

Ras-Şamra'da bulunan metinlerde Philon'un genişlettiği konuların asıllarını görüyoruz. Bu çivi yazılı tabletler, M. ö. onüçüncü yüzyılda yazılmışlardır. Fakat, ihtiva ettikleri mitolojilerin daha eski zamanlara, hatta M. ö. üçüncü bine çıkan geleneklere dayandıkları sanılmaktadır. Her halde bu efsanelerin kuzey ve güney Kenan diyarında oturan bütün kavimlerde müşterek olduğu, eski İbranî halk kültlerindeki izlerden anlamaktayız.

Ras Şamra metinlerini teşkil eden manzumelerden bazı parçalar, merhametli tanrıların yaratılışlariyle ilgilidir. Bazı parçalar da Tevrat'taki Adonis'in prototipi olan filizlenme, büyüme ve bollanma ile ilgili su tanrılarının ihtiraslariyle alâkalı görünmektedir.

Herhalde bu tabletlerin de şahadet ettiği gibi, Fenike'lilerin naturalist dini, Kenanilerin dinlerine pek yakındır. Suriye Âramileri de bu dinden, derinden müteessir olmuşlardır. Son arkeoloji buluntularından sonra, Fenike dini hakkında edinilen

75 - A. E. Chaignet, Problémes et solutions touchant les premiers principes.

bilgiler, Fenikeliler Suriye kıyılarına yerleşerek buralarda ayrı ayrı siyasî gruplar teşkil ettikleri zamandan önce, hem Kenan'lılarla, hem de kendi aralarında müşterek bir din inanışları vardı. Kenanlılar ayrıldıktan ve Fenikeliler de boy boy sahil boyunca yerleşerek buralarda ayrı ayrı siyasî varlık kazandıktan sonra her sitenin mahalli şartları, buralardaki halkın inanışları üzerinde özel etkiler yapmıştır. Bu suretle eski müşterek çok tanrılık tabiatiyle daha ziyade gelişmiş, tanrıların sayısı daha çok artmıştır. Elion (veya Hypsistos = En yüce) ve Beruth'dan türeme zincirine göre sıralanan bu bir sürü tanrılar iki yüce şefe müntehi oluyorlar. Bunların biri El, diğeri de Baal'dır. Bu iki lâfız aslında, bütün ilâhi ruhları ifade ediyorlardı. El lafzı "o, en yüce varlık „ manasına gelmektedir. Baal ise Kudat (Hüda) ve mevlâ anlamınadır. Fakat Ras-Şamra manzumesinde bu anlam daha kat'-ileşmektedir. Burada El tabiatın hükümranı, yılların babası güneş tanrısını ifade etmektedir. Oğulları arasında en çok önemli olanı, filizlenme ve büyüme veya hasad tanrısı olan Môt'dur. Biblos'lu Philon'a göre Biblos'un büyük tanrısı da El idi [76]. Fakat buna mahsus bir tapınak yoktu, El zahiri bir âyin ve ibadet yapılmaksızın takdis edilen bir tanrı idı.

El'den sonra gelen Baal, burada mahalli bir tanrı değildir. Coğrafî bir karargâhı da yoktur. Burada Baal, Gök'ün sahibidir. Yıldırımlar fırlatır, yağmurlar yağdırır. Denizler hakimesi Aşerat'dan doğmuştur. Gök'ün, Yerin Fenikelilerin minnettar oldukları denizin sularına müekkeldir [77]. Hem hayat, hem ölüm kaynağıdır. Mutlak kudreti, kahrediciliği ile ıtaat ve korku telkin ettiği, kendisine isnat edilen vasıflardan ve pek çok olan adlarından anlaşılmaktadır. Buna bazan Adôn ve Melek de denilmektedir. Tasvir edilen bu Baal genel ve ve müşterek tanrıdır [78].

[76] El lafzının cem'i Elim ve Alonim'dir.

[77] Fenike'lilerin bu Baal'inde Amurru'larla Ârami'lerin canlandıran kuvvet olan Hadad'ı sezilmektedir. Hadad'ın hayvan sembolü boğadır. Asyaniklerle Ḫatti'lerde Teşup, Mısırlılar'da Seth, Sutekhu. yıldırım tanrısı, fırtınalı gök tanrısı, hayırlı yağmurlar olarak Baal ve Hadad'la eşittirler.

[78] Siteler kurulduktan sonra Baal, her sitenin adları müşterek, hususî tanrısı olmuştur.

Gök'ün hâkimi (tanrı) mefhumu bütün saadet ve felaketlerin kudretli haliki telakkisi bütün Fenike sitelerinde müşterekti. Baal'in yanında bir tanrıça vardı. Buna da Baalit deniliyordu. Melek'in karşısında da Melkart bulunuyordu. Baal ve Baalit'den her ikisi de yaratıcı enerji veya yok edici kudret gösteren hayvanlarla temsil ediliyorlardı (Res 61). Bu hayvanlar boğa, inek, arslan, ve yırtıcı kuşlardı.

Resim 61 — Bir Astarte isfenksi.

Baal'in oğlu Aleyin, neşvünemayı temin eden akar sular tanrısıdır. Efsaneler, neşvünemaya olan Môt ile intaşa mükkel olan Aleyin'i bazan birbirlerine karıştırmakta, bazan karşılaştırmaktadırlar. Anlaşıldığına göre, Fenike'nin bir çok tanrıları gibi El ve Baal da kendilerinden tecrid edilmiş Môt ile Aleyin' de ikiye bölünmektedir. Fakat Môt ile Aleyin büyük tanrıların oğulları olmaktan ziyade, insanlar veya tabiat ile büyük tanrılar arasında mutavassıt birer uknun, birer tecellidirler. Dussaud, bunlara tanrıların, tabiatın atıfetlerini insanlara dağıtmağa memur birer mandater gözüyle bakmaktadır.

Koruyucu tanrılar

Fenikede yapılan kazılar, her sitenin kendine mahsus koruyucu bir tanrısı olduğunu göstermektedir. Bu tanrılar Philon'un anlattığı gibi mücerred varlıklar değil, yaşayan Baal'ler veya Baalit'lerdir. Bunlar birbirlerinden ait oldukları sitelere göre ayrılıyorlardı, Her Baal'ın kudreti, tapınıldığı arazi ile sınırlanıyordu. Tapınıldığı alan genişliyerek başka bölgeleri de içine alınca, Baal'in kudreti de o nisbette artıyordu.

Baal'ler insan şeklinde idiler. Tanrıların hayvan veya nebat şeklinde temsili az ve taltdir. Boğa ve arslan gibi hayvanlardan alınan semboller, Baal'in hem yaratıcı, hem de yokedici kudretini temsil ediyorlardı. Nebat sembolleri ise, tabiat

sinesinden hayat fışkıran enerjiyi tasvir ediyorlardı. Baal Gök tanrısı olduğundan ona mahsus tapınaklar çok defa dağlarda kuruluyorlardı.

Fenikeli'ler bir memlekette yeni bir ticaret müessesesi kurdukları zaman, ilk iş olarak oraya mahsus bir tapınak ve bir kurban yeri yapıyorlardı. Bu zamanlarda Baal artık bütün boylar, bütün siteler tarafından tapılan tek bir tanrıyı ifade etmiyordu. O, her boyun, her sitenin, hususî ve büyük tanrısı idi. Yağmur yağdıran, bereket ve bolluk veren, insanlara, hayvanlara rızk gönderen, boralar ve yıldırımlarla yıkıcı kudretini belirten, hastalıkları, salgınları, ölümü gönderen Baal idi. Fakat bu Baal her boy, her site nazarında kendilerinin Baal'i idi. Baal'in yanında bir de Baalit bulunuyordu.

Resim 62 — Betşan'da Astarte mabedinde bulunan bir vazo.

Baal'ler arasında Sidon ile Tir Baal'lerinin özel önemleri vardı. Bunlar Fenike siteleri birliğine merkez oldukları zamanlarda buraların tanrıları da daha umumî ve daha büyük telâkki ediliyorlardı.

Son devirlere dair efsaneler Biblos ile Berit şehirlerinin kruulmasını bir Baal'e isnat etmektedir. Beor dağının ve Lübnan'ın da birer Baal'i vardı. Karmel dağı üzerinde de mahallın Baal'ine nezirler takdim ediliyordu.

Fenikeli'lerin El-Amarna mektuplariyle heykeller, kabartmalar ve Mısır istellerinde adlarını öğrendiğimiz daha birçok tanrıları vardır (Res. 62). Dagon, Reşef, Astarte, Anat adlarını Ras-Şamra manzumelerinde de görüyoruz. Bu tanrılardan her biri bir sitenin koruyucu tanrısı idi. Bunları birbirlerinden ayırt eden vasıflarda Mısır ve Babil tesirleri açıkça belirmektedir. Bununla beraber bu tanrıları bir tipte birleştirmek meylinin de erkenden

başlamış olduğu anlaşılıyor. Astarte, Anat ve Aşerat tanrıçalarının Kenanlı'larla Asyanik'lerin büyük tanrıça veya çıplak tanrıçalarının halefi bir kadın tanrı tipinde birleştirildikleri görülüyor. Reşef, Dagon, Hadad tanrılarına da yüce Baal rolü veriliyor ve onunla bir gösteriliyor. Nihayet Baal - Hadad da El ile birleşiyor, kaynaşıyor. Böyle olduğuna göre, Philon'un Fenike tanrılarını birleştiren ifadesine, Kenanlı'ların bu eski meyillerinin bir sonucu gözüyle bakabiliriz.

Kartacalı'ların Baal - Ammon tanrısı, bir güneş ilâhı idi. Diğer Baal'ler gibi bu da başı şualarla çevrili olarak tavsir ediliyordu. Buna vakfedilen anıtlar üzerinde koç tasvirleri bulunmaktadır. Bu koç diğer yerdeki boğa sombolünün ifade ettiği aynı manaya delâlet ediyordu. Nasıl ki Baal - Berith yerine El - Berith de denildiğini biliyoruz.

Ele geçen belgelerde Baal'a bir çok vasıflar isnat edilmiş olduğu görülmektedir. Bunlar arasında bir karakter veya özel bir rol ifade edenler de vardır. Meselâ Baal - Almarif şifa tanrısı, Baal - Merkod da dans tanrısıdır. Kendisine dans edilmek suretiyle ibadet edilmesi ona bu adın verilmesine sebep olmuştur.

Fenike tarihinin son devrinde Tir sitesi birlik merkezi olduğundan bu sitenin Baal'i olan Melkart [79], başka site tanrılarına nisbetle daha büyük sayılmış ve genelleşmiştir. Fenike gemicileri ve tacirleri Melkart tanrısına mahsus âyin ve ibadetleri, en uzak sömürgelere kadar yaymışlardır. Melkart ilk bahar güneş tanrısıdır. Yunan tarihçileri bu tanrıya Herakles adını vermektedirler.

Fenike metinlerinde Melek adı, diğer tanrı veya insan adlariyle mürekkep olarak görülmektedir [80]. Melek, güneşin yakan, kavuran hararetini temsil etmektedir. Çocuklar, özel törenlerle bunun adına kurban edilirdi.

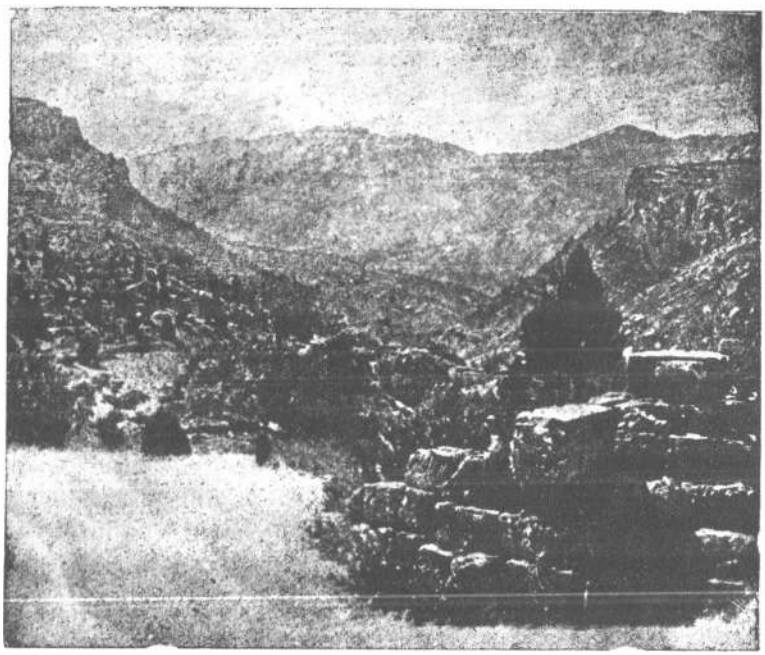
Toprakla ilgili tanrılar

Ön Asya'nın eski kavimlerini pek çok ilgilendiren tabiatın ölümü ve yeniden canlanması meselesinin, Fenike'lileri de çok yakından ilgilendirmiş olduğu Ras - Şamra metinlerinden anlaşılmaktadır.

[79] Melkart, şehir kıralı anlamına gelmektedir.

[80] Tel-Amarna mektuplarında Filistin'lere (Pulestiyulara) ait Abimi-

Tabiatın bu olayını, yani son baharda başlayarak bütün kış süren bu ölüm devrinden sonra ilk baharla beraber başlayan canlanmayı tanrıların dramatik maceralariyle izah eden bir efsane Fenikeli'ler arasında da yaşıyordu. Ras - Şamra manzumeleri, Biblos'taki Adonis ve bütün Kenan ilindeki Temmuz kültlerine hâkim olan inanışın başka yerlerde görülemeyen vazıh terimlerle iptidaî şeklini belirten açık bir örneğini yaşatmaktadır.

Resim 63 — Adonis vadisinin Afaka harabelerinin görünüşü.

Ras-Şamra kazılarından önce Adonis sırlarına ancak Panyasis, Teokrit (Theocritos), Bion, Ovid (Ovidus) gibi sonraki

liki ve İllimiliku ve Milkili gibi birtakım mürekkeb adlar vardır. İki lâfızdan mürekkeb olan bu adlardaki Milik sözü melik manâsını ifade eden bir lâkabdır. Fakat Babillilerin Sippar tapınağını Malik tanrısına tahsis ettikleri zamandan itibaren Melek güneş tanrısı telâkki edilmiştir.

zamanların şairlerinde [81] Lucien, Pausanias rivayetlerinde ve daha geniş bir şekilde hıristiyanlık savuncuları Euseb ve Jerome'ın eserlerinde temas edilmişti. Fakat bütün bu kaynaklarda Fenike mitolojisi, Yunan rumuzlariyle büsbütün müphemleştirilmiş, karartırılmıştı. Bunlardan çıkarılabilen efsane şöyledir: Bir ağaç tanrıçanın (La Myrrhe) meyvesi olan Adonis'i Afrodit (Aphrodite) ağacından koparark yeraltı ölüm tanrıçası Persefon (Persephone)'a veriyor. Yeraltı tanrısı elde ettiği Adonis'i bir daha yer yüzüne çıkmağa bırakmıyor, bunun üzerine Afrodit, Hades'e iniyor. Zeus'u bularak yalvarıyor. Zeus, Adonis'in altı ay yer altında, altı ay da Afrodit'in yanında kalmasına karar veriyor. Afrodit, Adonis'i kendine sevgili ediniyor. Fakat, gene Adonis avlanırken bir yaban domuzu kendisini parçalıyarak öldürüyor. Afrodit, rahibelerinin yardımıyle ağlaya sızlaya Adonis'i toprağa gömüyor. Buradan, fışkıracak bitkilerle tekrar doğacaktır.

Her yıl Kenan ilinde ve hele Adonis ırmağı sayılan Nehr-ül-İbrahim'e yakın olan Biblos da Adonis'in çektiği cefaları anmak için, Greklerin Adonis dedikleri cenaze törenleri yapılıyordu. Biçme zamanında (haziran ayında) Biblos'dan yürüyen tören alayı, Afaka mağarasına doğru ilerleyerek ırmağın kaynağına çıkar [82], Adonis'in parçalanmış, bir tasvirini buraya kordu (Res. 63). Biblos tanrıçası Baalit (Astarte, Hathor, Aphrodite) rahibeleri fülüt çalarak, deyiş söyliyerek, dans ederek Adonis'in bu parçalanmış cesedini şehir tapınağına götürür, oraya gömer cenaze töreninin ertesi günü halkın önünde Adonis'in ilkbaharda yeniden dirileceği ilân edilirdi. Bütün site halkının matem törenine katılmaları mecburi idi. Saçlarını feda etmeğe kıyamıyan kadınlar kefaret olarak yabancı erkeklerle yasasız çiftleşir, kazançlarını tapınağa verirlerdi.

İlkbaharda yağmur sularının sürüklediği Lübnan'ın kırmızı topraklariyle Adonis ırmağı kırmızı renk alırdı. Halk, bu rengin, yaban domuzunun parçaladığı Adonis'in kanının ırmağa karışmasından ileri geldiğine inanırlardı. Hatta, ilk-

[81] J. G. Frazer, Adonis, p. 6-7.

[82] Afaka (Aphaca) yakınlarında, bir yaban domuzunun Adonis'e hücumunu tasvir eden bir kır kabartması bulunduğu G. Contenau tarafından haber verilmektedir. (G. Contenau, Civilistion Phén. s. 107).

baharda ilk açan çiçeklerden kırmızı şekayiklere de bu rengi veren Adonis'in kanı olduğu sanılırdı.

Bu inanışla ilgili olarak bir de Adonis bahçeleri töreni yapılırdı. Herkesin katıldığı bu tören, bitkilerin filizlenmesi, kaynakların coşması için yapılırdı. Adonis bahçeleri denilen leğen şeklinde çamurdan yapılmış öbeklere rezene ve marul gibi ilkbahar güneşi altında erkenden filizlenen bitki tohumları atılırdı. Az zaman sonra fışkırmış ve oldukça gelişmiş olan bu bitkiler, Adonis'in küçük heykelleriyle beraber, özel törenlerle denize veya ırmağa atılırlardı. Bu suretle tanrı Adonis ile tohumların, suların yeniden canlanmalarını şevklendirecek, fışkırtacak bir sihir yapılmış oluyordu [83].

Adonis'e, Antakya ve Mısır İskenderiye'sinde de tapılır, adına törenler yapılırdı. Teokrit'in anlattığına göre [84] bu bayramlar üç gün sürüyordu. İlk günde birleşmeleriyle toprağa mahsul vermek yetenekliği saçan Adonis ile Afrodit'in heykelleri, iki yatak üzerine yatırılır, etrafları çiçeklerle süslenir, önlerindeki masalara meyveler, yemekler, içkiler konulurdu. Sonra bunlar topluca yenilir içilirdi. İkinci gün saçları dağınık çıplak kadınlar, genç Adonis'in heykelini alarak cenaze alayı ile götürür, denize atarlardı. Üçüncü gün Adonis yeniden dirilir, onun canlanmasiyle genel elemler sona erer, herkesde sevinç, neşe yeniden başlardı.

Adonis-Afrodit efsanesiyle, Sinear'ın Dummuzi-İştar macerası birbirlerine pek ziyade benzerler. İştar âşık olduğu Dummuzi'yi yer altından kurtararak yer yüzünde üreme ve türemeyi kurtarmış olduğu gibi, Adonis'in yer yüzüne çıkması da aynı sonucu vermiştir. Adonis efsanesinin bir bakımdan Mısırın Osiris efsanesine de benzerliği vardır. Biblos'un Adonis bahçelerine karşı, Mısır'ın da Osiris bahçeleri vardır.

Adonis'lerin manası

Adonis adı efsanelerde olduğu gibi Fenike sitelerinde, İskenderiye ve Antakya'da yapılan törenlerde de türlü anlamlar sembolü olarak kullanılmıştır. Teokrit ve Ovid'in remizlere bürünen şol-

[83] Rochette, Les jardins d'Adonis, ap. R A. VIII (1851).

[84] Idylle, XV. G. Glotz, Les Fétes d'Adonis sous Ptolémée II. ap. Revue des Étude grecques, 1920, s. 169-222.

yast'larında (Scholiastes), hiristiyanlık müdafileri Öseb (Eusebe) ve Jerome'un yazılarında Adonis, sürülen toprağın saban izleri altında beliren tohum sembolü olarak görülmektedir. Adonis bu kaynaklarda, toplanan meyveleri, olgun hale gelerek derlenen ürünleri temsil etmektedir. Meyvelerin toplanması, ekinlerin derlenmesi, geçici bir ölümdür. Çünkü ilkbaharla beraber bütün bunlar dallarında veya tarlalarında yeniden filiz sürecek, fışkıracak, yani yeniden canlanacaklardır.

Çağdaş bilginlerden Baudissin'e göre Adonis, "yazın ölen ilkbahar bitmesini„ temsil etmektedir. G. Frazer'in görüşüne göre de Adonis buğdayın, insanlar tarafından şiddetli tahribini temsil etmektedir. İnsanlar buğdayı tarlada biçmek, havada döğmek, değirmende öğütmek suretiyle bu tahripleri yapmaktadır[85]. Diğer taraftan Adonis'in cesedini denize veya ırmağa atmak da tabiatın matemini Adonis'e ağlayan göğün gözyaşlarını kışkırtmak demektir. Çünkü neşvünema için gerekli olan yağmuru veya ırmakların feyezanını yaratan göğün göz yaşlarıdır[86].

Adonis, Tammuz ve Eşmun

Adonis'den anlaşılan bu anlamlardan, ancak biri milâttan pek az önceki zamana, çoğu da milâttan sonraya ait anıtlarla metinlere dayanmaktadır. Başlangıçta Fenike'de Adonis'in bu derece basit bir realizme komşu olmasında haklı olarak durumsanılabilir. Bu bakımdan Fenikeli'lerin Adonis hakkındaki telâkkilerinde Sumer ve Mısır mitlerinin tesiri olduğunu kabul etmek zaruri görünmektedir.

Kenanlı'lara ait metinlerden hiç birinde Adonis adlı bir tanrıdan bahsedilmemektedir. Adonis terimi, genç tanrının cenaze töreninde söylenilen (adon-j=tanrım) sözünün Grekçedeki transkripsiyonu ve bir lakab olarak görülmektedir. İbranilerde[87] doğu Kenanlı'larda ve Âramilerde bu genç tanrı

[85] Textes reunis ap. J. G. Frazer, Trad p. 184-185.

[86] Mısır mitolojisinde Osiris'e ağlayan İsis'in gözyaşlarının bir damlası, Nil'in kabarmasına sebep gösterilmektedir (Le Nil. p. 103, ve A. Moret, La mise á mort du Dieu en Egypte, Paris, 1931 p. 31. No: I).

[87] Tevrat sifirlerinde Hezkiyal (Ezechiel VIII,14) Kudüs'lü kadınların mâbedin kapısında tanrı Tammuz için ağladıklarını söylemektedir.

Tammuz adıyle anılmakta idi. Kültü Suriye ve Filistin'e yayılmıştı [88].

Peygamber Zekeriya (Zaccharie XII, 10 - 12 de) Méne Hadad mateminden bahsederken Mecedda (Megiddo')da biricik çocuk için nasıl gözyaşı dökülüyorsa, onun için de böyle ağlanıp sızlandığını haber vermektedir. Buna göre Hadad, Ras-Şamra metinlerinde bitkiyi arttıran suların genç tanrısı oğlu Aleyin için ağladığı haber verilen Baal olmak gerektir.

Fenikeli'lerce "Adon - J„ lakabı verilen genç tanrı Eşmun idi. Buna Sidon (Sayda) da, Biblos'da, Kıbrıs adasındaki Paphos (Kukliya köyü yerinde)da tapılıyordu Milâdi yedinci yüz yıl müelliflerinden Damascius da"Adonis ne Mısırlı ne de Yunanlıdır. Adonis Fenikelidir. Sadikos'un oğlu Eşmun (Eschmun) adını taşımaktadır. „ diyerek Kenanca yazıtları teyit etmektedir [89].

Sonraki devirde Eşmun kelimesi "hayat ateşi„ anlamına gelen Esch'den çıkarılmıştır; Yunanlılarca buna Asklepios (Aesculapus) denilmiştir. Fenike'deki Likos (Lycos) ve Adonis ırmaklarına da aynı ad verilmiştir. Eşmun-Asklepios kültü, sekizinci yüzyıldan itibaren büyük bir gelişme ve yayılma göstermiştir. İskender'in zaferlerinden sonra Adonis bunun yerine geçmiştir (Res. 64).

Çift Adonis: Môt ve Aleyin

Ras-Şamra yazıtları, Fenike'lilerin eski mitlerini onüçüncü yüzyılda halâ oynamakta olduğu rolü ile, önümüze yaymaktadır. Bunlardan anlaşıldına göre eski devirlerde Fenikeliler iki toprak tanrısı ayırt ediyorlardı : 1 — El'in oğlu Môt. Tohumları olduran bu ruh hasad tanrısı idi. 2 — Hadad'ın oğlu Aleyin sular tanrısı idi. Aleyin'in yağmurları toprağın bitirme kudretini arttırıyordu. Bu gösteriyorki sonraları Adonis (Eşmun) in tohumlar ruhu ile sular ruhu rollerini kendinde toplamış olması, bu eski kanaatın şekli değişmiş bir süresidir. Bu ikilik Fenike ikliminin iki ayrı mevsimi ile yorumlanabilir : Aralık'tan mart'a kadar süren

[88] Origéne, Jerôme ve İskenderiye'li Eyrille gibi eski hiristiyan müdafileri Tammuz ile Adonis'i ayni bir tanrı olarak tanıyorlardı (Adonos No. 2) Sh. Vellay, Le culte et les fétes d'Adonis - Tammuz, Ap. Musée Guimet).

[89] Vita İsidori, 302

dört kış ayı, yağmur mevsimidir. Bu mevsimde hüküm süren Aleyin, tanrılarla insanları beslemek için, bulutlarını, rüzgârlarını, kovasını, yağmurlarını faaliyete geçirir. Temmuz, Ağostos aylarında sular tükenir, kuraklık hüküm sürer. Bu zaman da güneşin oğlu Môt'un hüküm sürdüğü devirdir. Môt, kızgın güneşin ateşile tohumları, üzümleri bitirir, oldurur. Bu olgunluk da biçme ve bağ bozumu ile yani ölümle nihayetlenir. Demekki tabiî yılın birbirlerine müsavi olmayan iki devrinden birinde Aleyin, diğerinde Môt hüküm sürmektedir. Bunlardan birinin ölmesiyle diğerinin devri başlar.

Môt ile Aleyin'in öldürülmeleri

Ras - Şamra manzumelerinin orijinal bir tarafı da gerçek tarım karakterini muhafaza eden iki tanrının öldürülmelerini henüz uslûblanmamış tabirlerle anlatmasıdır. Môt manzumesinde tasvir edilen bu tören, en eski Fenikelilerin son başakta bulunduğu sanılan tohum ruhunu öldürmek için uyguladıkları âyinin aynıdır [90]. Manzume bunu şöyle anlatıyor: "Biblos'un Anat tanrıçası (klâsik devrin Hathor-Astarte'si) tanrı oğlu Môt'u kovalar, ve yakalayarak bir bıçak-

Resim 64 — Tir sikkesi üzerinde şehrin tanrısı.

[90] Eski şark metinlerinden hiç birinde tohumlar ruhunun kurban edilişine dair bir tasvir yoktur. Bu metinlerde bu husus ancak Osiris, Dummuzi, Adonis gibi bir insan - tanrının ölümü ile tavsir edilmiştir. Manhard, ve J. G. Frazer gibi din tarihi bilginlerinin ilk tarım âyininin nerede ve ne suretle başlamış olduğu hakkında henüz medenileşmemiş yerlerdeki araştırmaları sonuçlariyle, eski müelliflerden Plutarque, Lucien, Apulée taraflarından verilmiş olan bilgiler birleştirilince, bu âyinin ilk Mısırlılarda (A, Moret, La mises à mort du dieu en Egypte. Paris, 1931), Sumerlerde ve Kenanlı'larda mevcut olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır. Tanrılaştırılmış tohumun bu bilgilere göre öldürülmesi dramı, yani son başak ayini şöyle oluyordu: Hasad zamanında tohum ruhu son başağın içinde gizlendiğine inanıldığından, başak orakla biçilir, döğenle dövülerek daneler çıkarılır, değirmende öğüdülür, ufalmış daneler küllerle beraber toprağa gömülürdü. Böylelikle hem toprağa bitirme kuvveti veya bitirme ruhu geri verilmiş, hem de toprak ihtiyarlık kılığından kurtarılmış yani gençleştirilmiş oluyordu (Dussaud, Le Mythe de Baal et d'Aliyan d'aprés des document nouveaux. Ap. R. H. R. 1935, I. p, 5.65).

la onu keser. Kalburla onu eler, ateşte onu kavurur, değirmende onu öğütür. Etini kurtlar kuşlar yesin diye tarlaya saçar„ [91].

Resim 65 — Eşmun mabedinde bulunan Terrakat'lardan.

Irmak sularının çekilmesi, kaynakların kuruması gibi olaylar, sular ruhu Aleyin'in ölümünü belirtiyordu. Yazın sular çekilmeğe başladığı zaman Ailinos denilen bir yuğ töreni yapılır, deyişler söylenir, ağlanılır, sızlanılırdı [92]. Irmakları kabartmak, yağmur bulutlarını toplamak için, yağmur duasına çıkılır, ırmağa, denize okunmuş heykeller atılırdı. Bu suretle kuraklığı giderecek büyü yapılmış, yağmurları yağdıracak ruh uyandırılmış olurdu.

Son başak töreni ile yağmur yağdırmak için yapılan şehir töreni arasında bir bağlılık görünmektedir. Lidya'da ve Suriye'de üzerlerine bu türlü tören sahneleri kazılmış silindirler bulunmuştur [93].

Fenike efsanesinin özelliği

Fenike'liler, bu tabiî kuvvetlerde, yani güneş ile suda, yaz ile kışda ayrı ayrı tanrıların tecellilerini görüyorlardı. Halbuki Mezopotamya'lılarla Mısırlı'lar bunun tersine olarak bunları tek bir kuvvette birleştiriyorlardı. Mezopotamya'lılar bunları Apsu sularından çıkan Dummuzi'ye, Mısırlı'lar ise Num'dan zahur eden Osiris - Nil ile gelen feyezana bağlıyorlardı. Nil ve Fırat - Dicle; yağmur olmadan da vadilerini bereketlendirmeğe yetiyorlardı.

[91] A. Moret, Rituels agraires de l'ancien orient, à la lumiére des nouveaux textes de Ras - Shamra, ap. Mélenges Capart (1935).

[92] Dussaud, Aleyin adını yuğ töreni (ağlama töreni) anlamını ifade eden «ailinos» sözüyle ilgili görerek, bu tanrı adının «kendisine ağlanılan» manasına geldiğini iddia etmektedir.

[93] R. Dussaud, La Lydie aux hautes époques (1930) P. 46.

Ras-Şamra metinleri Ön Asya'da şayi olan bu kanunun Fenike'de uğradığı değişikliği pek güzel açıklamaktadırlar. Bu metinler bize, sanat ve yazı gibi dinin de Fenike'de inanılmıyacak derecede bir orijinalite kazanmış olduğunu ispat etmektedir.

Fakat, Fenike metinlerinde toprak törenleriyle ilgili olması gereken esaslı bir nokta, yani bunların ahlâkî sonucu ve insan mukadderatına uygulanışı izah edilmemektedir. Môt ile Aleyin'in bu ihtirasları, tekrar dirilişleri, sırra nufuz eden müminler için bir ilham örneği olabiliyorlar mı idi? Metinlerde bunu kabul ettirmiyecek kayıtlar da yoktur. Her halde tören sırlarına nüfuz edenlerin Adonis bayramı merasimini yaparken, insanların da öldükten sonra tekrar hayat kazanacakları ümidine düşeceklerini tabiî görebiliriz[94]. Sonraki devirlerde Fenike'lilerin insanda cesetten ayrı bir varlık olduğuna inandıklarını gösteren belirtiler de bunu teyit etmektedir.

Tapınaklar Naturalizm'e olan temayülleri dolayısiyle Fenikeli'lerin ibadet törenleri pek sade idi. İbadetler, kıyı boyunca uzayan dağın yüksek tepelerinde kurulan tapınaklarda yapılıyordu. Arad sitesinin tapınağı Baetose'de tepesinde, Biblos sitesinin Afaka'da, Sidon sitesinin Eşmun tapınağı (Res. 65) bir tepe yamacı olan Asklepios üzerinde bulunuyordu. Tapınakların üstü açık mukaddes birer avluları vardı. Ortada tanrının bir tasviri bulunuyordu. Bu tasvir ya üzeri açık bir Bethyle veya (Amrit'de olduğu gibi) önünde kurbanlarla adaklara mahsus olan küçük bir sunak (naos) da dururdu (Res.66). Bunlardan başka tapınakda taharet için bir küçük havuz ile bir de küçük koruluk bulunuyordu. Bazan tek bir ağacın veya ağaç kütüğünün hatta aşera denilen bir kazık bu koruluk yerini tuttuğu oluyordu. Fenikeli'lerin fezalar güneşi El ve Baal için kurulan tapınakların dekoru bu kadar sade idi.

[94] Sumer-Akkad metinleri gibi Ras-Şamra metinlerinde de ölen insanların yeniden dirilecekleri ümidinin beslenildiğini gösteren kayıtlar yoktur. Bunlar, bu ilâhi sırrı faş etmeğe yanaşmamışlardır. Halbuki Mısır metinleri, Osiris'in gerçek ölümünü bir yeniden dirilmenin takip edeceğini, dindar ve doğru insanların da bu âkibette birer Osiris olacaklarını açıkça ifade etmişlerdir.

Sitelerde koruyucu tanrılar için aynı modelde ayrıca tapınaklar vardı [95]. Bu tapınaklarda site tanrısının ayakta ve taht üzerinde veyahut bir arslan üzerinde ayakta veya oturmuş olarak bir heykeli bulunuyordu. Bu tanrılar çok kere Mısır veya Mezopotamya veyahut Hatti tanrılarınınki gibi bir kostüm giymiş ve onlara benzeyen bir durum almış olurdu: Reşef, tıpkı bir Teşup gibi elinde mızrak olarak veya Hadad boğasını sürükler bir durumda tasvir edilirdi. Baal'in başında Amon koçu boynuzları bulunuyordu. Astarte başında inek boynuzu ve Hator 'un çalgısını (Naos-sistre) taşıyordu. Bolluk tanrıçası ise elinde bir güvercin olarak çıplak veya nikabını kaldırmış bir durumda tasvir ediliyordu.

Tapınakta bulunan tahtlar, sunaklar, naoslar hep Mısır dekoruna göre süsleniyorlardı [96].

Resim 66 — Bir Sunak (Naos)

Adaklar - kurbanlar

Fenike'lilerin tanrılarla olan münasebetleri, işçilerle patronlar, halk ile hükümdar, efendi ile uşak arasındaki münasebete benzemektedir. İbadetler, adaklar, onların şiddetlerinden korunmak, sevgilerini kazanmak için yapılmaktadır. Kartaca ve Marsilya'da bulunan, IV. ve III. yüzyıllarda Fenike tapınaklarında uygulanan adak tarifeleri, bu hususta bizi hayli aydınlatmaktadır. Bu tarifelerden anlaşıldığına göre, adak ve kurbanlar bir takım katagorilere ayrılıyorlardı:

Kefaret adakları, ibadette kusur işlenildiği veya Baal'e karşı bir günah irtikâp edildiği zaman, verilen kurbanlardı. Bunun yanında bir de sırf tanrıların sevgilerini, lutuflarını kazanmak maksadiyle yapılan adaklar vardı. Bunlar tanrı adına tapınağa hayvan, veya yiyecek takdimi suretiyle yapılırdı.

[95] G. Contenau, Civilisation, Phen. P. 85. Maspero, H. II. p. 173
[96] » » » » P. 65, 103, 127, 178,1 81-185

En önemli adaklar, kurban edildikten sonra ateşten geçirilen kurbanlardı. Bu usul olağanüstü kurbanlarla insan kurbanları hakkında uygulanırdı.

En kıymetli kurban adakları yukarıdan aşağıya öküz, dana, geyik, koç, teke, koyun, keçi, kuzu, oğlak, karaca, kuşlar gibi hayvanlarla hububat, süt, zeytin yağı gibi şeylerdi. Tarifelerde adaklardan tapınak rahiplerine ayrılacak hisse ile kurban takdim eden adama ayrılacak hisseler, tayin ve tesbit edilmektedir. Bu gösteriyor ki Fenike'liler, adak sahibi ile rahibin kurbanı tanrı ile ortakça yedikleri kanaatini besliyorlardı [97].

Çok eski zamanlardan kalan insan kurban etmek âdeti Fenike'lilerde geri devirlere kadar sürmüştür. Kenan diyarının her tarafında görülen bu barbarlık mülkün sahibi olan Baal' dan bir yer satın alabilmek için ona tesis adağı olarak bir kurban vermek gerekli olduğu yolundaki inanışın bir neticesi idi. Bunun için ilk doğanlar kurban edilerek ateşte yakılırlardı. Geri devirlerde Fenike'lilerde görülen kuraklık, kıtlık veya savaş tehlikesi gibi genel felâketleri önlemek için asil ailelerin çocuklarını ateşe atmak suretiyle kurban etmek âdeti bundan kalmıştır [93].

Fenike tarihi bu gibi yanan kurbanlar misaliyle doludur. Diodor (Diodorus Siculus XX, 14) Sicilya'da bir hezimetten sonra Fenike'lilerin 200 çocuk kurban ettiklerini haber vermektedir. Justin de Kartaca tanrısı Baal-Ammon'a insanların kurban edildiklerini kaydeder. Sidon ve Kartaca'da meydana çıkarılan çocuk kemikleriyle dolu küp mezarlar da Justin'i teyit etmektedir.

Sihir ve Afsun Fenikeli'ler sihir ve afsunlara çok inanıyorlardı. Fenikeli'lerin birçok din telâkkileri gibi bunu da Mısır ve Mezopotamya'dan almış oldukları sanılmaktadır. Büyük Fenike şehirlerinde (Metropol) veya Fenike limanlarından eski dünya ticaret pazarlarına yayılan eşyalar arasında Mısır veya Kenan ili sitilinde muska ve tılsımların bolluğu hakkındaki kayıtlar, sihri dinin bunlar arasında ne kadar kökleşmiş olduğunu göstermektedir.

[97] R. Dussaud, Origines Cananéennes du sacrifice İsraelite, p. 71 et 322.

[98] G. Contenau, Civ. Phén. p. 137-140. Dussaud. I c. p. 163.

Halk Enbiyası İbranilerin, sürü sürü enbiya (Nebiim) yetiştirdikleri bu zamanlarda Fenike sitelerinde de aristokrat rahipler karşısında, halk içinde kayıptan haber veren, türlü kerametler gösteren, şifa tanrısı Eşmun-Asklepios'un ilhamiyle hastalara şifa, dertlilere deva saçan birçok ermişler dolaşıyorlardı.

Mezarlıklar Fenikeli'lerin ölüler hakkındaki telâkkileri Kenanlı'ların inanışlarına benzer. Bunlarda, insanda cesetten ayrı ruh denilen bir varlık bulunduğuna inanıyorlardı. Ölen bir insan mezarına gömülür, kendisine akrabaları tarafından yiyecek, içecek verilirse, ruhunun sükün bulacağına, bu yapılmadığı taktirde ruhun hortlak halinde yer yüzünde dolaşacağına inanılıyordu.

Fenike mezarları, çok kere tabiî bir mağara veya Biblos nekropolü gibi kayalarda oyulmuş ve ağızları taş kapaklarla örtülmüş çukurlar idi. Mezarlar, Sidon ve Kafer-ed-Carra da olduğu gibi ekmekçi fırını şeklinde yapılırdı[99]. Bazan da eski devirler mezarları gibi tabutsuz gömülen cesetlerin yanına, silâhlar, kap kacaklar, mücevherler ve Kenanlıların, Mısırlıların ve Asyanik'lerin mobilyalarını andıran, fakat daha sade olan ev eşyaları konuluyordu (Res. 67 ve 67 a).

Firavunlarla siyasî ve ticarî münasebette bulunan kırallar, Mısırlıların cenaze törenlerine, mezarlarına dair bir çok karışık dekorlar almışlardır. Biblos kırallarının, Mısır'da olduğu gibi yeraltı mezarlığı yaptırmış olduklarını biliyoruz. Burada Biblos krallarının cesetleri değilse de onların onikinci sülâle Firavunları tarafından gönderilen altın ve kıymetli taşları ihtiva eden hediyeleriyle beraber Mısır mezarlarına benzeyen, fakat içinde kadavra olmayan mezarları bulunmuştur. Firavun Ramses II (1298-1232) nin çağdaşı olan kıral Ahiram mezarının Mısırlılara mahsus dekorla çevrili yan cephesine, yuğcularla takdimeleri götüren alayın tasviri hâkedilmiştir.

Sidon'daki V. ve IV. yüzyıla ait prens mezarlarının eskileri kübik mermer tekneleri ve iki kanadlı kapaklariyle orijinal bir tip arzetmektedirler. Sonraki devirlere, İran hege-

[99] G. Contenau, Civ. Phén. p. 227.

monyası altında yaşayan kırallara ait mezarlar insana benzeyen mermer mumyalar şeklinde yapılmışlardır.

Kıral Tabnit, Mısır'lı bir general için yaptırttığı lahde (Sarcophage), hiyeroglifle onun adını kazdırmış, bunun altına da Fenike harfleriyle kendi adını hâkettirmiştir. Bu kıralın oğlu Eşmungar da yaptırdığı lahid üzerine Fenike harfleriyle

Resi 67 — Arad'da görülen Fenike mezarları

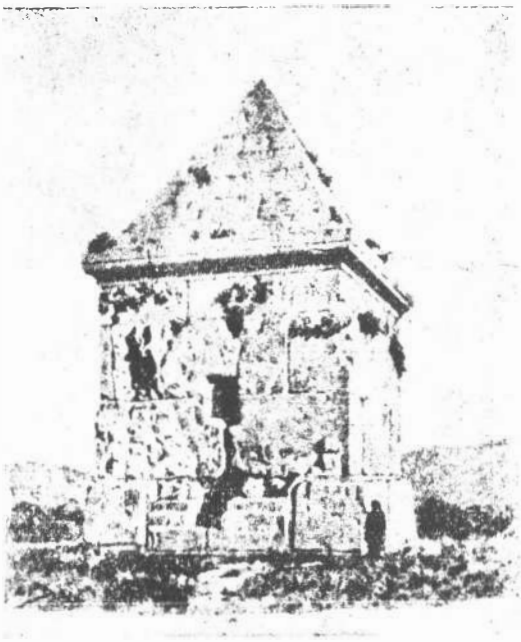
bir yazıt kazdırmıştır [100]. Bu hanedandan diğer kırallar da, İran devrinin ve hanedanlarının sonlarına doğru Yunan stil

[100] G. Contenau, Civ. Phén. p. 220 (Tabnit) 222 (Eşmunazar) p. 224.

ve dekoriyle, satrap ve İskender mezarı denilen ve birer sanat şaheseri olan kabartmaları yaptırtmışlardır. V inci yüzyıldan itibaren bazan kelebekler ve çiçek çelenkleri şeklinde Yunan motifleriyle süslenmiş kurşun tabutlara da rastlanılmaktadır [101].

Cenaze törenleri

Büyük Fenike şehirlerinde Kenan'lıların pek sade ve iptidaî olan geleneklerine Mısırlı'lardan alınmış bir takım âdetlerin de karışmış olduğu anlaşılmaktadır (Res. 68). Mısırlılardan alınan tören şekillerinden başka mumyalamak âdetinin de Fenike'ye sokulduğunu gösteren belirtiler vardır. Biblos'da bir mezarda mumyalamak için kullanılan bitum'lu maddeler elde edilmiştir. Sidonda da kıral Tabnit ile zevcesinin mumyaları bulunmuştur. Tevrat'a göre Yusuf da babası Yakub'un cesedini, Mısırlılar gibi mumyalamış ve aynı suretle gömmüştür [102].

Resim 67 a — Arad'da görülen Fenike mezarlarından bir başkası

Fenike'liler öldükten sonraki hayata inanmak meselesinde eski Samileri geçmiş değillerdi. Kıral Tabnit, yazıtında mezarına hakaret eden herkese lânetler etmekte, fakat yer yüzün-

[101] Manuel d'Archeologie oriental, t. III, p. 1491.

[102] Tevrat, Tekvin kitabı 50, 2 ve 26.

deki hayat ötesi için hiç bir ümit belirtmemektedir [103]. Bütün bunlar, Fenikelilerdeki cenaze törenlerinin ancak şekil bakımından Mısırlılara benzediğini, bunların ahret hayatına inanmak hususunda Mısırlılardan ayrıldıklarını göstermektedir. İranlıların hegemonyası devrinde yaşayan Biblos krallarından Yahavmilk, site tanrıçasından adaletli bir kral olduğu için kendisini uzun yıllar yaşatmasını, tanrılarla halkın sevgilerine mazhar etmesini niyaz etmekte, öteki dünyaya ait hiç bir istek belirtmemektedir.

Resim 68 — Ramses II'nin tabutu

3. Edebiyat

Fenike alfabesi Yazıyı icadeden Sumer'ler başta olmak üzere, Yakın Şarkın bütün eski kavimlerinin yazıları piktografik, yani eşyayı kendi şekli ile ifade etmek esasına dayanıyordu [104]. Bu tarz yazının en güzel misalini, fikirleri ve eşyayı resimleriyle gösteren Mısır hiyeroglifi idi.

Sumerlerin çivi yazılarının da başlangıçta piktografik olduğu anlaşılmaktadır. En eski Sumer tabletlerinde piktografik şekil pek güzel seçiliyor. Sonraları bu yazı gittikçe sadeleştirilerek çivi yazısı kılığına sokulmuştur.

Tarih devri başlarında Elam'da da eşyayı şekilleriyle göstermek üzere ayrı bir yazı şekli vardı. Fakat, Elam yazısı, Mezopotamya sisteminden farklı idi. Sonraları Sumer-Akkad çivi yazısı bütün Ön Asya'ya yayılarak Elam yazısını gölgede bırakmış ve nihayet unutturmuştur.

[103] Perrot et Chipiez, T. VI; Th. Reinach et Hamdy bey, Une nécropole royale à Sidon, (1892); G. Contenau, Mission archéologique à Sidon (1914), Syria 1 (1920) s. 16, 108, 198; Le Lasseur, (Mme Denyse), Mission archéologique à Tyr Syria 3 (1925) s. 1 ve 116 v. d.

[104] Yakın Şarkın birinci kitabında s. 393 v. d. da Sumer edebiyatı ve yazısı hakkında geniş bilgiler vardır.

Ege bölgesinde de ayrı bir yazı başlangıcını gösteren belgeler bulunmuştur. Girit'de Phaistos'da iki yüzünde harf işaretleri bulunan bir kil kurs elde edilmiştir. M. ö. ikinci binin ikinci yarısına ait olduğu sanılan bu kurs üzerindeki yazının hiyeroglif mahiyeti, açıkca seçilmektedir.

Ḫatti'lerin de özel bir hiyeroglifleri vardı. Kuzey Suriye'de üzerlerinde Ḫatti hiyeroglifi olan pek çok anıtlar bulunmuştur.

Ön Asya'da yayılan bütün bu yazılardan kesin olarak çözülenler yalnız Mısır hiyeroglifleriyle Sumer-Akkad'ların çivi yazılarıdır. Ötekiler henüz herkesce kabul edilecek surette çözülmüş değillerdir. Eşyayı kendine benzeyen veya hatırlatan bir şekil ile gösteren yazı sisteminde eşya gibi işaretlerin de pek çok çeşitli olacağı tabiidir. Gittikçe çoğalan işaretlerin hepsini kavramak imkânsızlığı, türleri göstermek suretiyle önlemek istenilmiş, tek bir işaretle birçok eşya ifade edilmek yolu tutulmuştur. Böyle bir usulün ne kadar az amelî bir sistem olduğu kolayca anlaşılabilir.

Bunun içindir ki çözülmüş olmalariyle beraber gerek hiyeroglif ve gerek çivi yazılı kitabelerdeki sözlere, bugün onları yaratanların telâffuzlarına göre ses verilip verilmediği hususu halâ şüpheli görünmektedir.

Yazı hususunda insanlık için en büyük terakki, söz mekanizmasına nüfuz etmek, kelimeleri teşkil eden sesleri ayrı ayrı belli işaretlerle ifade edecek bir usul bulmakla mümkün olabilirdi. İnsanlık için en faydalı büyük buluş bu olacaktı.

Halbuki eski kavimlerden hiç biri, ne Sumer-Akkad'lar ne Mısırlı'lar, ne Sami'ler, ne de Ḫatti'ler, figüratif işaretler, yerine fonetik işaretler koymağı düşünerek, daha sade ve daha kolay bir yazı bulmağı başaramamışlardı. Bugünkü yazıların kaynağı olan, çok amelî, yazılması kolay, çok sade fonetik alfabeyi bulmak şerefi Kenanlı'lara nasip olmuştur.

Hernekadar Mezopotamya'lılar kelimeleri teşkil eden hece anlamını kavrayabilmişlerse de ideografik (İdeographique) kıymetleri ve fikirleri işaretlerle ifade etmek esasını muhafaza ve bunlara hecelerden fazla değer vermek suretiyle bu ileri kavrayışlarını kendileri kösteklemişlerdi. Daha ileri giden Mısırlı'lar ise konsonları ayırt etmek merhalesine yükselmişlerdi.

Fakat ne Mezopotamya'nın çivi yazısında, ne Mısır'ın hiyeroglif ve hiyeratik'inde bu ilerlemeler, zorlukları yenecek kadar verimli olmamışlardı. Çünkü bu ilerlemelerle piktografik yazı kaldırılmış değildi. Basitleştirilen, sadeleştirilen yazılarla piktografik yazı şekilleri karışık olarak bulunuyor, basit işaretlerle hece işaretleri içinde ideogram yığınları yaşamakta devam ediyorlardı. Fonetik alfabeyi bulmak ve bütün dünyaya yaymak başarısı Kenanlı'larındır.

Tükenmez sonuçları bakımından herhangi bir kavim için değer biçilmez bir şeref olan, bu buluşun Fenikeli'lere isnadı Yunanlı'lar zamanındanberi gelenek olarak bugüne kadar gelmiş ve bütün dünya tarih kitaplarında yer almıştır. Bu geleneğin Herodotos'la başladığı sanılmaktadır.

Herodotos, fonetik alfabenin Yunanistana Fenike'li Kadmos tarafından sokulduğu yolunda bir menkıbe yazar.[105] Fakat, başka kaynaklarda aynı masal kahramanlığı Palaméde'e isnat edilmiş olduğundan, sonraki tarihçiler Kadmos'un Yunanistana 12 Fenike harfi soktuğu, Palamede'in de diğer harfleri icad ettiği yolunda bir formül bularak her iki rivayeti telif etmeğe çalışmışlardır.

Yunan'lılar, alfabe'nin icadı şerefini Fenikeli'lere vermekle beraber, bunun ne zaman ve ne suretle olduğu hakkında hiç bir şey yazmamışlardır. Bugün de bu hususta ancak tahminler yapılabilmektedir.

En kuvvetli görünen tahmine göre alfabenin M. ö. ikinci bin sonlarına (takriben 1250 tarihlerine) doğru bulunmuş olması gerekmektedir. Çünkü XIV ve XV. yüzyıllara ait olan El-Amarna mektupları arasında bulunan ve Fenike prensleri tarafından Amenofis'lere gönderilmiş olan mektuplar çivi yazısı ile yazılmıştırlar. Bu mektuplar, bu zamanlarda Fenike'lilerin henüz çivi yazısı işaretlerini kullandıklarını kesin olarak belirtmektedir.

Halbuki son zamanlarda Biblos'da keşfedilen ve Ramses II (1298-1232) ile çağdaş olan Ahiram'ın sandukası üzerinde Fenike alfabesiyle iki satır yazı görülmüştür. Demekki 1250 tarihlerine doğru Fenike alfabesi icadedilmiş bulunuyordu.

[105] Herodotos, V. 58.

Fenike alfabesi, hepsi konson olmak üzere 22 harften ibaret olup Fenike dilinin bütün seslerini ifade edebilmekte idi. Bu harfler arasında sedalı harf olmadığına göre, alfabe işaretlerini dil seslerine uygulamak suretiyle bir sistem kurulabilmiş olması önemli bir ilerlemeyi göstermektedir.

Çünkü bir kavim, yabancı bir millete ait alfabeyi alarak kendi diline uygulamak istediği zaman, bu alfabede kendi dilinin bütün seslerini olduğu gibi belirten her harfi bulamıyacağı gibi, o alfabedeki harflerden bir takımını da kendi dilindeki sesler bakımından lüzumsuz ve fazla bulabilir. Bu durumun yabancı harflerle millî sesleri ayarlamak gibi önemli bir ameliye yapmağı gerektireceği meydandadır.

Eski diller üzerinde çalışan bilginlerin belirttiklerine göre, Sami Asurlu'larla Babilli'ler Sumer alfabesini aldıkları zaman, bu alfabede kendi dillerindeki özel sesleri tamamiyle belirtecek harfler bulamamışlardır. Yunanlı'lar da Fenike alfabesini aldıkları zaman kendi dillerindeki sesleri iyice belirtmek maksadiyle sesli işaretler kullanmak zorunda kalmışlardır.

Fenike alfabesinin menşei meselesi

Fenike'lilerin bu harfleri nereden aldıkları meselesi hakkında bugüne kadar türlü nazariyeler ileri sürülmüştür. İleride dokunacağımız bu görüşlerden en kuvvetli görüneni Fenike'lilerin, bu harfleri Mısır hiyeroglifinden çıkarmış oldukları yolundaki nazariyedir.

Eski Mısır yazısının üç türlü olduğunu biliyoruz. Bunlardan biri büyük anıtlardaki yazıtlarda görüldüğü gibi, eşyayı şekillerine benzerliği çok olan işaretlerle belirten hiyeroglif yazıdır. İkincisi bu hiyeroglif şekillerin sadeleştirilmişi olan hiyeratik yazıdır. Üçüncüsü ise demotik denilen ve hiyeratik yazının daha çok basitleştirilmiş şekli olan başka bir yazıdır. Fenike'lilerin buldukları alfabeyi hiyeratik yazıdan çıkarmış oldukları kabul edilmektedir.

Hatta, Fenike harflerinin Mısır'ın bir taraftan onsekizinci sülâle devrinden (XV. yüzyıl ortaları) önceki, diğer taraftan da ondokuzuncu sülâle zamanındaki (takriben XIII. yüzyıl) hiyeratik yazı şekilleriyle olan benzerlikleri gözönüne

alınarak alfabenin icadı tarihini tesbit etmek isteyenler bile olmuştur. Champollion, Salvolini, Lenormant ve Van Drival gibi bilginler, Fenike alfabesinin Mısır yazısından neşet ettiği

Resim 69 — Harf yazısının menşeini Mısırın hieratik yazısından çıkaranlara göre alfabenin tekâmülü

nazariyesini türlü bakımdan incelemişlerdir (Res. 69).

De Rouge, 1859 da kitabeler akademesinde okuduğu muhtırada Fenike alfabesinin 22 harfinin Mısır'ın hiyeratik yazısının 22 işaretinden geldiğini ileri sürmüştür.

Halévy ise, Fenike harflerinin doğrudan doğruya hiye-

roglif işaretlerden çıkarılmış oldukları kanaatindedir [106]. Ancak kendisine göre, hiyeroglif işaretlerden yalnız 12, 13 işaret alınmış, diğer harfler, türlü çizgilerle teşkil edilmişlerdir.

Resim 70 — Harf yazısının kaynağını çivi yazısında bulanlara göre alfabenin tekâmülü

Fakat, Fenike harflerinin, Mısır'ın hiyeroglif şekillerini basitleştirmek suretiyle elde edilmiş olduğu iddiasını kolayca kabul edilir bir dava saymayan bazı bilginler, alfabenin menşeini Mezopotamya'nın çivi yazısında aramışlardır. Bu yolu tutanlar, tarihte kendilerine örnek olacak öncüler de bulmuşlardır (Res. 70). Peline'nin vaktiyle Fenike yazısının menşeini Mısır hiyeroglifinde değil, Asur çivi yazısında aramış olduğunu biliyoruz [107].

Fenike alfabesinin menşeini çivi yazısında arayan Deecke, çivi yazısı işaretleri yığını içinde Fenike harflerine menşe olabilecek 22 işaret bulmakta güçlük çekmemiştir[108], fakat bunları bir zamana ve

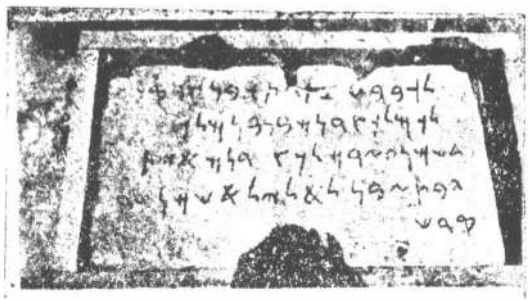
[106] Halévy, Mélanges d'épigraphie semitiques, p. 168.

[107] Peline, Histoire natur, p. 412.

[108] Deecke, Der Ursprung des altsemtischen Alphabets aus der neuassyrischen Keilschrift.

bir kavme ait işaretler arasından değil, Ön Asya'nın çivi yazısı kullanan türlü kavimlerinin muhtelif zamanlarda kullanmış oldukları şekiller yığını içinden seçmiş olduğundan, çivi yazı işaretleriyle Fenike harfleri arasında belirttiği yakınlık tabiatiyle kıymetini kaybetmiştir.

Meseleyi muğlak bırakan ve türlü nazariyelerin ileri sürülmesine yol açan şey, elimizde Fenike harfleriyle yazılı çok eski belgelerin bulunmamasıdır. E. de Rouge, Fenike alfabesinin Mısır'ın hiyeratik işaretlerinden çıkmış olduğu yolundaki nazariyesini ileri sürdüğü zaman, elde bulunan Fenike yazılı en eski metin Eşmunazar yazıtı idi (Res. 71).

Resim 71 — Eşmun tapınağının kitabesi

Halbuki bu yazıt ancak V inci yüzyıl başlangıçlarına çıkabiliyordu. Fakat, bu zamandan sonra daha eski devirlere ait Meşa steli bulunmuştur. Milâttan önce 850 tarihlerine doğru Filistin güneyindeki Moab'da yaşamış olan kıral Meşa'nın, bu steli 840 tarihlerinde yazdırmış olduğu tahmin edilmektedir [109].

Ahdi-Atik'in Kitab-ül-Mülük'ü ile bir zamanda kazılmış olan Meşa stelindeki yazı Fenike yazısına benzemekle beraber dil, Fenike lehçesinden farklı olan Moab dilidir. Fenike dili ile Fenike'liler tarafından yazılmış olan en eski yazıt 1876'da Kıbrıs'da bulunan ve Sidon kıralı Hiram II tarafından Lübnan Baal'ine adanmış olan bronz kupa üzerindeki kitabedir. Fakat bu iki yazıt, yani Meşa kitabesiyle Kıbrıs kitabesi arasında bir ayrılık olduğu ilk nazarda seçilebilmektedir (Res. 72).

Meşa yazısındaki bazı şekiller, İbranî yazısında görülen bazı değişimleri andırmaktadır. Halbuki Kıbrıs kupasındaki

[109] R. Dussaud, Les monuments palestiniens et Judaique Musée du Louvre, 1912.

Resim 72 — Fenike ve Kıbrıs yazılı bir kitabe

yazıt, tamamiyle Fenike lehçesi ve Fenike harfleriyle yazılmıştır. Bunlar gösteriyor ki daha bu zamanlarda, tek bir kaynaktan çıkan bu iki yazı arasında az çok bir ayrılık başlamış bulunuyordu. Bunların ayrıldıkları ana şekli bulabilmek için çok uzaklara değil, bir iki yüz yıl öncelere çıkmak kâfi idi. Fakat, henüz bu kadar eski zamanlara ait belgeler bulunmaması, bir takım nazariyeler sürülmesine yol açmış ve tartışmaların kesin bir sonuca varmasına engel olmuştur.

Hatta son otuz beş yıl içinde Ege bölgesindeki keşiflere dayanan A. J. Evans, Fenike alfabesinin menşeini Girit'de aramak istemiş, bunun Girit'ten gelen Filistin'ler tarafından

getirildiği iddiasında bulunmuştur [110]. Girit adasında bazıları birtakım çizgiler, bazıları da piktografik yazı işaretlerini ihtiva eden binlerce kil tabletler bulunmuştur. Pek eski olan bu tabletler, uzak devirlerde Ege bölgesinde birçok yazılar bulunduğunu göstermektedir [111]. Phaistos kursunun hiyeroglif yazısı da bunlar arasındadır. Kıbrıs'da da Miken devrine ait birçok silindirler üzerinde, Ege grubuna bağlanabilecek yazılar bulunduğu görülmüştür. Kıbrıs kitabelerine mahsus alfabenin, bu adanın prehelenik yazısından çıkarılmış olduğu kabul edilmektedir.

Bu buluşlara dayanan Evans, Filistin'ler onikinci yüzyılda Suriye kıyılarına geldikleri zaman Girit'ten getirdikleri Ege alfabesini Fenike'lilere tanıtmış, Suriye ve Filistine yaymış olduklarını iddia etmiştir.

Hiller von Gartringen tarafından 1896 tarihinde Thera adasında bulunan bazı arkaik yazıtların ilk Yunan alfabesinin, Fenike alfabesine tasavvur edildiğinden daha ziyade yakın oluduğunu meydana çıkarmış olması, müşterek menşein Ege işaretleri olduğu iddiasını teyit eder mahiyette görünmektedir.

Fakat nereden ve ne suretle çıktığı bugün bilinememekle beraber, Mısır sisteminin bir taklidi olduğu tahmin edilen Ege işaretlerinin ilk alfabeye menşe olabileceği kabul edilse bile, bunların Fenike yazısına menşe olduğunu gösteren ilmî hiç bir emare yoktur. Belki, son zamanlardaki arkeoloji keşifleri, Fenike yazısının Filistin'lerin gelmesinden önce mevcut olduğunu meydana çıkarmak suretiyle Evans'ın iddiasını temelinden yıkmıştır (Res. 73).

Yakın zamanlarda A. H. Gardiner tarafından Fenike alfabesinin kaynağını Sina yarım adasında arayan üçüncü bir nazariye ileri sürülmüştür [112]. Bu son nazariye, yirmi küsur yıldanberi Sina'da yapılan kazılarda meydana çıkan yazıtlara

[110] A. J. Evans, Scripta Minoa, 1909.

[111] Ege âleminde birçok yazıtlar bulunması, Yunan alfabesinin çokluğunu pek güzel izah etmektedir. Eski Yunan yazıtlarının çözülmesi, bir çok karışık meseleleri aydınlatmıştır. Anlaşıldığına göre eski Yunanlı'lar belli işaretleri kullanıldıkları yerlere göre, az çok farklı olarak istimal etmişlerdir.

[112] A. H. Gardiner, The egyptian origion of the semitic alphabet.

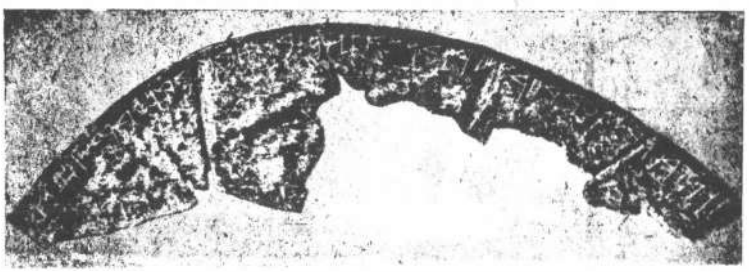
dayanmaktadır. İlk bakışta yarı çizgi yazısı yarı hiyeroglif işaretleri ihtiva ettiği görülen bu yazıtlarda bazı işaretler de Mısır hiyeroglifini andırmaktadırlar.

G. Gardiner, bunları akrofoni (Acrophonie) ile izah etmekte ve bu suretle bu yazıların çözülebileceğini ileri sürmektedir [113].

Demekki yukarıdanberi verilen bilgilerin belirttiği gibi, Biblos'taki Ahiram sandukasının (sarcophage) bulunduğu zamana kadar Fenike alfabesinin nereden çıktığını araştıran bilginler şu üç menşei göstermişledir :

1. Mısır hiyeroglifi veya çivi yazısı
2. Ege alfabesi
3, Sina alfabesi

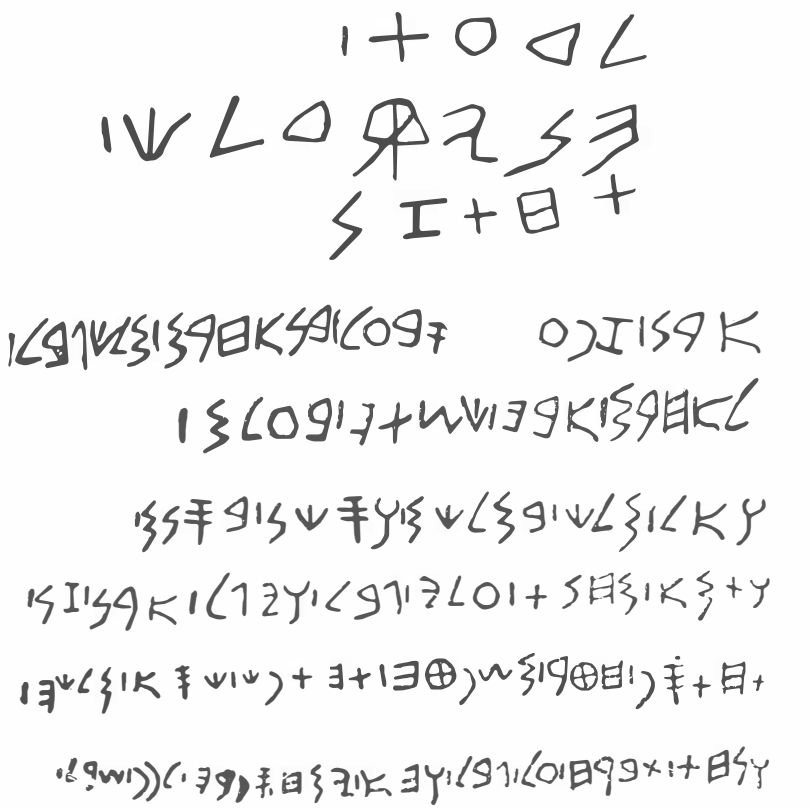
Fakat Ahiram sandukasının bulunması, bilginler için yeni bir ufuk açmış, bu üç nazariyeyi tartıştırabilmek imkânını vermiştir. Ahiram'ın Biblos'ta bulunan sandukası üzerinde ve kapak kenarlarında Fenike harfleriyle iki satır yazının bulunması

Resim 73 — En eski Fenike yazısını gösteren bir buluntu.

ve mezar içindeki eşyanın bu yazının tarihini belirtmeye yaraması, bu nazariyelerden bazılarını çürütmüştür.

[113] Bu izaha göre çatal ayaklı hayvan başı alef harfi olacaktır. Alef kelimesi, Sami dilde öküz demektir. Göz de (ع) ayin harfi olacaktır. Ayın (عين) Sami lehçede göz anlamına gelmektedir. Filhakika (Res. 69) da Sina alfabesi incelendiği takdirde a harfine tekabül eden işaretin öküzbaşı, ayın harfine tekabül eden işaretin de göz şekillerinde oldukları görülmektedir. Gardiner'in kanaatince Sami ve Yunani arkaik alfabenin bazı harfleriyle yakınlıkları görünen işaretler aynı tarzda izah edilmek suretiyle başlangıç olan harfler belirtilebilecek ve bu sayede Sina yazısının çözülmesi imkân dahiline girmiş olacaktır.

Resim 74 — Fenike harf yazısı ile yazılmış diğer bir kitabe

Mezarda bulunan eşyalar arasında Mısır'ın ondokuzuncu sülâle firavunlarından Ramses II tarafından Ahiram'a hediye edilmiş üzerleri kartuşlu vazolarla çok güzel bir fil dişi Ahiram'ın ne zaman yaşamış olduğunu tesbit etmektedir. Sandukanın aynı zamanda yapıldığını gösteren kayıt, sanduka üzerindeki Fenike alfabesiyle olan kitabenin de bu zamanda yazılmış olduğunda şüphe bırakmamaktadır [114].

1250 tarihlerinde Fenike harfleriyle yazılmış olan bu belge, daha o tarihlerde Fenike yazısının oldukça işlenmiş,

[114] Dussaud, Les inscriptions Phéniciennes du tombeau d'Ahiram. Syria 5 (1924) 4. 135 - 157

tekemmül etmiş bir alfabeye ait olduğunu belirtmektedir. Bu yazıt keşfedildikten sonra, Fenike alfabesinin menşeini Ege'ye bağlayan ve bunun XII. yüzyılda Filistin'ler tarafından Suriye'ye getirildiğini iddia eden Evans nazariyesi tabiatiyle kıymetten düşmüş ve çürümüştür.

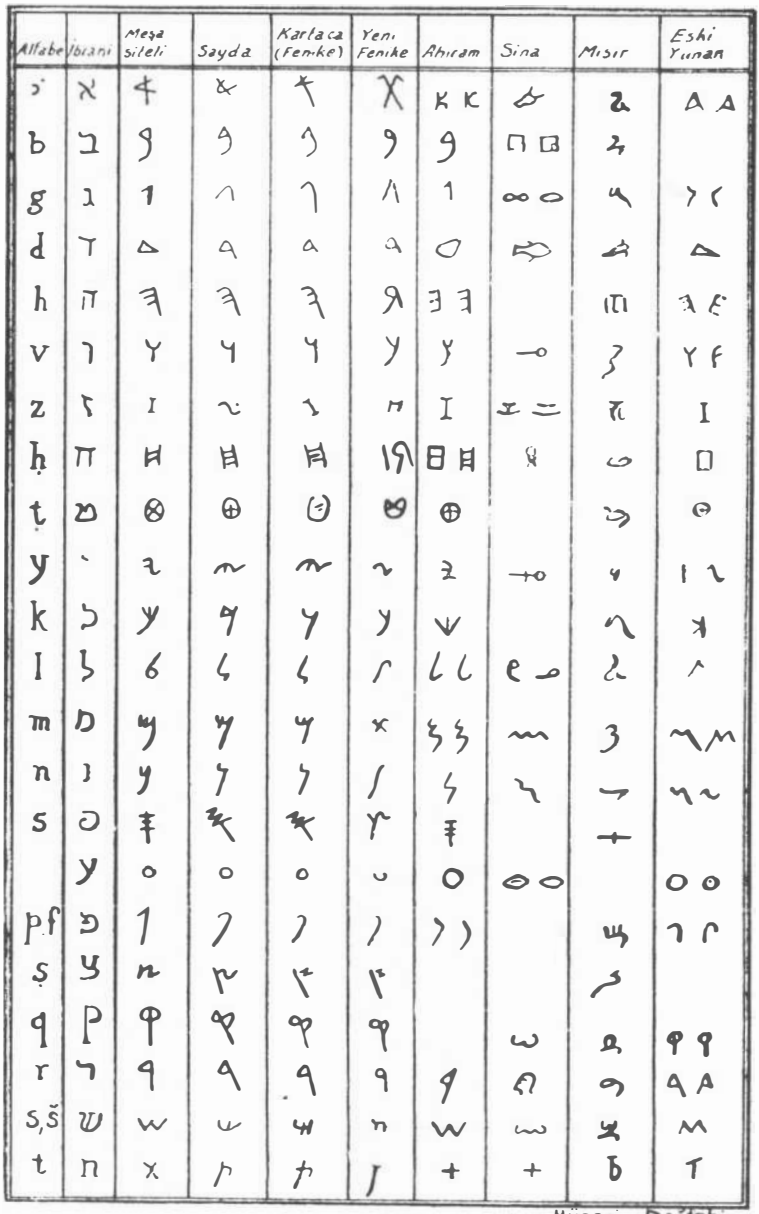
Suriye'nin eski tarihi hakkında derin tetkiklerde bulunan Dussaud'nun gerek Ahiram yazıtında ve gerek Biblos'da bulunan ve X. asrın son zamanlarına ait olduğu anlaşılan diğer bir kitabe ile onuncu yüzyıl sonlarında yaşayan Firavun Osorkon tarafından Biblos kıralı Elibaal'a gönderilip son zamanlarda ele geçen statü [115] üzerindeki yazıtın inceleme ve karşılaştırmaları, Fenike yazı işaretleriyle Sina yazı işaretlerinden bazıları arasında görülen benzerliğin, Sina işaretlerinin Fenike alfebesine menşe olduğunu iddia ettirecek mahiyette olmadığını meydana koymuştur (Res. 74).

Sina ve Meşa alfabelerindeki harflerin mukayeseleri neticesinde bunlar arasında büyük ayrılıklar görünenlerinin Ahiram kitabelerinde bulunmaması (meselâ (b) bet, (k) kaf (p) pe harfleri gibi) Fenike alfabesindeki bazı işaretlerin sonradan doğrudan doğruya Fenike'liler tarafından alınmış olduklarını göstermektedir (Res. 75).

Demek oluyor ki son keşiflere göre, alfabenin hiç değilse sistem itibariyle icadı şerefini yine Fenikelilere vermek gerekmektedir. Bu bakımdan da alfabenin menşei, ötedenberi kabul edildiği gibi; yine Mısır yazısı olduğunda şüphe kalmamaktadır. Her halde bir kısım harflerle sistemin icadını Fenikelilere vermek en basit bir hakşinaslıktır.

Fenikeliler, düşüncelerin ifadesi için hiyeroglif ve çivi yazısı gibi müphem ve karışık işaretlerin kullanıldıkları bir zamanda dillerindeki sesleri olduğu gibi belirten, ilk bakışta birbirlerinden ayırt edilebilen 22 basit işaret bulmak suretiyle insanlığa en faydalı büyük icatlardan birini yaratmış, büyük bir tekâmül merhalesini aşmışlardır. Bu işaretlerden hangilerinin Mısır hiyeratik işaretlerinden alındığı, hangilerinin doğrudan doğruya Fenike'liler tarafından bulunduğu konusu, J. Halévy tarafından esaslı surette incelenmiştir. Bu semitolog bilgin bazı

[115] R. Dussaud, Dédicace d'une statue d'Ossorkon, Syria 6 (1925) s. 101

Resim 75 — Alfabenin çeşitli dillerdeki en eski örnekleri

harflerin diğerlerinden iştikak suretiyle bulunmuş oldukları neticesine varmıştır. Ahiram yazıtı, Halevy'nin bu kanaatini destekleyen bir belgedir.

Fenike harf adları Fenike'lilerin harfleri ne suretle adlandırdıkları meselesi, bilginleri hayli ilgilendirmiştir. Fenikelilerin her harfe ayrı ayrı vermiş oldukları adların sonraları az çok değiştirme ile Yunanlılar tarafından da alınmış olması, bu adların da eski harflerle beraber bulunmuş olduklarını göstermektedir.

Fenike'lilerin Alef (a), bet (b), gimmel (g), dalet (d).... ilâh adlarını verdikleri bu harfleri Yunanlılar Alfa (a), beta (b), gamma (g), delta (d) yolunda küçük bir fonetik değiştirmesiyle adlandırmışlardır.

Bazı dil bilginleri Fenike'liler tarafından harflere verilen adların onların hiyeroglif veya hiyeratik şekillerinden alındıklarını iddia etmişlerdir. Bu izah tarzı hir kısım harfler için ilk bakışta hakikate uygun görülmektedir. Meselâ samî dillerde Alef öküz anlamınadır. Hiyeroglif yazıda öküz, bir öküz başı şekliyle ifade edilmiş olduğuna göre, bu adı alan harfin öküz başı şeklinde olması tabiidir. Sami lehçelerde bet, ev manasına gelmektedir. O halde bet (b) harfi, bir ev şeklinden çıkarılmış demektir. Gimmel (Cemel) deve manasında olduğuna göre G (gimmel) harfi de bir deve şeklinden çıkarılmış olmak gerekmektedir.

Fakat Ahiram ve Meşa alfabelerini incelediğimiz ve karşılaştırdığımız zaman, bu izah tarzının bir çok noktada Meşa alfabesine Ahiram alfabesinden daha uygun olduğunu görüyoruz. Bu mukayeselerin daha çok menfi olan neticeleri gözönüne alındığı takdirde, alfabenin icadında Fenikelilerin bugüne kadar sanıldığından daha çok hisseli oldukları belirmektedir.

Fenike dili Fenikeliler'in dili, Sami dillerin batı grubunu teşkil eden dillerden Kenan lehçesine mensup ve İbraniceye en yakın bir lisandır. Fenike dili ve Fenike harfleriyle yazılmış olan bir kitabe onsekizinci yüzyılda Fransız rahiplerinden Barthelemy tarafından çözülmüştür. İngiliz bilgin-

lerinden J. Swinton (1703 - 1777) bu yolda çalışanlardan biridir.

Madalyeler üzerinde çalışan rahib Barthelemy'nin İbranice'ye vukufu ve devamlı olarak içlerinde Fenike sikkeleri de bulunan doğu sikkelerini incelemek ödevinde bulunması, Fenike dilini çözmek hususunda çalışmalarını kolaylaştırmıştır.

Fenike'lilerin basıldığı şehrin adını Fenike harfleriyle sikkelere yazmağı adet edinmiş olmalarından faydalanan rahip Barthelemy, Malta'da bulunan ve M. ö. ikinci asra ait olan iki piedestal'den birinin üzerinde bulunan kitabeyi incelemiştir. Bu piedestal üzerinde Fenike harfleriyle yazılan kitabeden başka bir de Grek harferiyle yazılan bir kitabe bulunması, Barthelemy'nin işini kolaylaştırmıştır. Barthelemy, grekçe yazının yardımı ve İbranice'deki ihtisası sayesinde Fenike dili ve harfleriyle yazılmış olan kitabeyi nihayet okumağa muvaffak olmuştur.

Resim 76 — Kartaca steli

Fakat şimdiye kadar bulunan Fenike yazıtları az olduğundan Fenike dilinin zengin bir lugatçesi vücuda getirilememiş olmakla beraber, grameri tesbit edilebilmiştir. Elde edilen yazıtlardan bir kısmı Suriye kıyılarında, bazıları da Fenike sömürgelerinde bulunmuşlardır. Bunlar birbirleriyle karşılaştırılınca işgal edilen bölgelere göre, Fenike dilinde lehçe bakımından az çok değişmeler olduğu anlaşılmaktadır (Res. 76).

Yazıtlardan Kıbrıs'da bulunan ve Liban Baal'ine ithaf edilen kitabe ile Elıbaal, Abi-baal ve Ahiram kitabelerinden maadası, M. ö. VI. yüzyıldan eski değildirler. Öteki samî diller gibi Fenike dilinde de sesli harf (voyelle) kullanılmadığından kelimelerin okunmasında haklı olarak tereddüt edilmektedir. Asur kitabelerinde Fenikeli'lere mahsus birçok adların mevcut olması El-Amarna arşivi içindeki Fenike prenslerine ait mektuplarda — bunlar çivi yazı ve Babil dili ile yazılmış olmakla beraber — birtakım mahalli tabirler bulunması, Fenikeli'lerin sesli harf kullanmamaları ve Fenike diliyle yazılmış

kitabelerin azlığı yüzünden beliren mahzurları az çok önleyebilmek imkânını vermektedir.

Fenike edebiyatı

Son yıllarda Ras-Şamra'da Fenike eski edebiyatını belirten dinî şiirlerin keşfedilmesinden önce Fenike'lilerin bir edebiyatı olduğunu iddia ettirecek belge mevcutdeğildi. Bu zamana kadar Fenike edebiyatı adına, Sidon' daki Eşmun tapınağı yazıtı gibi kısa kitabelerden başka bir şey bilinmiyordu. Bu sebepten Fenike'lilerin geniş bir edebiyatı olmadığı sanılıyordu. Fonetik alfabeyi icat etmeğe muvaffak olan bir kavmin kültür ve edebiyatça bu kadar kısır olacağına ihtimal verilemediğinden, Fenike edebiyatı altında toplanacak eserlerin kaybolduklarına hükmediliyordu. Ras-Şamra'da bulunan ve yalnız Fenike kozmogonisini değil, eski edebiyatını da yaşatan dinî şiirler, bu tahminin yersiz olmadığını meydana koymuştur. Ras-Şamra buluntuları aynı zamanda, Fenike kültürü hakkında eski Yunan kaynaklarında verilen bilgilerin doğruluğunu da belirtmektedir.

Yunan müelliflerinin, Fenike tarihçilerinin, eski doğu kavimlerinde görüldüğü gibi eserlerine bir kozmogoni, yani yaradılış destanı ile başladıkları yolundaki kayıtları, Ras-Şamra dinî şiirlerinin teşrihinden başka bir şey değildir. Biblos'lu Philon tarafından Sanchoniathon'dan alınmış olan kozmogoni özeti, Ras-Şamra'da bulunanlardan ayrı bir mahiyet arzetmemektedir. Virgile [116], Fenike tarihçilerinin rivayetlerine edebî bir kisve giydirilebileceğini kabul etmektedir. İsaïe [117] ve Athénée [118] den Fenike şairlerinin meşhur olduklarını öğreniyoruz, fakat bu şairlerin adları ve eserleri hakkında bir şey söylenilmemektedir.

Ras-Şamra kazılarına kadar elde bulunan nadir metinler, Fenike edebiyatının kırıntılarına veya onun tesiri altında kalmış olan belgelere inhisar etmekte idi. Bu sonunculardan en önemlisi X. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Moab kıralı Meşa'nın Fenike harfleri ve Fenike-İbranî lehçelerine yakın olan Moab dili ile yazılmış olan stelidir.

[116] Virgile, Enéide, I, 741 - 748.
[117] Eş'iya (Isaie) XXIII, 15 - 16.
[118] Athénée, XXV, 53.

Milâttan önce VIII. yüzyılda Asur hegemonyası altında geliştiğini bildiğimiz Zincirli prensliği bir Âramî muhiti olmakla beraber, burada bulunan kıral Kalamu ve tanrı Hadad yazıtları Fenike dili ve alfabesiyle yazılmışlardır. Zincirli yakınlarında Ördekburnu mevkiinde keşfedilen VIII yüzyıla ait bir Anadolu asyanik lehçesindeki metnin de Fenike harfleriyle yazılmış olduğu görülmüştür [119].

Bunlar gösteriyor ki, ötedenberi sanıldığı gibi Fenike'liler, asırların akışı arasında, her vakit komşu medeniyetlerin tesiri altında kalmamış, bazı zamanlarda kendileri de çevrelerindeki kavimlere kültür saçmışlardır.

Bu devirde, komşu bölgelere yayılan yazılariyle perestişleri artmış olan Fenike'liler, Ahiram mezarı gibi sanat orijinalitesi gösterdikleri anıtlar da yaratmışlardır. Deniz halkının korkunç istilâsı Fenike medeniyetini geriletmiş, fakat tamamiyle yok edememiştir. Bu akın geçtikten sonra bu medeniyet, kıyılardaki sitelerden başlamak üzere tabii seyrini almış, zamanla serpilmiş ve yayılmıştır. Fenike medeniyetinin bu gelişme devri ancak Asur istilâsiyle sona ermiştir.

Bugüne kadar elde edilmiş olan Fenike metinleriyle Fenike harfleriyle yazılmış başka dillerdeki metinlerin en önemlileri şunlardır:

Ras-Şamra metinleri.

Ahiram mezarı yazıtları: XIII üncü yüzyıla ait

Abibaal tarafından vakfedilmiş Şoşenk istatüsü parçaları: X uncu yüzyılın son zamanlarına ait.

Meşa Steli. IX uncu yüzyıla ait.

Nora (Sardunya'da) yazıtları: IX. yüzyıl sonuna ait.

Zincirli'de bulunan Kalammu yazıtı: IX. uncu yüzyıl sonuna ait.

Zincirli'de bulunan Hadad yazıtı: VIII inci yüzyılın birinci yarısına ait.

Kıbrıs'ta bulunan Liban Baal'i yazıtı: VIII inci yüzyıl ortalarına ait.

Bunlardan sonra önemli sayılabilecek metinler arasında Biblos'daki Yehavmilk steli ile İran devrine ait sanılan kıral Eşmunazar hanedanı yazıtları bulunmaktadır.

[119] Lidzbarski. Ephemeris für semitische Epigraphik. III, p. 192 - 206.

Bunlar arasında edebiyat bakımından büyük önemi olanlar bulunmamakla beraber, o devirlerdeki dinî duyguları, genel anlayışı belirtmeleri bakımından incelenmek değerinde olanlar yok değildir. Fenike harflerinin tarihî bakımdan özel bir önemi olan Ahiram yazıtı, bu sonuncular arasında sayılabilir. Dussaud tarafından çözülen bu yazıtta şöyle denilmektedir[120]: "Ahiram'ın oğlu, Gebal (Biblos) kıralı İtobaal bu mezarı (Sarcophage) babası Ahiram'a ebedi karargâh olmak için yaptı. Şayet, kırallardan bir kıral veya valilerden bir vali Gebal'e karşı asker sevkeder ve bu mezarı açarsa, onun kudret asâsı kırılacak, kırallık tahtı alt üst olacak, Gebal'de yine sulh ve sükun hüküm sürecektir. Bu yazıtı sileceğe gelince, o da Hadad'ın ağzına bırakılacaktır (?)„.

Bu yazıtın lânetlemesinde, Kas'lar devrinde Babil'de sınır taşlarını (Kudurru) korumak için kullanılan formüllere olan benzerlik ilk bakışta göze çarpmaktadır.

Moab kıralı Meşa'nın steli Bu yazıt Fenike lehçesine yakın olan Moab dilinde olmakla beraber, Fenike harfleriyle yazılmış olması o zamanlarda buraların da Fenike kültürünün yayılma alanında bulunduğunu göstermektedir (Res. 77). Bundan başka bu yazıt da tarihi aydınlatan bir takım bilgiler verilmiş olması önemini bir kat dada arttırmaktadır. Bu yazıtta şöyle deniliyor: "Ben, Moab kralı Kamosgad'ın oğlu Meşa'yım. Babam, Moab'da otuz yıl hüküm sürdü. Ben de babamdan sonra hükümdar oldum. Ben, bu tapınağı Kerihoh'un tanrısı Kamoş için kutsal kurtuluş sığınağı olmak üzere kurdum. Çünkü o, beni bütün saldırganlardan kurtardı ve beni bütün düşmanlarımın karşısında sevindirdi. İsrail kralı Omri, birçok günler Moab'ı sıkıştırdı. Çünkü Kamoş kendi memleketine kızmıştı. Omri'nin oğlu yerine geçince o da "Moab'ı ezeceğim„ dedi. Benim günlerimde de o böyle diyordu. Fakat ben, onun karşısında ve hanedanının karşısında kederlenmedim, sevindim. Omri, Moab ilini almış ve İsrail, kendi zamanında ve oğlu devrinin bir kısmında yani kırk yıl burada kalmıştı. Fakat, benim zamanımda Kamoş, buraya yerleşti. Baal-

[120] Dussaud, Les inscription phéniciennes du tombeaud'Ahiram, Syria 5 (1924) S. 135-157.

Resim 77 — Meşa steli

meon'u inşa ettim ve burayı su hazinesi yaptım. Kiryatan'ı inşa ettim. Gad uzun zamandan beri Atarot memleketinde oturuyordu ve İsrail kıralı, Atarot'u kendisi için inşa etmişti. Şehre hücum ettim ve aldım. Tanrı Kamoş ve Moab'ı memnun etmek için şehrin bütün halkını öldürdüm. Buradan Dadoh sunağını alarak götürdüm. Kerihoh da tanrı Kamoş'un önünde sürükledim. Orada Saron ve Maharot adamını iskân ettim. Ve Kamoş bana dedi ki "İsrail üzerine git, Neboh'u al„. Gece gittim ve gün ağardığı zamandan öğleye kadar hücum ederek, burayı zaptettim. Çocuk, kadın, kız ve cariye olarak yedi bin kişinin hepsini öldürdüm. Çünkü onları Aştar-Kamoş'a kurban adamıştım. Buradan Yahve'nin kaplarını alıp götürdüm. Onları Kamoş'un önünde sürükledim.

İsrail kıralı, Yahaş'ı bina etmişti ve benimle savaşa giriştiği zamandanberi orada oturuyordu, Kamoş onu önümden defetti. Moab'dan ikiyüz adam ve bütün şeflerle Yahaş'a hücum ettim. onu zabtederek Dibon'a ilhak ettim.

Kerihoh'u, park ve akrepol (içkale) duvarını inşa ettim. Şehrin kapılarını ve kulelerini yaptırdım. Kıral sarayını yaptım. Şehir ortasında sular için yaptırdığım haznenin duvarlarını

tahkim ettim. Çünkü şehrin içinde sarnıç yoktu. Bütün halka dedim ki "hepiniz evlerinizde birer sarnıç yaptırınız!„. İsrail esirlerine Kerihoh'un etrafına hendekler kazdırttım. "Aroer'i inşa ettim. Arnon yolunu yaptım. Harap olan Bet-Bamot'u yeniden yaptırdım. Dibon'dan aldığım elli adama, harap olan Bosor'u yaptırttım. Çünkü bütün Dibon bana tabidi.

Memlekete kattığım şehirlerle yüz..... hükümı sürdüm. Madaba'yı, Bet-Diblatan'ı ve Bet-Baalmeon'u inşa ettim. Memleketin önemsiz davarını (?)..... yükselttim. Ve Horonam orada oturuyordu.... ve Kamoş bana dedi ki "İn, Horoman'a karşı savaş!„. Gittim, şehre hücum ettim ve aldım ve Kamoş hükmüm altında olan burada oturacak„ [121]. (Stelin bundan sonraki satırları okunamıyacak bir halde silinmiştir) [122].

[121] Lagrange, Ètudes sur les religions Sémitiques, p. 492.

[122] Bir zaman Kenan yazısının ilk örneği sayılan Meşa steli bugün Louvre müzesinde bulunmaktadır. Moab kıralı Meşa bu stelinde memleketini İsrail kıralı Akhab'dan kurtardığını yazıyorsa da, Tevrat'tan öğrendiğimize göre, Akhab'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Joram, Yahuda kıralı Josaphat ile birleşerek tekrar Moab üzerine yürümüş Meşa (Mişa)'yı payitahtı olan Kir-Hareset de (bugünkü Kerek) muhasara altına almışlardır. Meşa, büyük oğlunu kale duvarı üzerinde tanrısı Kamoş'a kurban etmek suretiyle düşmanların eline düşmekten kurtulabilmiştir. Fakat Moab baştan başa tahrip edilmiş; İsrail oğulları için zararlı olacak durumdan çıkarılmıştır. Bunlarla birlikte hareket eden Edom prensi de bağımsızlığını kazanmıştır.

Tevrat'da bu macera şöyle anlatılıyor: « ve Moabi'lerin cümlesi o meliklerin (İsrail, Yehuda ve Edom kıralları*nın)* kendilerine muharebeye çıktıklarını işittiklerinde kuşak kuşanmağa muktedir olanların hepsi cem olup hududda durdular. Ve sabahleyin erkenden kalkıp güneş suya vurduğunda Muabi'ler o suyu karşıdan kan gibi kırmızı görmekle, «Bu kandır. Ol melikler birbirleriyle cenk edip birbirini vurmuş olmalıdır. Ey Moabi'ler, yağma» dediler. Ve İsrail orduhâhına geldiklerinde İsraililer kalkıp Moabi'leri vurdular. Bunlar dahi önlerinden firar ettiler ve İsraililer Moabi'leri vurarak anların diyarına girdiler. Ve şehirleri yıkıp her iyi tarlaya herkes birer taş atarak anı doldurdular. Ve su pınarlarının cümlesini kapadıp her iyi ağacı kestiler. Ancak Kir-Harest'in taşlarını bıraktılar ve sapancılar anı ihata edip vurdular. Ve Moab Meliki Mişa (Meşa) muharebe kendi aleyhine ziyadece şiddetli olduğunu görmekle orduyu yarıp Edom milkine geçmek üzere yayın kılıçlı yedi yüz nefer aldıysa da muktedir olmadığında, kendi yerine melik olacak olan ilk oğlunu alıp anı surun üzerinde Kamoş'a kurban eyledi. Ve İsrail aleyhine büyük gazep gelip andan çekilip diyarlarına gittiler) (Kıtabı Müluk. III. IV,).

Zincirli'de bulunan Hadad kitabesi

Bu yazıt tanrının bir heykeli üzerine kazılmıştır. Heykel, İadi kıralı Karal'ın oğlu Panammu tarafından yaptırılmıştır. Panammu, tanrılardan Hadad, El, Rekübel ve Şamaş'ın mazhar olduğu lutuflarına karşı şükran nişanesi olarak bu heykeli yaptırdığını söyledikten sonra, her istediğini ihsan eden bu tanrılara minnet ve şükranlarını sayıp dökmektedir. Yazıt, bu devirlere ait metinlerde görülen üslûp ve şekilde yazılmış, tanrılar öğülmüştür, yaptıklarını anlatan kıral İadi'de her şeyin bol olduğunu, tanrının kendisine kudret ve satvet ihsan ettiğini belirterek böbürlenmektedir. Bu türlü yazıtlardan dikkati çektirecek özelliği olmıyan bu kitabede, o devirler edebiyatı için, orta bir örnektir (Res. 78).

Resim 78 — Zincirli'de bulunan Âramî yazılı kitabe

Kıbrıs'da bulunan ve Liban tanrısı Baal'e ithaf edilen yazıtın edebî bir kıymeti yoktur. Fakat bunun Ahiram'ın bir valisi tarafından yazdırılmış olması, bu tarihlerde Kıbrıs'ın Sidon-Tir kırallığı sömürgesi olduğunu belirtmesi bakımından tarihî bir önemi vardır.

Tarih ve edebiyat itibariyle Meşa steli kadar önemli olan yazıtlar, Biblos'da da bulunmuştur. Yehavmilk ve küçük bir

sülâle prensi olan Eşmunazar II kitabeleri denilen bu yazıtlardan aşağıda okuyacağımız ikincisinde uslubca bir değişiklik de göze çarpmaktadır:

"Sidonlular kıralı Tabnit'in oğlu, Sidonlular kıralı Eşmunazar'ın culusunun ondördüncü yılının Bül ayında, Sidonlular kıralı Eşmunazar şöyle diyor: vaktinden önce yakalanmıştım. Ben, bir dul kadının yetim oğlu, genç yaşta, bu tabut içinde, bu mezarda, yapmış olduğum bu meskende yatıyorum. Bu huzur yerini açmamalarını, yanımda mücevherat aramamalarını, bütün prenslerden, bütün insanlardan dilerim: Çünki mezarımda mücevherat yoktur. İstirahat yerinden sandukamı başka bir yere kaldırmamalarını, beni başka bir yere gömmek için yerinden çıkarmamalarını niyaz ediyorum. Şayet sana başka insanlar böyle yapmağı söylerlerse, onların tekliflerini dinleme, çünki bu huzur yerini açacak olan veya bu istirahat yerinden tabutumu kaldıracak olan veyahut beni mezarımdan çıkaracak olan her adamın, her prensin gölgeler arasında bir huzur yeri olmayacak. Onun mezarı olmayacak, evlâdları olmayacak, torunları olmayacak. Kutsal tanrılar, onları pençesi altına alacak kudretli bir prense teslim etsinler, bu mezarı açacak veya bu tabutu çıkaracak olan bu prensi, bu adamı, yok etsinler, bu prensin, bu adamın evlâdlarını yok etsinler. Aşağıda kökleri, yukarıda meyveleri olmasın. Güneş altında yaşayanlar arasında aydınlık görmesinler. Çünki ben acınacak biriyim. Vaktinden evvel yakalanmış bulunuyorum. Bir dul kadının oğlu bir yetimim. Ben, Sidonlular hükümdarı, kıral Eşmunazar'ın torunu, Sidonlu'lar hükümdarı kıral Tabnit'in oğlu, Sidonlu'lar hükümdarı kıral Eşmunazar ve anam, tanrıça Aştart'ın rahibesi, Sidonlu'lar hükümdarı kıral Eşmunazar'ın kızı kıraliçe Amaştart, biz tanrıların evlerini, deniz memleketi Sidon'da Aştart tapınağını yaptırdık. Aştart'ı şan vererek buraya yerleştirdik, kutsal prens Eşmun'a, dağda İdlal kuyularında bir tapınak yaptıran biziz. Biz, onu buraya yerleştirerek şanlandırdık. Deniz memleketi Sidon'da, Sidonlu'lar tanrılarına tapınaklar yaptıran Sidon'un koruyucu tanrısına bir tapınak, Aştarte'ye bir tapınak yaptıran biziz. Kırallar mevlası, yaptığım büyük işler yüzünden bize Saron ovasında meşhur Tahil memleketi Dor ve Yafe (Japhe)'yi ihsan etti. Biz bunları

ebedî olarak Sindonlu'ların olmak üzere, memleket sınırlarına kattık.

Bütün prenslerden bütün insanlardan mezarımı açmamalarını, beni meydana çıkarmamalarını, beni bu huzur ve istirahat yerinden kaldırmamaları, istirahat yerindeki sandukadan beni çıkarmamalarını diliyorum. Böyle yapmayanları ulu tanrılar terk etsinler, bu prensi, bu adamları, evlâdlarını edediyen yok etsinler„ [123].

Fenike yazıtlarının azlığı

Yakın Şarkın eski kavimleri başta Sumer-Akkad'lar ve Mısır'lılar olmak üzere, sayısız yazıt bırakmış oldukları halde, yüzyıllarca Akdeniz ticaretine hâkim olan Fenike'lilerin diğer kavimlere nisbetle pek az yazıtları vardır. Fenike'lilerle çağdaş olan Asurlular-Babilliler, çivi yazılı, pişmiş veya güneşte kurutulmuş binlerce kil tabletler bırakmışlardır. Gerçi bunlardan bir kısmı özel kişilerin ticaret muamelelerine ait bulunmaktadır. Fakat, bunların yanında tarihi, dini, mitolojiyi ilgilendiren tabletler bu kavimlerin düşünce seviyelerini belirttiği gibi, edebî üslublarını da tanıtmaktadır. Fenike'lilerin, bu hususta Babilliler veya Asurlular gibi olmadıkları muhakkaktır.

Fakat, Fenike'lilerin çivi yazısını tanıdıkları şüphesizdir. Amarna arşivi arasında Fenike'lilere ait olan mektuplarla Filistin'de bulunan özel örnekler, Fenikeliler'in çivi yazısının kullanmış olduklarının payidar şahitleridir.

Fenike'lilerin çivi yazılı tabletler gibi Mısırlıların papiruslarını da kullanmış olduklarını şüphesiz görebiliriz. Bunların çok eski zamanlardan başlamak üzere Mısırlı'larla o kadar sıkı ve devamlı münasebetleri gözönüne alınırsa, Papirusu tanımamış veya faydasını kavramamış olmalarına ihtimal verilemez. Böyle olduğu halde şimdiye kadar Fenike'lilere ait bir papirus bulunamamış olması Suriye sahillerinin iklimi ile izah edilebilir. Mısır'ın kuraklığı, buradaki papirusların yüzyıllarca durabilmelerini nasıl temin etmiş ise, Fenike ikliminin rutubeti de çürüyebilecek her şeyi mahvetmekte o derece etkili olmuştur.

[123] Lagrange, Études sur les religions semitiques, p. 483 ve G. A. Cooke, A Text-book of North-Semitic inscriptions, Oxford 1903.

Fenike kıyılarında yirmi santimetre kalınlığında hakiki sedr ağacından yapılmış sandukalardan bugün bir şey bulamadığımız gözönüne alınırsa, bu zamanlara ait papirusların çürümüş oldukları yolundaki düşünce hiç de hayret veren bir iddia telâkki edilemez.

Fenike yazıtlarının genel karakteri

Fenike'lilerden bize kadar gelebilen yazıtlar, büyük anıtlar üzerine kazılmış olan kitabelerdir. Örnek olarak bir kaçının tercümesi yukarıda görülmüş olan bu yazıtlar, Fenike stili hakkında bir fikir edinmek için yeter görülebilir. Gerçi bunlardan kuzeyde Zincirli yazıtları ile güneyde Moab yazıtı Âramilere aittir. Fakat her iki yazıt'ta da Fenike harflerinin kullanılmış olması bunların Fenike kültürüne bağlı olduklarının silinmez damgasıdır. Hakikî birer edebî parça olan Meşa ve Eşmunazar yazıtları arasında yapılacak mukayese, bunların birbirleriyle yabancı olmadıklarını göstermektedir.

Fenike yazıtları muhteviyatlarına göre ikiye ayrılmaktadır: 1) ithaf mahiyetindeki yazıtlar. 2) cenazelerle ilgili yazıtlar. Birinci kısma giren yazıtlar, hükümdarlar ve özel kişiler tarafından şükrane olarak tanrılara adanan şeyleri ihtiva etmektedirler. Yukarıda tercümesi görülen Eşmunazar yazıtı ise ikinci kısma giren yazıtların iyi bir örneğidir. Bunlarda tanrıların lutuf ve inayetleri minnetle anlatıldıktan sonra anıta karşı tecavüzde bulunanlara beddua edilmekte, lânetler yağdırılmaktadır.

4. Fenike sanatı

Fenike sanatı hakkında esaslı bir fikir edinebilmek için, bunların yayıldıkları bölgelerde bırakmış oldukları eserleri hep birden gözönüne almak icabeder. Yalnız Suriye kıyılarında bulunan eserlerin incelenmesi, Fenike sanatını kavramak için kifayet etmez.

Fenike sömürgelerinden Suriye kıyılarına en yakın olan Kıbrıs adası, bu sanatı kavramak için Fenike kadar önemlidir. Nisbeten aşağı zamanlarda Fenike'lilerin bu adanın muhtelif yerlerinde merkez kurmuş olduklarını biliyoruz. Kıbrıs adasında bulunmuş olan eserlerin çoğu bu devre aittir.

Suriye kıyılarında, Kıbrıs adasında ve Fenike'lilerin ticaret merkezi kurdukları diğer yerlerde elde edilen ve aralarında menşe birliği ve sıkı yakın'ık görülen sanat eserleri incelendiği zaman, Fenike sanatının "composite„ mahiyette olduğu anlaşılmaktadır : bu sanat ana unsurlarını Mezopotamya, yukarı Suriye, Hatti, Mısır ve Ege gibi çevresindeki medeniyetlerden almıştır. Bütün bu medeniyetlerden alınan unsurları temsil etmek, birbirleriyle ahenkli surette kaynatmak, sonra da ona özel bir sima vermek başarısıdır ki Fenike sanatını doğurmuştur.

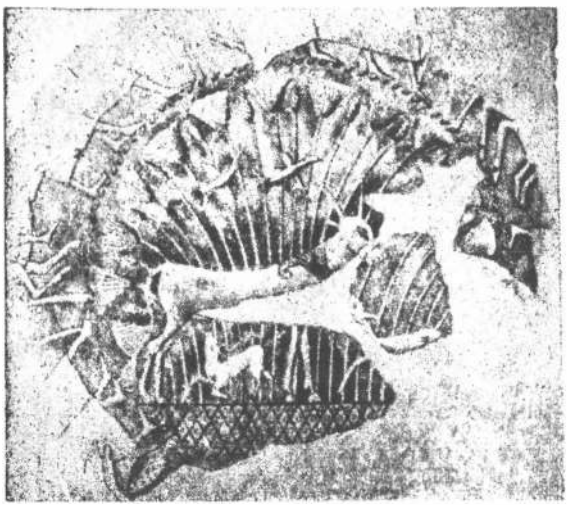
Resim 79 — Sidon'da bulunan bir lâhit
(Res. 68 ile karşılayınız)

Bununla beraber Fenikelilerin bazan komşu memleketlerden aldıkları sanat eserlerinde hiç bir değişiklik yapmadıkları da olmuşur. Bazı Fenike kıral-larının Mısırlılardan hiç değişiklik yapmadan aldıkları sarkofaj (sanduka) lar bu mahiyettedir (Resim 79). Ticaret mübadelelerinin çokluğu ve tenevvü Fenikelileri, kendi mukadderatlarının hâkimi olmağa pek az vakit bırakmış olan sık istilâlar, ilk bakışta aykırımsı görünen bu neticeyi izah edebilir.

Fenike sanatı, tarih boyunca iki devre ayrılmaktadır. Kenanlı'ların Suriye kıyılarına yerleştikleri zamanlardan başlıyarak M. ö. birinci bin başlarına kadar uzayan birinci devirde Fenike sanatı, Mısır, Ege ve diğer çevre memleketlerin tam mânasiyle bir taklididir. M. ö. birinci bin ile başlıyarak Greko - Romen çağa kadar süren ikinci devirde Fenike sanatı taklitçilikten kurtulmuştur. Bu devirde komşu memleketlerden alınan unsurlar düzenlenmiş, temsil edilmiş, mütecanis bir topluluk haline konmuştur. Biblos'da meydana çıkarılan sanat

eserlerinde Mısır medeniyetinin Fenike sanatı üzerindeki tesirinin derinliği belirmektedir (Res. 80).

Montet tarfından Biblos'da keşfedilen bir depoda, Mısır'ın X uncu sülâle ile kapanan eski imparatorluk devrine ait pek çok eserler bulunmuştur. Bir çoğunun Mısır'dan getirildiği anlaşılan bu eserlerle beraber, Fenike'de yapılmış olanlar da

Resim 80 — Bir Fenike kupası üzerinde Mısır motifi inek.

vardır. 5-8 santimetre boyundaki bakır idoller, Cervides, öküz, ayı, kedi, ceylan, hörgüçlü öküz gibi türlü hayvan heykelleri bu grubu teşkil etmektedir. Bunlardan bazıları Suriye-Fenike'de bulunan hayvanlardır.

Montet'nin açtığı bu depoda üzerinde Biblos kırallarına ait bir tasvir bulunan bir silindir mühür bulunmuştur. Bu mührün Tinit'ler devrine değilse bile, eski imparatorluk zamanına ait olması gerekmektedir. Tasvirde başta Baalat görülüyor. Mısır'ın İsisHator'u gibi tasvir edilmiş olan Baalat arkasında uzun ve dar bir fistan, başının üstünde de iki büyük boynuz arasına oturtulmuş bir kurs buluunmaktadır (Res. 12'ye bak.). Tasvirde işaretlerden Hay-To olduğu anlaşılan diğer bir tanrı daha bulun-

maktadır. Tamamiyle Mısır tesiri altında olan bu silindir mührün ikinci bin başlarına ait olduğu sanılıyor.

25 yıl önce Biblos'ta sahil kayalığın yıkılması üzerine XII. sülâle devrine ait olduğu anlaşılan bir yeraltı mezarı meydana çıkmıştır. Burayı temizleten ve gereken incelemeleri yapan Suriye eski eserler servisi müdürü Virolleaud tarafından verilen bilgilerden burasının, Mısır firavunlarından Amenhemet III'ün (1849 - 1801) çağdaşı ve vassalı olan bir Biblos kıralının mezarı olduğu anlaşılmıştır. [124]

Yağmur sızıntılarının getirdiği çamurlarla dolan mezar odası temizlendikten sonra ölüye adak edilen etlerin konulmasına mahsus büyük bronz çanaklar, içlerinde türlü eşya bulunan küpler, keramikler, leğenler ve bir bronz tas meydana çıkarılmıştır. Cenazenin bulunduğu sarkofaj (sandukanın) içinden firavun Amenhemet III tarafından, kendisine bağlı olan Biblos kıralına hediye edilen ve üzerinde adı yazılı altın kakmalı şeffaf taştan bir balsamaire çıkarılmıştır. (s. 89 Res. 21 bak.). Sanduka içinde bundan başka yerli sanat mahsulü olarak gümüşten iki ayakkabı tabanı, kemikten veya fil dişinden yapılmış oymalı bir çekmece parçaları bulunmuştur.

Sandukada bir de bronzdan yapılmış Yunanlıların Harp dedikleri uzun saplı, geniş ağızlı ucu eğri bir silâh ile gümüşten çaydan şeklinde, musluğu uzun, karnı dilimli bir ibrik ve bir de gümüş kap bulunmuştur (Res. 81). Montet 1923 de burada yeniden yaptığı araştırmalarda, dört mezar daha bulmuştur. Bunlardan üçünün aynı devre (XII. sülâle) ait bulunduğu anlaşılmıştır. Bu mezarlarda Mısır Firavunu tarafından Biblos prenslerine gönderilmiş ve Mısırlı'ları taklit etmek suretiyle yerliler tarafından yapılmış bir takım eşyalar bulunmuştur. Bu mezarlarda bulunan Harp'lardan birinin üzerindeki, Mısır hiyeroglifli yazıdan sahibinin Ypohemuabi adında biri olduğunu öğreniyoruz. Yine bu mezarlarda bölmeli göğüslükler de elde edilmiştir. Parçalardan birinin tapınak cephesi şeklindeki yüzeyinde karşı karşıya oturmuş iki insan tasviri bulunmaktadır. Kavkaa şeklinde olan ikinci parça üzerinde de, ait olduğu prensin hiyeroglifle yazılmış adı görülüyor (Res. 82).

[124] Virolleaud, Découverte à Byblos d'un hypogeé de la XII. dynastîe égyptienne.

Resim 81 — Gümüş vazo

Göğüslüklerden birinin üzerindede altın varak üstüne işlenmiş kıral amblemi olan kanadları gerilmiş bir şahin bulunmaktadır (Res. 83).

Mezarlarda bulunan eşyalardan bir kısmının Mısır'dan gelmiş, bir kısmının daMısırlı'lan taklıden yerli sanatkârlar tarafından yapılmış oldukları sanılmaktadır. Montet, bu eşyalardan bazıları üzerinde görülen hiyeroglif yazıların acemi ellerden çıkmış olduğunu ileri sürerek bunların, yerli sanatkârların eserleri olduğu iddiasını ileri sürmektedir. Altın göğüslüklerde de aynı acemilikler göze çarpmaktadır.

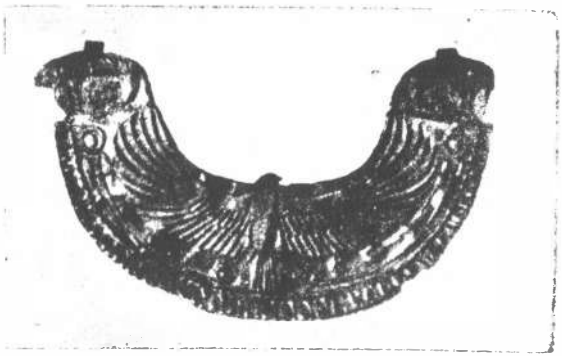
Bu mezarlardan çıkarılan eşya arasında bulunan bir yatağan, sanat bakımından çok önemli sayılıyor. Bu yatağanın gümüşten olan geniş ağzı altın kakmalarla süslenmiştir. Bir altın varakla sarılmış olan sapı üzerinde de siyah renkte kakmalar görülüyor. Bu bıçağa, bir maden üzerine altın veya gümüş tellerleişleme (damasquine) sanatının en eski örneği gözüyle bakılmaktadır.

Montet, Biblos'ta yaptığı araştırmalarda toprak altından bir Fenike tapınağı meydana çıkarmıştır. Mısır'da olduğu gibi tapınağı çevreleyen statülerin parçalanmış, dağılmış oldukları görülmüştür. Yalnız birisinin gövdesi sağlam bir halde kalabilmiştir. Arslan ayaklı bir taht üzerinde oturan bu heykelin bir Biblos tanrıçası (Baalat) olduğu anlaşılmıştır (Res. 84).

Resim 82 — Bölmeli bir göğüslük

Bu heykelde Mısır tesiri ile beraber, Fenike sanatkârlarının ikinci binde vasıl oldukları teknik tekâmül ve maharet de pek iyi beliriyor. Bunun Mısır'ın orta imparatorluk devrinin son zamanlarına ait olduğu anlaşılmıştır.

Resim 83 — Altın göğüslük

Montet'nin Biblos'da bulduğu bir küp içinden çıkan eşyalar, Mısır'ın orta imparatorluk sonunun (1850 - 1500) karakteristik izlerini belirtmektedir. Bu eşyalar arasında bulunan yüzüklerle, bir gümüş kap ve üç silindir mühür çok önemlidir. Muhürlerin stili, Kapadokya stili denilen bir tarzdadır. Bu üç mühürden ikisi üzerindeki şekiller bozulmamışlardır. Bu şekillerden biri bir adamla önünde dört ayaklı iki hayvanı göstermektedir. Hayvanlardan öndeki kediyi andırıyor. İkinci mühürde de bir sunak üzerinde duran bir boğa idoli göze çarpıyor. Boğanın sırtında konik şeklinde bir şey bulunmaktadır. Karşısında, iyi seçilemiyen bir hayvan üzerine binmiş bir adam bulunuyor. İkisinin arasında da adaklara mahsus bir masa vardır.

Resim 84 — Biblos tanrıçası

Kuzey Suriye'de görülen Hitit taş oymacılığının birer örneği olan bu silindir mühürler, Fenike'de Mısır sanatından ayrı bir sanatın tesirlerini belirtmeleri bakımından büyük önemi haizdirler.

Bu küp içinde o kadar çok ve çeşitli eşya bulunması bunun muhtelif devirlere (milâttan önce 2000 - 1500

arası) ait kıymetli şeylerin muhafazasına mahsus bir depo olduğu kanaatini vermektedir. Sidon çevresinde Kafer - Carra'da keşfedilen mezarlığın da bu devre ait olduğu sanılıyor.

Mısır ve Ege sanat eserlerinin ve kültür tesirlerinin çok belli olduğu bu zamanlar, bronz aletlerle türlü keramiklerin ve Hiksoslar devrini belirten skrabe'lerin bolluğu ile seçilmektedir.

Buluntulardan anlaşıldığına göre bu devirlerde başka ülkelerden getirilen eşyaları taklit eden Fenike sanatkârları çevre kültürleri memleketlerinde yaymak ve yaşatmak yolunda büyük başarılar göstermişlerdir. Yalnız buluntular arasında Kafkas çevresi sanatının karakterini belirten mücevherlerin de taklit edilip edilmedikleri meselesi henüz kestirilemiyor.

Fenike mimarlığı

İptidaî cemiyetlerde sanatın ilk önce din alanında gelişmiş olduğu hakikatini Fenike'de de görüyoruz. Burada da mimarlık tapınaklarla başlamış ve gelişmiştir. Mimarlığın dünya ihtiyaçlarına uygulanması çok sonra olmuştur.

Fakat, sık sık yabancı kavimlerin istilâlarına uğrayan Fenike siteleri, insafsızca yakılıp yıkıldıklarından bizi esaslı surette aydınlatacak saraylarla sivil mimarîden pek az izler kalmıştır. Fakat tapınaklardan Amrit mâbedi ile Sidon'daki Eşmun mâbedi, Fenike kültü ve din mimarlığı ile tapınakların müştemilâtı hakkında bir fikir edinmemize imkân vermktedir.

Amrit tapınağı kaya içinde oyulmuş, 25 metre derinliği ve 48 metre genişliği olan bir holden ibarettir. Zemini düzeltilmiştir. Kayadan ibaret olan yan duvarları bazı yerlerde beş metreye kadar yükselmekte ve kuzey cihetinden Amrit ırmağı vadisine bakmaktadır.

Tapınak holünün çevresindeki kayada birtakım oyuklar bulunmaktadır. Bunların sitelleri veya tanrı tasvirlerini koymağa mahsus gözler olduğu sanılıyor, yan duvarların yukarı kısımlarında da dört köşeli ve daha küçük oyuklar bulunmaktadır.

Tapınak haremi (enceinte) çevresinde direkli ve ahşap bir galeri bulunduğu ve tavanının, uçları kayada açılan oyuklara sokulmuş kirişler üzerine oturduğu bazı emarelerden anlaşı-

lıyor. Holün tam ortasında takriben üç metre yükseklikte bir taş blok bulunmaktadır. Bu taş blok, üzerinde inşa edilen naos'a veya bir tapınakcığa (chapelle) kaide olacak surette yontulmuş, düzenlenmiştir.

Amrit tapınağının M. ö. VII veya VIII. yüzyıla ait olduğu kuvvetle tahmin edilmektedir. Amrit mâbedi, Fenike'lilerin tapınakların azametine büyük önem verdiklerini belirtiyor. Küçük Arvad adasında olduğu gibi büyük kaya bulunmayan yerlerde kaide yine kayada oyulmak üzere tapınak birkaç kat olarak yapılıyordu.

Sidon'da, şehir karşısındaki büyük adada Eşmun tapınağının temelleri de halâ görünmektedir. Bu tapınak da bir kaya üzerine kurulmuş, duvarları muazzam kayaları birbirleriyle kenetlendirilmek suretiyle yapılmıştır.

İstanbul müzesi memurlarından Makridi 1901 ve müteakip yıllarda Sidon tapınağının temel plânlarını meydana çıkarmıştır. Bu tapınak Nahr-Avali (Asklepios) vadisine hâkim olan Colline'nin yanında kurulmuştu. Meydana çıkan izler belirsiz olduğundan tapınağın ilk plânı tam ve doğru olarak çizilmemiş ise de, genel heyeti hakkında bir fikir edinilebilmiştir. Makridi, kaidenin 59 metre genişlik ve 45 metre uzunlukta olduğunu haber vermektedir. 1920 de burada bir sondaj yapan Fransız arkeologlarından Contenau, aşağılarda biğer bir bina temeli bulmuş, ve binanın nehre doğru genişlemekte ve nehir seviyesine kadar inmekte olduğunu tesbit etmiştir. Temel içinde bulunan yazıtlardan bu tapınağı kuran zatın V. yüzyıl sonlarında yaşayan Sidon kıralı Badaştart olduğu meydana çıkmıştır [125].

Fenike'lilerin eski tapınaklarından Tir'deki meşhur Melkart tapınağının yeri henüz kesin olarak bilinememektedir. Fakat Fenike tapınağının ilk tipi, sonraki zamanlarda da unutulmamıştır. Bu tapınakların da eski tipe uygun olarak yapılmış oldukları Lübnan'da Trablusşam - Hama yolu üzerinde bugün Hısnı Süleyman denilen Baetose harabesinden anlaşılmaktadır.

[125] Yazıtta şöyle denilmektedir: «Sidonlular kıralı, kıral Eşmunazar'ın toğunu, Sıdonlular kıralı, kıral Badaştart veliahdi prens Yehavmilk ile bu tapınağı tanrısı Kadeş kıralı Eşmun için yaptı.»

Buradaki sunak muahhar devirlerde onarılmış olduğu halde ilk plân bozulmamış, olduğu gibi muhafaza edilmiştir. Afaka'da da tapınağın Nehr-ül-İbrahim mecrasına bakan yarı sun'i bir tepe üzerine kurulmuş olduğu harabesinden anlaşılıyor (Res. 39 bak.).

Ötedenberi bu tapınağın imparator Constantin tarafından yıktırıldığı iddia edilmekte idi ise de, sonraki araştırmalar burasının Milâdî VI. yüzyılda bir depremle yıkılmış olduğunu meydana çıkarmıştır [126].

Fenike mimarisine ait ele geçen bazı parçalar, tapınakların dekoratif tezyinleri hakkında bize bir fikir verebilmektedir. İstanbul müzesi memurlarından Makridi'nin Sidon tapınağında bulduğu mimarî tezyinleri ihtiva eden parçalar, bu belgeler arasında gösterilebilir.

Fenike tapınaklarında kült ile ilgili olarak sunak (Naos) ve tanrı tahtları bulunuyordu. Naos'lar, küçük bir tapınak biçiminne, bir taban üzerine oturtulmuş bir taş bloktan ibarettir. Tepesinde kordonla çevrilmiş bir başlık bulunuyordu (Res. 85), cephesi firizlerle süslenmişti. Bu firizlere bazan kanadlı yuvarlakların da eklenmiş olduğu görülmektedir. Naos'ların içi, ya tamamen veya kısmen boştu. Buraya tanrının bir tasviri veya sembolü konuluyordu.

Küçük bir tapınağın ayrılmaz bir kısmı olan Naos'lar, aile kültü konusunu teşkil ediyorlardı. Sunaklar, taştan dört köşeli bir sütundan ibaretti. Tepelerine yerleştirilen başlık üzerinde adakların, kurbanların konulmasına mahsus bir çukur yer bulunuyordu.

Tanrı tahtları, arslan, isfenks veya kanadlı akbaba üzerinde arkalıklı taştan birer koltuk biçiminde âbidelerdi (Res. 86), Bu koltuklar üzerine bazan tanrı huzurunda tapınakların resimlerini ihtiva eden küçük steller sıralanarak süslenirdi. Bunlardan biri Berut, diğeri Louvre müzelerinde olmak üzere iki örnek muhafaza edilmiştir.

Fenike tanrı tahtlarının Hatti'lerden alınmış olduğu sanılmaktadır. Kuzey Suriye Hatti'lerine ait anıtlarda ve hele kızıldağ'da örneği görüldüğü gibi, Hatti'lerin dağ tepelerinde

[126] J. Rouvier, Le temple de Venus à Aphaca.

kayalara kazdırdıkları kabartmalarda bu tahtların ilk örnekleri seçilmektedir. [127]

Fenike sanatında oymacılık, heykelcilik

Fenike'liler oymacılık ve heykelcilik sanatlarında da önemli sayılacak eserler bırakmışlardır. Maratus, Biblos ve Ras-Şamra'da meydana çıkarılan Fenike sanat eserlerinde Mısır, Mezopotamya ve Anadolu motiflerinin teknik bir maharetle yerleri değiştirilerek ibda edilmiş bir özellik göze çarpmaktadır.

Resim 85 — Bir Sunak

Resim 86 — Astarte'nin rekonstüre edilmiş tahtı

Birinci binden itibaren Fenikeliler'in oyma, yontma suretiyle taştan veya keramikten vücude getirdikleri kabartma ve heykellerden bazı örnekler zamanımıza kadar gelmişlerdir. İlk devirlerde bu sanatta başta Mısır olmak üzere Babil-Asur ve Hatti tesirleri belirmektedir. Sonraki devirlerde ise en kuvvetli tesiri Grek sanatı yapmıştır.

Mısır'ın Tinit'ler veya daha kuvvetli olarak eski imparatorluk devri sanatının tesirleri Biblos Baalat'larında apaçık görülmektedir. Kuzey Fenike'de bugün Amrit denilen eski

[127] Sayce, Proceedings of the Society of Biblical Arckeology, mars 1909 pl. VII.

Maratos'da, Fenike kabartmalarının çok güzel bir örneği bulunmuştur. Amrit steli denilen ve Hadad veya Reşef tasvirini ihtiva eden bu anıtın Amrit Baal'ı olduğu sanılıyor. Amrit bölgesi, kuzey Fenike'nin ötedenberi Mezopotamya ve Anadolu tesirlerinin çok kuvvetli olduğu alanda bulunduğundan stelde bu memleketler sanatının izleri seçiliyor. Heyeti umumiyesi 1,70 santimetre yükseklikte olan bu stelin üzerindeki tanrının sırtında kolsuz dar bir mintan, belinden aşağıda da üzeri çizgili bir peştemal bulunmaktadır. Bir kemerle bele bağlanmış olan bu peştemal dizlerin üstüne kadar inmektedir. Başına boynuzlu bir taç giymiştir. Sol eliyle ayaklarından bir arslan yavrusu tutan tanrının yukarı kaldırmış olduğu sağ elinde de Yunanlı'ların harp dedikleri bir pala görülmektedir. Bacakları ve ayakları çıplak olan tanrı bir ayağıyle altındaki arslanın başına, diğer ayağiyle de arslanın yukarı doğru kıvrılmış kuyruğuna basarak ayakta durmaktadır (Res. 87).

Resim 87 — Amrit steli

Arslan, üst üste yığılmış balık pullariyle temsil edilen kayalık bir dağda yürümektedir. Tanrının başının üstünde hilâl şeklinde tasvir edilen bir kurs, bunun üstünde de kenarları stelin üst kısmını çerçeveleyen kanatlı bir güneş kursu bulunmaktadır.

Bu kabartma da sanat bakımından, çevre ülkelerin tesirleri açıkca görülüyor: tanrının elbisesi, Mısır kabartmalarında kuzey Suriye halkına ait tasvirlerde görülen kostümün aynıdır. Başındaki boynuzlar, Mezopotamya tanrılarının boynuzlarını hatırlatmaktadır. Başındaki tacın şekli ise kuzey Suriyeli'lerinkini andırıyor. Elindeki pala, Asur kıraallarını tasvir eden kabartmalarda görülenlerden farklı değildir. Arslan üzerinde duran bu tanrı, Boğazköy yakınındaki Yazılıkaya kabartmasında bir hayvan üzerinde durduğu görülen Fırtına tanrısını hatırlatmaktadır. Her halde Grek tesirinden önceki Fenike sanatının bir örneği olan bu âbidenin, Mısır, Suriye-Hatti, Asur-

Babil sanatlarından alınmış bir karma olduğu açıkca beliriyor. Fenike sanatkârları, bu muhtelif sanatlardan aldıkları unsurları, ahenkli bir surette mezcederek bir bütünlük yaratmak maharetini göstermişlerdir.

Biblos steli Fenike'lilerden kalan kabartmaların, en önemlilerinden biri de kıral Yehavmilk'in Biblos tanrıçasına adak sunmasını tasvir eden steldir (Res. 88).

Resim 88 — Biblos steli

Pariste'ki Louvre müzesinde bir mulajı bulunan bu kabartmada tanrıça Baalat (Astarte) arkası yüksekçe bir sandalye üzerinde oturmuş bir Mısır tanrıçasını andırmaktadır. Başındaki peruka üzerinde büyük boynuzlar arasında bir güneş kursu, arkasında da Mısırlılara mahsus ince ve dar fistan bulunmaktadır. Biblos tanrıçası bu kıyafetiyle tamamiyle Mısır tanrıçası Hotor'a benzemektedir. Kuvvet ve kudret ifade eden boynuzlar, Hator'un hayvan sırtında temsil edildiği eski devirlerin bir hatırasıdır. Bilindiği gibi ilk zamanlarda Mısırlı'lar bu tanrıçayı inek başlı bir kadın kılığında tasvir ederlerdi.

Tanrıça sol eliyle, ruhanilik alâmeti olan başı topuzlu uzun bir asayı tutmakta, ileri doğru yukarı kaldırmış olduğu sağ eliyle de önünde tapınmakta olan kıralı takdis etmektedir.

Tanrıçanın önünde ayakta duran ve bir elini yukarı kaldırmak suretiyle tapınan kıral Yehavmilk, diğer eliyle de tanrıçaya bir kap içinde şarap sunmaktadır. Sakallı ve gür saçlı olan kıralın başında basıkça bir taç bulunmakta, arkasına doğru da bir taylasan sarkmaktadır, Kıralın ayakları çıplaktır. Arkasında da uzun bir fistan, bunun üzerinde de bir manto görülüyor. Biblos stelinde de, Amrit stelinde olduğu gibi Mısır ve Mezopotamya tesirleri açıkca göze çarpmaktadır.

İstanbul müzesinde bulunan ve Şam-Trablus'tan getirilmiş olan bir heykel tabanı da İranlılar devrindeki Fenike kabartmacılığının en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Kalınlığı 1,55 metre, genişliği 0,54 metre olan bu taş tabanın yanlarında diz üstü çökmüş kanadlı boğalar görülüyor. Ön yüzünde de kutsal ağaç önünde başlarını eğmiş karşı karşıya duran iki boğa bulunmaktadır. Üstte tanrıça Astarte sakallı ve kanadlı isfenks'e bitişik arkalı bir taht üzerinde oturmaktadır. Tanrıçanın başında, inek baynuzları arasında kurslu bir taç vardır. Bu taç, Mısır tanrıçası Hator'un serpuşunun aynıdır.

Tanrıça sol elini takdis işareti olarak ileri doğru uzatmakta, sağ eliyle de tapınan adamın sunduğu bardağı tutmaktadır. Doğan güneş de sahneyi parlatmaktadır. Böyle bir sahne kazılı olan anıtın üzerinde, bir heykelin, belki de tanrı Hadad heykelinin konulmasına mahsus bir çukur bulunmaktadır [128]. Paris'teki Louvre müzesinde Fenike'lilere ait bu gibi bir çok kabartmalar vardır.

Fenike kabartmaları arasında önemli görülenlerden biri de Lübnan'da Afaka yolu üzerinde Nehr-ül-İbrahim'in çıktığı yerde bulunmuş olan ve Adonis'in bir yaban domuzu tarafından parçalanmış olduğu yolundaki efsaneyi tasvir eden kabartmadır. Fakat bu kabartma zamanla haylı harap olduğundan, üzerindeki hatları tamamiyle belirtmek mümkün olamamaktadır.

Fenike'lilerin heykelcilik sanatını belirten güzel bir örnek Sarafend (eski Sarepta) 'de bulunmuştur. Fakat, bugün Louvre müzesinde bulunan bu heykelin başı ve bacakları bulunmadığından mahiyeti kesin olarak tesbit edilememektedir. (Res. 89). Bazıları bunun bir kıral heykeli olduğunu iddia etmektedirler. Fakat bir tanrı heykeli olması ihtimali daha kuvvetli görülüyor.

Heykeller arasında Sidon ve Eşmun'da bulunan mermer Hermes heykeli (Res. 90) ile Beyrut müzesindeki kireç taşından yapılmış kadın heykeli (Res. 91) Fenike'liler arasında heykeltıraşlığın gelişmesini belirtmeleri bakımından az önemli değildirler. Geri devre ait olan heykellerde Yunan sanatı pek

[128] R. Dussaud, Un monument du culte Syrien d'epoque Pers, Revue de l'histoire. des religions, p. 113.

Resim 89 — Sarafend heykeli

Resim 98 — Bir Hermes heykeli

Resim 91 — Sidon Heykeli

Resim 92 — Sidon'da bulunan matemli kadın statüsü

açık olarak beliriyor. 1919 da Lübnan'da bir köyde çarşaflı bir kadın heykeli bulunmuştur (Res. 92), kılığı bakımından arzettiği hususiyeti anlatmak üzere buna "matemli kadın heykeli„ denilmektedir.

Tanrı Bes heykelleri

Yakın Şarkın bir çok yerlerinde örnekleri görülen bu çirkin tanrının Fenike'de taş veya topraktan yapılmış bir çok heykelleri bulunmuştur (Res. 93). Tanrı Bes bu heykellerinde sakallı lüle lüle, gayet kısa bacaklı, büyük karınlı, sarkık dilli, yırtık burunlu bir û'cube şeklinde görülmektedir. Başında çok kere küçük bir takke bulunmaktadır.

Resim 93 — Tanrı Baş heykeli

Bu tanrının hekimlikte galatı tabiat denilen bir şekilde tasvir edilmiş olması sebebi kesin olarak anlaşılmıyor. Bunu, korku telkin etmek veya güldürterek kötü tesirleri önlemek gibi maksadlarla izah etmek isteyenler vardır. Her halde Babilli-'lerin, tanrı Bes heykellerini şeytanların şerrinden korunmak için yaptıkarını biliyoruz. Fenike'lilerin gemilerinin provasında (baş tarafında) çok kere tanrı Bes tasviri bulunduruduklarına göre bunu nazar değmesine karşı bir tılsım saydıkları kabul edilebilir.

Suriye'de, Fenike sitelerinde ve Fenike sömürgelerinin bir çoğunda tanrı Bes heykellerinin bir çok örnekleri bulunmuştur.

Silindir mühürler

Bütün eski Yakın Şarklılar gibi Fenike'lilerin de silindir mühürler yapmış olduklarını ele geçen örneklerden öğreniyoruz. Bu silindirler üzerinde tanrıların ve bazan da din törenlerinin tasvirleri bulunuyordu. Fenike'lilerin silindir mühür sanatını Mezopotamyalılardan ve

Resim 94 — Babil tesirli bir silindir mühür üzerindeki tenvirler.

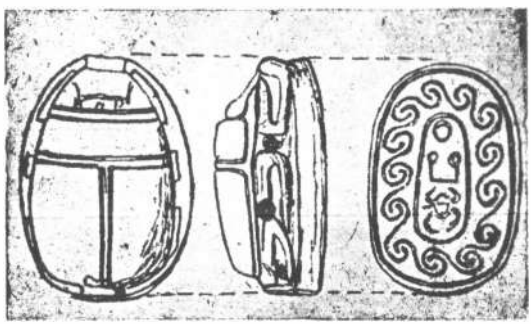

Resim 95 — Mısır tesirli bir silindir mühürün tasvirleri.

Hurri'lerden aldıkları, üzerlerinde Anadolu fırtına tanrısı ve onunla ilgili şekiller bulunmasından anlaşılıyor.

Fransız millî kütüpanesi şark silindirleri kataloğunda görülen bir Fenike silindir mühründe bir Baal veya Reşef'i ifade eden tanrının bir boğa sırtında, başka bir silindirde ise dağa delâlet eden bir tepe üzerinde ayakta durduğu görülmektedir. Tanrının bir elinde silâh, diğer elinde de yıldırım bulunuyor (Res.94), tanrı Baal, bu durumu ile Anadolu'nun Teşup, unun aynıdır. Silindir mühürde bir Baalat (Astarte) da boğanın önünde ayakta duran ve elleriyle göğüslerini örten bir kadın şeklinde gösterilmiştir.

Fakat, Fenikelilere ait olarak Mısır tesirinin daha çok belirdiği silindir mühürler de bulunmuştur. Sidonluların bir silindir mühründe Mısır tesiri çok açık olarak görülüyor (Res. 95)

Resim 96 — Bir Skarabes'in üstten, yandan ve alttan görünüşü.

Fenikelilerin, Mısır sitilini yalnız silindirlerde taklit etmekle kalmamış, mühürlerinin şekillerini de Mısırlılardan almışlardır. Fenike kıyılarında, ticaret malı olarak Mısır'dan getirilmiş olan mühürlerle be-

raber, bunlar örnek tutularak yerli taşlar üzerine kazılmış skarabe'ler de bulunmuştur (Res. 96). Montet'nin Biblos'ta bulduğu küpten çıkan skarabe'ler üzerinde sanatkârların devirlere göre çizmiş oldukları türlü şekiller ve bunlar arasında, Ege helisleri, acemice çizilmiş Mısır hiyerogliflerini andıran, fakat bir mana ifade etmeyen yazılar görülmektedir. Bunlardan başka Fenike kıyılarında üzerlerinde Mısır karakterli insan şekilleri ve hiyeroglif harfler bulunan skarabeler de elde edilmişse de kostümlerinde görülen özellik bunların Fenike'de yapılmış oldukları kanaatini vermektedir.

Resim 97 — Baal - Amon heykeli

Keramikler Fenikeliler pişmiş topraktan ev eşyalarından başka daha pek çok tanrı figürleri yapmışlardır. Topraktan yapılan heykellerde az gelişmiş veya az daha ileri bir sanat seçilmektedir. Bunlar keramik sanatının Fenikedeki ilerleyişini belirttikleri kadar Fenike dinini de aydınlatacak mahiyettedirler.

Pek çoğu zürriyet ve bolluk tanrıçası Astarte'ye ait olan bu toprak heykellerde tanrıçanın çıplak elleri göğüsleri üzerinde veya kucağında bir çocuk veya bir santur olarak görülüyor. Tanrıçanın göğsü üzerinde bir güvercin tuttuğunu gösteren heykelcikler de vardır.

Tanrı figürinleri arasında Kartaca'nın büyük tanrısı Baal-Ammon'a ait olanlar da görülüyor. Arkalı bir taht üzerinde gösterilen bu tanrı, başında koç boynuzları bulunan sakallı bir ihtiyardır. Oturduğu tahtın iki yanında birer koç durmaktadır. Tanrının elleri bu koçların başları üzerinde bulunmaktadır (Res. 97).

Elde edilen figürinler arasında bir deve üzerinde yan yana oturan iki tanrıçayı gösteren bir heykelcik vardır. Tanrıçaların başları üzerinde bugün de çölde kervanlarda kullanılan şekilde yünden örülmüş bir çadır bulunmatadır (Res. 98).

Resim 98 — Suriyeli rahibeler.

Bütün bu toprak figürinlerin eskilerinde başlıca Mısır sanatının derin izleri seçilmektedir. Daha sonraki devirlere ait figürinlerde Babil - Asur sanat izleri belirmektedir.

Fenike'lilerin kab - kacak olarak pişmiş topraktan yaptıkları keramikler, çok çeşitlidir. Bunlarda Mısır, Anadolu, Babil - Asur ve Ege sanatlarının birbirleriyle mezcedilerek ahenkleştirilmiş olan tesirleri açıkca görülüyor.

Maden işçiliği Fenike'liler madenler üzerine işlemek hususunda özel bir maharet göstermişlerdir. Kafer-Carra'da bulunan silâhlar Fenike'lilerin bronz işçiliğindeki maharetinin en güzel örnekleridir. Fenike'liler, bronzdan birçok da tanrı heykelleri yapmışlardır (Res. 99). Kartaca'da birçok örnekleri bulunmuş olan madeni aletler Fenike'liler'in maden işlemekte ne kadar ileri gitmiş olduklarının şahitleridir. Bu aletler arasında bulunan ve dinî âyinlerde kullanılan, ağzı baltaya benzeyen bir nevi usturalar üzerinde kostümlü Fenike tanrıları görülmektedir. Bazılarının

üzerinde ise doğrudan doğruya Mısır tanrısını belirten tasvirler bulunmaktadır [129]

Fenike'de ve Fenike sömürgelerinde bulunan pater denilen madeni kupalar, üzerlerindeki dekoratifleriyle, Fenikelilerin bu sanattaki maharetlerini belirtmektedirler. Fenike sanatkârları, komşu ülkelerin motiflerini kendi zevklerine göre mezcederek bunlarda yeni ve ahenkli bezeme şekli yaratmışlardır. Bu çeşit pater'lerin çoğu M. ö. VII. yüz yıl ile İran devri arasındaki zamana ait bulunmaktadır. En önemlileri Kıbrıs'da bulunmuş ve sanat tarihinde Larnaka Pater'i adiyle tanılmıştır (Res. 100). Buna dayanan Dussaud da Pater'in Kıbrıs sanatına ait olduğu fikrini ileri sürmüş ise de, F. Pulsen bunları Fenike sanatının en kesin âbideleri saymaktadır.

Resim 99 — Bronzdan bir Fenike tanrısı

Fransa'nın Louvre müzesinde birçok örnekleri bulunan Fenikeliler'e ait bronz tanrı heykellerinde de çevre bölge sanatlarının derin tesirleri açıkça seçilmektedir. Bu tesir en ziyade kuzey Suriye'deki yeni Hatti'lere aittir.

Bronz heykellerin çoğu tanrıça Baalatındır. Her sitenin özel bir Baalat'ı olduğu düşünülürse, bu tanrıça heykellerinin çokluğu sebebi pek güzel anlaşılabilir.

Tartas'da bulunan bir bronz heykelin, Anadolu'da Teşup, Suriye'de Hadad adiyle anılan Fırtına tanrısı olduğu kabul ediliyor. Başında gittikçe sivrilen bir takke bulunan bu tanrı heykelinin belinden diz kapaklarının yukarısına kadar kemervari bir peştemal sarılmış, ayakları ise çıplaktır. Louvre müzesindeki bronz heykeller arasında bir tanrı ile, bir tanrıça heykelleri, kıyafetleri bakımından dikkati çekmektedir. Dört köşeli bir sütun üzerinde oturan tanrının kulağında küpe yerine bir

[129] P. Delattre, Les Grands sarcophages anthropoides du Musée Lavigirie à Carthage. fig. 42.

halka, başında da tepesi bölümlü silindir şeklinde bir külâh bulunmaktadır. Elleri takdis eder bir tarzda ileri doğru uzanmıştır.

Tanrıça heykelinin başında boynuzlu bir taç ve boynuzlar arasında da bir kurs bulunuyor. Bir kemerle beline bağlanan dar eteklik diz kapaklarına kadar inmektedir.

Fenike kuyumculuğu

Ticaret eşyasına önem veren Fenike'liler, kıymetli taş ve madenlerden türlü mücevherler yapmışlardır, Akdeniz çevresindeki kavimlere ve başlıca Egeli'lere, Grek'lere ve Etrüsk'lere sattıkları bu mücevherler arasında gerdanlıklar, küpeler, yüzükler, bilezikler, kemerler, broşlar o zamanlarda çok makbul sayılıyorlardı.

Resim 100 — Kıbrıstа, Larnaka'da bulunan bronz bir kap

Fenike sanatının diğer şubeleri gibi kuyumculuktaki gelişmesini iyice kavrayabilmek için, yalnız Fenike'yi değil, bütün Fenike sömürgelerini, Fenikelilere ticaret merkezi olan yerleri gözönüne almak, bütün buralarda bulunan mücevherleri birbirleriyle karşılaştırmak suretiyle incelemek lâzımdır. Bu suretle Fenike kuyumculuğunun ne suretle geliştiği ve çevre ülke sanatlarından neler almış olduğu anlaşılabilir. Biblos'da M. ö. 1800 tarihlerine ait bir mezarda bulunan mücevherlerin tamamiyle Mısır taklidi olduklarını görüyoruz. Bunlarda Fenike'lilere ait tek özellik, hiyerogliflerin yazılışında görülen maharetsizliktir.

Fakat, bundan sonraki devirde Fenikeliler, bu hususta yavaş yavaş bir özellik göstermeğe başlamışlardır. 1914 tarihinde Sidon'da bulunan armud şeklinde, üzerleri işlenmiş küpelerde (Res. 101) bu hususiyet göze çarpıyor.

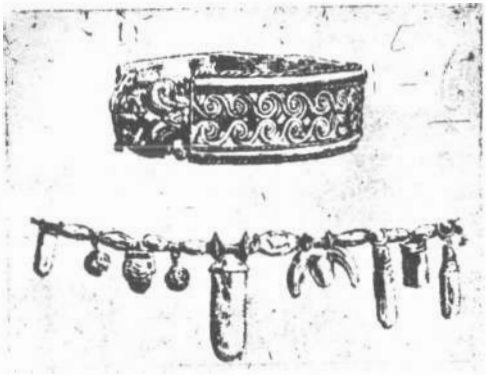
Resim 101 — Sidon'da bulunan küpeler

Fenike'liler, sanatı ileri götürmekten ziyade ticareti genişletmek amacı arkasında koştuklarından, fazla kazanç temin maksadiyle modern eşya ve mücevher taklidleri yaparak fazla para kazanmağı sanatı ileri götürmenin üstünde tutmuşlardır. Bunun içindir ki diğer sanat eserleri gibi mücevherlerini de Mısırlılar ve Hattiler arasında rağbet görecek şekillerde yapmışlar, yani bu memleketleri taklit etmişlerdir.

O zamanlar pek revaçlı olan madalyon ve altın düğme yapmağa okadar önem vermiş olmaları da yine ticaret maksadına dayanmaktadır. Bunların hurma dalları şeklinde süsleri bulunduğu gibi, bazılarının üzerine de arslan, teke ve kuş başları çizilmiştir.

Fenike gerdanlıkları çok çeşitlidir. Bazıları bugün de örneklerini gördüğümüz gibi basit saç örgü altın zincirlerden ibarettir. Bazıları da çiçekler, isfenks başları gibi üzerlerinde motifler bulunan altın yuvarlaklardan mürekkeptir.

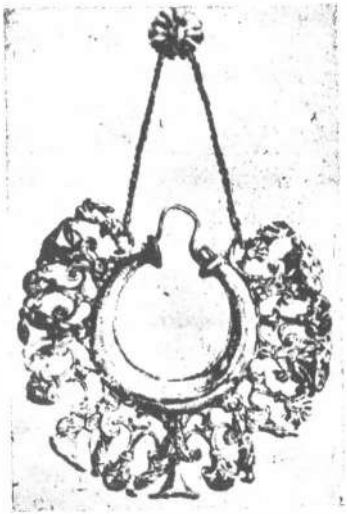
Fenike sitilinde mücevherlere ait en zengin hazine 1920 tarihinde İspanya'da Aliseda'da bulunmuş ve Madrid arkeoloji müzesine götürülmüştür[130]. Bu koleksiyonda altından yapılmış gerdanlıklar, küpeler, bilezikler ve yüzükler bulunmaktadır.Gerdanlıklar, üzerine altından hama-

Resim 102 — Aliseda'nın hazinesinden

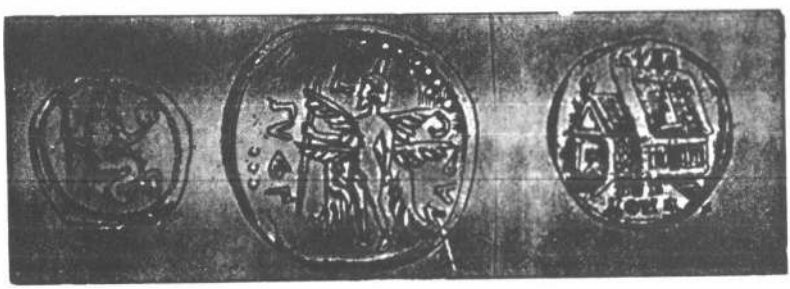
[130] J. H. Melidh, Tresoro de Alisda

iller takılı altın zincirlerden yapılmıştır. Hamailler arasında Fenike eserlerinde daima görüldüğü gibi sivri uçları aşağıya yönelmiş ve aralarında bir kurs bulunan altından bir hilâl görülmektedir (Res. 102).

Resim 103 — Alisede'nin hazinesinden

Kolleksiyonun içerisi oyuk altın çenber üzerine bağlı ince bir maharetle yapılmış hurma dallariyle ayrılan stilize çiçeklerle süslü küpeleri de sanat bakımından çok önemlidir (Res. 103). Kıbrıs sanatının kuvvetli tesirini belirten bileziğin üzerindeki dekor, helis şeklindedir. Tokası ise hurma dallarını andırmaktadır. Altın yüzüklerin kaşları yerinde donuzlan böceği şeklinde skarabe'ler bulunmaktadır. Altın halkalar üzerine yerleştirilmiş skarabe mühürler üzerine Mısır'a ait sahneler kazılmış olduğu görülüyor. Kolleksiyonda kemer parçaları olan bir takım altın plakalar da bulunmaktadır. Bu mücevherlerin M. ö. V. veya IV. yüzyıl başlarına ait olduğu sanılıyor. Bunlar, sanat bakımından Louvre müzesinin Greko - Fenike sanatının şaheseri sayılan muhteşem Elche ile ölçülebilecek kıymette görülmekte, hepsinde Kıbrıs sanat tesiri açık olarak belirmektedir.

Resim 104 — Arvad ve Biblos sikkeleri

Sikkeler Paranın icadından önce, Yakın Şarkın başka kavimleri gibi Fenike'liler de alış verişte eşya kıymetlerini değerli bir maden külçesi ağırlığı ile tesbit etmek yolunu bulmuşlardı. Bu suretle yavaş yavaş alış verişlerde ölçü olarak maden külçeler kullanılması her tarafa yayılmış oldu. Fenikelilerin bu iş için kullandıkları maden, altın veya gümüştü. Tabletlerden milâttan önceki IX. yüzyıl ile VII. yüzyıl arasında Asur İmparatorluğunun nüfuzu altında bulunan yerlerde bir gram altının 13 gram gümüş değerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu zamanlarda Fenike'de de nisbetin böyle olması tabiidir.

İlk defa M. ö. VI. yüzyılda Anadolu Lidya kırallığında bulunan meşhur Krezüs (Kroesos) muayyen ağırlıkta altın ve gümüşün üzerlerine karakterstik bir alâmet koymak esasını kurmuş, yani sikkeyi icat etmiştir. Fenike'lelir de bunu taklit etmekte geç kalmamışlardır. Altıncı yüzyılın sonlarına doğru, bütün Ön Asya, imparatorluklarında sikke kullanan İranlıların hükmü altına girince, tabiatiyle her tarafta, mübadele vasıtası sikke olmuştur.

Fenike'liler sikke basmak hususunda üç devir geçirmişlerdir: 1) Büyük İskender'den önceki devir 2) İskender, Ptoleme, ve Selefkos'lar devirleri. 3) Roma'lılar devri.

İskender'den önceki devir, sitelere göre değişmek üzere M. ö. 400-350 tarihleri arasındaki zamanı kapsar. Bu devre ait sikkelerden Arvad, Biblos ve Tir siteleri sikkelerinin örnekleri (Res. 104) de gösterilmiştir: Arvad'da basılan gümüş sikkelerin bir tarafında bir kadırga diğer tarafında ise site tanrısının (Baal) bir tasviri bulunmaktadır. Bu tasvirde Baal, vücudunun aşağı tarafı balık pullariyle örtülü bir kuyrukla nihayetlenen sakallı bir insan gövdesi ile gösterilmiştir. Bu şekil Arvad tanrısının İchthyomorphe tabiatini belirtmektedir.

Tir gümüş sikkesi üzerinde de ok ve yayla mücehhez olan tanrı Melkart'ın dalgalar üzerinde uçan kanatlı bir deniz aygırı üzerine binmiş olduğu görülüyor (Res. 20'ye bak.). Bu şeklin denizcilikle ilgili oluşu dikkati çekmektedir.

Biblos gümüş sikkelerinde ise tanrıça Baalat, çift kanadlı bir insan şeklinde tasvir edilmiştir. Fenike'lilere ait gümüş paraların bazıları üzerinde bir tarafta bir kadirga diğer tarafta

ise bir koç veya bir arslan üzerinde duran akbabanın bir boğaya hücumunu belirten şekiller görülmektedir.

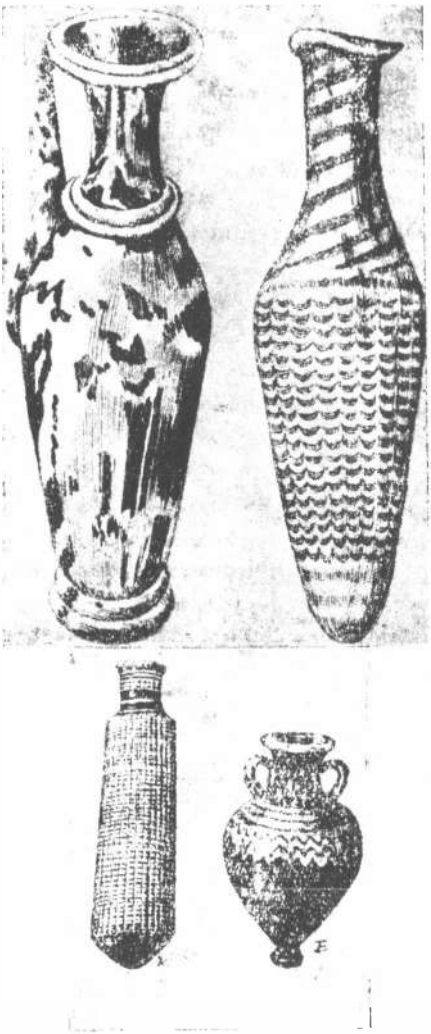
Sidon'da kıral Straton I ve Straton II devirleriyle satrap Mazeas zamanına ait sikkelerin bir yüzlerinde deniz ortasında veya bir kale önüne yanaşmış kadirgalar görülmekte, diğer yüzlerinde ise İran hükümdarının bir tasviri bulunmaktadır. Bu resimde İran hükümdarı, bir araba üzerinde ayakta durmakta yanında da dizgini tutan imrahor bulunmaktadır. Arabanın arkasında bir elini tekerlek üzerine koymuş olan Sidon kıralı, yaya olarak yürümekte, elini tekerlek üzerine koymak suretiyle matbuuna bağlılığını belirtmektedir. Sidon kıralının başında, sonu şişkin bir ucla nihayetlenen uzun bir külâh görülüyor.

İkinci devre ait ele geçen sikkeler, kıral sikkeleriyle mahalli sikkeleri ihtiva etmektedir. Arvad sitesi sikkelerinde uğur timsali olarak görülen tanrıçanın başında küpeşteli bir taç bulunmaktadır. Bu sikkeler arasında Efes sikkesinin kopyesi olanlar da vardır. Bu paraların bir tarafında arı resmi, diğer tarafında geyik ve hurma ağacı bulunmaktadır.

Romalılar devrinde Fenike'de basılan sikkeler üzerinde, basıldıkları sitenin büyük tapınağının ve çok defa tanrıça Astarte tapınağının resimleri görülmektedir. Bu devrin Tir paralarında ise Astarte'nin kendisinin ve tapınağının resimleri bulunuyor. Heliogabal zamanına ait bir Sidon sikkesinde iki tekerlekli Astarte arabası ve üzerinde dört sütunlu bir tak, sütunlar arasında da Astarte sembolü görülmektedir.

Camcılık Fenikeli'ler o zamanki dünya pazarlarında parlak renkli kumaş yapmaktaki şöhretleri kadar camcılıkta da tanınmışlardı. Fakat camı icad edenler, Fenike'liler değildir. Bunlar cam yapmayı Mısırlı'lardan öğrenmişlerdi. Mısır'da birinci Teb imparatorluğu devrindenberi cam yapılıyordu. Fenike liler, Mısırlı'ların bu icadını her tarafa yaymış, camdan yaptıkları eşyayı bütün sömürgelerine tanıtmışlardır. Fenike sitelerindeki bina temellerinde, duvarlarında o zamanlarda yapılmış olan cam eşya kırıkları bulunmuştur.

Mısır'lılar camı icad etmekle beraber, şeffaf cam yapmağa muvaffak olamamışlardı. Mısır camları umumiyetle koyu renkli idi. Halbuki Fenike'liler Tir ve Sidon atölyelerinde renksiz şeffaf cam yapmak suretiyle büyük servet kazanmışlardır.

Resim 105 — Fenikenin cam eşyaları

Fenikeli'ler, mezarlarında bulunan kadeh, şişe vesair ev eşyasından başka camdan ziynet eşyası olarak da birçok şeyler yapmışlardır. Atölyeleriyle şöhret alan Sidon'da hem şeffaf hem de türlü renkte cam yapılıyordu. M. ö. birinci yüzyıl başında Fenike'lilerin üflemek suretiyle çok hafif cam kaplar yapmış olduklarını biliyoruz (Res. 105).

Sidonlular, cam hamurundan yaptıkları eşyalar üzerine yine camdan kavkaa gibi birçok şekiller veriyorlardı. Hattâ bunları yapan sanatkârlardan bazıları eserleri üzerine adlarını bile yazmışlardır. Dussaud, bunlardan bir kâse üzerindeki yazıtın "bunu Jason yaptı — satın alan onu hatırlasın„ anlamında olduğunu yazmaktadır [131].

Kazılarda bulunan cam eşyalar arasında ziynet için yapılmış bazıları şeffaf, bazıları kesif cam mücevherlere rastlanmıştır. Fenike'lilerin en çok ilerlettikleri sanatların camcılık ve erguvan boyacılığı olmasında, bunlar için gereken ham maddelerin Fenike kıyılarından

[131] R. Dussaud, Un nom nouveau de verrier Sidonienne, Syria I, p. 230.

kolayca ve ucuzca tedarik edilmesinin büyük etkisi vardır. Fakat unutmamak gerektir ki, Fenike'liler her şeyde daima ticaret kaygusiyle hareket ettiklerine nazaran bu hususta da aynı düşünce ile hareket etmişlerdir.

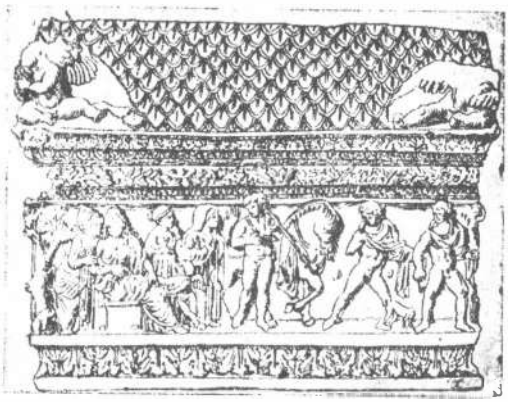
Fildişi işçiliği Fenike'liler fildişinden küçük lüks ziynet eşyası yapmışlardır. Bu eşyaları yapmak için bazan fildişi yerine kemik kullanmışlardır. Fildişi Basra körfezi veya Arabistan yoluyla Hindistan'dan veyahut Mısır'dan geliyordu. Kartaca'nın başlıca servet kaynaklarından birinin fildişi ticareti olduğunu biliyoruz [132]. Biblos'da fildişinden veya kemikten yapılmış küçük çekmece kırıntıları bulunmuştur. Sidon'da Eşmunazar lâhdinin bulunduğu yerde, içinde güzel kokuları muhtevi şişeler bulunan fil dişinden bir çekmece elde edilmiştir. Bu çekmecenin yan duvarlarının iç yüzlerinde çiçekler ve dairelerle yapılmış dekorlar bulunmaktadır. Dış yüzünde ise, arkasında omuzdan bele kadar bir kemerle sıkılmış, etekleri öne, bir Lotos çiçeğine doğru sarkan uzun bir rop bulunan bir insan yürümektedir. Britanya müzesiyle Paris'teki Louvre müzesinde Fenike fildişi sanatına ait birçok parçalar bulunmakta ve bütün bunlarda Mısır ve Mezopotamya kültür tesirleri açıkça görülmektedir.

5. Fenike mezarları

Fenike sanatının en önemlileri, ölüler için yapılan eşyalar da belirmektedir. Fenike yeraltı mezarlarından tanıdığımız en eskisi Biblos'ta bulunan mezarlardır. Bunların milâttan önce 1800 tarihlerine ait oldukları sanılıyor. Biblos'ta deniz kenarında bir yarın kayması neticesinde meydana çıkan bu yeraltı mezarlığında birbiri arkasından hüküm sürmüş iki kıral mezarı bulunmuştur. Bunlardan uzunluğu 2,80 santim, genişliği 1,48 ve yüksekliği 2,52 santim olan yerli mermerden yapılmış lâhid bir sanduka şeklindedir (Res. 106). İkinci lahid ahşaptan olduğu için çürümüş ise de, buna ait bazı tezyinat elde edilmiştir. Mermer lahid, diktörtgen şeklinde sade bir sandukadır. Kapağında da tezyinat diye birşey yoktur. Ahşap lâhdin de bu şekilde olduğu kabul edilebilir.

[132] Appianus, VIII, 23

Bunlardan sonra eskilik bakımından Cebel-Lübnan ve Kafer-ed-Carra'da (1914-1924) de keşfedilen mezarlar gelmektedir. Bunların ikinci binin ortalarına ait oldukları tahmin ediliyor. Biblos yeraltı mezarlarında bulunan her şeyde Mısır tesiri görüldüğü halde, Kafer-ed-Carra'da Mısır değil, Ege tesiri daha açık olarak seçilmektedir. Bu bize Fenike sanatkârlarının taklit ettikleri örnekleri seçmekte bağımsız olduklarını anlatıyor.

Resim 106 — Tripoli (Trablusşam) lâhdi

1903 tarihinde İstanbul müzesi tarafından Tir yakınında Raşediye tepesinde yapılan araştırmada kayalar içinde oyulmuş bir mağara mezarlık bulunmuştur. Mağaranın tavanı yuvarlak olarak oyulmuş içinde, kapının karşısında ve iki yanlarında olmak üzere kârgir sedler yapılmış olduğu görülmüştür. Mağaraya girildiği zaman iskeletler bu sedler üzerinde bulunuyordu. Mağaralara o zamanlardaki inanışlara göre ölüler için bir çok da kap kacak konulmuştu. Cenazelerin bulunduğu kavanozların bazılarındaki iskelet kemikleri üzerinde yanık izleri vardır. Bu, eski Gezer mezarlarında görüldüğü gibi cenazelerin yakılarak kemiklerin kavanozlara konulmuş olduğunu göstermektedir. Diğer kavanozlardaki kemikler de yanıklık görülmemesi ya bu âdetin umumî olmadığını veya zamanla bırakılmış bulunduğunu anlatmaktadır.

Keramiklerin bazılarının geniş ağızlı yerli küpler ve kâseler, bir kısmının da üzerinde dairevî çizgiler bulunan Kıbrıs çanak çömlekleri oldukları görülmüştür. Mağarada bunlardan başka silâh parçaları bronzdan veya demirden ok *temrenleri* de bulunmuştur. Gerek bu silâh parçalariyle temrenlerin ve gerek keramiklerin şekil ve yapılışlarına göre, bu

mezarların M. ö. birinci binin ilk yüzyılına ait oldukları tahmin edilmektedir. Raşediye mezarları ile Kafer-ed-Carra mezarları arasında gerek mezarların şekli ve gerek cenazelerin durumu ve buralardaki eşya ile medhaller bakımından büyük bir yakınlık olduğu kabul edilmektedir.

Kuyu mezarlar Ondokuzuncu yüzyıl ortasında, Sidon mezarlığının Mağara-Eblon denilen kısmında ve toprakla hemen aynı seviyede Fenike kırallarından Eşmunazar'ın cesedini ihtiva eden bir lahidin bulunması ilim dünyasının gözlerini bu bölge üzerine çevirmişti. O zaman Fransa'nın Louvre müzesine götürülen bu sarkofaj üzerinde, aşağıda anlatılacağı gibi, Fenike dilinde bir yazıt bulunması, her tarafta büyük ilgiler uyandırmış, Fransa hükûmeti şöhretli âlimlerden Ernest Renan'ı ilmî araştırmalarda bulunmak üzere bir heyetle Fenike'ye göndermiştir. Bu heyet dört yıl kadar Sidon'da kazılar yapmış, yirmi mezar açmış buralardan mumya kılıfları şeklinde büyük sarkofajlar meydana çıkarmıştır. Renan o zaman bu sarkofajlara antropoid (= insan benzeri) adını vermiştir [133].

Renan'dan sonra Dr. Gaillardot, bu araştırmalara devam ederek Fenike'lilerin kuyu mezarlarının tipik bir örneğini meydana çıkarmıştır. Bu mezar kaya içine oyulmuş, dört beş metre derinliğinde bir kuyudur. Kuyunun dibinde, kenarlardan açılan medhallerle mezarlar içine yapılmış odalar bulunmaktadır. Kuyunun kenarlarında, çalışan adamların kolayca inip çıkmaları ve cenazelerin indirilmeleri için merdiven vazifesini gören yer yer kertikler veya delikler bulunmaktadır. M. ö. V inci ve IV üncü yüzyıllara ait oldukları kabul edilen bu kuyu mezarlara cesetlerin doğrudan doğruya toprak üzerine serpilmiş kum veya çakıl tabakası üzerine veya aynı kaya içinde oyulmuş oyuklara tabutsuz olarak konuldukları görülmüştür. Bu kuyu mezarlarda da cenazelerin defni âdeti Kafer-ed-Carra mezarlarına benzemektedir.

[133] E. Renan bu ilmî araştırmalar hakkında «Mission en Phenicie» adlı eserini yazdığı gibi, Kudüs ve çevresindeki seyahati intibalarını da meşhur «İsa'nın hayatı» adlı kitabında neşretmiştir.

Ahiram lâhdi M. ö. 13 üncü yüzyıla ait olan bu mezarda üzerlerinde Mısır firavunlarından Ramses II 'nin adı ve unvanı yazılı iki beyaz mermer vazo bulunmuş olması, bu zamanlarda Mısır'ın Fenike ve Suriye'de hegemonyasının kuvvetli olduğunu göstermektedir. Fakat bu mezarda bulunan Miken dekorlu fildişi eşyalarla Kıbrıs keramikleri Akdeniz sanat tesirlerinin de önemli olduğunun belgeleridir.

Ahiram mezarı, genel çizgileri bakımından Mısır'ın çağdaş XII inci sülâle mezarlarına pek ziyade benzemektedir. Bu yeraltı mezarında sanat bakımından büyük kıymeti olan çok ziynetli bir sarkofaj bulunmuştur. Bu sarkofajın önemi sanat bakımından olduğu kadar, üzerinde bulunan Fenike yazıtı itibariyle de pek büyüktür. Bu yazıt, Fenike harfleriyle elde edilen belgelerin en eskisidir. Yazıtta mezarın ve sarkofajın kıral Ahiram'a ait olduğu yazılmıştır. Dik dörtgen şeklinde olan bu sarkofaj, dört arslan üzerine oturtulmuştur. Üst kenarı boydan boya çiçek firizleri ve lotos tomurcuklariyle tezyin edilmiştir. Bunlarda Mısır tesiri pek aşikârdır. Bu firiz ile alt kenar arasında çok önemli kabartmalar bulunmaktadır. Bir yüzde kıral Ahiram kademeli yüksek arkalığı olan bir taht üzerinde oturmakta ve tahtın yanlarında kanatlı isfenksler bulunmaktadır. Kıral sakallı ve uzun saçlıdır. Bir elinde bir kadeh tutmakta, diğer elinde de Mısırlı'larca sevinç ve refah sembolü olan lotos çiçeği bulunmaktadır. Önünde hayvan pençeleriyle nihayetlenen eğri ayaklar üzerinde bir yuvarlak masa vardır. Bunun üzerinde ölüye verilen yiyecek ve içecek bulunuyor. Bu masanın önünde birbiri arkasında sıralanmış yedi adam görünüyor. Kemerlerle bellerine bağlanmış uzun eteklikler giyen bu adamlardan masanın önündekinin elinde kırallık timsali olan bir yelpaze vardır. Sonra iki hizmetçi adaklar veya yiyecekler getiriyorlar. Diğer dört adam yüzleri hizasına kaldırdıkları elleriyle tanrılaşmış kıralı selâmlıyorlar (Res. 30 Bk). Sarkofajın küçük cephelerindeki kabartmalar da çok önemlidir. Bu yüzde cepheden görünen dört kadın bulunmaktadır.İkisi ellerini başları üzerine kaldırmış bir durumda bulunuyor, diğer ikisi de göğüslerini tutuyorlar. Büstler belden yukarı çıplaktır. Elbiseleri birer eteklikten ibarettir.

Ahiram sarkofajının balık sırtı şeklindeki kapağı üzerinde, bu hükümdarın hemen tabii büyüklükte bir tasviri vardır. Fenike sanatının M. ö. XIII üncü yüzyıla ait eserleri arasında, Ahiram sarkofajı hayretle temaşa edilen tek örnektir. Hatta bu zamandan dört yüzyıl sonraya yani VIII inci yüzyıla ait olarak Amanos eteklerindeki Zincirli'de bulunan kıral Barrekub kabartmasının, sanat ve teknik bakımından Ahiram sarkofajındaki kabartmaya nisbetle çok geri olduğu görülüyor. Bu kabartmada da kıral bir taht üzerinde oturmakta ve önünde bir hizmetçi bulunmaktadır [134].

Eşmunazar hanedanı mezarları

Fenike sanat eserleri arasında daha geri zamanlara ait olmak üzere Sidon (Sayda) kıralı Eşmunazar ile babası Tabnit'e ait sarkofajların önemleri de az değildir. Bunlardan birincisi 1858 tarihinde Sidon'un güneyinde kayalık bir tepede bulunmuştur. Mısır mezarlarına benzeyen bu geniş tabut üzerinde Fenike yazısiyle Eşmunazar'ın adı yazılıdır. Bu hükümdarın babası Tabnit'in mezarı da 1887 de Sidon'un kuzeyinde kırallar mezarlığı adı verilen yerde İstanbul müzesi müdürü rahmetli Hamdi Bey tarafından bulunmuştur.

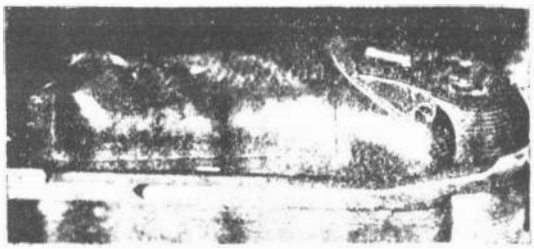
Siyah anfibolit taşından antropoid şeklinde olan ve üzerindeki kitabede kıral Eşmunazar'ın babası Tabnit'e ait olduğu yazılan bu sarkofaj, tamamiyle Mısır sarkofajlarına benzemektedir. Bugün İstanbul müzesinde bulunan bu sarkofaj üzerinde kıral, başında ağırca bir peruka, çenesinde de uzun bir sakal olarak tasvir edilmiştir. Göğsünün üzerinde bir kaç sıra gerdanlık bulunuyor, yüz çizgilerinin Mısırlılara benzetildiği ilk bakışta anlaşılmaktadır. Sarkofajın aşağı kısmında boydan boya hiyeroglif bir kitabe ile bir Fenike yazıtı bulunuyor.

Fransa'nın Louvre müzesine götürülmüş olan kıral Eşmunazar'ın sarkofajı da babası Tabnit'inkini andırmaktadır. Sima da az çok Tabnit'e benzemektedir (Res. 107). Yalnız bunun üzerindeki kitabe Fenike harfleriyle yazılmıştır.

Sidon kırallar mezarlığı

Sayda köylerinden birinin topraklarını işlerken bir kuyu mezarın meydana çıktığından haberdar olan İstanbul müzesi müdürü Hamdi bey

[134] Pottier, L'art Hittite, Syria II, Pl. XV

Resim 107 — Eşmunazar'ın lâhdi

1887'de Suriye'ye giderek esaslı araştırmalar yapmış Sidon yeraltı kırallar mezarlığını meydana çıkarmıştır.

O zaman Hamdi Bey tarafından yapılmış olan plâna göre, iki gruptan müteşekkil olan bu mezarlardan önce bulunanı M I, sonra bulunanı da M II ile gösterilmiştir (Res. 108). Yedi odadan mürekkeb M I mezarlığına 10,20 metre derinlikte bir kuyudan girilmektedir, dört köşeli olan bu kuyunun her bir dılı 3,70 metredir. Kuyunun dibinde dört duvarın her birinde birer mahzene açılan duvarla örülmüş dört kapı bulunuyor. Bunların her biri plânda B, C, V, H harfleriyle gösterilen dört odaya açılmaktadır. V odasının doğu ve batı duvarlarına muttasıl daha iki oda K, R vardır. Yedinci bir oda da D, güney batıya tesadüf eden köşede bulunmaktadır. Buraya C odasından giriliyor. Bu odaların tabanları muhtelif seviyededir. Ve D odası müstesna olmak üzere, hepsinin tabanı kuyunun tabanından daha aşağıdadır.

M I mezarlığında on yedi lahid bulunmuştur. Bunlardan yedisi adi sandukalardan ibaret olup üzerlerinde tezyinat da tasvir de yoktur. Kıymetli olan diğer on lâhid İstanbul müzesinde bulunmaktadır. Bu lahidlerden bir Mısır antropoid'i ile ağlayan kadınlar sarkofajı birinci odada bulunmuştur. İkinci odada ise Grek stilinde bir antropoid bulunmuştur. Üçüncü odada İskender sarkofajı ile aynı stilde üç lâhid bulunmuştur. Dördüncü odada Likya sarkofajı, altıncı odada Satrap sarkufajı, yedinci odada ise Grek stilinde bir antropoid bulunmuştur.

M. II mezarlığına M. I mezarlığına inen kuyunun altı metre kuzeyinde bulunan diğer bir kuyudan inilmektedir. Bu kuyu 7,5 metre derinlikte ve takriben 4 metre genişlikte ve dört köşedir. Bu kuyunun kuzey ve güneyinde iki oda vardır. Güneydeki odanın içinde dört çukur bulunmuş ise de, hepsinde

de cenazelerin tabutsuz olarak konulmuş oldukları görülmüştür. Kapısı itina ile örülmüş olan kuzeydeki odada yukarıda bahsettiğimiz kıral Tabnit sarkofajı bulunmuştur [135]; Bu da M. II mezarlığında bulunan 10 sarkofajla beraber İstanbul müzesine nakledilmiştir.

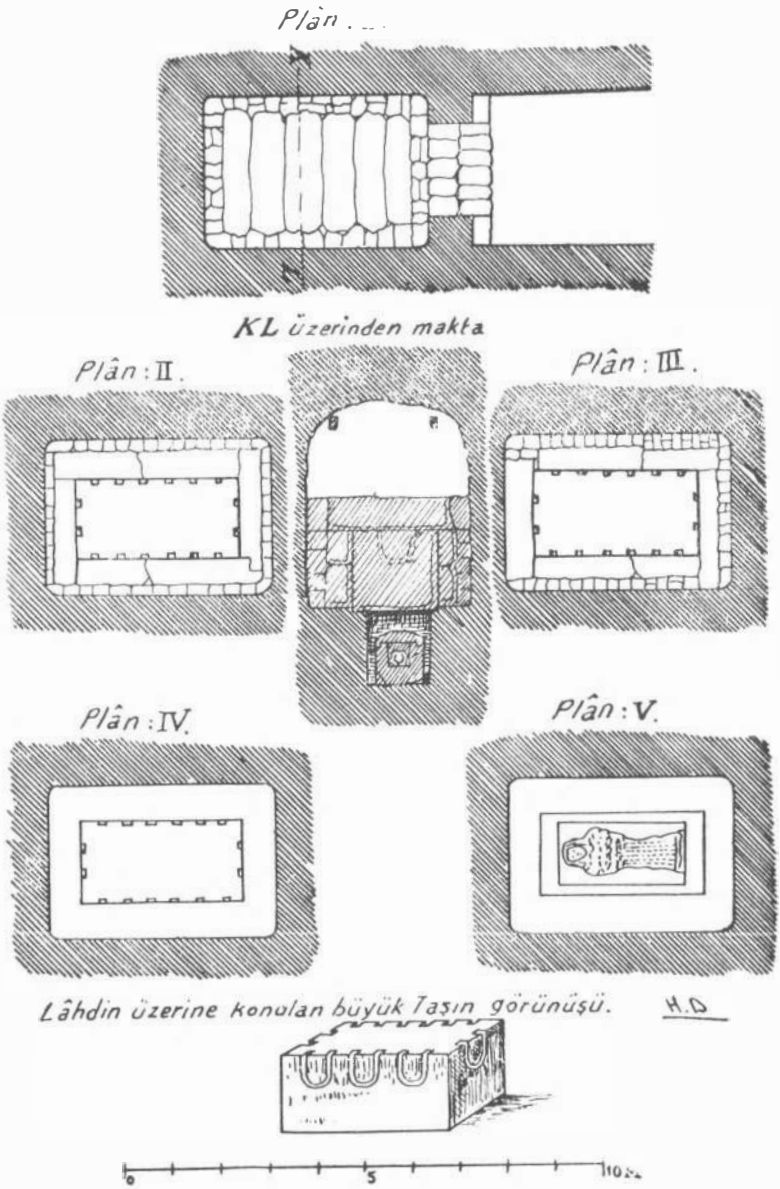
Sidon kıral mezarlıklarında bulunan sarkofajlardan bazılarına Fenike sanatı damgasını vurmak mümkün görünmemektedir. Bunlarda Yunan sanatı bütün güzelliği ile belirmektedir. Bunlardan bazılarında Fenike'ye başka yerden getirilmiş oldukları kanaatini verdiren özel mahiyette ince sanat izleri görülüyor. M. I mezarlığında bulunan ve kapağının Likya stilinde olmasından dolayı Likya sarkofajı adı verilen lâhdin, M. ö. IV üncü yüzyıla ait olduğu sanılıyor. Bu sarkofaj, üzerindeki yaban domuzu ve arslan avlarını gösteren kabartmalariyle meşhurdur.

Satrap sarkofajı adı verilen lâhid ise Paros mermerinden yapılmıştır. Milâttan önceki V inci yüzyıl ortalarına ait olduğu sanılan bu sarkofaj üzerindeki kabartma maharetli bir sanat belirtmektedir. Bu kabartmada oturmakta olan bir şahsın önünde arabaya koşulmuş, eğerli bir atı talim eden seyisler görülüyor. Yan kapaklardan birinde pars avı sahnesi, baş ve ayak taraflarındaki kapaklardan birinde birbirleriyle konuşan dört silâhlı genç, diğerinde ise bir ziyafet sahnesi görülmektedir. Burada satrap yatmış olarak tasvir edilmiştir.

Bugün İstanbul Arkeoloji müzesinde bulunan M I'deki sarkofajlardan biri de ağlayan kadınlar lahdidir. Mermerden yapılmış olan bu lâhdin çatı şeklindeki kapağında cenaze törenini temsil eden süvarilerle, arabalardan mürekkeb bir alayın geçit resmi bulunmaktadır. Dört yanını süsliyen İyon stilindeki direklerle bir tapınağı hatırlatan bir sarkofajda her iki direk arasında ağlayan veya dalgın ve müteessir duran kadınlar görülüyor (Res. 109). Bu lâhdin hangi kırala ait olduğu bilinememektedir.

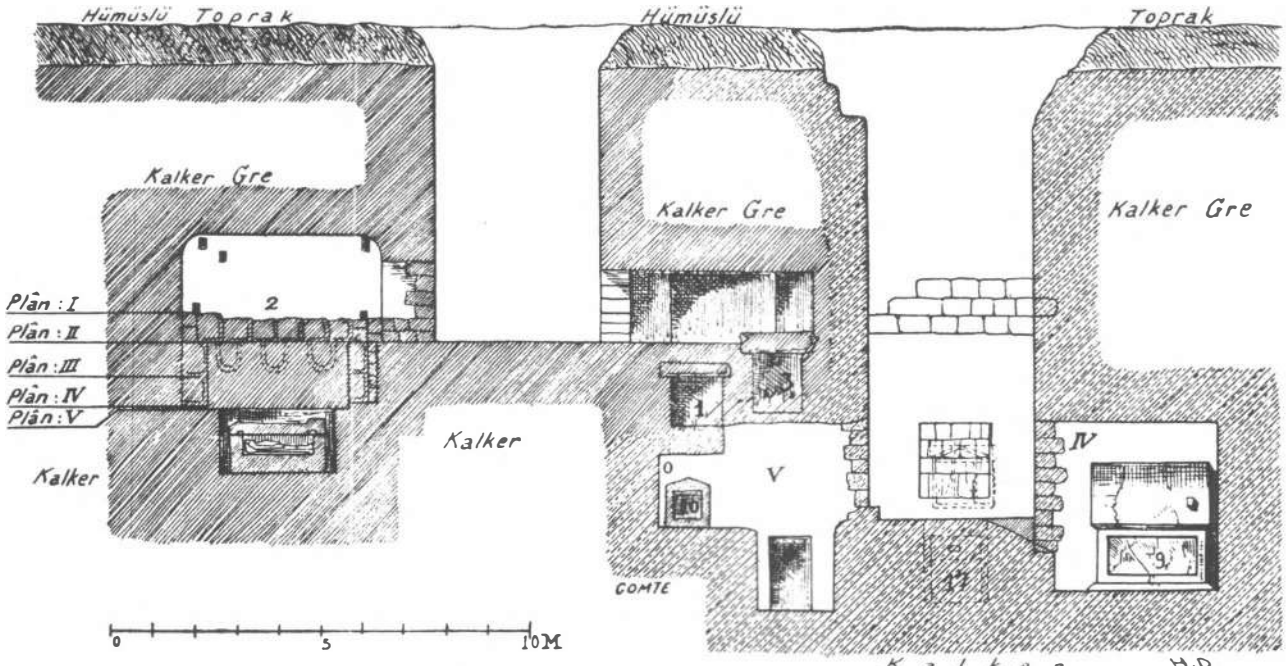
M. I de bulunan sarkofajlardan en kıymetlisi, üzerindeki kabartmalarda tasvir edilen savaş sahnelerinin İranlı'larla,

[135] Revue Archeologie, Une necropole de Sidon, Fouilles de Hamdy Bey.

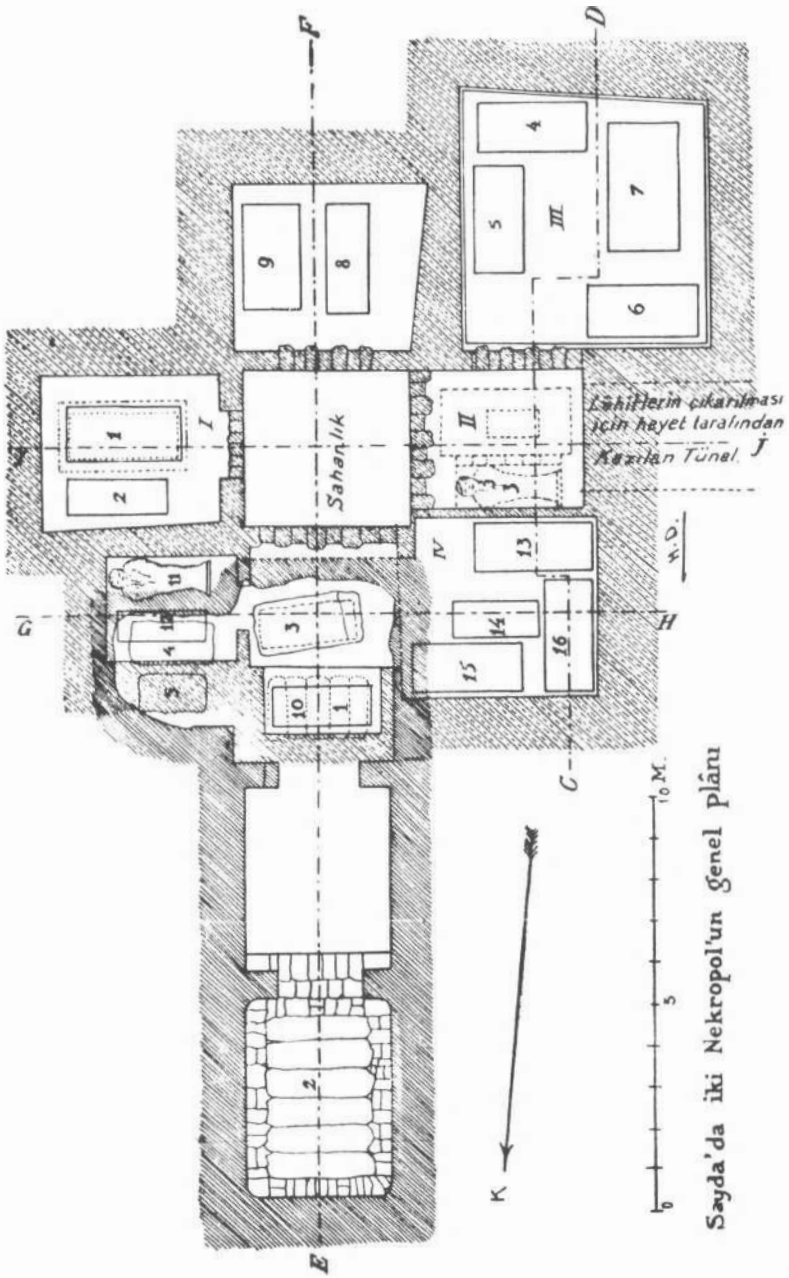
Yeni Nekropol'un plânı ve maktaı

Resim 108 a — Sayda mezarlarının plânları

Sayda'da iki Nekropol'un Maktaı

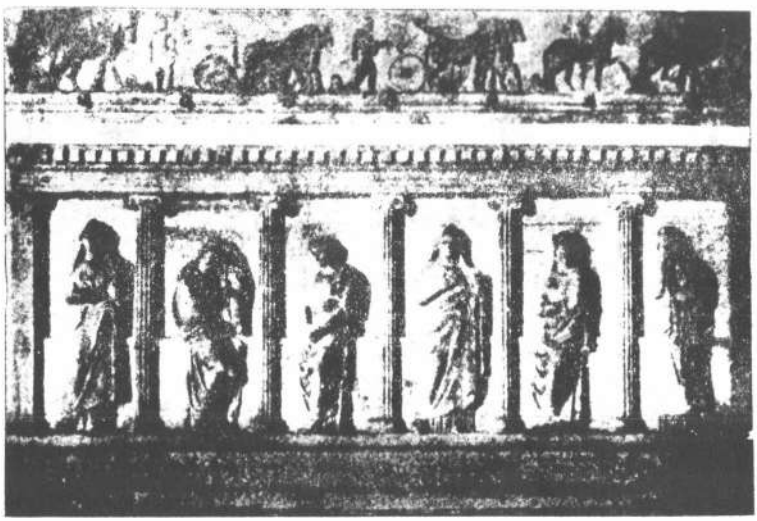
Resim 108 b — Sayda mezarlarının planları

Sayda'da iki Nekropol'un genel planı

Resim 108 c — Sayda mezarlarının planları

Yunanlı'lara ait olmasına bakılarak ve büyük savaş sahnesindeki arslan serpuşlu şahıs da İskender'e benzetilerek, "İskender lahdi„ adı verilmiş olan muhteşem sarkofajdır, fakat bunun üzerindeki kabartmalarda kimin tarafından yaptırıldığını gösteren bir nişane bulunmadığından kime ait olduğu hakkında türlü yorumlar ileri sürülmüştür. Bunlardan İskender'in Suriye'yi fethettiği zaman Sidon kırallığına geçirilmiş olan eski hanedan prenslerinden Abdalonim'e ait olduğu hakkındaki iddia, hakikate en yakın görülüyor [136]. Sarkofajın Yunan sanatının en güzel örneklerinden olması ve eski metinlerde Abdalonim'den sonra Sidon'da yerli bir kıral bulunduğuna dair hiç

Resim 109 — Ağlıyan kadınlar lâhdi (İstanbul Arkeoloji Müzesinde)

[136] Üzerindeki muharebe sahnelerine bakılarak İskender sarkofajı adı verilen bu lâhid Abdalonim'den başkalarına da isnat edilmektedir. Bunun Mazayus adlı bir İran Satrabına ait olduğunu ileri sürenler bulunduğu gibi, İskenderin ölümünden sonra hemşiresiyle evlenerek bütün kudreti eline almağa teşebbüs eden general Perdikas'a veya İskender'in Iranlılarla muharebelerinde büyük şöhret alan ve Suriye'yi fetheden Parmenion'a isnad edenler de vardır. Bazıları da bu lâhdin İskender'in dostlarından Suriye ve Fenike valisi Laomedon'a ait olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Bunlardan başka daha bir çok kimselere isnad edilmekte ise de bu iddiaların hiç biri kuvvetli bir temele dayanmamaktadır.

bir kayıt bulunmaması, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Sarkofajın İyonya'lı bir sanatkâr tarafından Sidon'da yapılmış olduğu kabul ediliyor.

İstanbul müzesinin kıymetli âbidelerinden biri olan İskender lâhdi, milâttan önce V inci ve IV üncü yüzyıllarda kemale eren Yunan sanatının en güzel örneklerinden biridir. Lâhdin büyük yüzünde geniş bir ovada Yunanlılarla İranlılar arasında vukua gelen bir harp sahnesi görülüyor. Bu sahnede arslan postundan bir serpuş giymiş olan adamın İskenderi temsil ettiği sanılmaktadır. Lâhdin ikinci büyük yüzünde bir arslan ve geyik avı tasvir edilmiştir. Küçük yüzün birinde muharebe sahnesini gösteren kabartma, büyük yüzündeki muhteşem harp sahnesinin son parçasıdır. Bu yüzün yukarısındaki üçgen içinde görünen kabartmada da yine bir savaş sahnesi görülmektedir. Küçük yüzlerden ikincisinde de bir av sahnesi vardır ve büyük yüzdeki av sahnesine bağlı görünmektedir. Kıyafetlerine göre buradaki şahısların hepsi de İranlıdır. Bu yüzün yukarısındaki üçgen içinde bulunan kabartma yine Yunanlılarla İranlılar arasındaki bir savaşı göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I.

FİLİSTİN VE İBRANİLER

Filistin'deki etnik kavimler

Bundan önceki bölümlerde tarih başlangıcından beri Filistin mukadderatının Suriye ile bir olduğunu, coğrafya durumu bakımından her iki memlekette başlı başına bağımsız bir millî mevcudiyetin gelişmesine hemen hemen imkân bulunmamış olduğunu belirtmiştik.

Suriye gibi Filistin de tarih boyunca kuzey-doğudan, kuzeyden ve güneyden akan istilâ dalgaları altında kaldıktan sonra Fırat ve Nil boylarında kurulan imparatorlukların yüz yıllarca süren rekabetlerine sahne olmuştur. Bu mücadelede önceleri üstünlük Mezopotamya'da olmuştu. Fakat Zagros dağlarından inen Kasların Babil'i istilâ etmeleri, sonra da Musul bölgesinde Asur imparatorluğunun yükselmesi, Babil'in kudret ve şevketini söndürmüş olduğundan, ikinci bin ortalarından sonra hegemonya Nil boylarındaki Firavunlara geçmiştir. Bu zamandan sonra Filistin iki yüz elli sene kadar Mısır'ın bir eyaleti durumunda kalmıştır.

Mısır hegemonya'sının başladığı çağda, Filistin'de yaşayan türlü Etnik grupların başında Kenanlılar geliyordu. Sami tipe benzemiyen bir kavim olan[1] Kenanlıların denizci ve tüccar zümresini teşkil eden Fenikeliler sahilde oturuyorlardı. Ziraatle uğraşan zümreler ise iç bölgelerde yaşarlardı.

Arabistan'dan gelmiş olan Amurru dalgalarına gelince, bunlar da Filistin'den Oront dirseğine kadar uzayan iç alanlara yayılmış, merkezleri yukarı bölgede olmak üzere, dillerini Kenanlılara da vermişlerdi.

İkinci bin ortalarından sonra Anadolu'da istilâcı bir devlet olarak yükselmiye başlayan Ḫatti'ler, onsekizinci sülâle Firavunlarından IV. Amenofis (1370-1352) in son yıllarında Mısır'ı sarsmağa başlayan din mücadelelerinden faydalanarak Firavunların müttefiki olan Naharina Mitanni'lerini ezdikten sonra

[1] A. Moret, Des Clans aux empires, s. 242 - 243.

Lübnan'la, Anti Lübnan arasında Oront'un yukarı vadisini işgal etmiş, nüfuzlarını Filistin bölgesine kadar yaymışlardı.

Hiksos'ların üst tabakasını teşkil eden Ḫurri-Mitanni'lerden bazı gruplar da daha önce, yani bunların Mısır'a gittikleri ve Mısır'dan kovuldukları zamanlarda Suriye ve Filistin'e yayılarak diğer kavimlerle karışmış ve kaynaşmışlardı.

Ḫurri-Mitanni ve Ḫatti'lerden sonra Akdeniz kuzey kıyılarından gelerek Filistin üzerinden Nil boylarına akan bir takım insan dalgaları da Filistin'de ehemmiyetli kargaşalıklara sebep olmuşlardı. Menşeleri Girit (Kaphtor) adası olduğu sanılan ve Filist (Pulestiyu) adiyle anılan bu insanlar, uzun maceralardan sonra yirminci sülâle Firavun'larından III. Ramses (1200-1165) zamanında nihayet aşağı Lotanu'da yerleşmiş, buralara kendi adlarını vermişlerdi. Bunlar, Gazze, Askalon, Asdod, Ekron ve Gat bölgelerinde ayrı ayrı beş küçük prenslik kurmuşlardı. Fakat, komşu kavimlerin tecavüzlerine karşı aralarında askerlikçe birlik kurmayı da ihmal etmemişlerdi (Harita : 9).

Savaşçı ve denizci bir kavim olan Filist'lerden sahildekiler ticaret ve gemicilikte Fenike'lilere rakip oldukları gibi dahildekiler de ziraati inkişaf ettirmiş, çevrelerindeki halkı hükümleri altına almışlardı [2].

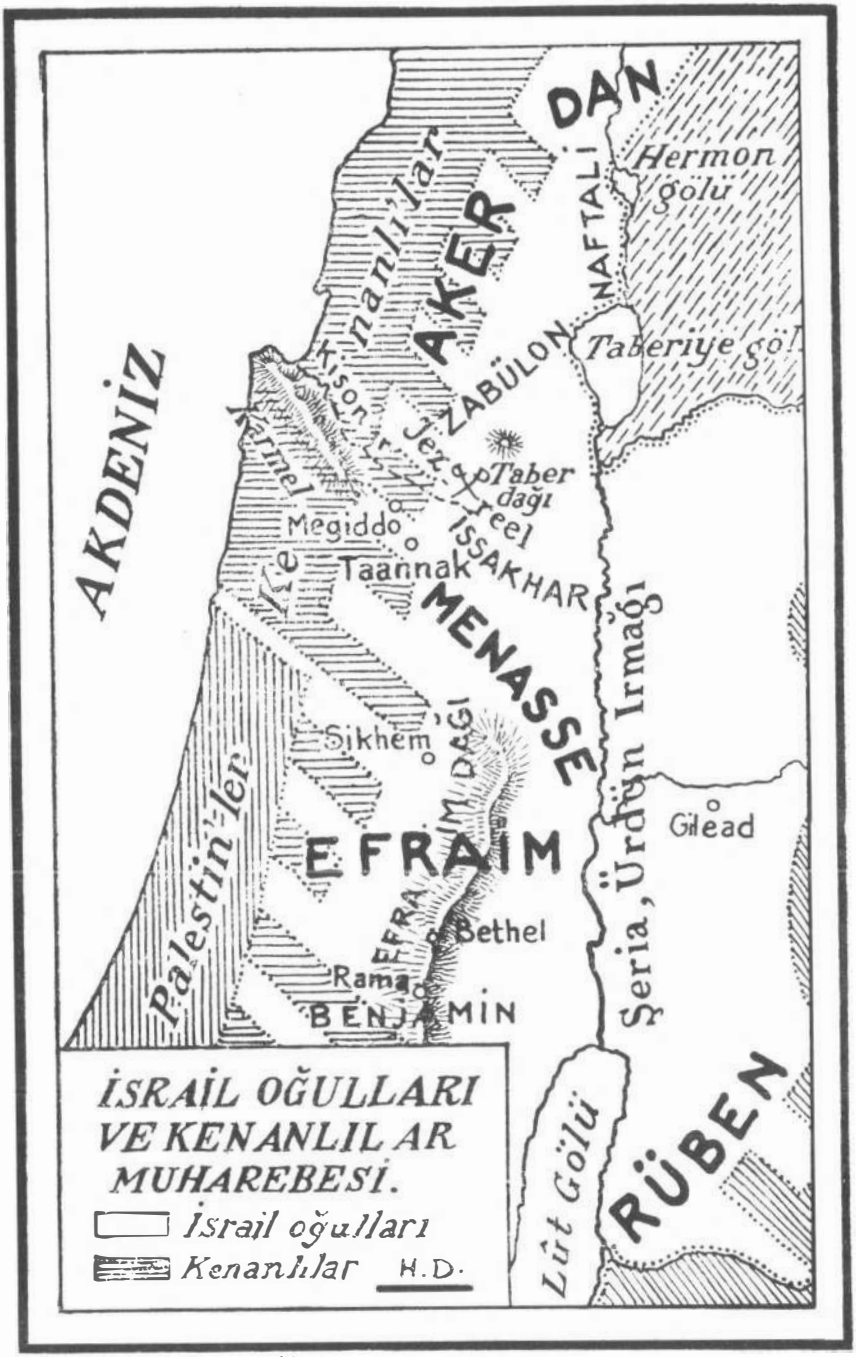
Bunlardan başka kuzey-doğudan Suriye ve Filistin'e akan Ârami dalgaları da sarsılmakta olan Firavun'lar hegemonyası için kuvvetli bir tehlike teşkil etmiye başlamışlardı.

Filistin tarihinin bu karışık zamanlarına, yani XIII üncü yüzyıl sonlarına doğrudur ki bu memleketteki Moabi'ler, Amoni'ler, Madyani'ler, Edomi'ler gibi türlü etnik gruplar arasında bir de İsrailî'ler adında bir kavim görünmiye başlamıştır [3].

[2] Edouard Montet, Histoire du peuple d'İsrael, s. 17.

[3] İsrail adı en eski tarih vesikası olarak 1896 da Flinders Petrie tarafından bulunan ve İsrail sütunu denilen bir Mısır yazıtında görülmüştür. Yazıt Firavun Ramses II'nin oğlu Merneptah'ın emriyle granit bir sütun üzerine yazılarak Teb'deki tapınaklardan birine yerleştirilmiştir. Firavun Merneptah'ın (1232 - 1224) bu yazıtı, saltanatının beşinci yılında Libya ve Yunan denizlerinden gelen istilâcıların mağlûbiyetleri şerefine tertip edilmiş bir sefer destanıdır. İsrail sözü ilk defa bu yazıtta görüldüğünden buna İsrail sütunu adı verilmiştir. Yazıtta şu satırlar okunuyor: «Şefler mağlûp olmuştur. Artık sulhten başka bir şeyden bahsetmiyorlar. Artık

Harita: 9 .

Historical Atlas, S.6-7. hartalarından

Bu kavim, Filistin tarihinde önemli izler bırakacak olan İbranî'lerdir [4].

Nebî'ler Fakat İsrail oğullarının millî gelenekleri, yani Tevrat Filistin'e ilk gelişlerini daha çok eski zamanlara çıkarmaktadır. Tevrata göre, İsrail oğullarının büyük atası olarak tanılan İbrahim Babil hükümdarlarından Amrafel zamanında kardeşinin oğlu Lût ve kabilesiyle beraber Ur-Kasdim şehrinden göçerek Kharran'a gelmek suretiyle Suriye sınırlarına yaklaşmış, sonra buradan da Filistin'e inmiş, Negeb'de veya güney Filistin'de yerleşmiştir.

Tevrat hikâyesine tarihî bir kıymet vermek isteyen müelliflerden bazıları, bu kitapta İbrahim ile çağdaş olarak gösterilen Amrafel adındaki kıralın birinci Babil hükümdarlarından meşhur Hammurabi (2003-1961) olduğu iddiasında bulunmuşlardır [5]. Başkaları da İbranî'lerin Ur'dan hicretleri tarihini daha sonraki zamanlara, Kas'ların Sinear'ı istilâları tarihine (1750 lere doğru) indirmişlerdir.

Fakat Tevrat'ın rivayetini tenkitsizce kabul edenlerin İsrail oğullarının menşeinin güney Mezopotamya'daki büyük Sumer

hiç bir Barbar baş kaldıramaz. Libya'lıların memleketi talân edilmiştir. Hatti'lerin memleketi sulh ve sükûn içindedir. Kenan memleketi esir edilmiştir. Ve çok acıklı bir haldedir. Askalon diyarı ve Gezer memleketi itaat altına alınmıştır. İnnum memleketi yok edilmiştir. İsrail oğullarının ellerinden her şey alınmıştır. Çobanları bile kendilerine bırakılmamıştır. Khar memleketi Mısır dullarının haline getirilmiştir». Burada İsrail oğullarının memleketinden bahsedilmemesi ve çobanlarının söylenilmesi, bunların henüz Sina çöllerinde sürüleriyle dolaştıklarını ve Filistin'e girmemiş olduklarını göstermektedir.

[4] İbrani adı İsrail'in müradifidir. Etimoloji itibariyle bu kelime Ibrim'den gelmektedir. Bu lâfzın menşei ve ilk kullanılışı hakkında türlü mütalaalar yürütülmektedir. Mesele henüz bir tartışma konusudur. Ibri veya Hibri kelimesi umumiyetle geçit anlamına gelen eber'den iştikak ettirilmekte ve İbrani sözünün (ırmağın öbür kıyısı adamları) manasına geldiği kabul edilmektedir. Bu tâbir önceleri Fırat hakkında kullanılıyordu. Sonraları Şeria nehri hakkında da kullanılmıştır. R. Kittel, bu kelimeye (öbür yandaki adamlar) yolunda daha geniş bir mâna vermiş, bunu (başıboş dolaşan kabileler) anlamına almıştır. Hommel ve Böhl gibi bilginler Ibrim veya İbrani lâfzının, El'Amarna arşivinde görülen Khabiri'nin aynı olduğunu iddîa etmek hatasına düşmüşlerdir.

[5] Salomon Reinach, Histoire general des religions s. 277.

şehirlerinden ve Sin yani ay tanrısının makarrı olan Ur şehri olduğu hakkındaki umumîleşmiş kanaatleri son yıllarda ciddî intikatlara uğramıştır [6].

Tevrata göre Filistin'in güney bölgesine yerleşen İbrahim ve Klanları, bir müddet sonra burada büyük bir kıtlıkla karşılaşmışlardır. Her taraftan kovulan ve ölümle karşılaşan İbranî'ler, çadırlarını sökerek başka bir yurt aramıya karar vermiş, Gosen memleketinin insanlar ve sürüler için bol yiyecek ve içeceği olan yakın otlaklarına göçmüş, burada Mısır hükûmeti tarafından iyi muamele görmüşlerdir [7].

İbrani'ler burada, eskisi gibi koyun ve geçi çobanı olarak kalmış, Mısır toprağında yaşamalarına, Mısır medeniyet ve

[6] İbrani'lerin Sumer'ler memleketindeki Ur şehrinden gelmiş oldukları yolundaki iddia, Tevrat'ın tekvin kitabındaki bir âyete dayanmaktadır. Bu âyette şöyle deniliyor : « Haran (İbrahim'in kardeşi ve Lût'un babası), doğduğu memlekette, Ur-Kasdim'de, babası Tarah'ın huzurunda öldü. XI, 28).

Tevrat müfessirleri, sonraları Ur'un Sinear'daki Sumer'lerin Ur şehri olduğunu kabul ettiklerinden Tevrat metnine « yani Güldaniyenin » kaydını ilâve ederek âyeti şu şekle sokmuşlardır : «Haran doğduğu memlekette yani Güldaniye'nin Ur şehrinde, babası Tarah'ın huzurunda öldü». Müfessirler aynı kaydı Tevrat'ın bu konuya ait diğer âyetlerine de ilâve etmişlerdir (Bk. Tekvin kitabı, XI, 31 ve XV, 7).

Fakat bu iddia son zamanlarda incelenerek deniliyor ki, tarih M. ö. onüçüncü yüzyıl sonlarına doğru Filistin'de ilk görünen İbrani'leri göçebe Klanlar olarak tanımaktadır. Tevrat'ın İbrahim ve halefleri idaresindeki İbrani Klanları hakkında verdiği malûmat da göçebe hayat süren çoban bir halka ait şeylerdir. Halbuki arkeolog Woolley tarafından son yıllarda Ur harabesinde yapılan kazılar, Tevratın Hicret zamanı olarak tesbit ettiği çağda bu şehirle bütün Sinear'ın yüksek bir medeniyet ve kültür merkezi olduğunu kesin olarak meydana çıkarmıştır. İbraniler Filistin'e Sumer'lerin Ur şehrinden gelmiş olsalardı, kendilerinin bu kültürle mücehhez olmaları ve tam manasile bedevi insanlar seviyesi üstüne çıkmış bulunmaları icabederdi.

Halbuki Tevrat kendilerini bu şekilde tasvir etmemektedir. Bu cihetleri göz önüne alan Adolphe Lods, Tevrat müelliflerinin Ur-Kasdim ile Basra körfezi civarındaki Ur şehrini değil, kuzey Mezopotamya'yı veya burada bir şehri kastetmiş olduklarını ileri sürmek suretile yeni bir iddiada bulunmaktadır (İsrail, s. 184-189). Bu müellif, İbrani'leri Aramî'lerden bir zümre saymakta, onlarla beraber Kuzey Mezopotamya'dan Suriye'ye indiklerini iddia etmekte, Tevrat Sifirlerinden Tesniye kitabın-

kültürü ile çevrili bulunmalarına rağmen, millî yaşayış tarzlarını geleneklerini ve dillerini muhafaza etmişlerdir [8].

İbrahim idaresindeki İbrani Klanları bir müddet buralarda kaldıktan sonra, tekrar Filistin'e dönmüşlerdir. Çobanlarının geçinememesi yüzünden dönüşte İbrahim kardeşinin oğlu Lût'tan ayrılmıştır. Lût kendi Klanile, adını verdiği gölün güneyine kadar Erden nehrinin doğusuna yerleşmiş, İbrahim ise kendi Klanlarile Lût gölünün batısında Hebron bölgesinde kalmıştır.

daki (XXVI, 5) «Babam perişan hal ve göçebe bir Ârami idi» âyetini iddiasına delil göstermektedir.

A. Lods'a göre İbrani'ler diğer âramî Klanlarla beraber kuzey Mezopotamya'da iken onlar gibi konuşuyorlardı. Fakat Ârami'lerin Suriye'ye göçmelerinden sonra onlardan ayrılan İbrani klanları, aralarına girdikleri Samileşmiş Kenan'lıların lehçelerini almış, Ârami'ler ise Suriye'deki Amurru'larla karışarak onların dillerile konuşmıya başlamışlardır. Ârami'lerle İbrani'ler arasındaki lehçe ayrılığı evvelkilerin Suriye Amurru'larının, ikincilerin de Samileşmiş Kenan'lıların dillerini almış olmalarından ileri gelmiştir.

İbranilerin menşei hakkındaki iki noktai nazardan evvelkisine göre bunların Sumerli'lerle, ikinci noktai nazara göre de Subarular veya Ḫurrilerle karışmış olmaları icabetmektedir. İbranilerin türlü Etnik grupların karışıp kaynaşmaları mahsulü oldukları antropolojik araştırmalarla teeyyid etmektedir. Bu hususta yapılan incelemeler, İbranilerde kafa tası karinesinin dolikosefallikten hiper brakisefalliğe kadar değiştiğini göstermiştir (Eugène Pittard, Les races et l'Histoire, s. 413-431). Boylar da bu suretle değişmektedir. Meselâ Polonya ve Galiçya Yahudilerinin boyu 1.60 ile 1,62 arasında iken doğuda 1,66-1,69, (Odesa'da) boyunda yahudiler vardır. İkinci cihan savaşından önce topu 12 milyon kadar tahmin edilen Yahudiler, hiçbir yerde hattâ Filistin'de mütecanis etnik bir grup halinde değillerdir. Bunlar aynı ırka mensup bir millet değil. dinleri bir olan türlü ırklara mensup guruplardan mürekkep dinî bir camiadır.

Bu tehalüf, İbranilerin antropoloji bakımından tek bir ırktan inmiş olmadıklarını açıkca göstermektedir. Görülüyor ki dil bakımından Sami kavimler çerçevesi içine giren İbraniler arasında antropoloji itibariyle; halis Sami ırk tipine uygun olanlar pek azdır. Bunlar, aralarında bir çok brakisefaller bulunan etnik zümrelerin Sami klanlarla karışıp kaynaşmalarından doğmuşlardır. Vaktile Fransız filosofu Ernest Renan'ın dediği gibi: «Tek bir İbrani tipi yoktur. Yahudi tipleri vardır» (E. Renan, His. du peuple d'İsrael).

[7] Bu zamanlarda çölde dolaşan bedevilerin, kıtlık zamanlarında Deltanın münbit bölgelerine hicretleri sık sık görülüyordu. Firavun Ameno-

Ananeye göre Mısırda İsrail oğulları

Tevrata göre İbrani'ler, İbrahim'in torunu Yakup zamanında da kısmen Mısır'a gitmişlerdir. Şöyle ki: Yâkub'un oğulları, babalarının, içlerinden Yusuf'u hepsinden çok sevmesini kıskanarak onu Mısır'a giden bir Arap kervanına satmış, babalarını Yusuf'u kurt kaptığı yolunda uydurma bir masal ile avutmak istemişlerdir. Yusuf, Mısır'da Firavunun vezirine satılmış, Firavunun gördüğü bir rüyayı yormak hususundaki maharetile hükümdarın teveccühünü kazanmış, yüksek bir mevkie geçmiştir. Kenan diyarında mutat kıtlıkların tekrar baş göstermesi üzerine, Yusuf babasile kardeşlerini ve kendi Klanlarını Mısır'a çağırmış Delta'nın doğusunda münbit Gosen otlağına yerleştirmiştir.

Önceleri burada yine koyun ve keçi sürülerile beraber rahatça geçinen İbrani'ler, Firavun hanedanının değişmesi ve Mısır'da millî bir siyaset takip edilmiye başlanılması neticesi olarak sonraları ağır zulümler görmiye başlamışlardı. Ölümden kurtarılmak üzere anası tarafından bir sandık içinde Nil'e atılan Musa, bir tesadüf neticesi olarak Firavun sarayına alınmış, burada büyümüş, sonra ırkdaşlarından birine işkence yapan bir Mısır'lıyı öldürerek Medyen'e kaçmıştır. Musa burada peygamber Şuayib'ın kızı ile evlenmiş, Yahve'den İbrani'leri Mısırı'dan çıkarmak emrini aldığından, dönerek onları Mısırdan Sina çöllerine kaçırmıştır. Burada Horeb dağında alev saçan çalılar arasında Yahve tarafından Tevrat kendisine verilmiş, kırk sene çölde âvare dolaşmıya mahkûm olan İbrani'ler, Musa'nın ölümünden sonra, talebesi Yuşa' idaresinde nihayet Kenan iline girebilmişlerdir.

Tevratın bu hikâyesini tarihî olaylarla ahenkleştirmek gayretini güden müellifler, İbrani'lerin İbrahim idaresinde

fis IV'ün generallerinden olup sonra Mısır tahtına çıkmış olan Horemheb'in mezarında bulunan bir yazıt, bu türlü göçlerden birini şöyle tasvir etmektedir: «memleketlerinde açlık olan ve keçiler gibi dağ tepelerinde yaşayan, çocukları ekmek diye bağırışan Asyalı'lar.... bunlardan geçinemeyen bazıları gelerek firavundan kendilerine bir yurt verilmesini istediler. Bunların evleri yabancılar tarafından işgal edilmiş ve yıkılmıştı. Mahsulleri de yakılmıştı».

[8] Wellhausen, Israelitische und Südische Geschichte.

Sinear'dan çıkışlarının birinci Babil sülâlesi hükümdarlarından Hammurabi devrinde olduğunu iddia ettikleri gibi, İbrahim idaresinde Mısır'a gidişlerinin de XII inci Firavun sülâlesi devrine, (2000-1970) Yusuf'un Mısır'a satılışının Hiksos kıral-larından Nob zamanına, İsrail oğullarının Musa ile beraber Mısır'dan kaçışlarının da on dokuzuncu sülâlenin büyük Firavunu Ramses II (1298-1232) devrine tesadüf ettiğini kabul ederler [9].

[9] Halbuki Milâdi 529 tarihinde papa Saint Benoit tarafından İtalya'-da Mont-Çassin manastırında toplanan kongrede, Tevrat'taki esaslara göre İbrahim'in Milâttan önce 2366 tarihinde doğarak 175 yıl yaşadıktan sonra 2191 tarihinde öldüğüne karar verilmişti. Bunu kabul etmiyen Anglikan kilisesi ise kendi ruhani reislerinden Usserius'un hesabını doğru bulmuş-tur. Bu hesaba göre İbrahim Milâttan önce 1996 da doğmuş ve 1821 de ölmüş imiş. Eski tarihcilerden bazıları, İbrani'lerin Yakub'la beraber Mısır'a gidişlerinin Milâttan önce 2076 tarihinde, Musa ile Mısır'dan kaçış-larının da 1625 yılında vukubulduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu hesaba göre İbrani'lerin Mısır'da 450 yıl kalmış olmaları icabetmektedir. Halbuki E. Montet bu zamanın 500-600 yıl olması lâzım geldiği mütalâasındadır. Bütün bu ihtilâflara, başka kaynaklar göz önüne alınmadığı takdirde, Tevrata itimat etmenin ne büyük hatalara sürükliyeceğini belirten belgeler nazarile bakabiliriz.

Bugünkü tarih anlayışına göre Tevrat Sifirlerine ilmî bir kıymet vermek, tehlikeli bir yoldur. Tasvir ettikleri vak'aların cereyan ettiği zamanlardan pek çok sonra tertip edilmiş oldukları kesin surette sabit olan Tevrat Sifirlerinin, kaleme alındıkları zamanların dinî ve siyasî telâkkilerile dolu oldukları muhakkaktır. Bu sebebten dir ki son zaman-larda Adolphe Lods gibi bazı müellifler, Tevratın yalnız menkibelerinde değil, bu menkibelerin kahramanı olan ve bugüne kadar insanlığın büyük bir kütlesi (Yahudi, hıristiyan ve Müslümanlar) tarafından peygamber tanılan insanların (İbrail, İsrail yani Yakup, Yusuf gibi) hakikaten yaşamış şahıslar olduklarında bile şüpheye düşmüşlerdir.

Tevratın beş evvelki kitabı (esfarı hamse) ile Yeşu kitabı, kurtarıcı ve koruyucu Yahve'nin Kenan ilini alıncaya kadar İbrani'leri sevkettiği esrarlı yolları tasvir, İsrail oğullarının geçmiş devirlerdeki zaferlerini terennüm eden dinî destanlardan ibaret olduklarına göre bunlara tarihî belgeler göziyle bakılamamak pek tabiidir. Gelenek, ilk beş kitabı Mu-sa'ya, altıncı kitabı Yeşu'a isnat etmekte ise de bu kitapların sonradan yazılmış oldukları, kesin şekillerini ancak İsrail oğulları devletinin teşek-külü devrinde almış bulundukları muhakkaktır. Yeşu'un kitabesiyle hakim-ler Sifiri karşılaştırıldığı zaman aralarında görülen tezatlar, ahenksizlik-ler, bunlara ne kadar itimat edilebileceğini belirtmektedir.

Tevratın Nebi'ler devrine ait hikâyelerin, birbirlerinden tamamiyle ayrı, her biri bir kabileye veya klana ait, babadan oğula nakledilmek

Bu müelliflere göre Hiksoslar devrinde tekrar Mısır'a gelen ve Yusuf'un delâletile Gosen bölgesine yerleştirilen İbrani'ler, Hiksos'ları Mısır'dan çıkaran on sekizinci sülâle Firavunları devrinde de huzur ve sükûn içinde yaşamakta devam etmişlerdir. Bu sülâle Firavunları Hatti'lere karşı ümitsiz muharebelerle meşgul olduklarından sükûn içinde yaşayan İbrani'ler hakkında şiddetli bir muameleye lüzum görmemişlerdir.

Fakat on dokuzuncu sülâlenin kudretli hükümdarı II. Ramses, Hattilerle anlaşarak muharebelere son verdikten sonra, nazarlarını memleketin iç işlerine çevirmiş, kendisine ve Mısır tanrılarına saraylar, büyük tapınaklar yaptırmak hevesine düşmüştür. Sina yarımadası yolu üzerinde Pitom (Atom'un makarrı) ve Per-Ramses (Ramses'in makarrı) adlı şehirleri yaptırmıştır. Bu büyük inşaat için Firavun'un çok esire ihtiyacı vardı. Tereddüt etmeden Mısır çevresindeki bütün bedevilerin esir telâkki edilmeleri emrini verdi. Bunlar arasında İbrani Klanları da bulunuyordu (Res. 110).

suretiyle yaşatılmış menkıbelerin muahhar devirlerde birbirlerine eklenilmeleriyle vücude gelmiş olduğunu iddia edenler, son zamanlarda çoğalmıştır (A. Lods, İsrail 173-174). Nebi'ler tarihinde görülen şahıslara ait adlardan bir çoğunun kavim, kabile, klan, memleket veya şehir ismi olmaları bu iddiada bulunanlara hak verdiriyor. Biliyoruz ki bir peygamber olan Yakub aynı zamanda kavim adı olan İsrail ismiyle de anılmaktadır. Esau, memleket adları olan Seri ve Edom isimleri ile de yad olunmaktadır. Demek ki Yâkub, İsrail kavmini, Esau de Edom halkını ifade etmektedir. İshak ile İsmail arasındaki rekabet, yurtlaşmış İsrail oğullariyle, bedevî Araplar arasındaki mücadelenin bir ifadesidir. Yakub'un on iki oğlu, on iki klanın (Sıbıt) teşahhus ettirilmiş timsalleridir Lût'un Moab ve Amon adlı oğulları bu isimdeki kavimleri teşahhus ettirmektedir. Nasıl ki İbrahim'in oğulları İshak, İsmail, Madyan, Yokson da İsrail oğullarını, Kuzey Hicaz araplarını, Mainileri, Dedan'ları temsil etmektedirler. Mısır'ın XVIII inci ve XIX uncu sülâlelerine ait belgelerde Yakub, Yusuf, Akker, Simeon, Levi adlarını, Filistin'de mevki veya kavim isimleri olarak buluyoruz (A. Lods İsrael, 56, 59, 61, 179).

Görülüyor ki Tevrata dayanılarak asırlardan beri beşeriyete birer hakikat diye telkin edilen Enbiya tarihi ve onunla ilgili menkibeler, hakikat halde muhtelif klanlara ait eski Mitolojilerin birleştirilmesinden meydana gelmiş bir nevi etnik masallar yığınından başka bir şey değildir.

İhtimalki İbranilerin esır telâkkı edilmesinde onların ayrılık duygularını söndürmek, Filistin bölgesinden gelecek bir istilâ ordusu ile birlikte hareketlerine mecal bırakmamak gibi bir gaye de takib edilmişti. Çünkü Mısır'ın çölden istilâya uğraması tehlikesi daima mevcut idi. Mısırlı'lar Hiksos istilâsının fecaatlerini asla unutmamışlardı. Ramses II'nin oğlu ve halefi olan Mernaptah da Suriyeli ve Filistinli istilâcılarla uğraşmak zorunda kalmıştı.

İbranilerin bu suretle esaret altına alınmaları Mısır'ın o zamanki hükûmetinin siyasetine uygun ve tabiî bir hadise olmuştu. Çünkü on sekizinci sülâle Firavunlarından Ikhnaton (Amenofis IV) Mısır'a yalnız Asya dinini değil, birçok Asyalı'ları da memur olarak sokmuştu. Bunların yerine geçen 19 ncu sülâle bunun zıddına tamamile millî bir siyaset takib ediyordu. Bu sülâle Firavunları, Hiksoslar devrinin bir daha tekerrür etmemesi için her tedbire başvuruyor, Mısır'da oturan bütün

Bu masallar içinde İbrani'lerin Kenan ilinde göründükleri zamandan önce. vakit vakit Filistin'i hüküm ve nüfuzları altında bulundurmuş olan Sinear'lılara, Mısır'lılara ait menkibe ve mitlerde göze çarpmaktadır. Yusuf ile kardeşleri ve babası arasındaki maceraya ait menkıbenin aslı, Mısır'ın Orbiney papirusunda hemen aynen görülmektedir. (G. Maspero, Les contes populaires de l'Egypte ancienne 3-21).

Musa'nın bir sandık içinde Nil'e atılması ve burada görülüp çıkarılarak Firavun'un sarayında büyütülmesi menkıbesi ise Musa,dan asırlarca önce Sinear'da Akkad kırallığını kurmuş olan Şarrukin I'e (Sargon I) isnat edilen menkıbenin kopyesinden başka bir şey değildir (E. Meyer. Histoire de l'antiquitée III, s. 193) nasıl ki Tevratın hılkat ve tufan menkıbeleri de son zamanlarda keşfedilen Sinear tabletlerinde aynen görülmektedir. (A. Moret, Des clans aux empires).

İbrani anenesinin teşekkülünde Filistin mitolojisinin de mühim rolü olduğunu iddia edenler vardır (A. Lods, İsrail, 182-183), bunlar iddialarını Akker, Edom Gad lafızlarının hem kabile veya kavim, hem de tanrı adı olmalarına istinat ettirmektedirler. Nasıl ki Tevrat'taki Esau (Ays) ve Yakub macerası Fenike'lilerin avcı Usaos ile kardeşi Samemrumos (Yüce gök) arasındaki rekabeti tasvir eden efsaneyi hatırlatmaktadır. Tevrat'taki Sara ve Milka ile Harran lafızları iki tanrıçenin adları daha doğrusu ünvanlarıdır. Bunlara bakılınca, tarihi Enbiya kahramanlarından bir çoğunun, sergüzeştlerine ait efsanelerle beraber, Filistin ve çevresi eski Tanrılarından istihale etmiş olmalarını kuvvetli bir ihtimal dahilinde görmek icabediyor.

Asyalı yabancıları sıkı bir nezaret altında tutuyor, tehlikeli olmalarına imkân vermiyorlardı. Millî partinin galebesi neticesi olarak Mısır'dan bütün yabancılar (Res. 111) ve yabancı olan herşey çıkarılmış, Babil dili kullanılmaz olmuştu

Toprağa bağlı köylüler karşısında kendilerini aristokrat sayan çöl çocukları İbraniler, bu siyaset icabı olarak, birden bire esir olmuşlardı. Hürriyet ve istiklâle alışkın olan İsrail oğullarına Mısırlı insafsız firavun çavuşlarının kırbaçları altında tuğla harmanlarında çalışmak bir cehennem azabı geliyordu, bu esaret devri birçok seneler sürdü.

Resim 110 — Haraç olarak mücevherat getiren Lotanu'lular

İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışı

Bu zamanlarda Firavun'dan, Mısır'dan çekilip gitmek müsaadesini beyhude yere niyaz edip durdular. Çöllerdeki avare kardeşlerine kavuşmak, Yahve'ye kurbanlar kesmek için kurtuluş gününü sabırsızlıkla beklediler. Birgün bu fırsat başgösterdi. Müthiş Firavun Ramses II ölmüş, Mısır'ın kudret ve şevketi zayıflamıya yüz tutmuştu. Barbar dalgaları bir kere daha Delta'yı istilâya kalkışmışlardı. Mısır büyük bir kargaşalık içinde bulunuyordu. Yine bu kargaşalık arasındadır ki İbraniler, Musa'nın idaresi altından sıvışmıya, Mısır'dan kaçmıya muvaffak oldular [10].

Resim 111 — Bir Asyalı

İsrail oğulları Mısır'dan kaçtıktan sonra sahilde Filistin'liler tarafından işgal edilen en yakın memlekete gidecekleri yerde, çöl yolunu tutmuşlardı. Bu tevcihin, bir taraftan Kenan ilinin savaşçı halkı ile boy ölçüşebilecek kudrette olmamaları, diğer taraftan çöllerde âvare dolaşan veya Filistin'in güneyinde sakin olan ırkdaşlariyle buluşmalarını ümit etmeleri gibi sebeblerden ileri geldiği tahmin edilebilir. Çünkü kendilerine akraba olan birçok Klanlar, Kenan ilinde kalmış bulunuyorlardı. Mısır'ın tuğla harmanlarından kaçıp kurtulan bu ameleler için Kenan iline hücum ile girmek imkânsızdı, fakat ilk günden

[10] Tarihcilerin çoğunluğu, İbrani'lerin Mısır'dan kaçışlarının M. ö. ki 13 üncü yüzyıl sonlarına (1230-1215) doğru olduğunu kabul ederler.

Birkısım tarihciler de İbrani'lerin Mısır'dan kaçışları ve Filistin'e girişlerini daha eski zamanlara yani M. ö. XV veya XIV üncü yüzyıllara çıkarırlar. Onbeşinci yüzyıla çıkaranlar İbrani'lerin hurucunu Hiksos'ların 1600 tarihine doğru Mısır'dan kovulmalariyle ilgili görenlerdir. Ondördüncü yüzyıla çıkaranlar ise, Tevrat'ın hâkimler kitabında Mısır'dan çıkışın, mâbedin inşasından 480 yıl önce olduğu hakkındaki bir kayıda dayanıyorlar. Bunlar M. ö. 969 da inşasını hesap ettiklerinden hurucun 480+967=1447 yılında Firavun Amenofis IV devrinde olması lâzım gel-

itibaren hedefleri Arzı-Mev'ud'a yeniden kavuşmaktı. Ne çare ki burayı henüz fethedebilecek halde değillerdi. Uzun bir esirlik devri maneviyatlarını bozmuş, vücutlarını yıprandırmış, ruhlarını kemirmişti. Fakat mihnet günleri henüz bitmemişti. Sina çöllerinde âvare dolaşmıya mecbur kaldıkları zaman başka bir sefalet ve mihnetle karşılaşınca, esaret zamanında kendilerine verilen Mısır yemeklerini bile özlemiş, aramışlardı. Bitkin Klanlar, kaç kere yeniden esirliğe dönmek arzusunu bile izhar etmişlerdi. Fakat cesur ve azimli şefleri Musa, bütün otoritesini öne atarak onların dönmelerini önliyebilmişti.

İbrani'lerin çöllerde âvare dolaştıkları zamanlarda en önemli duraklarından biri civarı tepelerle çevrili bir vadideki Kadeş-Barnea olmuştu [11]. Bu zengin vadinin dağınık Klanlara merkez teşkil etmesine ihtimal verilebilir.

Kadeş Barnea'dan Kenan iline gönderilen casusların getirdikleri malûmat, büyük şefe, memleketi istilâya teşebbüs zamanının henüz gelmemiş olduğunu göstermişti. Çünki istilâya teşebbüs etmek Kenan ilinin cesur ve savaşcı halkile çarpışmayı göze almak demekti. Bunun için, esirler neslinin bitmesini çölde yaşıyan daha mukavemetli daha cesur savaşcı bir neslin yetişmesini beklemek lâzımdı. Bu sebepten İbrani'ler 38 veya 40 yıl Sina çöllerinde âvare dolaştılar. Sayısız meşakkatlere katlandılar. Nihayet kendilerinde Maverayı Şeria'yı geçmek kudretini görebildiler. Arzı-Mevud'un kapılarına yaklaşmışlardı. Fakat burada Moab ovalarında büyük şefleri Musa'nın ölümüne şahit oldular. Arzı-Mevud'u fethetmek görevi, onun yetişdirdiği fikir ortağı Yeşua (Josue) ya kalmıştı.

a) Musa'nın şahsiyeti ve eseri

Bir aralık Musa'nın hakikaten yaşamış bir şahsiyet olduğu hakkında ileri sürülmüş olan şüphe, bugün artık unutulmuştur.

diğini iddia ediyorlar. Bunlar, El-Aamarna'da bulunan Amenofis III ve Amenofis IV de ait mektuplarda adı geçen Habiri'lerin Musa'nın İbrani'leri olduklarını sanmışlardır.

[11] Bu Kadeş şehrine Barnea denilmesi, onu Oront boylarındaki meşhur Kadeş şehrinden ayırmak içindir.

Firavunların pençesi altında inleyen İsrail oğullarını kurtaran ve onlara yeni bir ufuk açmış olan-Musa, eserine göre, İsrail oğulları tarihinde beliren büyük simaların başında gelir. Onun tarihî eseri, bir kaç nesilden beri Nil vadisile Arabistan çölü arasındaki alanda Gokhen memleketinde yerleşmiş olan İbrani kabilelerini Firavunların pençesinden kurtarmaktan ibaret değildi, kendisini Yahve'nin, peygamber gönderdiğine inanan Musa burada koyun ve keçi sürüleri besliyen yarı bedevî kabileleri, mukaddes Sina veya Horeb dağı Elohimi'nin kültü etrafında toplayarak bir konfederasyon vücude getirmek gibi güç bir işi de başarmıştır.

Bedevi bir hayat süren ve ferdin hudutsuz hürriyetine alışan insanları, bu hürriyeti kısan ve daraltan esaslara bağlamak, hakikaten güç bir işti. Musa kabile şefine sadece nasihat vermekten başka bir hak tanımıyan bu insanları, bir sürü din kayıtlarile bağlamış, hepsini birden Yahve'nin mutlak otoritesi altına sokmuş, onlara hürriyetlerini kısan On Emri kabul ettirmiştir. Bu on emre, Yahve ile İsrail oğulları arasında bir akit mahiyeti vermek suretile de bu serazat insanları sımsıkı Yahveye bağlamıştır.

Musa'nın vücude getirdiği bu konfederasyona bugünkü anlamına göre millet denilemiyeceği tabiidir. Musa bir millet yaratmış değil, o milletin teşekkülü için ilk temeli atmıştır. Musa aralarındaki yakın karabetlere göre ayrı ayrı Klanlar halinde yaşıyan İbranileri din ve kült bağlarile birlirlerine yaklaştırmış, aralarında az çok müşterek duygu bulunan teokratik bir camia vücuda getirmiştir.

Musa'nın yaşadığı devirde Filistin'de aynı soydan inen kavimlerin, tanrılarının ayrı ayrı olması yüzünden birbirlerinden tamamile ayrı yaşadıklarını görüyoruz. Bunlardan Edom'lar, tanrı Kos'un, Moab'lar Kemokh'un, Ammon'lar Milkon'un halkı olarak birbirlerinden ayrılıyorlardı. Musa bütün İbrani Klanları tek bir tanrıya bağlamak suretile bir orijinalite göstermiştir. Bu suretle bu 12 Klan tek bir tanrıya bağlı özge bir kavim olmuştur. Musa'nın telkinine göre Yahve, İsrail Klanlarının tek Elohim'idir ve öyle kalacaktır. İbranileri Firavunun zulmünden kurtaran bu Yahve olduğu gibi, ona Arzı-Mevud'u kazandıracak

olan da yine Yahve olacaktır. Yahve kendisi için seçtiği kavminden aralarında adâlet, ahenk, hüsnü imtizaç esaslarının hâkim olmasını, herkesin Klanın ve ailenin muhaddes âdet ve geleneklerine bağlı ve sadık kalmasını istemektedir.

Musa'nın ölümünden sonra İsrail oğulları onun çizdiği yoldan ayrılmadılar.

Gerçi kurtuluş mücadelesinin büyük kahramanı Musa aralarında değildi. Fakat ruhu daima onlarla beraber idi. Jerikho yakınlarında Şeri'a nehrini geçtiler. İlk düşen şehir burası oldu [12].

Kenanlı'lara karşı yeni bir savaş için Gilgal, hareket üssü seçildi. Her karış toprak için çarpışmak, boğuşmak zorunda kalındı. Her kabile ayrı dövüşüyor ve ayrı bir karargâhta bulunuyordu. Bu sırada doğu Filistin'de Galile'deki Hazor kıralı Jab'ın idaresi altında kuvvetli bir birlik kurulmuştu. Fakat Yeşu'un süratli hareketi, bunun güney'deki prenslerle birleşmesini önliyebildi. Yeşu, anî bir hareketle Jabin'e hücum etti. Kenanlı'lar mağlup oldular, dağıldılar. Merôn (veya Maron) suyu civarındaki savaş Yeşu'un yaptığı en büyük harp oldu. Zafer, İsrail oğullarına kuzey Filistin'i kazandırdı. Yeşu, ölümünden önce, İbrani kudretinin timsali olmak üzere cemaat çadırını, Tabernakh'ı Efraim dağı üzerine kurdurdu. Burası fethedilen toprakların millî merkezi oldu.

[12] Tevrat Sifirlerinde (Yeşu bab 6-8 ; Hâkimler 25-26) Mısır'dan dönen İsrail oğullarının Kenan İlinde ilk olarak Jerikho, Ha-Ai ve Bethel adlarında üç şehir zaptetmiş oldukları haber verilmekte olduğundan buralarda yapılacak kazıların bu zamanları aydınlatacağı ümit edilerek her üç yerde de kazılar ve araştırmalar yapılmıştır. Bu kazılarla her üç mevkiin prehistoryası hakkında geniş ve önemli malûmat elde edilmiştir. Yalnız ilk Jerikho şehrinin (bu şehir milâttan önce dokuzuncu yüz yılda tekrar kurulmuştur.) tahrip edildiği zaman hakkında arkeologların fikirleri bir birlerine uymamaktadır : Watzinger, bu zamanı milâttan önce 1600; Sellin, 1500 ve 1400 arası, Garstang ise 1400 yılları olarak tesbit etmektedirler. Önce bir kaç ihtimal ileri sürmüş olan Albright ise, nihayet şehrin 1360 ile 1320 arasında tahrip edilmiş olduğu kanaatine varmıştır. P. Vicent de tahrip zamanını daha geri alarak 1250 ile 1200 arasına koymaktadır. Arkeologların ilk Jerikho şehrinin tahribi tarihi olarak tahmin ettikleri bu zamanlar yukarıda bahsettiğimiz Mısır'dan huruç hakkındaki iki noktai nazara az çok yaklaşmaktadır. Madam Marquet, 1933 ve 1934 yıllardan Ha-Ai yerinde yaptığı kazı verimlerine dayanarak bu şehrin milâttan önce 2000 tarihle-

Arzı-Mevud'u tamamiyle elde edebilmek için birkaç yüzyıl savaşmak icabetti. Memleketin eski sahibi olan Kenanlı'lar ne tamamiyle imha edildiler, ne de bulundukları yerlerden çıkarılabildiler. Memleketin bir kısmı yine bunların elinde kaldı. Fatih'lerin henüz ayak basmadıkları geniş arazi bölgeleri bulunuyordu [13]. Memleketin diğer kısımları için daha savaşmak, uğraşmak gerekiyordu. Bu amaca erişmek için üç yüz yıl kuvvetli düşmanlara karşı her tarafta çarpışmak zorunda kalacaklardı.

b) Hâkimler devri

Mısır'dan kaçan İsrail oğullarının çölde geçirdikleri kırk yıllık göçebelik devrinden sonra Yeşu' idaresinde Kenan diyarına girdikleri zamandan, İbrani hükûmetinin kuruluş tarihine kadar geçmiş müddete Hâkimler devri denilir [14] Tevrat'ta Hâ-

rinde tahrip edilmiş olduğunu ileri sürmüştür. Kazılardan ilk şehrin bir daha yapılmış olduğunun anlaşılması, Mısır'dan kaçan İsrail oğullarının Filistin'e girişleri tarihinin bu kadar eski zamanlara çıkarılmasının imkânsızlığı karşısında, bu mevkiin Kitabı Mukaddesde (Yeşu.bab 7-8) İsrail oğullarının ilk işgal ettikleri üç şehirden biri olan Ha-Ai'den başka bir beldenin yeri olması veya tevrat müelliflerinin verdikleri ismin doğru olmaması icabetmektedir.

Bethel yerinde araştırmalarda bulunan Albright bu şehrin büyük bir yangınla harap olduğunu, bunun da İsrail oğullarının buraları işgalleri esnasında vukubulmuş olacağını kabul etmektedir. Bu bilgine göre, şehir on üçüncü yüzyılın ilk yarısında yanarak harap olmuştur. Bu tahmin İbrani'lerin Mısır'dan çıkışları zamanının Firavun Ramses II (1396 - 1324) devri olduğu iddiasına uymaktadır.

[13] Anlaşıldığına göre Yeş'u 110 yaşında öldüğü zaman Kenan ilinin merkezindeki şehir ve kasabaların çoğu yine eski halk elinde bulunuyordu. Her halde Akko (Akkâ) dan Bet-Şeam'a kadar müstahkem şehirleri ihtiva eden Jezréel vadisi ve bütün Sefelah sahil ovası, henüz Filistin'lerin, Kenan'lıların hükümleri altında bulunuyorlardı. İsrail oğulları Jebus ve Sikhem şehirleri hariç olmak üzere Efraim dağlarını ve Negeb'i yahut güney Filistin'i ele geçirmişlerdi.

[14] İbrani'lerin Kenan diyarına girişlerinin 1260 tarihlerine doğru olduğunu tahmîn eden Kuenen, kırallığın kuruluşu tarihine kadar geçen müddetin iki asır kadar olduğunu söyler (E. Montet, Hist. du peuple d'Israel, 58) halbuki başka müellifler, bu zamanı daha önceye veya daha sonraya almaktadırlar. Son incelemeler, daha geriye almakla hakikate daha çok yaklaşıldığını gösteriyor.

kimler yahut Şofetim'ler [15], zaman zaman meydana çıkan kurtarıcılar, ümitsiz ve âvare kalan kabilelerin sevk ve idaresini ellerine alan kuvvetli şeflerdir. Fakat, askerî hareketleri ve muvaffakiyetleri yüzünden manevî bir nüfuz sahibi olmalarına rağmen hâkimlerin kudret ve otoriteleri hiç bir zaman İsrail oğullarının hepsi tarafından tanınmamış, nizamî selâhiyet veya ünvanlarla hiç bir zaman kendilerine bir imtiyaz verilmemiştir.

İbrani Klanlarının çölde çile çekme devirlerini bitirdikleri sıralarda Kenan ili üzerindeki Mısır hegemonyası da sönmiye yüz tutmuştu. Bunun sebebi on dokuzuncu sülâle Firavunlarından Ramses III den sonra, 1168 tarihlerine doğru, Mısır'da bir inhitatın başlaması idi. Her ne kadar Megiddo'da üzerinde Ramses VI nın kartuşu bulunan bir statü elde edilmesi bu Firavun zamanında Mısır'lıların buralara kadar gelmiş oldukları ihtimalini gösteriyorsa da, Asur kıralı Tiglatpalasar I'in Akdeniz kıyılarına kadar uzayan akınından sonra, Mısır'da başlayan parçalanma sonuncu olarak Smendes tarafından Tanis'de XXI inci sülâlenin kurulması gibi maceralar, Mısır'lılarda Asya sömürgelerini düşünecek hal bırakmamıştı. Bu yuzden Kenan diyarındaki halk da Mısır hegemonyasını çoktan unutmuşlardı İbranilerin adım adım Kenan iline sokulabilmelerinde bu durumun çok tesiri olmuştur.

İbraniler tarihinin bu devri için tek kaynak Tevratın Hâkimler kitabıdır. Bu kitap, hâkimler devrini, İsrail oğulları tarihinin bir kahramanlık devri olarak belirtir. Bu devirde İsrail oğulları, aşağı Lotanu'nun eski halkı olan Kenanlılar, Moab' lar, Amnon'lar, Imlik'ler, Amurru' lar, Edom'lar, Madyani'ler, Filistinler ..... gibi bir takım kavimlerle çarpışmış, büyük kahramanlıklarla hepsini tenkil ederek Kenan diyarına hâkim olmuşlardır (Bk. Hr. 9).

Fakat, yine hâkimler kitabından anlaşıldığına göre, İsrail oğullarının ilk muvaffakiyetlerinden sonra kendilerini toplayan Kenanlı'lar bunları memleketlerinden çıkarmak, eski hâkimiyetlerini ele geçirmek için, silâha sarılmış oldukları gibi Moabi'ler, Madyaniler, Amalik (Imlik) ler gibi bedevi kavimler de faaliyetlerini,

[15] E. Renan, Şofetim adını Safet suretinde kabul ediyor (Hist. du peuple d'Israel, 1.I). Şofet veya Suffet, hâkim anlamında kullanılmaktadır.

akınlarını arttırmışlardır. Kahraman Filist (Pulestiyu)ler ise İbraniler için daimî korkunç bir tehlike teşkil etmişlerdir.

İlk hâkimlerden Otoniyel (veya Otniyel), Ehud, Samgar (Sangar) gibi bazıları düşmanların bu akınlarını önlemiye muvaffak olmuş fakat kesin bir darbe vuramamışlardı.

Deborah destanı

Bu esnada kuzeydeki Kenanlı'lar bir konfederasyon halinde birleşmiş büyük bir ordu vücuda getirmişlerdi. Bu ordunun komutanı adından Hatti'lerden olduğu anlaşılan, Sisera isminde biri idi. Hazor Kıralı Jabim de ona muavinlik ediyordu. Dokuz yüz harb arabası olan Jabim, yirmi yıldan beri kuzeydeki İsrail oğullarını rahatsız ediyordu. Birleşik kuvvetlere kumanda eden Sisera, *Jezreel* vadisinde *Megiddo* ve *Taannâk* kalelerini işgal etti. Birleşik kırallar ve orduları buralardan kuzeye ve güneye doğru akınlar yapmağa koyuldular. Kuzeydeki kabilelerin güneydeki kardeşleriyle birleşmelerine mani olmaya çalışan müttefikler, İsrail oğullarını muharebeye sahne olacak Jezreel vadisinde bekliyorlardı. İbrani edebiyatının en eski ve heyecanlı metinlerinden biri olan ve o zamanlarda yaşayan bir adamın kaleminden çıktığı anlaşılan Deborah destanının belirttiği gibi, İsrail oğullarının silâhları noksan, teçhizatları fena idi. Kırk bin savaşçının ne okları ne de kalkanları vardı. Fakat, köylüleri i sevk ve heyecanları, silâhların noksanlığını telâfi etti. Köylülerde bu heyecanı, Deborah adlı kadın peygamber uyandırmıştı. Efraim dağında *Rama* ve *Bethel* arasında oturan *İssakhar* kabilesinden olan bu peygamber kadın, İsrail oğullarının Jeanne d'Arc'ı olmuş, tehlikeyi iyi kavmıştı. Deborah, İbrani kabilelerini heyecana getirmek, birleştirmek ve savaşa sokabilmek için, dini bir muharrike lüzum olduğunu taktir etmişti. Kabilesininin Sarim'lerini yani şeflerini ve bunlar arasında Abinoam'ın oğlu Barak'ı davet etti. Bunları kendi bayrağı altında birleştirdi. Vadinin iki kenarında yaşıyan kabilelerden güneydeki *Efraim*, *Manasse* ve *Benjamin* kabilelerile kuzeydeki *Zabulon*, *Naftali* ve *İssakhar* kabileleri, emri altına kuvvetler gönderdiler. Deborah bütün bu kuvvetleri, ovaya hâkim olan *Taber* dağında topladı. *Ruben*, *Aker* ve *Dan* kabileleri diğer İbrani boyları gibi Kenanlılardan zarar görmemiş oldukları için, Deborah karargâhına bir yardım kuvveti göndermemişlerdi

Savaş başladığı zaman, îman kuvvetinin maddî kuvvete olan üstünlüğü bir daha belirdi. Heyecanlı İsrail oğullarının hücumları karşısında, silâhları mükemmel olan müttefik kıt'alar, paniğe uğradılar. Barak'ın hücumları önünde Sisera'nın suvarileri arasında korkunç bir kargaşalık başladı. Yıldızlar bile Sisera'nın aleyhine hareket ediyorlardı. Müthiş bir fırtına çıktı. Tufanı andıran yağmurlar yağdı. *Kison* deresinin suları yükseldi. Paniğe uğrayan Kenanlılardan bir çoğu bu sularda boğuldular. Sisera'nın kendisi de arabasını terk ederek savaş alanından kaçtı. İsrail oğullarına dost olan *Kenit Arap* kabilesinden Jael adında bir kadının çadırına sığındı. Fakat bu arap kadını, bu generali çadırında uyurken öldürdü. Zafer parlaktı. Fakat tam değildi. Düşmanın büyük bir kısmı kaçmıya muvaffak olmuştu.

İsrail oğullarının bu zamanlardaki siyasî ve fikrî durumlarını da pek güzel tasvir eden Deborah destanında savaşa karışmıyan İbrani kabilelerinden teessüfle bahsedilmekte ve Yahve'nin imdadına koşan komutanlar arasında bulunmıyan Meroz halkına lânetler yağdırılmaktadır.

Fakat ovadaki şehirlerin henüz Kenanlı'ların elinde bulunmasına ve Issakhar kabilesi düşmana haraç vermekten kurtulamamış olmasına rağmen, yakın tehlike atlatılmıştı. Kenanlı'ların büyük kuvvetleri ezilmiş, nüfuzları sarsılmış, İsrail oğullarına uzunca bir zaman için sulh ve sükûn temin edilmişti.

Hâkimler sifirinin yükselttiği millî kahramanlardan bir diğeri de Gedeon (Cidon) diye anılan Jerübbaal'dir. Bu adam, Manasse kabilesinden bir köylü idi. Onun İsrail oğulları yurduna gazve akını yapan Madyanileri perişan ettiği şöyle anlatılıyor: "İsrail oğulları ekinlerini ektikleri zaman, Midyani'ler çıka geldiler. Amalika'lar da doğu çocukları da hep beraber İsrail oğullarının üzerine yürüdüler. Gaza'ya kadar bütün toprak ürünlerini mahvettiler. Ne koyun, ne öküz, ne eşek bıraktılar„.

O zaman Gedeon borazanlar ve trampetlerle mücehhez küçük bir kuvvetle gece vakti Madyani'lerin karargâhına hücum ediyor, paniğe uğrayan düşmanlar bir birlerini öldürüyorlar. Gedeon'un bu başarısından çok memnun olan kabileler

kendisine kıral ünvanını veriyorlar. "Sen, çocukların, çocuklarının çocukları bize kırallık ediniz. Zira bizi Madyani'lerin elinden kurtardınız„ diyorlar. Fakat mütevazi Gedeon kırallığı kabul etmiyor, "Ne ben, ne de oğlum size kırallık etmiyeceğiz. Size hükümdar olacak ancak Yahve'dir„ diyor.

Fakat, Gedeon'un ölümünden sonra oğullarından Abimelek, akrabalarının, Sikhem'lerin yardımlarile kendisini kıral ilân ediyorsa da, patlak veren bir ihtilâl sonunda Sikhem'liler tamamile münkariz oluyorlar.

Hâkimler kitabında övülen diğer bir kahraman da Gilead'lı Yeftah (Jeftah) dır. Bu kitaba göre Yeftah Galaad'lı idi. Kardeşleri, kendisini babalarının meşru zevcesinden doğmadığı için, mirastan muhrum etmiş, evlerinden kovmuşlardı. Bu da çöllere çekilerek başına topladığı adamlarla haydutluğa başlamıştı. Hâkimler kitabında denildiğine göre: "Ammoni'ler, Galaad'da karargâh kuruyorlar. Arazileri Şeria nehrinin her iki sahiline yayılan Manasse kabilesine hücum ediyorlar. Galaad ulusları Tob memleketine giderek Yeftah'ı buluyor, kendi başlarına geçiriyorlar, gazasında muvaffak oluyor. Yeftah'ın dileği ve kızını kurban etmesi hakkındaki hikâye, Yunan'lıların İfigeni trajedisini andırmaktadır.[16]

Bu devrin epope edilmiş simalarından biri de Don Klanından Şamşon'dur. Bir arslanı sanki bir kuzu imiş gibi sıkarak öldürecek kadar kuvvetli olan bu adam Filistin'lere karşı mücadelesile tanınmış, onları yıldırmıştı. Onun hayret veren kuvveti, başındaki uzun saçlarından geliyordu. Fakat, Dalila adında sevdiği bir kadın onun bu sırrını öğrenerek başı dizleri üstünde uyurken saçlarını keşmiş, kuvvetini kaybeden Şamşon'u Filistinler yakalayarak gözlerini çıkardıktan sonra işkence edilmek üzere hapise atmışlardır.

[16] Hâkimler kitabına göre Yeftah Galaad'lıların tekliflerini kabul ettiği zaman, Ammon'lar üzerine yürümeden evvel şu yolda bir nezirde bulunmuş ve ant içmiş: «eğer Ammon'lara galip gelir ve selâmetle dönersem, beni karşılamak için evimin kapısından kim önce çıkarsa onu Yahve'ye kurban edeyim». Yeftah muharebede galebe ederek evine geldiği zaman tek evlâdı olan kızının kendisini karşılamak üzere def çalıp oynıyarak evinden çıktığını görür, andını düşünerek son derece yese düşer, ağlayıp sızlanmıya, esvaplarını parçalamıya başlar.

Bu misallerden anlaşılacağı gibi Hâkimler devri sürekli boğuşmalar, bitip tükenmiyen savaşlar devridir. Bu hâkimler kitabına bakılırsa, karışıklıklar, iç çarpışmalar, insafsız tenkillerle kanlı bir sima arzeden bu uzun devirde İbraniler aşağı Lotanu'nun eski halkı olan Kenanlılar, Moablar, Ammon'lar Imlik'ler Amurru'lar, Edom'lar, Madyanlar.... gibi kavimler ve kabilelerle çarpışmış, hayret verici kahramanlıklarla hepsini tenkil ederek Kenan diyarına hâkim olmuşlardır.

Hâkimler devrinin gerçek durumu

Fakat, tarih bakımından kıymetine işaret ettiğimiz bu menkibeleri süsleyen mübalâğalar bir tarafa bırakılırsa şu basit durumla karşılaşılır: Milâttan önceki on üçüncü yüz yıl sonlarına doğru, on iki kadar küçük Klandan ibaret yarı bedevi bir kabile Filistin'in Merom, Teberiye ve Lût gölleri bölgesinde görünüyor. Bu kabile tarihte İbraniler veya İsrail oğulları adile tanılan insanlardır. Kabileyi teşkil eden on iki Klan da İsrail oğullarının ayrıldıkları sıbıt'lardır. Kenan iline yerleşen İsrail oğulları müteferrik Klanlar halinde yaşıyor, çevrelerindeki kabilelerle çarpışıp duruyordu. Düşmanları kuvvetli olduğu zamanlar, vakit vakit bazı Klanların birleştikleri oluyordu. Fakat bu devirde tam bir birlik hiçbir zaman kuramamışlardır.

Göçebe bir hayat süren İbraniler, bu bölgede karşılaştıkları medenî ve cesur Kenan'lıları Hâkimler kitabının anlattığı gibi tenkil etmiyor, belki onların karşısında âciz bir durumda bulunuyorlar. İbrani kırallığının kuruluşuna kadar ancak dağlık bölgede barınabiliyorlar. Yalnız kılıç ve mızrakla ve yaya olarak çarpıştıkları için, ovalarda savaşmıyorlar. Hele Ḫatti'lerin müthiş harb arabaları karşısında tamamiyle âciz kalıyorlar. Ais, Bethel, Hebron, Debir, Laikh, Sikhem gibi küçük kasabaları da ancak anî baskınlarla ele geçirebiliyorlar. Kırallık devrine kadar işgal edebildikleri alan, Maverayı Ürdün'ün yüksek

Babasının haline hayretler içinde kalan kızına keyfiyeti anlatır. Kız tevekkül ile babasına der ki: «babacığım, mademki beni Yahve'ye nezrettin, andını yerine getir. Çünkü Yahve seni düşmanlarına galebe ettirmiştir. Yalnız bana iki ay mühlet ver. Arkadaşlarımla dağlara gidip ağlıyayım». İki ay sonra kız babasının yanına döner ve Yahve'ye kurban edilir. Bu hazin maceradan sonra İsrail kızları senede dört gün Yeftah'ın talihsiz kızı için matem tutmayı âdet edinirler.

yaylalariyle Galile'nin arızalı bölgesine, Efraim ve Yuda dağları mıntakasına inhisar ediyor. Buralar da Kenani'lerin müstahkem mevkileriyle çevrili bulunuyor [17].

Yakın komşuluk, vakit vakit çarpışmak ve sonra barışmak, nihayet İsrail oğullariyle çevrelerindeki yerli halk arasında dostluk münasebetlerine yol açıyor. Bu münasebet medenî Kenan'lıların bedevi İbraniler üzerinde kültür tesirlerini göstermekte geç kalmıyor, çölde Musa'nın Yahve'sini bırakarak Samariye'nin buzağısına tapınan İbraniler, bu defa Yahve yerine Baal'i geçirmekte tereddüt etmiyorlar. Bu hal, İbrani sıbıtları arasındaki din birliği bağlarını gevşetiyor. Kendi aralarında ihtilâflar, münazaalar, hatta çarpışmalar başgösteriyor. Zamanla çoğalan ve çevrelerindeki Kenan'lıların dillerini ve medeniyetlerini alan İbraniler yavaş yavaş sınırlarını genişletiyorlar [18]. Kenanlılar'a ait toprakları alıyorlar. Fakat, Kenanlılar imha edilmiş değillerdir. Belki kültürleriyle, medeniyetleriyle, dilleriyle galiplerine hâkim olmuşlardır.

İbrani'lerin ilk zamanlarda büyük başarılar elde edememiş olmalarında aralarındaki nifak ve münaferetin büyük tesiri olduğunda şüphe yoktur. Hâkimler kitabının düşmanlarla çevrili bir memlekette küçük İbrani Klanlarının birbirleriyle boğuşmalarını tasvir eden sahifeleri az yüklü değildir. Bunlar arasında o zamanlarda yaşayan İsrail oğullarının ahlâkî vasıflarını hüzün veren bir ziya altında belirten hikâyeler, dikkatle okunmıya değerler.

Öyle anlaşılıyor ki bu devrin sonlarına doğru, İbrani'ler yavaş yavaş Kenanlı'larla karışıp kaynaşmıya başlamış, bu yüzden sayıları da çoğalmıştır. Hâkimler devrinde bütün İbrani'ler ancak kırk bin muharip çıkarabildikleri halde; ileride görüleceği gibi, kırallık devrinde bu rakam bir milyon üç yüz bine fırlamıştır [19].

[17] Adolphe Lods, Israel, p. 382.

[18] Filistin'de yapılan kazılar, burada Kenanlı'ların medeniyetleri üzerinde ayrı mahiyette bir medeniyet kurulmamış olduğunu isbat etmiştir. İbraniler ancak Kenanlı'ların medeniyetini yaşatmışlardır (A. Lods. 384).

[19] Tevratın Hâkimler kitabında (V. 8) İsrail oğullarının kırk bin neferlerinden bahsedildiği halde, kırallık devrine ait olan Mülükü Sani kitabında (XXIV. 9) İsrail'in sekiz yüz bin, Yahuda'nın da beş yüz bin

Kenanlı'lar, çölden gelen İbrani'lerden daha medenî oldukları için, tabiatiyle bunlara kendi kültürlerini, kendi dillerini, hattâ kendi dinlerini vermişler, onları ziraate, ticarete alıştırmışlardır. Bu, mağlupların manen galiplere hâkim olması demekti.

Fakat, İbrani'ler de bütün göçebeler gibi fatihlik karakterlerine, vasıflarına malik bulunuyorlar, kendi haklarında bu kanaati besliyorlardı. Bu vasıfları icabiyledir ki Filistin'in diğer kavimlerini kendi sosyal teşkilleri kadrosuna almış, onlara adlarını ve Tanrılarını kabul ettirmişlerdir. Dinî ve içtimaî bu karşılıklı tesislerin izleri İbranî tarihinin her safhasında belirmektedir [20].

c) Filist'ler ve İbranîler'le münasebetleri

İsrail oğullarının Mısır'daki ikametlerinin son zamanlarında Akdeniz sahillerinden büyük kütleler halinde bir sürü insan göçlerinin başlamış olduklarını söylemiştik. Bunlar arasında tarihte *Filist* (Pulestiyu) adiyle anılan bir kavim de bulunuyordu. Mısır papirüslerinin Deniz adamları dedikleri insan dalgalarına mensup olan Filistler, Suriye sahillerinden Mısır kapılarına kadar akmış, fakat 1192 tarihlerine doğru Firavun Ramses III tarafından geriye püskürtüldüklerinden, aşağı Lotanu'ya dönerek buralarda yerleşmişlerdi. Yahve'ye veya Baal'e tapmak yüzünden parçalanan İbraniler, kendi aralarında veya komşu kavimlerle çarpışırken, Filist'ler de sürekli akınlarla kendilerini tâcize başlamışlardı. (Res. 112).

Silâhları Anadolu Ḫatti'lerine benziyen bu uzun boylu savaşcı, cesur ve atılgan insanlar, İbranileri çok uğraştırıyorlardı.

kişisinden bahsedilmektedir. Bu fazlalığın, İbranilerin Kenanlı'larla karışıp kaynaşmalarından ileri geldiği muhakkaktır.

[20] İbraniler ihtimalki henüz çölde iken Firavun Merneptah (1232-1224) ın daha sonraları da Ramses III (1200-1163) ün Filistin ve Suriye'ye seferler yaptıkları malûm ise de Tevrat sifirlerinde bu seferler hakkında hiçbir kayıt görülmemektedir. Nasıl ki Nehr-ül-Kelb boylarına kadar ilerlediğini bildiğimiz Asur kıralı Tiglatpalasar I (1116-1090) in seferine dair de Tevrat müellifleri birşey yazmamışlardır.

Bunlar adetce az olmakla beraber, yukardaki vasıfları, aralarındaki kuvvetli birlik sayesinde hâkim bir duruma girmiş, yeni gelen muhacir dalgalarile kuvvetlenerek İsrail oğullarının en tehlikeli düşmanı olmuşlardı. Filist'ler burada Ekron, Asdod, Askalon, Gazze ve Gat gibi beş bölgede yurt tutmuşlardı. Her bölge Seren denilen bir başbuğ idaresinde bulunuyordu [21]. (Res. 113).

Resim 112 — Bir Pulestiyu (Filist) eri.

Filist'ler, birbirleriyle ve komşulariyle boğuşmakla vakit geçiren İbranilere hâkim olmakta geç kalmadılar. Onları sıkı bir idare altında ezmeğe başladılar. İbrani şehirleri üzerine birer Nessib yani muhafız tayin ettiler. Bunlar, memur oldukları bölgeleri kasıp kavurmaya başladılar. Kılıç, mızrak, bıçak gibi, silâhlar yapılmaması için demirci dükkânlarını kapattılar. Demircileri yok ettiler. Bu korkunç düşman karşısında İsrail oğullarının muvaffakıyetleri şöyle dursun, barınabilmeleri bile tehlikeye düşmüştü. Çünkü silâhları mükemmel ve iyi organize edilmiş olan Filist'ler, yekpare bir kütle halinde bulunuyorlardı. Buna karşı İsrail Klanları da birbirleriyle didişmekle uğraşıyorlardı. Mispa civarında Apek'de bir kısım İsrail Klanlariyle yapılan kanlı boğuşmada bu Klanlar büyük bir yenilgiye uğradılar. İbrani Klanları galebelerini temin için, Silo tapınağından getirmiş oldukları mukaddes Tâbut-ül-Aht düşmanların eline geçti. Filist'ler, Kenan ilinin merkez ve güney bölgelerine hâkim oldular. Silo mâbedi ve İbrani şehirleri tahrip edildi. Halkın silâhları toplanıldı [22] (M. ö. 1100).

İsrail oğulları, durumun vahametini vaziyetlerinin kötülüğünü artık kavramıya başlamış, kudretli bir şefin etrafında

[21] A. Lods, Israel, p. 405.

[22] E. Montet, Hist. du peuple d'Israel. p. 68 ve A. Moret, Des clans aux empires, p. 404.

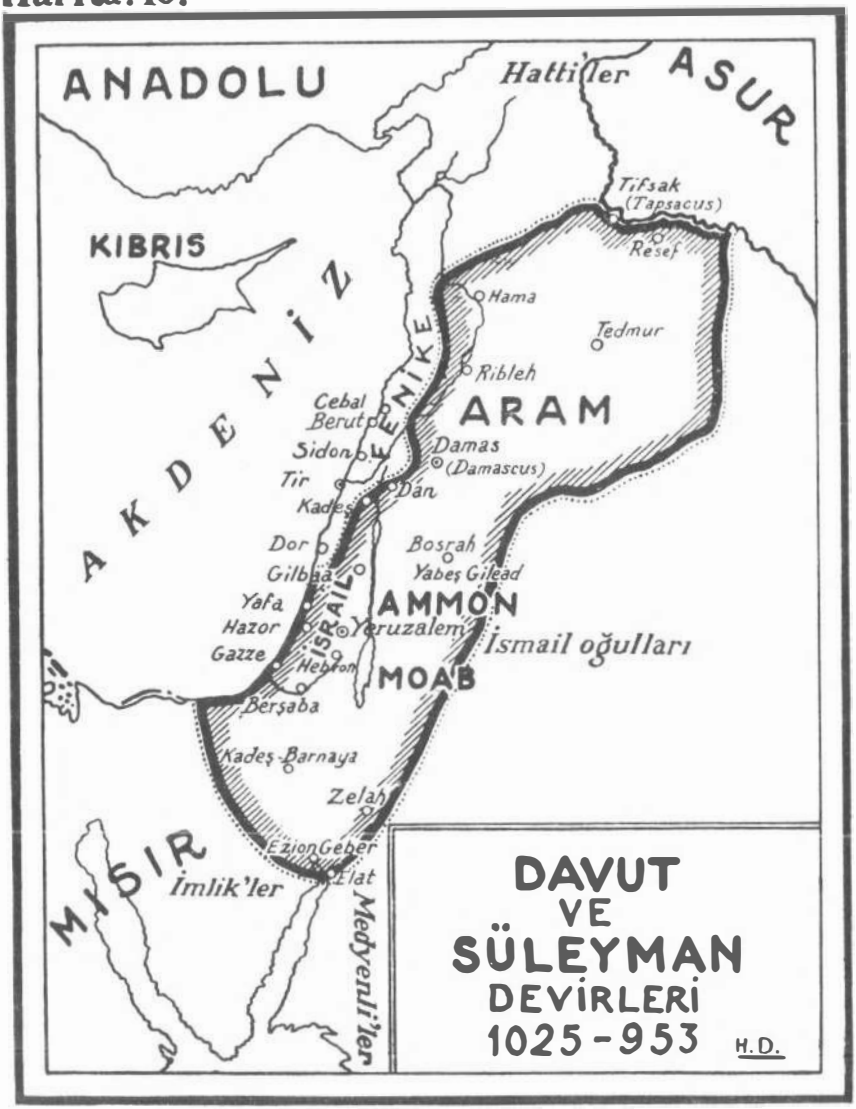
birleşmezlerse devamlı yenilgilerden, kargaşalıklardan kurtulamıyacaklarını takdir etmişlerdi. Kendilerini ancak aynı zamanda başkomutan da olacak daimî bir başbuğ, bir hükümdar kurtarabilecekti. Bu intibah devrinin kahramanları peygamber Samuel ile çiftçi Saul (Talût) oldu.

Resim 113 — Filist'lerden Şagalaşa'ların bir şefi

Siyasî peygamber Samuel, artık teokrasinin yaşayamıyacağını anlamış, monarşiye ihtiyaç olduğuna kanaat getirmişti. Bu iş için Benjamin kabilesinden Gibea'lı çiftçi Saul'u seçti. Dinî rönesans, İsrail oğullarında millî duyguları da uyandırmıştı. Saul etrafında, müşterek düşmana karşı o zamana kadar görülmemiş olan bir birlik kuruldu. Birliğin Filist'lere karşı zaferleri, İbrani monarşisinin temeli olacaktı.

Harita: 10.

Historical Atlas, 1930, S. 6-7. haritalarından

II.

İBRANİ KIRALLIĞI

a) Monarşinin kuruluşu

Samuel ve Saul Çocukluğundan beri hayatını Yahve'nin hizmetine hasretmiş olan Samuel, Filist'lerin tahakkümü altında uyanan millî ve dinî intibah ve heyecanı en çok duyan bir adamdı. Bütün varlığını bu intibahı İsrail oğullarında müşterek bir duygu haline getirmiye hasretti. Nihayet Tabut-ül-Aht'ın düşman eline geçmesinden yirmi sene sonra, İbrani Klanlarını Nisapa'da bir araya toplıyabildi. Filist'leri mağlûp etti. Bu parlak zafer, o zamana kadar bir türlü tek bayrak altında toplanamıyan İsrail oğullarını birleştiren bir âmil oldu. Ammon'ların Yabeş şehrini muhasara etmeleri ise Saul'ün sahneye atılarak hararetli tekliflerde bulunan Ammoni'leri perişan etmesine yol açtı. Samuel, amansız düşmanlarla çevrilen ve her an bir tecavüze uğramak tehlikesi karşısında bulunan İsrail oğullarını güdecek ve koruyacak çobanı bulmuştu. Mıllî kahraman muzaffer Saul, Gilgal'de İbraniler kıralı ilân olundu (M. ö. 1044 tarihine doğru).

Bu suretle o zamana kadar dağınık Klanlar halinde yaşayan İbraniler üzerinde bir monarşi kurulmuştu. Fakat, bu yalnız ismen bir monarşi idi. Benjamin sıbıtından basit bir çiftçi olan Saul, Yabeş şehrini ve Galaad çevresini kurtararak İsrail oğulları nazarında millî bir kahraman, Yahve'nin seçtiği bir halaskâr olmakla beraber, demokratik bir hükümdardı. Bütün hayatınca da mütevazi bir demokrat olarak kaldı. İsrail Klanlarını kurtarmak için çiftinin çubuğunun başından kaldırılarak vazife başına getirilmişti. Az zaman sonra kahramanlığını gösterecek imkânlar buldu. Güneydeki bedevi Imlık (Âmâlika)larla çarpıştı. Bunları yenerek Suriye'den Afrika'ya giden yolu açtı. Filist'lere karşı mücadeleye devam etti.

Filist'ler, bir zamandan beri İbranilerle kesin bir savaşa hazırlanıyorlardı. Nihayet Esdrelon ovasını istilâ ettiler. Saul

ordusiyle Gelboe dağında düşman hücumunu bekliyordu. Fakat Saul'un parlak talihinde bir karaltı görülmeye başladı. Muharebelerde kahramanlığı ile şöhret kazanan Yahuda Klanından Davud, bir zamandan beri kayın pederi Saul aleyhine entrikalar çevirmeye başlamış, aleyhtarlığını düşman Filist'lerle gizlice münasebet tesis edecek kadar ileri götürmüştü. Bu haber şayi olunca ordudan kaçmaya mecbur oldu. Başına topladığı altı yüz kadar adamla, isyan bayrağını açtı. Bin bir felâket hesabına kurulabilmiş olan İbrani birliği, tekrar sarsılmıştı.

Parçalanan İsrail oğulları, Filist'lerin hücumuna karşı koyamadılar. Gelboe dağı eteklerinde vukubulan çarpışmada perişan oldular.

İntizamsız bir surette dağıldılar. Saul'ün kardeşleri ve üç oğlu, çarpışa çarpışa gözünün önünde öldüler. Bu feci âkibet karşısında yeise düşen Saul, kılıcının ucuna dayanarak savaş meydanında intihar etti. Üç gün sonra faciadan haberdar olan Davud, meşhur mersiyesini yaymak suretiyle teessürünü herkese ilân etmeyi faideli buldu [23].

Filist'lerin bu parlak zaferi, merkez bölgesinin İbranilerin elinden çıkması, buradaki Klanların yurtlarını düşmana bırakarak kaçmalariyle sona ermişti. Erdün nehrinin sağ farafı tamamiyle Filist'lerin eline geçti.

Nehirin sol tarafında tutunabilen Benjamin ve Efraim Klanları, baş komutan Abner'in gayretile Saul'un dördüncü oğlu Işboşet (Eşbaal) in etrafında toplanarak onu kıral ilân ettiler.

[23] Davud, kayın pederi Saul ile çok sevdiği kahraman oğlu Jonathan hakkındaki bu meşhur mersiyesini Tevratın Mülükü Sani kitabının birinci babında okuyoruz. Davud'un ahlâkını belirten bu mersiyede şöyle deniliyor:

Gelboe dağları, artık üzerine şebnemler düşmesin!
Ölülerin toprakları, yağmurlar artık sizi ıslatmasın!
Çünki kahramanların kalkanları, Saul'un kalkanı burada yere düştü
İsrail kızları, sizi süslü elbiseler ve mücevherlerle kuşatan
Elbiselerinizi altın iğnelerle süsliyen Saul'un başında ağlayınız.
Kahramanlar, savaş meydanında nasıl düştüler.
Jonathan, kardeşim senin için çok mahzun oldum.
Sen bana çok sevgili, çok tatlı idin
Kahramanlar nasıl düştüler, silâhları elden gitti...

Fakat Hebron'a çekilmiş olan Davud, yeni kıralı tanımadı. Burada Yuda Klanı toprakları üzerinde onların yardımile kendisini kıral ilân etti.

Davud'un kırallığını tanıyanlar, Beytüllahm'in yarı Sami yarı Kenanî Yahuda kabilesile İbrani olmıyan Galeb halkından mürekkepti. Kenizzit'lerden inen bu sonuncular Hebron'da oturuyorlardı.

Saul'ün büyük gayret ve fedakârlıklarla temin etmiş olduğu İbranî birliği, Peygamber Davud'un ihanet derecesine varan ihtirası yüzünden tekrar parçalanmıştı.

İkiye bölünen İbraniler arasındaki mücadele yedi sene sürdü. Nihayet Işboşet'in tek istinatgâhı olan baş komutanı Abner'in Davud tarafına geçmesile neticelenen yanlış bir hareketi, Saul hanedanını çok sarstı. Abner'in kendisini rakip gören Joab tarafından öldürülmesinden sonra Işboşet'in de gece yatağında uyurken zabitlerinden iki kişi tarafından ihaneten başının kesilmesi, Davud'u rakipsiz bırakmıştı.

Davut tarafından olmasa bile neticesi onu çok memnun etmiş olan bu cinayet, İsrail oğullarının bu şöhretli peygamberine geniş bir ufak açmıştı. Davud, mükâfat görmek ümidiyle Işboşet'in başını kendisine taktim etmek üzere Hebron'a getiren katilleri hemen astırmak suretiyle cinayetin faillerile beraber şahitlerini de yok etti. Saul ailesinden geri kalanlarını da boğazlattı [24]. Bu kanlı maceralardan sonra rakipsiz kalan Davud, kendisini bütün İsrail oğullarının kıralı ilân ederken Saul ile oğlu Janathan için meşhur mersiyeyi söylemeyi, bunu İbraniler arasında yaymayı unutmamıştı.

Davud devri (Takriben M. ö. 1029-974)

Suriye-Filistin tarihinde nadir görülen bir şans, birinci bin başlarında bu memleketler halkına, kendi mukadderatlarını kendileri idare etmek fırsatını vermişti. Anadolu'daki büyük Hatti imparatorluğu çökmüş, Asur imparatorluğu muvakkat bir zaman için husufa uğramış, Babil kargaşalıklar içinde yüzmiye mahkûm olmuş; Firavunlar şevket ve satvetlerini kaybetmişlerdi.

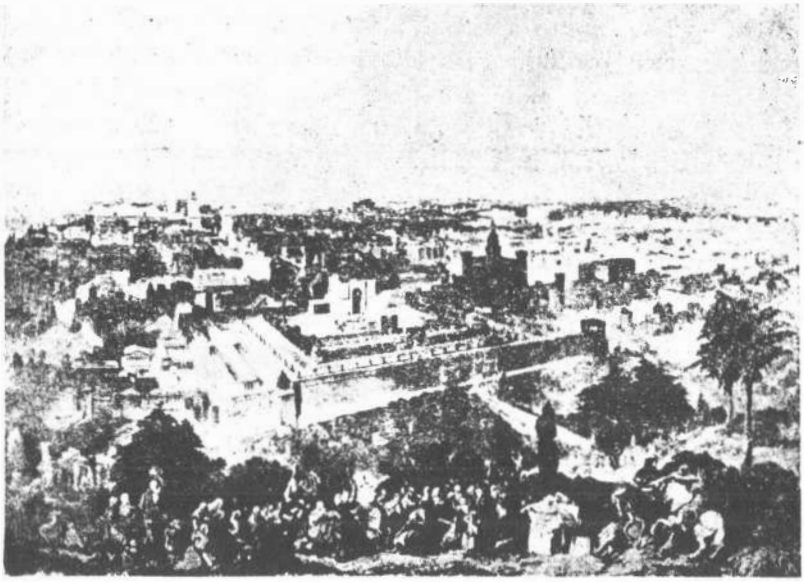
[24] E. Montet, Hist. du peuple d'Israel 80-81; A. Lods, Israel, 418.

Filistin İbranileri, Davud'la bu fırsattan mümkün olduğu kadar faydalanmak kabiliyetini gösterdiler. Davud'un en meşhur iki muvaffakiyeti, onlara Filistin'de büyük bir kudret ve nufuz kazandırdı. Filist'leri kesin olarak yenen Davud, Siyon dağile Jebusit şehrini aldı. İsrail oğullarının kalbine sokulmuş bir hançer gibi Esdrelon ovasına sokulmuş olan Filist'ler sahile atıldılar, asırlarca orada kaldılar. Davud'un siyasî ikinci hareketi, kuzey ve güney Klanları arasında rekabete meydan vermemek için, hükûmet merkezini Hebron'dan, Kenanlılar'dan alınmış olan Benjamin kabilesi arazisi dahilindeki Orşelim şehrine nakletmek oldu. Bu şehrin kurulduğu yaylanın yüksek tepesinde yani Sihhiyon da Finikeden getirttiği ustalara bir saray ile bir mâbed yaptırttı. Burası sonraları tarihte Siyon adını aldı. Musa'ya verilen On Emri ihtiva eden mukaddes sandık (Tabut-ül-Aht) Filist'lerden kurtarıldığı günden beri Gabaa'da Levi sıbıtında Abinadab'ın evinde muhafaza ediliyordu. Davud, bütün İsrail oğullarını Siyon'a bağlamak ve burayı onlar için birlik Kâbesi yapmak üzere sandığı büyük merasimle getirterek burada kurduğu yeni mâbede koydu.

Vakitle Saul'ün kırallığa intihabile mensup olduğu Benjamin kabilesi bir imtiyaz ve tefevvuk kazanmıştı. Fakat Davud'un iktidar mevkiine geçmesile bu imtiyaz ve tefevvuk da kendi kabilesi olan Yahuda ya geçmiş oluyordu. Davud, hükûmet merkezini Benjamin'lerin arazisine yani Orşelim'e nakletmek suretiyle aynı zamanda bu kabilenin de gururunu okşamış oldu. Bu zamandan itibaren dinî ve siyasî bir önem kazanan Orşelim'de bütün İbrani kabileleri nöbet bekliyecekler, burası millî ve mukaddes bir merkez olacaktı (Res. 114).

Fakat Benjamin ile Juda arasında sınır üzerindeki Jebus şehri Davud'a, kabilesinden uzaklaşmaksızın, aşağıda yayılan Jerikho ovalarına kolayca geçebilmek imkânını verdiği için, daha önemli görünüyordu. Şehrin çevresindeki tepeler, tabii birer müdafaa mevzii teşkil ediyorlardı. Bu sebepten Jebus'lüler, şehirlerinin emniyette olduğu kanaâtini besliyorlardı. Fakat, şehir Davud'un generali Joab tarafından anî bir baskınla zaptedildi. Tel-el-Amarna mektuplarında Urusalimo adı verilen şehir, bu zamandan itibaren Jerusalem adile anılmaya başlandı.

Görülüyor ki Yahuda (Juda) kabilesi gibi Jerusalem de Davud'la belirmiş ve yükselmişlerdir. Zamanla Yahuda İsrail kabilelerinin en kuvvetlisi olmuş, Jerusalem (Kudüs) ise Monarşinin başkenti olmakla kalmamış, aynı zamanda Yahve'nin de mukaddes merkezi haline gelmişti.

Resim 114 — Kudüs'ün genel görünüşü

Davud'un Jerusalem'de kurduğu hükûmet erkânı bir vezirle bir komutan, bir hazinedar, bir genel kâtip ve bir baş hahamdan ibaretti.

Sarayın kapısında bizzat icrayi adâlet eden Davud, ne Asur ve Babil kıralları gibi Tanrının kutsal vekili, ne de Firavunlar gibi oğlu idi. Hattâ kendisi baş haham bile değildi. Baş hahamlık Levi'lere mahsus bir imtiyazdı. O, her şeyden önce müstebit bir hükümdardı.

Davudun Şahsiyeti

Tevrat sifirlerine göre Davud devri İbrani tarihinin harp ve fetihlerle parlayan şeref ve zafer devridir. Davud da dinî bir paygamber, millî bir kahramandır. Filist'leri, Moab'ları, Ammon'ları, O-

ront vadisinin Kuzeyindeki Ârami Soba kırallığını, Edom'ları tenkil etmiş, Dımışk (Şam) daki Ârami kırallığını haraç vermek zorunda bırakmış, İbrani birliğile beraber bu kavmin satvet ve şevketini de yaratmış, Sur (Tir) kıralı Hiram ile ittifak yaparak nufuzunu uzaklara kadar yaymıştı.

Bütün bu parlak başarılar, İsrail oğulları üzerinde derin tesirler yaptı. Davud kendilerine ideâl bir hükümdar, bir kahraman olarak göründü. Bu sebepten gelenekler kendisini İsrail oğullarının birinci Millî kıralı, bir çok efsanelerin kahramanı olarak yaşatmıştır. İsrail oğulları, sonraları ıstırap ve sefalet devirlerinden kurtuluş meş'alesini Davud ailesinde aramış, halâskârlarının onlar arasından çıkacağına inanmışlardır. İsrail oğullarını kurtaracak, Yahve'nin adını bütün dünyaya yayacak olan Mesih (İsa) da Davud'un ahfadından biri olacaktı.

Fakat efsaneler ve gelenekler halesinden sıyrılarak bir tarihçi gözile bakıldığı zaman, o kadar parlak ve muazzam olarak tasvir edilen Davud kırallığının, Mısır'lıların, Hatti'lerin Babilli'lerin kurmuş oldukları büyük imparatorluklar yanında küçük ve ehemmiyetsiz pir prenslik kadrosunu geçmediği görülür. Muazzam zaferler gibi tanıttırılan cenkler ise, küçük Klanlara karşı kazanılmış gazveler, küçük çete savaşları olarak belirirler.

Şüphe yok ki Davud o zamana kadar dağınık ve yarı göçebe bir hayat süren İsrail Klanlar'ını Jerusalem'i kurmak suretiyle müşterek bir hükûmet merkezi etrafında toplamış, Dımışk, Soba, Ammon, Moab, Edom... prensliklerine kendisini metbu tanıtmış, Filist'leri sahil bölgesine sürmüş, Kenan'lıları itaat altına almış, eski Klan zihniyetine riayet etmek suretiyle yani her Klan'dan bir delege bulundurmak suretiyle merkezi hükûmet kurmuştu. Davud, kuzey kısmı Fenike'lilerin, güney kısmı da Filist'lerin elinde olan sahil bölgelerine hâkim olamamıştı (Harita: 10). Fakat, Filist'leri baskı altında tutmak suretiyle Fenike'lilerle bir andlaşma yolunu bulmuştu. Bütün bunlar, milletini göçebelikten medenî hayata geçiren bir hükümdar için çok şerefli başarılardı. Fakat nihayet, herşey bundan ibaretti. Tevrat sifirlerinin, yahudi geleneklerinin bu çerçeve dışına çıkan harikalarla dolu mübalâğalı efsanelerine hakikat karşısında ancak bir menkibe gözüyle bakılabilir.

Suriye ve Filistin'de, Davud zamanına kadar ikiyüz yıldan beri kudretli bir devlet görülmemiş olduğu için, onun kabilelere karşı olan başarıları İsrail oğullarının nazarında son derece büyümüş, yüzyıllarca parlak şiirlerde emsalsiz zaferler gibi tasvir olunmuş, sınırları, sahil kısmı hariç olmak üzere, Osmanlı imparatorluğunun eski Kudüs mutasarrıflığına inhisar eden bu küçük prenslik, tarihe muazzam bir imparatorluk gibi mal edilmiştir.

İsrail oğullarının zafer haleleriyle süslü bir altın devir gibi tanıttıkları Davud devletinde de doğuda kurulan birçok hanedanları kemirmiş olan bir hastalık vardı. Bu yüzden saltanatının ikinci devresi iğtişaşlar ve isyanlarla geçti. Hastalık, hükümdarlığın tevarüsü hakkında herkesce kabul edilen değişmez bir gelenek bulunmamasından ileri geliyordu. Böyle bir esas olmadığından, Davud'un oğullarından herbiri kendisinde hükümdar olmak hakkını görüyor, halk da bu telakkide bulunuyordu. Gerçi İbranilerde Klan reislerine büyük oğlun varis olması yolunda bir gelenek vardı. Fakat bu gelenek herkesce kabul edilmiş, kutsî bir kanun mahiyetinde değildi. Hükümdarların arzusu, haremdeki kadınların rekabet ve ihtirasları karşısında bu anane mukavemet edebilecek kadar kök salmamıştı.

Davud'un yirmiden fazla olan oğulları arasında daha sağlığında başlıyan rekabetler, huzur ve sükûnunu bozan bir âmil oldu. Bunlardan Absalon büyük kardeşi Amnon'u öldürdü, babasını Kudüs'den kaçmıya mecbur etti

Davud ancak seraskeri Joab'ın Absalon'u öldürmesinden sonra başkente dönebildi. Bu isyanı başka bir ihtilâl takip etti [25].

Önceleri Davud'u millî bir kahraman gibi alkışlamış olan İbraniler, uzun yaşayan bu adamdan artık usanmışlardı. Muahhar devirlerde bir birini takip eden büyük felâketlerden sonra müstakbel nesillerin semalara çıkaracakları Davud, ihtiyarlığında kendisine karşı beliren umumî hoşnutsuzluğu ancak ordu kuvvetile önlüyordu.

[25] E. Montet, Hist. du Peuple d'Israel, P. 82 - 83.

Davut zamanında Ordu

O zamanlarda İbrani ordusu, iki kısım askerden teşekkül ediyordu. Biri Davud kahramanları denilen ve daimî orduyu teşkil eden Gibborim'ler, diğeri de harp ve tehlike zamanlarında İbrani Klanlarının eli silâh tutan erlerinin teşkil ettikleri Şaba'lardı. Birincilerin komutanı Benaya, ikincilerin de Joab idi. Davud önceleri bu ordunun iaşesini, maaşlarını, birden bire büyüyen ve yüzlerce kadınla dolan sarayının ve oğullarının masraflarını, harp ganimetleri, mağlup kabile ve şehirlerden alınan ağır vergiler ile temin etmişti. Fakat, hayatının ikinci devresinde bu masraflar daha çok artmış, halbuki artık soyulacak kabile kalmamıştı. Bu masraflar ancak vergilere yapılan zamlarla kapatılabiliyordu [26]. Halk üzerine yapılan bu tazyik, para vermeyi sevmiyen Yahudiler arasında Davud'un nufuzunu sarsıyor, iç kargaşalıkların artmasına ve büyümesine sebep oluyordu.

Askerî komutanların kırıp ezmeleri, Markiz (vezirlerinin) zulümleri, olup bitenleri hükümdara haber vermekle görevli olan Safer'lerin hakikati ondan gizlemeleri, genel hoşnutsuzluğu gün geçtikçe bir az daha artırıyordu.

Davud'un isyanlar, manevî ıstıraplar içinde geçen son zamanları, sevgili karısı Bethseba'dan doğan oğlu Süleyman'a taht yolunu açmak için, veliahtı Adonia'yı bu mevkiden uzaklaştırması yüzünden bir kat daha karıştı. Nihayet bu isyan da büyük güçlükle bastırıldı. Adonia daha sonra öldürülmek üzere af edildi. Kanlı maceralar içinde yıprana yıprana sürüklenen ihtiyar Davud, kırk yıl hükûmetten sonra hayata gözlerini kaparken halef gösterdiği Süleyman'a son vasiyeti, hayatta iken sevmediği bir takım adamların boğazlanmasını tavsiye etmek oldu. Bunlar arasında, kendisini bir çok tehlikelerden kurtaran, emirlerini kayıtsız şartsız yerine getirmek için kasaplık eden seraskeri Joab başta bulunuyordu.

İsrail ananelerinin büyük bir kükûmdar ve aynı zamanda da bir peygamber olarak tanıttığı Davud, Mizamirin lirik parçalarını yaratacak kadar hassas bir şair, fakat o nisbette de kan dökmekten zevk alan bir adamdı. Çeşme başında görerek göz koyduğu Bethseba'yı haremindeki sayısız kadınlar arasına

[26] A. Lods, Israel, 421.

sokmak için, kendisinin sadakatli bir subayı olan kocası Uriya'yı ölüme sevketmesi, kendi oğullarını öldürtmesi, feci hezimetine ve nihayet intiharına sebeb olduğu Saul'e sonradan mersiyeler söylemesi, ahlâkı hakkında hüküm verdirecek belâgatli olaylardır.

Süleyman devri (973-933) Genç Süleyman, harem entrikalarile tahta çıkmıştı. Entrikaların başlıca kahramanları, haham Sadok ile Davud'un muhafız kıt'asını teşkil eden Gibborim'ler komutanı Beneya idi. Peygamber Natan da trajedinin cereyanını idare etmiştir. Bunlara karşı Şaba'lar komutanı Joab ile baş haham Abijatar da meşru veliaht olan Davud'un diğer oğlu Adonia tarafını tutmuşlardı. Evvelkilerin galebesi, tahtı Süleyman'a temin etti. Genç hükümdarın ilk işi babasının vasiyetini yerine getirmek oldu. Kardeşi Adoniya ile general Joab ve komutanlarından Şimei derhal idam edildiler. Haham Abijatar da sürgüne gönderildi.

Davud'un maceralarla dolu canlı devri yanında Süleymanın zamanı bir atalet ve hattâ meskenet devri manzarası arzeder, Davud'un son ihtiyarlık zamanında beliren otorite zaafı, Süleyman'ın gençliği ve kendisini tahta çıkaran entirikaların yarattığı hava ile bir kat daha arttı.

Davud zamanında Mısır'a iltica etmiş olan Edom kıralı Hadad, Davud ile Joab'ın ölümleri haberini alınca, Firavunun yardimile memleketine döndü. Ve istiklâlini ilân etti. Seir bölgesi Süleyman'ın idaresinden çıkmış oldu. Akabe körfezinden İbranilere tâbi yalnız Elat limanı kaldı.

Bu suretle Süleyman'ın saltanatı askerî bir muvaffakiyetsizlikle başlamış oluyordu [27].

Davud'un enerjisini gaybettiği ihtiyarlık zamanında yalnız annesi Bethseba'nın nufuz ve terbiyesi altında yetişmiş olan Süleyman, harp meydanlarından ziyade debdebeli saray hayatını seviyor, askerî talimlerden çok, eğlenceden zevk alıyor, harem hayatındaki muvaffakiyetler arkasında koşuyordu. Tahta oturur oturmaz, kırallığa ait bir kısım toprakların elinden çıkması gibi bir olay bile onu hiç müteessir etmemişti. Halbuki

[27] A. Montet, Hist. du peuple d'Israel, 85.

askerî muvaffakiyetsizlik bu kadarla da kalmadı. Babası Davud zamanında İbrani kırallığını metbu tanıyan Şam prensliğinde bir değişiklik olmuş, vaktile Davud'un ortadan kaldırdığı Soba prensliği generallerinden Razon, burada müstakil bir Âramî kırallığı kurmuş, Süleyman bu önemli olay karşısında da ancak seyirci kalmıştır [28].

Moab'larla Ammon'ların ilk zamanlarda Süleyman'ın hâkimiyetine karşı bir harekette bulunduklarına dair sarih malûmat yoksa da, daha sonraki zamanların vak'alarından bahseden Tevrat ayetlerinde bu iki kavmin yeniden inkıyat ettiklerinden bahsedilmiş olması, ilk zamanlarda bunların da isyan eden kavimler arasında bulunmuş olduklarını göstermektedir.

Babasından miras kalan memleket sınırlarını bile muhafaza edemiyecek kadar askerî liyakatsizlik gösteren Süleyman, sonraları politika alanında gösterdiği maharetle durumu kurtarmış, tahtında tutunmuştur. İhtiyatlı ve barışsever siyaseti, ona diplomasi yolile küçük İbrani kırallığına, o zamanın kudretli hükûmetleri kadar değilse de, her halde büyükce denilebilecek bir nüfuz temin etmiştir.

Fenike'nin Tir (Sur) kıralı Hiram ile babası zamanında başlayan dostluk bağlarını kuvvetlendirmiş, bazı tarihçilerin tefsirlerine göre bunu temin için Hiram'a vergi bile vermeği kabul etmiştir [29]

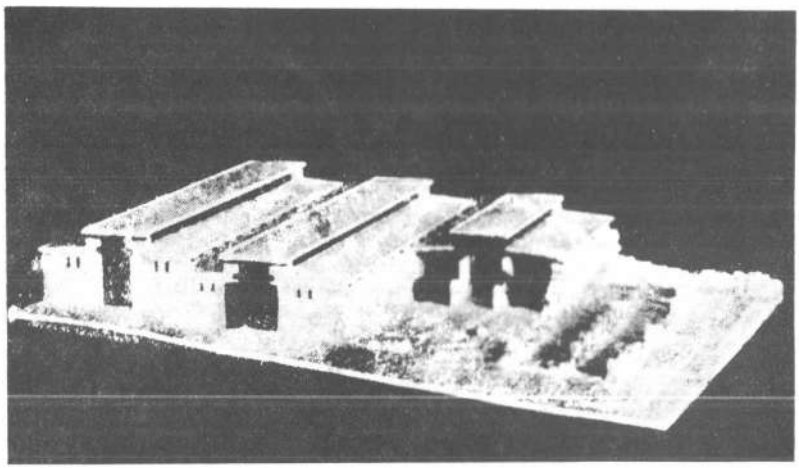
Süleyman devrinde Mısır'lılar bir kere daha Filistin işlerile ilgilenmişlerdir. Süleyman'ın ilk devirlerinde bir Mısır ordusunun Filistin hudutlarına kadar geldiği anlaşılıyor. Fakat Mısır'ın sahnede yeniden görünüşü, İbrani'lerden ziyade Filist'ler için bir tehlike idi. Çünkü Fırat'a giden büyük ticaret yolu Flist'lerin memleketinden geçiyordu. Süleyman'ın, belki de Mısır hegemonyasını tanımak suretiyle bir anlaşma yolu bul-

[28] A. Lods, Israel, 427.

[29] Tevrat'ta Süleyman'ın Tir Meliki Hiram'a, yirmi kadar belde verdiği yolundaki kaydı, bazıları vergi vermek suretinde anlamak istemişlerdir. Fakat Tevratın aynı babında Hiram'ın, mabed ve sarayları yaptırmak için kereste vesair inşaat malzemesi, ustabaşı ve hatta altın gönderdiğine dair de sarahat bulunduğunu gözönüne alan E. Renan (Hist. du peuple d'Israel, II, 87) Süleyman'ın verdiklerinin, borçlarının faizi olduğunu kabul etmektedir.

duğu sanılmaktadır. Esasen Mısır'ın o zamanki durumuna göre, doğu hudutlarında Firavunlara dost, kuvvetlice bir hükûmet bulunması, Mısır'ın menfaati iktizasından idi. Herhalde ince bir diplomat olan Süleyman'ın XXI inci Sülâlenin sonuncu veya ondan önceki hükümdarı olması icabeden Firavundan, Mısır'lı bir kız [30] ve cihaz olarak da Firavunun Filistin'lerden zaptettiği Gezer şehrini almış olduğunu biliyoruz [31]. Süleyman aynı zamanda Tir kıralı Hiram I' in kiziyle de evlenmişti [32].

Bu izdivaçlarla Asur ve İran hükümdarlarını gıpta ettirecek zengin bir harem kuran Süleyman'a babasının Sihhiyon tepesinde yaptırmış olduğu saray dar gelmiye başlamıştı. Müttefiki ve kayın pederi Hiram I'in yardımiyle Fenike'den mimarlar, ustalar ve işçiler getirterek büyük bir sarayla Süleyman mabedi denilen abideyi, Kudüs kalesini (Millo) yaptırttı.

Resim 115 — Süleymanın ahırları

[30] Tel-el-Amarna mektuplarından, Firavunların kızlarını yabancı hükümdarlarla evlendirmekten son derece çekindikleri anlaşılmaktadır. Bunu göz önüne alan bazı müellifler, Süleyman'ın aldığı kızın Firavunun kendi kızı değil, sarayındaki cariyelerden biri olduğu mütalâasını ileri sürmektedirler.

[31] P. Kittel, Geschichte des Volkes Israel, Gotha, Ferthes, p. 219, No. 2 altıncı tabı 1925.

[32] A. Lods, Israel, 427.

Bugün haremi şerif denilen mabedin yerinde kurulan sarayın ahşap kısımları, Lübnan'dan getirilen sedr ağaçlariyle yapılmıştı. Birçok ayrı daireleri ve köşkleri ihtiva eden sarayın en zinetli ve muhteşem kısmı, harem dairesi, bilhassa Mısırl'ı prensese mahsus daire idi. Saray ve çevresindeki köşklerin hepsi birden adeta bir şehir teşkil ediyorlardı. Bu şehrin ortasında, ihtişam ve azamet itibariyle Fenike'de bile emsali görülmiyen mabet kurulmuştu.

Süleyman'ın siyaseti

Süleyman devrinde takibedilen siyaset, dahilde imar, hariçte ticaret diye özetlenebilir. Süleyman, başkenti muhteşem saraylar, müzeyyen köşkler, muazzam mabetlerle donattığı gibi, İbranîlerle komşu kavimler arasında ticaret münasebetlerinin başlamasına ve gelişmesine de pek büyük önem vermişti. Öyle anlaşılıyor ki sefahati bol olan Süleyman, muhtaç olduğu büyük paraları ancak ticaret yoliyle temin edeceğini anlamış, bu hususta Fenike'lileri örnek tutmuştu.

Kenan diyarı ziraat memleketi idi. Buralardaki halk, ziraat le, çobanlıkla, bağcılıkla geçiniyorlardı. Bu ülkede sanatkâr denecek adamlar yoktu. Süleyman'ın mabet ve sarayı yaptırırken demir ve ahşap kısımları hazırlamak işine Tir'den dökmeci demirci, Biblosdan da marangoz ve doğramacı getirtmiş olması gösteriyor ki o zamanlar Filistin'de sanayi denilebilecek bir şey yoktu. İbranileri zengin edecek tek yol, milletler arası ticarette komisyonculuk (mutavassıtlık) rolünü temin etmekti.

Bunun içindir ki Süleyman Jerusalem'den komşu memleketlere ticaret yolları açmış, bu yolların geçtiği yerlerde eşya depoları kurmuşdur. Tedmur, (Palmir) çöl ile olan ticaretin merkezi idi. Toros ve Kilikya meralarında yetişen ve Suriye'de pek makbul olan at ticaretini eline almıştı. Bu atlar beslendikten sonra Filistin'e kadar yayılmış olan Hatti beylerine satılıyordu. (Res. 115). Süleyman deniz ticaretini de unutmamıştı. Tir kıralı Hiram ile anlaşarak Akabe körfezinde bir ticaret filosu yaptırtmıştı. Bu sayede Kızıldeniz'in Afrika ve Asya sahillerinin, güney Arabistan, Hindistan ve uzak doğu mahsullerini Akdeniz kıyılarına naklederek büyük bir servet teminine muvaffak olmuştur [33].

[33] Stanley Arthur Cook, The Cambridge ancient History, p 323-330.

Süleyman'ın ülkesi ziraate de elverişli idi. Komşu Fenikeliler, İsrail oğullarının yetiştirdikleri buğday, çavdar ile şarap, yağ, bal, odun ve yün gibi mallarına muhtaç ve müşteri bulunuyorlardı. Mısır'la de ticaret başlamış, ve gelişme yolunu tutmuştu.

Süleyman'ın dış ticarete verdiği önem ve gelişme küçük İbrani kırallığını komşu kavimlere tanıttırmış, Ön Asya ticaretinde İbranilere de Âramîlerin ve Fenikelilerin yanında ehemmiyetli bir mevki kazandırmıştır. Fakat o zamanki İsrail oğulları, bugünkü torunlarının aksine olarak milletler arası ticareti idareye kabiliyetli olmadıklarından Süleyman'dan sonra bu durumu devam ettirememişlerdir.

Süleyman ticaret kazançlarının temin ettiği paralarla sevkülceyş veya ticaret bakımından önemli gördüğü bazı şehirleri kaleler ve surlarla tahkim etmiştir. Suriye-Mısır ticaret yolu üzerindeki Hasar, Megiddo, Kızıldenizle Filistin arasındaki Tanar, Jerusalem'e çıkan yol üzerinde bulunan Bet-Horon ve Gezer bu suretle tahkim edilen şehirlerdi. Süleyman kazancının büyük kısmını inşaata sarfediyordu. Büyük mabetle sarayının inşaasına çok para sarfetmişti. Bunlardan başka yabancı illerden aldığı kıraliçeleri memnun etmek için yapılan saraylar ve hususî tapınaklar hem büyük masraflara yol açıyor, hem de dindar Yahudileri sinirlendiriyordu. Gerek bu gibi inşaat ve gerekse her gün biraz daha artan saray masrafları için muhtaç olduğu parayı ticaretle temin ettiği kazançlar da artık karşılıyamıyorlardı. Zamanla haremdeki zevceleriyle odalıklarının sayısı bini bulmuştu.

Saray hizmetinde de yüzlerce adam kullanıyorlardı. Her kadın için ayrı bir köşkten başka yabancı memleketlerden aldığı kadınlara mahsus olarak ayrı ayrı tapınaklar yaptırmak yolundaki geniş cömertliği, tükenmez hazinelere ihtiyaç gösteriyordu. Sarayları dolduran halkı doyurmak için her gün otuz sığır, yüz koyun kesiliyordu.

Süleyman bütçesini nizamlamak, büyük bir yekûn tutan masrafları kapatmak için, memlekette yeni bir mülkî teşkilât kurdu. Lübnan'dan Mısır sınırlarına kadar uzanan alanı on iki daireye ayırdı. Her birini bir vali idaresine verdi. Her vali,

münavebe ile birer ay sarayın, harp atlarının ve muhafız askerlerin iaşesiyle mükellef tutuldu.

Bu teşkilâtta vilâyetlerin İsrail sıbıtlarının yurtlarına göre olmaması, kendi sıbıtı olan Yahuda klanının mükellefiyet haricinda bırakılması, yeni bir hususiyet arzediyordu. İhtimalki Süleyman, birinci tedbirle İsrail oğulları Klanları arasında ötedenberi devam eden muhtariyetli duruma son vermek amacını gütmüştü. Fakat Yahuda Klanını teşkilât dışında bırakması, İbrani Klanları arasında büyük bir hoşnutsuzluk uyandırmış, ileride görülecek parçalanma hareketinin ilk âmili olmuştur. Bundan başka, inşaat için gereken keresteleri ve taşları hazırlamak ve Filistin'e getirmek için Lübnan'a bir çok angarya ekipleri gönderilmesi de hoşnutsuzluğun diğer bir âmili oluyordu.

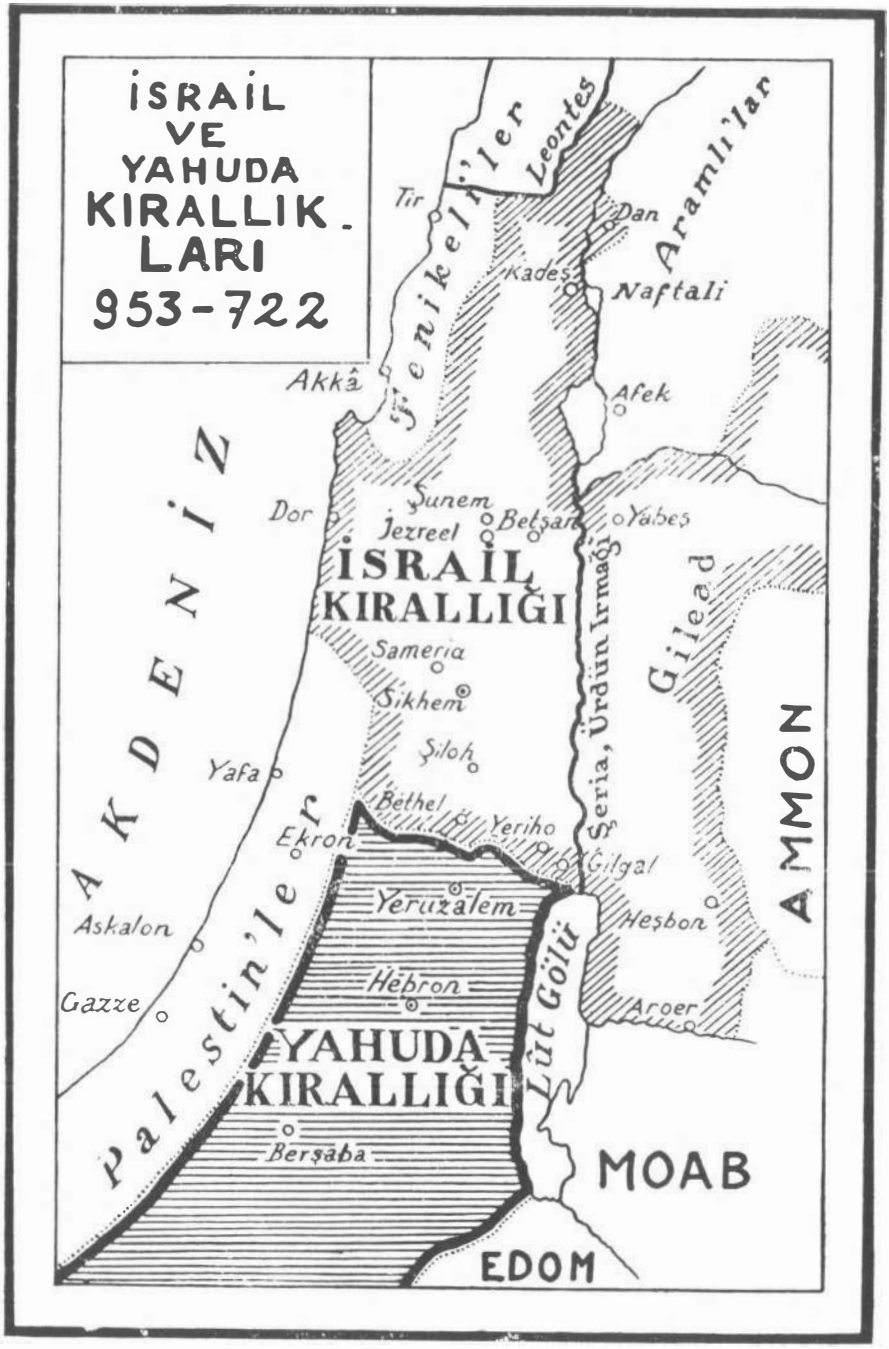
Harpten çekinmek ve sulh içinde yaşamak yolundaki siyasetine rağmen kendisinin ve karılarının heveslerini yerine getirmek için tabaasına yüklediği angaryalarla vergilerin tahammül derecesini aşması, du hoşnutsuzluğu umumileştiriyordu. Müsrifane hareketleri tebaasını ne kadar kızdırıyorsa, ihtişamlı hayatı da komşu hükümdarları o derece kıskandırıyordu. Bu gibi sebepler yüzünden daha Süleyman'ın hayatında yıkılma alâmetleri belirmiye başlamıştı.

Uzunca süren sefihane bir saltanattan sonra gözlerini, doyamadığı hayata kapattığı zaman arkasında, hakîm bir hükümdar ünvanile gayrı memnun bir kavim, parçalanmıya namzet bir devlet bırakmıştı.

İsrail oğulları ananesi, Süleyman'ı büyük bir şair, adaletli bir hükümdar, en karışık meseleleri çözmek kudretinde bir hakîm gibi tasvir eder. Sonraları bu anane çevresinde örülen efsane halesi, küçük Kudüs prensini, insanlara, cinlere, hayvanlara hülâsa yer yüzündeki bütün mahlukata hükmeden bir cihan şehinşahı, kurtların, kuşların dillerini anlıyan, Yemen'deki Seba melikesi Belkıs'ı uçurtarak Kudüs'e getirmek gibi harikalar yaratan bir peygamber yapmış, kendisi için zevk ve eğlence, angaryalar ve ağır vergiler altında ezilen tebaası için de ıstıraplarla geçen saltanatı zamanını da insanlığın ideali olan refah ve adâlet devri gibi tanıtmıştır.

Fakat, İsrail oğullarının sonraları karşılaştıkları bitip tükenmek bilmiyen felâketli devirlerinde kendi kendilerini avut-

Harita:11.

İSRAİL VE YAHUDA KIRALLIKLARI 953-722
Fenikeliler
Leontes
Aramlılar
Tir
Dan
Kades
Naftali
Akkâ
Afek
AKDENİZ
Dor
Şunem
Jezreel
Belşan
Yabes
İSRAİL KIRALLIĞI
Sameria
Şikhem
Şiloh
Yafa
Bethel
Yeriho
Şeria, Ürdün Irmağı
Gilead
AMMON
Filistinler
Ekron
Gilgal
Yeruzalem
Askalon
Heşbon
Hebron
Gazze
Aroer
YAHUDA KIRALLIĞI
Lût Gölü
Berşaba
MOAB
EDOM

mak için düzdükleri bu efsane halesinden soyulunca, tarih karşısında Süleyman, kararsız, sefih, kapris arkasından koşan harem hayatına düşkün, kan dökmekten zevk alan bir insan olarak dikilmektedir. Sefahate sarfetmek için istikraz ettiği bir milyon yüz yirmi bin frank tutan bir paranın faizi olarak memleketinden yirmi şehri Tir kıralına terk etmekten çekinmiyen bu adam, tebaasını ağır vergiler, tahammül edilmez angaryalar altında ezmiş, adâletsizliğin en acıklı safhalarını yaşatmış, idaresizliği kabile gayretkeşliği ile babasının binbir müşkülâtı yenerek kurmuş olduğu kırallığı parçalanmıya sürüklemiştir. İcraat ve idaresinde, sonraları kendisine isnat edilen hikmetin izlerini aramak beydudedir.

Emsali Süleyman'ın da sonraları başkaları tarafından tertip edilerek Süleyman:a isnat edilmiş olması, hakikate uygun görünüyor.

Davud hanedanının kuruluşunda en büyük hizmeti ifa eden Joab ve Şinei gibi askerlerin idamları için takibettiği entrikalı siyaset, eğer bir hikmet sayılırsa ona bu hikmeti lâyık görmekte tarih hiç de tereddüt etmez.

Süleyman'ın sefahati ve idaresizliği tabii neticelerini daha hayatında göstermişti. Kudüs hisarlarının inşasında angarya ile çalıştırılanların başında bulunan Jeroboam, genel hoşnutsuzluğa tercüman olarak kuzey Klan'larının isyanlarına önayak olmuş, fakat muhafız kıtalarının kılıçları karşısında daha müsait bir zamanı beklemek üzere Mısır'a kaçmak zorunda kalmıştı. Orada Bubast'da Firavun Şeşonk I tarafından hüsnü kabul gören bu ihtilâlci, Süleyman'ın ölümünden sonra tekrar sahneye çıkacaktı.

b) İsrail oğulları kırallığının parçalanması

İsrailiye ve Yahuda kırallıkları

Saul ile başlıyan ve Süleyman'ın ölümüne kadar süren kırallık zamanı, İsrail oğullarının ikbal ve yükselme devri idi. Bu devirde İbraniler, siyasî birliklerini kazanarak bir millet haline gelmiş, Filistin bölgesinde yaşıyan kavimlerin çoğunu idaresi altına almış, tevrat hükümleri tatbik edilmiş, devletin resmî dini olan Yahve dini canlanmış ve yayılmıştı.

Fakat bu devir daha Süleyman'ın son zamanlarında kapanmıya başladı. Sade bir hayat geçiren Saul ile ondan pek çok ileri gitmeyen Davud devrine alışan İbrani'lerde Süleyman'ın israflarını angaryalarını yabancı karıları için Yahve' den başka tanrılar adına tapınaklar yaptırması derin bir nefret uyandırıyordu. Süleyman'ın kendi Klanı olan Yahuda sıbıtına verdiği imtiyaz ve üstünlük, diğer Klanların haset ve husumetlerini körüklediği gibi Yahuda Klanından olanların da şımarmalarına sebeb oluyordu. Bu hükümdarın son zamanlarında, bitip tükenmiyen angaryalara karşı büyük bir isyana ön ayak olan Jeroboam İbraniler'in on Kuzey kabilesinin Süleyman idaresine karşı besledikleri husumete tercüman olmuştu.

Süleyman'ın yerine oğlu Roboam geçtiği zaman, kuzey sıbıtları babası zamanında haddi aşan vergileri eski haline indirtmek, angaryaları, Yahuda sıbıtına bahşedilen imtiyazları kaldırtmak üzere Efraim'lerin merkezi olan Sikhem (Nablus) da bir kongre yaptılar. Evvelce angaryalara isyan ederek bu esasların temini için uğraşan, fakat sonunda Mısır'a kaçmak zorunda kalan Jeroboam Süleyman'ın ölümünden sonra Filistin'e dönmüş doğu Klanlarının başına geçmişti.

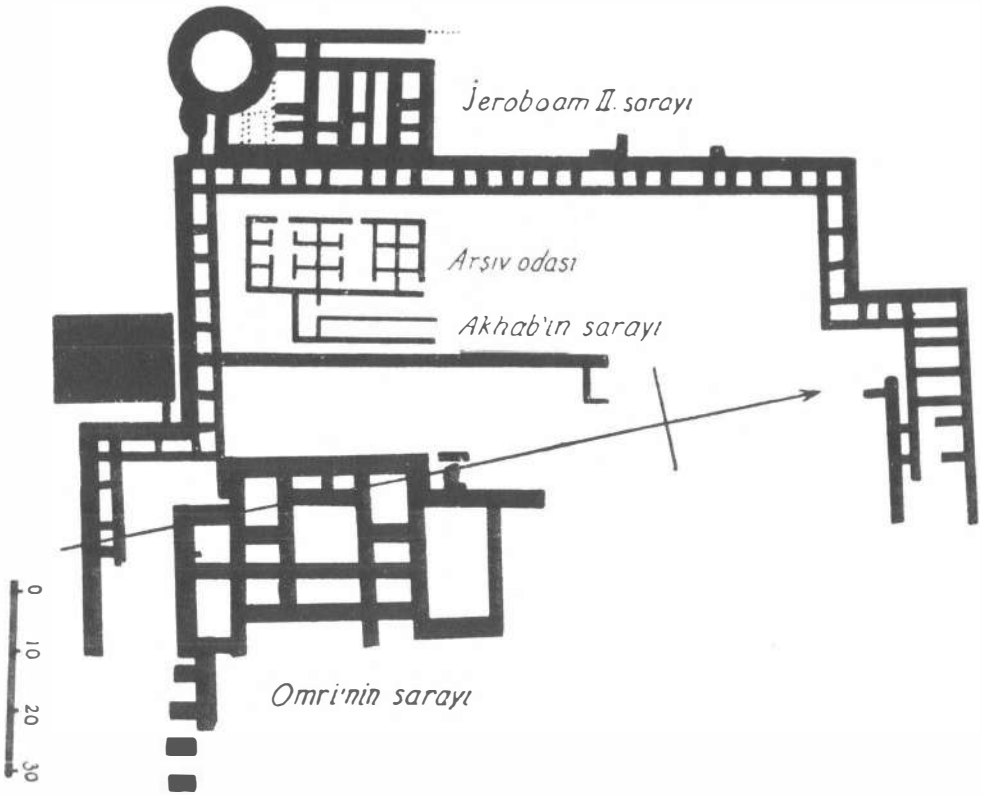
Buraya gelen yeni kıral Roboam, vergilerin ve angaryaların azaltılması hakkındaki isteği: "Babam bunları artırmıştı. Ben daha ziyade artıracağım. Babam sizi sopa ile dövüyordu, ben demir sopalarla başınızı ezeceğim„ sözlerile karşıladı,[34] fakat kötü müşavirlerin tesirlerine kapılan yeni kıralın ihtiyatsızlığı, şuursuzca hareketi tedbirli bir kıralın önlüyebileceği kötü ve tehlikeli neticeyi körükledi. Kongre halkının feveranı karşısında Sikhem'den kaçmak zorunda kaldı. Kuzey'de on Klan isyan ederek Kudüs'den ayrıldılar. Jeroboam'ı kendilerine kıral yaptılar. Süleyman'ın oğluna yalnız Yahuda ve Benjamin Klanları sadık kalmışlardı.

Roboam Kudüs'e döndükten sonra büyük bir ordu toplıyarak kuzey kabilelerini tenkil etmek istediyse de Semias kendisini Yahve adına kardeş savaşına girişmekten vaz geçirdi.

Fakat artık Davud'un o kadar zahmetlerle temin ettiği

[34] Victor Duruy, Histoire sainte, p. 159.

kırallık parçalanmış biri Sikhem'de İsrail, diğeri Orşelim'de Yahuda adlarile iki hükûmete ayrılmıştı. (Harita: 11) Jeroboam, kuzey Klanlarının Tabut-ül-Aht'ı ziyaret etmek üzere Orşelim'e gitmelerine mani olmak için, biri kuzey'de Dan'da, diğeri güney'de olmak üzere iki tapınak yaptırttı (Res. 116) [35].

Resim 116 — Akhab, Omri ve Jeroboam II'nin sarayları.

Dağlar üzerine kurulmuş olan bu tapınaklarda birer altın buzağı, birer de kurban sunağı bulunuyordu. İsrail oğulları çölde iken bir aralık Harunun müsamahasile yaptıkları gibi tanrı diye buzağlara tapılmaya başlandı. Artık parçalanma

[35] Jeroboam'ın bu kesin emri üzerine Yahve dinine sadık kalanlar ve bilhassa Levi'liler, Tabut-ül-Aht'ın ziyaretinden mahrum kalmamak için Yuhuda kırallığına hicret etmişlerdir.

kesinlenmiş, ayrılık hem siyasî hem de dinî bir mahiyet almıştı. İsrail kırallığınca Musa'nın dini ve Yahvesi unutulmıya mahkûm edilmişti. Sinear'dan Akdeniz kıyılarına kadar yayılan eski Babil dinine bağlı olan Kenanlılar dini yeniden kuruimuştu.

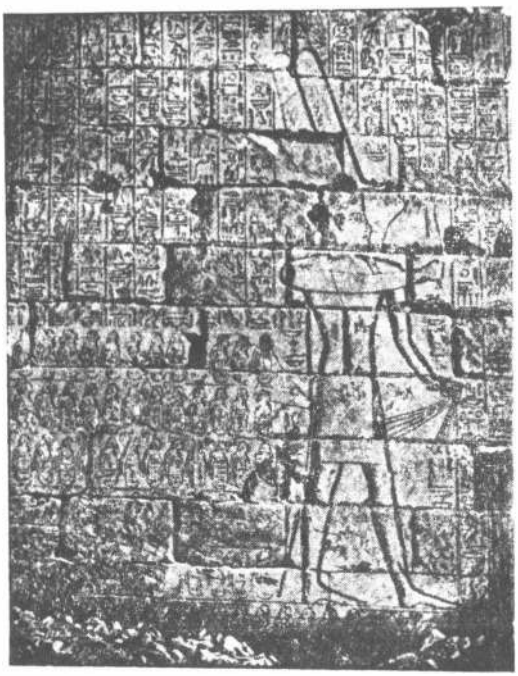
Peygamber Ahias, Jeroboam'a yaptıklarının cezasız kalmıyacağını ihtardan çekinmemiş ise de, sözleri tesirsiz kalmış, kuzey'deki İsrail oğulları Yahve dininden uzaklaşmakta devam etmişlerdir.

İsrail oğullarının bu iki kırallığı nadiren birbirlerile sulh halinde kaldılar. Çok zamanlarını bir birlerile boğuşmakla geçirdiler. Bazen bunlardan birisinin yabancı bir devleti hasmına karşı tecavüze teşvik ettiği bile oldu. Komşular bu fırsattan faydalanmayı ihmal etmediler. Kuzey Klanları daha kalabalık idiler. Fakat yurtlarının mevkii icabı yabancılara ve bilhassa Suriye Âramî'lerine karşı müdafaa harbi yapmak bunlara düşüyordu.

Birçok hükümdar ve sülâle değiştiren İsrail devleti, uzun müddet yaşayamadı. Yabancı devletlerin akınları önünde ezildi. Ne milliyetini ne de dinini muhafaza edemedi. Güney'de Yahuda kırallığı, daha az tehdide maruz kaldığı, siyasî bakımdan Davud hanedanına bağlı, dinî bakımdan mabedini koruyucusu olduğu için, daha çok mukavemet kabiliyeti gösterdi. Daha uzun müddet yaşayabildi. Fakat İsrail devletinin yıkılışından sonra bunlar da kendi aralarında çok zaman nifak içinde yaşadılar. Nihayet başlarını yediler. Yurtlarını kaybettiler, avare bir halde bütün dünyaya dağıldılar. Fakat dinlerini, millî vicdanlarını muhafaza edebildiler. Bugünkü Yahudileri doğuran Juda ve Benjamin kabilelerin payıdar olması bu sayede mümkün olabilmiştir.

Kırallığın ikiye ayrılmasından pek az sonra kötü neticeler kendini göstermiye başlamıştı. Kitabı mukaddes de Şişak denilen Mısır Firavunu Şeşonk I Filistin'e hücum etti. Orşelim (Kudüs) i aldı. Mabet saray dahil olmak üzere şehir yağma edildi. Hazinelerle beraber Süleyman'ın altın küpeleri de alınmıştı Şeşonk'un zaferlerini belirten bir Karnak yazıtına göre, firavun bu seferinde Filistin'in yalnız güney bölgesine değil, kuzey kısımlarına da girmiş, Galile'ye kadar ilerleyerek 156 şehir zaptetmişti (Res. 117).

Her halde İbranilerin iki hükumeti arasındaki çukuru genişletmek firavunun terviç ettiği siyaset olduğuna göre Roboam'ın kuzeyden almış olduğu bazı şehirleri, iltizam ettiği Jeroboam'a iade etmiş olması kabul edilebilir [36]. İki kırallık arasındaki münafereti yaşatmak, Filistin'de kuvvetli ve tek millî bir hükümetin kurulmasını önlemek için bu yolda hareket, Mısır'ın menfaati iktizasındandı. Bu siyasetin amacı çok geçmeden belirdi. Roboam'ın oğlu ve halefi Abiyam kuzey kabileler üzerine yürüyerek Jeroboam'ı mağlûb etti. İsrail kırallığından bir takım yerler aldı [37]. İhtimalki bu yerler Mısır kıralı tarafından Jeroboam'a verilmiş olan topraklardı.

Resim 117 — Şeşonk Amon'a Israel ve Juda'da zaptedilen sitelerin listesini takdim ediyor.

Parçalanmış İsrail oğullarını yakından tehdit edenler arasında, Filistinli'ler ve birçok Sami kabilelerden başka Âramiler en kuvvetli ve tehlikeli görünüyorlardı. Fakat en büyük ve en korkunç tehlike Asurlardan gelecekti. İbrani yurdu birleşik ve kudretli bir devlet olarak Filistin'de Mısır ve Asur kırallıkları arasında tampon bir memleket rolünü ifa ediyordu. Asur imparatorluğundan başlıyan ve Mısır'a giden ticaret yolu Şam'dan geçiyor, Esdrelon vadişini takib ederek Karmel'i güney Filistin dağlarına bağlıyan alçak tepeleri katediyor, daha sonra

[36] Lehmann Haupt, Die Geschichte Judas Israel, p. 48.
[37] Victor Duruy, Histoire Sainte, p. 159.

güneye doğru inerek Filistin'lilerin yurdundan geçiyor, Gazze ve Lakhiş üzerinden çöle doğru ilerliyordu.

Yüksek tepeler üzerinde kurulmuş olan Orşelim (Kudüs), Delta memleketi ile münakalâtını sağlamak isteyen Asur orduları için elverişli bir mevki idi. İsrail başkenti ise Asurlara mutlaka lâzımdı. Bunun içindir ki önce İsrail devleti yıkıldı. Yahuda ise istiklâlini ve varlığını bir müddet daha muhafaza edebildi.

İsrail kırallığının bütün tarihi, muharebeler, zorla sülâle değiştirmeler, cinayet ve kıtallerden ibarettir. Jeroboam öldüğü zaman yerine geçen oğlu Nadab iki yıl sonra general Baaza tarafından öldürüldü. İsrail tahtına oturan gâsıp general, peygamber Ahias'ın tavsiyesiyle bütün Jereboam ailesi efradını kılıçtan geçirdi. Baaza (Baeşa)'yı, Nadab'a karşı isyana bu peygamber teşvik etmişti. Jehu adında başka bir peygamber ise, Baaza'nın bu cinayetlerini tevbih etmiş, kendi aile efradının da birgün aynı akibete uğrıyacaklarını söylemişti. Hadiseler bu ikinci peygamberi tasdik etti. Yirmi yıldan ziyade hüküm süren Baaza'nın yerine oturan oğlu Ela da suvari komutanı Zamri tarafından bir ziyafet esnasında öldürüldü. Bütün Baaza ailesi efradı kılıçtan geçirildi. Fakat bu esnada Filist'ler memleketinde bulunan ordu subayları, komutanları Omri'yi kıral ilân ettiklerinden Zamri ancak yedi gün kadar iktidar mevkiinde kalabildi. Omri kendisini Thersa'daki sarayında muhasara etti. Kurtuluş yolu görmiyen Zamri, sarayını ateşledi. Karısı ve hazinesiyle beraber yanarak kül oldu. İsrail oğulları iki parti olmuşlardı. Bir parti Thebni'yi, diğer parti ise Omri'yi kıral yapmak istiyorlardı. İsrail oğulları yeni baştan kendi aralarında çarpışacaklardı. Bereket versin ki ecel imdada yetişti. Thebni birdenbire öldü. Rakipsiz kalan Omri de kıral ilân edildi.

Omri kuvvetli bir şahsiyet, cesur bir şefti. Güney kırallığı merkezinin yüksek bir yerde kurulmuş olmasının ne kadar faydalı olduğunu takdir ettiğinden o da başkent olarak hâkim bir yerde Samariye şehrini kurdu. Hükûmet merkezini Sikhem (Nablus) den buraya nakletti. Efraim topraklarının merkezinde kurulan Samariye, kuvvetli bir mukavemet merkezi olmakta ge-

cikmedi. Suriye Âramî'lerinin hücumlarına karşı mukavemet edebildi [38].

Omri zengin Tir kıralı İtobaal ile bir andlaşma yaptı. Suriye Âramî'lerinin gittikçe artan tazyiklerine karşı bu ittifak çok işine yaradığından andlaşmayı bir kat daha kuvvetlendirmek üzere İtobaal'in kızı Jezabel'i oğlu Akhab'a aldı. Moab'ları kendisine vergi vermiye mecbur etti [39].

Asur belgelerinde İsrail kırallığından Omri memleketi adiyle bahsedilmiş olması, bu hükümdarın kudret ve nufuzunu belirten bir vesikadır. Omri'nin oğlu ve halefi Akhab zamanında dışarıda savaşlar devam etmiş, içerde de dinî ayrılıklar kuvvetlenmiştir. İtobaal Tir kıralı olmadan önce Astarte tapınağının baş rahibi olduğundan kızı Jezabel bu Tanrıçaya çok bağlı ve çok dindar yetişmişti. Gelin olarak Samariye'ye girerken, Astarte dinini de beraber getirmişti. Akhab, belki Yahve dinini kaldırmak niyetinde değildi. Süleyman gibi tolerans göstermekte, başka dindeki karısına ayrı tapınak kurmakta bir beis görmemişti. Bu suretle belki ülkesinde yaşayan birçok Kenanlı'ları kendisine bağlamış olacaktı. Fakat, Jezabel'in açıktan açığa Fenike tanrılarına tapması Akhab'ın da bu tanrılar için tapınaklar yapması, hahamlar arasında şiddetli bir feverana yol açtı. Hahamlar, dinsiz tanıdıkları Omri hanedanı aleyhine gece gündüz propagandalar yapmıya başladılar.

Afek muharesinde Dımışk kıralı Ben-Hadad'ı mağlubeden Akhab, Yakın Şarkın genel durumunu göz önüne alarak bu eski düşmaniyle bir andlaşma yapmak suretiyle siyasî olgunluğunu gösterdi. Sebebi, her iki kırallığı tehdit eden korkunç bir tehlikenin baş göstermiş olması idi. Asur kıralı Assur-Nasir-Apli II (884-859) Mezopotamya ve orta Fırattaki Âramî prensliklerini yendikten sonra yüzünü Suriye'ye çevirmişti. Halefi Salmanassar III, batıya doğru olan Asur ihtiraslarını daha kuvvetli bir

[38] Omri, Suriye Âramî'lerile sulh yapabilmek için, yeni başkentinde bunlara bir mahalle vermek zorunda kalmıştı. Bir şehir içinde yabancı bir devlete ait bir mahalle kurulması ve bir nüfuz bölgesi tesisi tarihte ilk defa bu olayla görülmektedir.

[39] Omri'nin Moab'ları haraç vermek zorunda bıraktığını bugün Paris'de Louvre müzesinde bulunan meşhur Meşa taşı üzerindeki yazıttan öğreniyoruz.

surette belirtmekte geç kalmadı. Asur'ların istilâsına karşı koymak için Suriye prensleri aralarında bir birlik kurdular. Bu birlikte İsrail kıralı Akhab, Dımışk kıralı Ben - Hadad ile Hama kıralı İşrulini bulunuyordu. Fenike'nin sahil şehirleri kıralları da birliğe girmişlerdi. Fakat Asur kıralı Salmanassar III (Sulmân - aşarid) Suriye kuzeyindeki Karkar'da vukubulan savaşta müttefik ordularını tarumar etti (854). Müttefikler bu kanlı savaşta on dört bin asker kaybetmişlerdi. Moab'lılar kıralı Meşa, Akhab'ın bu mağlubiyetinden istifade ederek İsrail kırallığına vermekte olduğu vergiyi kesti, istiklâlini ilân etti [40].

Asur tehlikesi yalnız Suriye prenslerini değil, birbirlerine hasım olan iki İbrani kırallığını da yaklaştırmıştı. İsrail kıralı Akhab, Yahuda kıralı Josofat ile bir andlaşma imza etti. İttifakı kuvetlendirmek üzere Josofat'ın oğlu Joram, Akhab'ın kızı Athalie ile evlendi. Fakat, kendi aralarında mücadeleye son vererek ittifak yapan İbrani kırallıkları, bu defa Suriye Âramilerine karşı harp açtılarsa da büyük bir hezimete uğradılar. Dımışk Ârami kıralı Ben-Hadad, İsrail devletinin başkenti Samariye'yi muhasara altına aldı. İbranileri, Dımışk Âramilerinin amansız pençelerinden kurtaran, yeni bir Asur tehdidi oldu (Res. 118).

İsrailiye devletinin yıkılışı

İsrail ve Yahuda kırallıklarının bu zamandan sonraki devirleri, denilebilir ki tamamiyle dinî mücadeleler ile geçmiştir. Tir prensesi Jezabel,in Samariye sarayına girdiği zamandan sonra Omri hanedanı Yahve dinini tamamiyle ihmal etmişti. Samariye' de Yahve'ye değil, Fenikelilerin Baal ve Astarte tanrılarına tapılıyordu. Yahuda prensi

[40] Bu hadiseyi Meşa tarafından Diban'da rekzedilmiş olan bir yazılı taştan öğreniyoruz. 1868 tarihinde bulunarak Fransa'nın Louvre müzesine götürülmüş olan bu anıtta şöyle denilmektedir:

« Babam Nadab otuz sene Moab'lara hükümdarlık etti. Ondan sonra da ben onlara hükümdarlık ettim. Bu kurtuluş taşını Kamoş için ben diktirdim. Zira Kamoş beni düşmanlarımdan kurtardı. Bana düşman olanların hakkından geldi. İsrail'lerin kıralı Omri idi ve Kamoş. Moab kavminden yüz çevirdiği için, onları tazyik ediyordu. Babasının yerine geçen Omri'nin oğlu « ben de Moab'ları tazyik edeceğim » dedi. Fakat benim saltanatım zamanında Kamoş dedi ki: (Ben onun ve sülâlesinin üzerine koruyucu gözlerimi açacağım. Ve İsrail ebediyen mahvolacak »).

Resim 118 — Asurlu'ların bir şehri zaptettikten sonra aldıkları esir ve hayvanlar

Joram'ın Jezabel'in kızı Athaliye ile evlenmesinden sonra, Yahve, Orşelim, (Kudüs) de de itibardan düşmüştü. Bu hal gerek kuzeyde ve gerek güney'de peygamberlerle hahamların kırallar aleyhine amansız bir mücadele açmalarına sebeb oldu. Mücadeleyi peygamber İlyas (Elie) idare ediyordu. İlyas, Akhab'a İsrail ilinde üç yıl süren büyük kıtlığın kötü hareketlerine karşı Yahve'nin bir cezası olduğunu ihtar ettiği sırada Baal adına hareket eden peygamberlerin mukabeleleri üzerine arada bir münazaa çıktı. İlyas'ın tahriki ile bir kısım halk bunları parçaladılar. Baal peygamberlerinin akibetlerini haber alan kıraliçe Jezabel İlyas'a kendisini de onlar gibi parçalattıracağı haberini gönderdiğindan İlyas korkarak çöllere kaçtı. Horeb çölünde saklandı.

İlyas'dan sonra aynı rölü peygamber Elyesa (Elisee) deruhte etti. Her iki peygamber, kuzey'de dinsiz Omri sülâlesinin kökünü kazımak, Kudüs'de de Athalie'nin tesiri altında kalan Kıral Joram'ı ortadan kaldırmak amacını güdüyorlardı. Bu maksadı temin için bir aralık Elyesa Dımışk'a gitti. Hasta döşeğinde yatan Âramîler kıralı Ben-Hadad'ın kendisini saraya davet için gönderdiği saray komutanı Hazael'e hükümdarlığını tebşir ederek onu efendisini öldürmiye ikna etti. Aynı zamanda İsrail kırallığına galebe edeceği tebşirinde de bulundu. Hazael hasta kıralı yatağında boğarak Şam tahtına oturduktan sonra İsrail kıralı Joram'a harp ilân etti. Ramot Galaad şehrini zapt etti. Yahuda tahtına yeni oturmuş olan Akhaziya (Okkozias) müttefikinin yardımına koştu. Birlikte bu şehri geri almıya

teşebbüs ettilerse de Rama'da vukubulan savaşta müttefik İbranî kıralları mağlup oldular. İsrail kıralı Joram yaralandı. Müttefiki Yahuda kıralı Akhaziya ile beraber Jezrahe'ye çekilmiye mecbur oldu. Her iki hükümdarı devirmek fırsatının belirdiğini gören Elyesa, yıllardan beri hazırladığı ihtilâl ateşini körükledi. Yanındaki yamaklardan birini İbranî ordularının çekildikleri Jezerahe'ye gönderdi. Bu yamak peygamberin vazifesi, İsrail orduları komutanı Jehu'ya peygamber Elyesa adına kırallık tebşirinde bulunmak, onun Yahve tarafından dinsiz Omri hanedanını imha etmiye, böylece bu hanedanın yok ettiği peygamberlerin, tahkir ettiği Yahve dininin intikamını almıya memur edildiğini tebliğ etmekti. Bu emre göre Omri hanedanı mensupları tamamiyle imha edilecek, bunları dalâlete sevkeden Akhabın karısı Jezabel'in cesedi Jezrael meydanına atılacak, burada köpeklere gıda olacaktı. Peygamber yamağının bu tebliği üzerine Jehu, hemen kıralların bulunduğu yere hücum etti. Joram yaralı olmasına rağmen müdafaaya kalkıştı ise de maiyeti ile beraber Nabot alanında çevrildiler. Joram kaçarken okla öldürüldü. Akhaziya da yaralanarak ölmek üzere Megiddoya çekildi.

Peygamber Elyesa'nın tebliği veçhile Akhab'ın hayatta olan ihtiyar karısı Jezabel ile Omri hanedanına mensup yetmiş prens birer birer boğazlandılar. Bu suretle dinsiz Omri sülâlesi ortadan kaldırılmış oldu. Bir müddet sonra Jehu, yolda Yahuda kıralı Akhazya'nın kırk iki kardeşine rastladı. Bunların da hepsini öldürttü. Oğlunun Megiddo'da aldığı yaradan öldüğünü haber alan kıraliçe Athalie de intikam kastiyle Kudüs'deki Davud sülâlesine mensup bütün prensleri öldürterek Yahudiye tahtını zaptetti. Fakat bu esnada baş haham Joiada'nın zevcesi ve Davud hanedanına mensup prenseslerden olan Jozabet, Ahagya'nın henüz bir yaşındaki oğlu Joas'ı sütninesinden alarak gizlice mâbede götürdü, burada sakladı. Kıraliçe Athalie bunun da öldürüldüğüne ikna edildi. Davud hanedanından taht iddia edecek kimse kalmadığı için Athalie rakipsiz altı yıldan fazla hüküm sürdü.

Peygamberlerin hazırlamış olduğu ihtilâl, bu suretle kuzeyde Omri hanedanının inkırazı, güneyde de hükumetin Davud hanedanının elinden çıkmasiyle neticelendi. Davud'un tahtı

dinsiz Akhab'la putperest Jezabel'in dinsiz kızı Athalie'ye geçti.

Peygamber Elyesa'nın takdisile Samariye tahtına oturan Jehu (846-819) kendisinin Yahve tarafından Musa dinini kurtarmıya memur olduğuna inanıyordu. Elysea'nın telkini ile, Musa dininden inhiraf etmiş olanları meydana çıkarmak için bir hile tertip etti. Kendisini Baal'e tapıyor gibi gösterdi. Bu suretle Omri hanedanı zamanında bu dine taraftar olanların emniyetini kazandı. Bir gün Baal tapınağına birçok kurbanlar gönderdi. Bütün rahiplerle bu dinde olanları büyük bir âyin için tapınakta toplanmıya davet ettirdi. Yeni kıralın da kendi dinlerinde olduğunu zanneden Baal'cılar korkusuzca hattâ nümayişlerle burada toplandılar. Fakat Jehu âyine iştirak edeceğine ordusiyle tapınağı çevirdi. Hepsini kılıçtan geçirtti. Sonra da mezbahaya dönen tapınağı yaktı. Samariye'de din adına bu haile oynanırken Orşelim'de de Athalie'ye karşı bir dram hazırlanıyordu. Son Yahuda kıralının vaktile Athalie'nin intikamından kaçırılarak mâbette saklanmış ve büyütülmüş olan oğlu Joas, yedi yaşına geldiği zaman Süleyman mabedinin baş hahamı Joiada, Levi sıbıtı mensuplarını yani bütün hahamları silâhlandırarak saraya hücum etti. Yakalanan Athalie'yi parçalattı. Joas'ı, ecdadının tahtına oturttu. Ona vesayeten devlet idaresini eline aldı.

İsrail kırallığını elde eden Jehu, enerjik fakat ilerisini gerisini düşünmiyen, atak bir adamdı. Baal dinini şiddetle menetti. Fakat Elysea'nın tanıttığı Yahve dinini onun yerine koymak arzusundan ziyade böyle olması kendi işine geldiği için bunu yapıyordu. Çünkü birleşmiş bir Filistin'e kıral olmak, Davud hükumetini ihya etmek emelini besliyordu. Fakat Suriye'ye karşı yaptığı bir harp, kendisini zayıf düşürdü. Bu ümitler de tabii suya düştü. Sonra Suriye'ye karşı kendini müdafaa etmek üzere Asur kıralı Salmanassar III ile, vergi vermek suretile bir anlaşma yapmak zorunda kaldı.

Jehu'nun torunu Joas zamanında İsrail devletinin durumu biraz düzeldi. Joas Suriye Âramilerini mağlup ederek evvelce İsrail kırallığından zaptetmiş oldukları yerleri geri aldı. Joas'ın oğlu ve halefi Jeroboam II bu kurtarma işini tamamladı. Kuşam şehrini ve Maakat arazisini zaptetti. Ufukta kara bulutlar belirmesine rağmen, bir peygamberlik, bir sulh ve refah devri açılmıştı. Fakat bu zamanda gelen Jonas, Osée, Amos gibi

meşhur paygamberler, ufukta beliren tehlikeleri İsrail oğullarına sayıp dökerek onların bu geçici huzur ve refahlarını bozuyorlardı. Bu peygamberler bu kadar telaş göstermekte haklı idiler. Çünki Asurlar gittikçe tehditlerini artırıyorlardı. Peygamberlerden Amos ve Osée, kuzey kırallığının pek yakında yıkılacağını haber veriyorlardı. Jeroboam II' nin ölümü, yıkılışın başlangıcı oldu. Kırallık anarşi içinde kaldı. İhtilâller, boğuşmalar, kıtaller bir birini takip etti. Jeroboam II' nin oğlu Zekhariya (Zekeriya), Şallum tarafından öldürüldü. Şallum'u da Menakhem boğazladı. Menakhem'in oğlu Fokhakiya (Phacéia) da Bemaliya'nın oğlu Pekakh'ın hırsına kurban gitti. Birbirlerini boğazlayarak iktidar mevkiinde resmi geçit yapan bu kırallar, Samarîye'nin yıkılmasını hazırlamakta bir birlerile yarışıyorlardı. Bu kırallardan sonuncusu olan Pekakh (736-731), Suriye kıralı Razin ile birleşerek Yahuda kıralı Akhaz üzerine yürüdü. Kudüs'ü muhasara etti. Akhaz (731-728) mukaddes başkenti kurtarmak için Süleyman mabedindeki bütün altın ve gümüş ile mücevherleri Asur kıralı Tiglatpalasar III' e göndererek yardım istedi. Asur orduları Fırat'ı aştı. İsrail devletine ait şehirleri tahrip ederek yürüdü. Muhasarayı bırakarak başkentine dönmüş olan Pekakh Asurlara vergi vermeyi kabul ederek başkenti istilâdan kurtarabildi (M. ö. 734). Fakat bir müddet sonra tehlikeye düşen hayatını kurtaramadı. Yerine göz diken Osee kendisini öldürdü. Yıkılmak üzere olan tahtına oturdu (730-722)[41]. Fakat yeni kıralın otoritesi yalnız İsrail kırallığının bir kısmına geçebiliyordu. Diğer parçalar kendisini tanımıyordu. Peygamber Eş'iya (Isaie) nın düşmanlığı, Asurlu'lara vergi vermek mecburiyeti nüfuzunun büsbütün sarsılmasına sebep olmuştu.

Osee'ye Asur'lulara vergi vermek çok ağır geliyordu. Bundan kurtulmak için Mısır Firavununun yardımını istemiş, bu ümit ile vergisini zamanında Ninova'ya göndermemişti. Mısır'da bir memur iken büyük bir nüfuz kazanan ve sonra Firavunlar tahtına çıkmış olan Habeşli Şabaku da, Asur'ların Filistin'e doğru yayılmalarını tehlikeli gördüğünden Osee'yi, bunları vergi vermemiye teşvik ediyordu. Osee bu teşvik karşısında, tehir

[41] U. Duruy, Histoire Sainte, p. 184.

etmiş olduğu vergiyi Asur'lulara göndermemeğe karar verdi. Bunun üzerine Salmanasar V (727-722) Samariye'yi muhasara etti. Fakat üç yıl süren bu muhasara esnasında kendisi öldüğünden yerine geçen oğlu Sargon II (722-705) nihayet bu şehri zaptederek İsrail krallığına nihayet verdi (722)[42].

Asur kıralı, şark geleneğine uyarak, şehir halkından yirmi yedi bini mütecaviz İsraili; Fırat ötesine, Asur iline, Medya dağlarına sürdü. Efraim darma dağın oldu. Evvelce Tiglatpalasar III, sonra da Sargon II tarafından sürülen İbraniler yerine Asur imparatorluğunun muhtelif bölgelerinden getirilen yeni koloniler yerleştirildi. Bunlar, buraların eski halkı olan Kenanlılar ve İbrani'lerle karışarak Samariten adı altında yeni bir halk vücude getirdiler. İsrail oğullarından Asur imparatorluğu içindeki yabancı bölgelere sürülenlere gelince bu bedbahtlar da, Ninova esirliğinin haşin olduğu kadar da hazin olan acı hatırasını geleceklere ibret dersi olarak yaşatmak için Tobi hikâyesi gibi Yahve'ye bağlılığı, İsrail oğulları arasında yardımlaşmayı arttıracak intibah destanları yaratmakla yıllarca avundular. Nihayet aralarına yerleştikleri putperest kavimler arasında kayboldular. Yalnız millî kırallıklarını, millî istiklâllerini değil, fakat millî dinlerini, ferdî mevcudiyetlerini de kaybettiler. İsrail krallığı ülkesini idare etmek üzere Samarîye'ye Asur'lar tarafından bir vali tayin edildi. Fakat, buralarda Asur'lara karşı çok geçmeden yeni bir isyan çıktı. Oront üzerindeki Hama (Hamat) şehri prenslerinden İlubdi adında biri, Mısır kıralı Bokhoris (Seve) ve Gazze kıralı Hannon'un yardımlariyle Suriye ve Samariye'de bir mukavemet teşkilâtı kurdu. Sargon, 720'de yeniden buralara gelmiye mecbur oldu. İlubdi (veya İaubid) yi Karkar'da, Mısırlı'larla Filist'leri de Bafiya'da mağlûp etti. İsyana ön ayak olan şefleri öldürdü. Mısır kıralı ve Arabistan kıraliçesi Şamsiye, Sorgon'a vergi vermek zorunda kaldılar.

Yahuda krallığına gelince, bu kanlı maceralardan sonra bu küçük kırallık, mevcudiyetini bir müddet daha muhafaza etti.

[42] Sargon bir yazıtında şöyle övünüyor : «Samariye şehrini muhasara ve zaptettim. Halkından 27, 280 kişiyi esir ettim. Elli arabalarını zaptettim. Eşyalarının diğer kısımlarını uşaklarıma verdim. Bura halkını idare etmek üzere subaylarımdan memur seçtim. Eski kıralın harcını onlardan tekrar istedim. (Schröder, p. 272 - 274).

III.

YAHUDA KIRALLIĞI

a) Filistin üzerinde Asur hegemonyası

Asur orduları İsrail krallığına son verdikleri zaman Orşelim (Kudüs) deki Yahuda krallığında peygamber Eş'iyanın samimi dostu Hezkiya (Ezechias) bulunuyordu.

Güney İbrani krallığının tarihi, İsrail devletinin tarihi kadar hareketli olmamıştır. Küçük Yahuda (Juda) krallığı, kurulduğu günden battığı zamana kadar, nadiren müstakil bir siyaset güdebilmişti. Çok zaman ya kendisinden kuvvetli olan İsrail krallığının hükmü altında kalmış veya mütecaviz komşularının akın ve gartlarına şikâr olmuştu.

Yahuda kıralı Jozafat'ın İsrail kıralı Akhab ile ittifak yapması ve oğlu Joram'ı, onun kızı Athalie ile evlendirmesi Davud sülâlesi için felâket başlangıcı olmuştu. Gerçi bu suretle bu iki rakip krallık arasında uzunca bir zaman dostluk hüküm sürmüştü. Fakat kıraliçenin Yahuda krallığına da dinsizliği ve Omri hanedanının sefahatini getirmiş olması, bütün dindarlarla peygamberleri sarayın düşmanı yapmış, hanedanın otoritesini zayıflatmıştı. Bu yüzden Edom'lar isyan etmiş, Filist'ler bir kere daha hücuma geçmişlerdi. Joas'ın krallığı zamanında Suriye kıralı Hazael'in idaresindeki Âramiler, memleketi istilâ etmiş, kıral ancak mâbedlerin, sarayların hazinelerini tüketen büyük bir haraç vermek suretile başkentini zaptedilmekten kurtarmıştı.

Halefi Osias zamanında (796-778) Edom'lularla yeni bir ihtilâf çıkmışsa da sonunda bunlar mağlup edilmişlerdir. Kıral Osiyas devrinde Yahuda devleti biraz canlanmış, eski kuvvetine kavuşmuştu. Osiyas, önemi büyük olan Etat limanını inşa etmiş, yeni ticaret pazarları bulmuştu. Denebilir ki güney krallığı en fazla refaha bu kıral zamanında kuvuşmuştu. Filist' lere karşı bir sıra kaleler yapılmış, Osiyas'ın nüfuzu Kızıldeniz sahillerine kadar yayılmıştı. Memlekete her taraftan servet

dolmıya başlamıştı. Fakat bu maddî zenginlik ve refahla beraber her türlü sefahat de memlekete sokulmuştu. Gerek Osiyas ve gerek halefi ve oğlu Jotham (Jonatan) zamanında Yahuda kırallığı, İsrail kırallarile sulh içinde yaşamışlardı. Harp olarak yalnız Ammon'lar ve çölden bedevi Arap akınlarına karşı, bazı hareketlerde bulunulmuştu. Milâttan önceki sekizinci yüz yıl ortalarına doğru, her iki İbrani kırallığı oldukça refahlı bir hayat sürüyordu. Fakat iç durumlarında önemli bir değişiklik belirmişti. Uzun muharebeler, devamlı askerî hareketler neticesinde tahkim edilmemiş köylerde hayat artık imkânsız bir hale gelmiş olduğundan müstahkem şehirler kurulmuş, köylüler buralara dolmuşlardı. Ziraat yerine yavaş yavaş ticaret kaim olmuştu. Göçebelik hayatının basit hadiseleri kaybolmuş şehir ve ticaret hayatının icapları, âdetleri mânevi tehlikelerile birlikte, onların yerlerini almıştı. Sınıflar birbirlerinden ayrılmış zenginler ve fakirler arasında derin uçurumlar açmıştı. Bir taraftan bir kısım halkın serveti artıyor, diğer tarafta bir kısım halk gittikçe fakirleşiyordu. Zenginler refah içinde zevk ederken, fakirler; sefalet içinde kıvranıyor, inliyorlardı. İçtimai suçlar her gün biraz daha artıyordu. Yüksek sınıf, halkın hakiki felâketini anlamıyacak kadar halktan ayrılmış ve yükselmişti[43].

Bunun içindir ki bu devrin yâni Milâttan önceki sekizinci asrın peygamberleri, dinî alâkasızlığa, içtimai adâletsizliğe, hukukî müsavatsızlığa, hırsa, zulüm ve tazyike karşı harekete geçmiş, adâletsizlik üzerine kurulan bir cemiyetin yaşayamıyacağını bağırıp durmuşlar, Amos, Mise ve Eş'iya İsrail oğullarının günahlarını sayıp dökmüşlerdir.

Sekizinci yüz yılda, yakın şarkın bir çok kavimleri gibi İbranilerin tarihi de Asur'lulara bağlı bulunuyordu. Askeri maharetleri bakımından eski çağların ön safdaki fatihlerinden olan Asur'lular, İsrail devletini ortadan kaldırdıktan sonra, gözlerini Mısır yolu üzerinde bir sed olan Yahuda devletine çevirmişlerdi.

Bir yazıtta, "Bir yıldırım Tanrısı gibi tufanı andıran yağmurlar yağdırdım, düşman ölülerini yığarak Oront nehrinin yatağını değiştirdim„ sözlerile Karkar zaferini anlatan Sal-

[43] G. A. Smith, The Book of the Prophets, I, P. 33 - 34.

manassar III, Suriye ve Filistin halkına Asurluların emperyalist siyasetlerinin kesin tesirlerini pek acı surette tattırmıştı (854).

745 de Asur tahtına çıkan Tiglatpalasar III ile Asur devleti korkuç bir imparatorluk haline gelmiş, Yakın Şarkın bütün hükûmetleri üzerinde hegemonya kurabilecek kudrete yükselmiş bulunuyordu.

Yahuda kırallığı üzerinde Asur-Mısır rekabeti

Tevratta So denilen Habeşistan'lı Şabaku Mısır'da yirmi beşinci sülâleyi kurduğu zaman (725), Asurluların bu ihtirası, artık Mısır'a kadar uzamış bulunuyordu. Bunun içindir ki Habeşli Şabaku Mısır tahtına oturur oturmaz, Suriye ve Filistin hakkında yakın ilgi göstermiye başlamış, buralardaki küçük kırallıklarla münasebetler kurmıya önem vermişti. Bu küçük kırallarda, kesin olarak beliren Asur ihtiraslarına karşı bu kuvvetli komşu devlette bir himaye ve yardım aramak meyli baş göstermişti.

Şabaku, Asur'luların emperyalist siyasetlerinin ergeç Mısır'ın istilâsına kadar genişliyeceğini taktir ederek; buna engel olmak için, arada Yuhudi kırallığının yaşamasını istiyordu. Fakat 731 yılında Akhaz, Süleyman tahtına oturduğu zaman, çevresindeki kavimlerin müşterek hücumları karşısında kaldı. Âramiler, Edom'lular, Samariyeli'ler buraya hücum ettiler. Yahuda kırallığının Kızıldeniz'de tek ticaret limanı olan Elat zaptedilmişti. Birleşik kuvvetler Kudüs üzerine yürüyorlardı. Bu elverişli durumdan istifade eden Filist'ler de sınır boyundaki bir kaç şehri almışlardı, Bu tehlikeli durum karşısında Akhaz, Asur kıralından yardım istemek zorunda kalmış, "Senin oğlun ve esirinim„ diye yazdığı istirhamnamede, Asur hakimiyetini kabul ettiğini bildirmiştir. Bu teklif o zaman Asur kıralı olan Tiglatpalasar III'ün (Tukulti-Apal-Eşarra III) (745-727) çok işine gelmişti. Çünkü Yahuda kırallığına küçük bir yardım sayesinde müttefiklere hücum etmek fırsatını elde edecekti

Peygamber Eş'iya

Bu zamanlarda Yahuda kırallığının siyaseti peygamber Eş'iya tarafından idare ediliyordu. Eş'iya, kıralın siyasî müşaviri idi. Eş'iya da, İsrail oğullarının diğer peygamberleri gibi İsrail

kavminin siyasî müstakil bir devlet olmasından ziyade dinî istiklâlinin muhafazasına önem veriyordu. Yalnız dinî ve manevî prensipler tâkibinden başka hedefi olmıyan bir kavmin, dünya milletleri ve kırallıkları arasında yer alması, tarih alanında siyasî bir rol oynaması, bu peygambere göre çocukca bir teşebbüs idi. İsrail oğullarının siyasî entrikalar ve harplerle yer yüzünde bir ülke teminine çalışmaları daima muvaffakiyetsizlikle neticelenmiye mahkûmdu [44].

Eş'iya basit bir din adamı değildi. O, aynı zamanda siyasî görüşü derin, büyük bir devlet adamı idi. Kırala sâkin ve ehemmiyetli bir tavur almasını tavsiye etti [45]. Akhaz, Asur kıralından yardım istemekle büyük bir siyasî hatada bulunmuştu. Fakat bir kere kudretli Asur kıralının hakimiyetini kabul ettikten sonra bu küçük devlet için yapılacak şey, teslimiyet göstermek, işi Allaha bırakmaktı. Akhaz 728'de öldü. Yerine genç Ezekhiyas (727-699) geçti. Çok geçmeden memleket yeni bir tehlike karşısında kaldı. Akhdod Filist'leri, Mısırlı'ların yardımına güvenerek ve onların teşvikiyle 711'de Yahuda aleyhine silâha sarılmışlardı. Bunun üzerine Asur kıralı Sargon II, baş komutanı Tartan'ı Akhdod üzerine gönderdi. Bu komutan, kıral Azuri'yi tahttan atarak yerine kardeşi Akhimit'i geçirdi. Fakat Filist'ler bu yeni kıralı uzun müddet tahtta oturtmadılar. Asur düşmanlığı ile tanınmış Yaman adında birini yerine geçidiler. Yeni kıral Yaman tahta oturur oturmaz Yahuda kırallığı ile bir andlaşma yapmak, siyaseten birleşmek istedi. Edom ve Moab kırallariyle de siyasi birlik kurmaya teşebbüs etti [46]. Fakat peygamber Eş'iya'nın tavsiye-

[44] Eş'iya, VIII, 5 - 15.

[45] Eş'iya XXX, 15.

[46] Sargon'un buralardaki memuru tarafından gönderilmiş olduğu anlaşılan bir tablette bu siyasî teşebbüs şu suretle anlatılmaktadır: «Filistinli'ler, Judalı'lar, Edomlu'lar, Moablı'lar, denize yakın oturuyorlar ve Asur'a, efendi kırala vergi ve hediyeler veriyorlardı. Fakat, bunlar şimdi onun aleyhine dönmüşlerdir. Buraların halkı ve başlarındaki kötü şefler, şimdi hediyelerini, kendilerine yardımı olamıyacak olan Firavuna götürüyorlar. Benimle muharebe etmek için onunla bir ittifak yapmak istiyorlar.» (G. Smith, Eponym Canen, p. 130). Fakat Tevrattan da anlaşıldığına göre Eşi'yanın tesiriyle Yahuda kıralı Ezekhiyas bu teklife muvafakat etmemiştir.

sile, Yahuda kıralı Ezekhiyas birliğe girmedi[47]. Sargon'un tekrar sahnede görünmesi, bu hareketin ne kadar isâbetli olduğunu meydana çıkardı. Asur kıralı, Akhdod'u ve Gat'ı zaptetti. Altın ve gümüş olarak pek çok ganimet aldı. Ahalinin çoğunu esir ederek götürdü. Buralarını da bir Asur vilâyeti yaptı. Hayatını kurtarmak için çöllere kaçmış olan Yaman, bedevi Arapları tarafından tutularak Asur kıralına teslim edildi.

Fakat Sargon II, uzun müddet buralarda duramadı. Asur iline dönmek zorunda kaldı. Çünkü 12 sene Asurlu'lara karşı koymuş olan Babil kıralı Merodaḫ - Baladan, Elam'ın kudretli hükümdarile birleşmiş, Sargon'a karşı yeniden isyan etmişti. Merodaḫ, Yahuda kıralını da bu ittifaka sokmak istemiş, bu maksatla Kudüs'e elçiler göndermişti. Ezekhiyas, bu elçileri, büyük debdebelerle kabul etti, bütün servetini onlara gösterdi, bu suretle ittifakta ağır basmak istedi. Fakat, peygamber Eş'iya, Asurlu'lara karşı isyan etmenin delilik olacağını Ezekhiyas'a bir daha anlatmış, Babil kıraliyle birleşmesinin önünü almıştır.

Sargon II nin amansız orduları karşısında Babil ve Elam kırallarının acıklı âkibetleri, Eş'iya'ya hak verdirmiş, Asur'lulara karşı Babil Nemrudu ve Mısır Firavunu ile birleşmeği tasavvur eden Ezekhiyal'in aklını başına getirmiştir.

Sargon II nin 705 de bir katilin darbesiyle ölmesi üzerine her tarafta Asur'lulara karşı yer yer isyanlar çıkmıştır. Halefi Sennaḫerib (Sin-Ahe-eriba) nın bu yüzden Babil'de meşgul olması, Yahuda kıraliyle diğer Suriye ve Filistin prenslerine, pek az zaman için bir nefes aldırmıştır. Bu durum onlara Asur hegemonya'sından kurtulmak yollarını aramak imkânını vermiştir. Yahuda kıralı Ezekhiyas da diğer prenslerle beraber Asur'lulara vergi vermemek ve Firavundan yardım istememek siyasetini kabul etti.

Mısır, Asur'luların gittikçe artan kudretinden ciddî surette korkmıya başlamıştı. Artık Suriye ve Filistin prenslerini gizlice Asur'luların aleyhine tahrikle iktifa edemiyecekti. Bunlarla birleşerek açıkca Asur'lulara karşı çıkmak, Mısır'lıların lehine olurdu. Firavun bu siyasette muvaffak oldu. Ezekhiyas Asur'

[47] Eş'iya, XXX, 15.

lulara verdiği vergiyi kesti. Bunun üzerine Sennaḫerib Batıya yürüdü. Fenike'yi istilâ ederek Filist'ler memleketine indi. Askalon'da kıral Zedek'i (veya Zedekias) tahtından atarak yerine Sarludari adında yeni bir kıral oturttu. Beth-Dagan Joppe (Yafa), Ben-Berak ve Azor şehirlerini zapt ve yağma etti. Buraların prenslerini zincire vurarak Kudüs'e gönderdi.

Âsiler tarafından imdada çağırılan Mısır'lılar, büyük kuvvetle Filistin'e gelmişlerdi. Fakat Altaku'da Asur kıralı tarafından perişan edildiler. 711 de Edom ve Moab isyan için vesile arıyorlardı. Akhdod ise bir isyan ocağı idi. Fakat şimdi hepsi Sennaḫerib'in affını ve lutfunu arıyorlardı.

Asur fatihi Yahuda kırallığına ait şehirleri zorla zaptettikten sonra Kudüs üzerine yürümiye hazırlandı. Bu buhranlı zamanda Ezekhiyas mukavemet etmektense teslim olmanın daha muvafık olacağına kanaat getirdi. Çünki bir Asur tabletinde denildiği gibi, "Bir kuşun kafese kapanması gibi, o da Kudüs'de kapanmış kalmıştı„. Eezkiya (Ezkhiyas) nın vergi vermeyi taahhüt etmesi üzerine Sennaḫerib, korkunç ordusile Mısır'a doğru yürümiye koyuldu. Fakat, Tel-el-Hesi önlerine geldiği zaman Ezekhiyas'ın vakit kazanmak için vergi vermeyi taahhüt ettiği haberini aldığından Kudüs'ü muhasara etmek üzere bir kuvvet ayırarak geri gönderdi. Yahuda kıralı korkunç buhranlar karşısında kalmıştı. Fakat, peygamber Eş'iya, Yahve'nin milletini koruyacağını söyliyerek kendisini yeisden kurtardı.

Hakikaten Asur ordusunda çıkan veba, bu korkunç kuvveti az bir zamanda yedi bitirdi. Tevrat Sifirleri bunu Yahve'nin milletini korumasına, Herodotos'un rivayetine göre, Mısır rahipleri de Tanrı Ptah'ın Mısır kıralı Seti'nin dindarlığını mükâfatlandırmasına atfetmişlerdi.

Ordusunun başına gelen bu felâket ve memleketinin her tarafında isyan ve ihtilâllerin baş göstermesi Senaḫerib'i her şeyi bırakarak Ninova'ya dönmek zorunda bıraktı.

Asur kıralının çekilmesi, Yahuda'lılara yeniden nefes aldırmıştı. Bu huzur devri Asarhaddon'un (Asur-Ah-Iddin 681-669) Kudüs üzerine bir ordu gönderdiği zamana kadar devam etti. Bu zaman içinde Ezekhiyas ölmüş yerine oğlu Manasse

(698-643) geçmişti. Bu da babası gibi Asur kıralına vergi vermekte sadakatle devam etmek sayesinde, memleketini ve başkentini kurtarabildi.

Fakat, dahilde başlıyan Yahve ve Baal mücadelesini önliyeceğine, körükleme suretiyle, iç buhranlara yol açtı. Manasse, Yahve'nin sadık dindar kulu Ezekhiyas'ın bu oğlu Kudüs'de Süleyman mâbedi karşısında Baal ve Astarte adlarına tapınaklar kurulmasını müsamaha ve hatta memnunlukla karşılıyordu. Fakat kendisinden sonra bir yıl kadar yerinde oturan ve bir saray macerasiyle öldürülen oğlu Âmon (643-642) dan sonra Yahuda tahtına çıkan sekiz yaşındaki Josias (641-611) ise bilâkis hahamların oyuncağı olmak suretiyle Yahve ve Baal taraftarları arasındaki mücadeleyi idame ettirdi.

Josias devri ve dinî reform

Baş haham Hilkija, bunun zamanında harap havralardan birinin enkazı arasında Tevrat'ın en mühim parçası olan Tesniye kitabını buldu. Daha doğrusu, genç kıralı Yahve adına istediği gibi hareket ettirmek için bizzat yazmış olduğu bu kitabı, tam zamanında meydana çıkardı.

Ahtı-Atikten öğrendiğimize göre[48] kitabın bulunuşu ve reform teşebbüsü şöyle olmuştur: Josias'ın kırallığa oturuşunun 18 inci yıldönümünde kâtibi Şafan mâbedin tamiri için toplanan paraları almak üzere mabede gittiği zaman, baş haham Hilkiya ona Yahve'nin evinde Tōrā kitabını bulduğunu haber vermiş, Şafan da bu kitabı alarak kırala götürmüş, huzurunda okumuştur. Kitapta Yahve'nin gazabından bahseden ayetler okunurken Josias, atalarının bu kitaptan haberdar olmadıkları için yanlış yola gitmeleri yüzünden İsrail oğullarının başına belâlar geldiğini ve daha şiddetlilerinin de geleceğini düşünerek ağlamıya sızlamıya başlamış, elbiselerini parçalıyacak kadar teessür alâmetleri göstermişti. Sonra etrafındakileri Yahve'nin emirlerini öğrenmek üzere peygamber Hulda'ya göndermiş, onunla istişareden sonra Kudüs'de büyük bir meclis toplamıştır. Bu mecliste Tōrā kitabını okutmuş, bu kitap hükümlerinin tatbiki hakkında meclistekilerden aht ve yemin almış, ve

[48] Tevarihi-mülkü-sani 34, 35.

derhal dinin tasfiyesine ait tedbirlerin tatbikatına koyulmuştur. Mabetteki yabancı tanrı heykellerini attırmış, Yahve'den başka tanrılara ait kültleri yasak etmiş, Kudüs şehrini ve çevresini yabancı kültlerle ilgili her şeyden temizlemiş, Yahve dinin ihmal edilen geleneklerini ihya etmiştir.

Yahve dinine ihanet edenlere karşı korkunç âkibetler bildiren âyetler okunduğu zaman üstünü başını parçalıyacak kadar dinî heyecan gösteren Josias, Baal ve Astart'a tapanlara karşı amansız bir savaş açmış, paganizmi taraftarlariyle beraber ortadan kaldırmıştır. Putlardan temizlenen Süleyman mâbedinin kapılarından artık koyu bir haham taassubu fışkırmıya başlamıştı.

Yahudiler yalnız Asur tehlikesini değil, iş ve güçlerini de unutmuş, memleketin müdafaası da dahil olmak üzere her şeyi Yahve'ye havale ederek, havraların loşluklarına gömülmüşlerdi. Hatta Yahve'nin artık kendilerini koruyacağına göre Asur imparatorlarına verilmekte olan haracın kesilmesini bile istemiye başlamışlardı.

Fakat olaylar, Josias'a savunma kuvveti olmaksızın memleketin korunamıyacağını, çok geçmeden anlattı. VII inci yüzyılın başlarındanberi Kafkaslardan inen veya Boğazlardan geçen Kimmeri'ler, Tret'ler ve Bitini'ler gibi göç dalgaları Ön Asya' dan büyük bir kargaşalık ve huzursuzluk yaratmışlardı. Asur kıralı Asurbanipal (Asur-bâni-apli) (668-626) Babilli'ler ve Elâmlarla bir ölüm dirim mücadelesi yaptığı sırada, bu dalgaların en korkunçu olan Akhkuza'lar yani İskit'ler de Kimmeri'lerden sonra Kafkaslardan imparatorluk sınırlarına inmişlerdi.

Asurbanipal, sonraları Romalı'ların da yaptıkları gibi İskit'lerle anlaşarak onları imparatorluğun müdafaasında kullanmış, Kimmeri'leri Küçük Asya'ya sürdürmüştü. Fakat kendisinden sonra Asur tahtına geçen Asur-etil-İlani (626-621) ve Şinşar-Işkun (721-612) gibi zayıf ve dirayetsiz hükümdarlar imparatorluğun satvetini koruyacak ve yaşatabilecek yetki ve maharetten mahrum olduklarından, İskit'leri kendi hesaplarına kullanmakta devam edememişlerdi. Bu yüzden istedikleri gibi hareket etmek imkânını bulan İskit'ler, Fırat vadisini yakıp yıktıktan sonra Suriye'yi de talân ederek Filistin'e inmiş, Yahudileri telâşa düşürmüş, Josias'ı savunma tedbirleri almıya

mecbur etmişti. Bereket versin ki İskit'ler sahil boyunca Mısır'a doğru aktıklarından Kudüs kenarda kalmış, küçük Yahuda kırallığı da, yıkılmaktan kurtulmuştu.

İskit istlâsının Filistin'e tesiri

Yakın şarkın bütün kavimlerini az çok sarsan ve ezen İskit istilâsı, uykuya dalan Yahudi'leri uyandırmış, Josias'ın savunma tedbirlerini hızlandırmasına sebeb olmuştu.

Asurbanipal, ihtimalki İskit'lerin güney Mezepotamya'ya sarkmalarını önlemek için Nabupolasar (Nabu-apal-uşur 626-605) isminde kudretli ve enerjik bir Kalde'liyi Babil valiliğine tayin etmişti. Fakat Kalde'li general, onun âciz halefleri zamanında istiklâl hevesine düşmüş, onlara karşı tehlikeli bir rakip olmuştu. Kendisinden önce Kalde'li Merodaḫ - Baladan'nın yaptığı gibi o da Babili kurtarmak azmine düşmüş, o sırada yükselen Med kıralı Kiyaksar (Uvahştara 633-584) ile anlaşarak Şinşarişkun'u tehdide başlamışlardı. Peygamber Nahum'un Asur'un çökeceği, yakın şarkın Ninova'ya toplanan hazinelerinin yağma edileceği, ezilen milletlerin intikamları alınacağı yolundaki kehanetleri gerçekleşmişti. Babil-Med kıralları, asırlarca Ön Asya'yı titreten korkunç kudreti ezmiş, Ninova'ya girmişlerdi (612).

Doğu'da olup biten bu olaylar, Asurlu'ların Suriye ve Filistin üzerindeki baskılarını iyice gevşetmiş olduğundan küçük Yahuda kıralı Josias, adeta müstakil bir hükümdar gibi başladığı dinî reforma maniasız olarak devam etmiş, hattâ Menassa zamanından beri Kudüs'de tapılan Asur Tanrılarını bile mabetten atmak cesaretini göstermekte tereddüt etmemişti. Peygamer Nahum, Asur tahakküm ve zülmünün Yahudi'lerde uyandırdığı kin ve intikam duygusuna tercüman olarak büyük olayı ırkdaşlarına haber verirken, artık vahşet kâbusundan kurtulduklarını da müjdelemiş olması, Josias'ın Yahve dinine yaptığı hizmetlerin bir mükâfatı gibi görülmüş, istikbal hakkında herkesde geniş bir iyimserlik başlamıştı.

Fakat Nahum, bu defa kehanetinde yanılmıştı. Çünki yıkılan Ninova yerine Suriye-Filistin efendiliğine yeni namzetler çıkmıştı: Mısır Firavunları ile Babil Nemrudları . . .

Her ikisi de enerjik şahsiyetler tarafından yeni kurulan ve yükselmiye başlayan bu hükûmetlerin Suriye-Filistin hegemon-

yası uğrunda çarpışmaları muhakkaktı. Bu iki büyük kuvvet arasında bulunan küçük Yahuda krallığının ezilmesi de şüphe götürmez bir gerçekti. Fakat ne kıral Josias, ne de Yahudi'ler çok uzak olmıyan bu akibeti sezemediler. Onlar yalnız Ninova'nın düşmesini kendileri için bir kurtuluş gibi alkışlamış, fakat sonraki gelecekleri hiç düşünmemişlerdi. Halbuki olayların inkişafı, Asur orduları daha tamamile yıkılmadan önce bile bu iki krallık kuvvetlerini Fırat boylarında karşı karşıya getirecekti.

Asarhaddon (Asur-ah-iddin 681-669) zamanında Asur hâkimiyetine düşen Mısır, kısa bir zaman sonra Delta'daki Sais prensi Nehao I in oğlu Psammetik (663-609) tarafından 645 tarihlerine doğru kurtarılmıştı. Mısır'da pek kısa süren Asur egemenliği bu ülkeyi Habeş'li sülâlenin elinden kurtarmış, Sais prenslerile Mısır'da XXVI ıncı sülâlenin kurulmasına yol açmıştı. Bu yeni sülâle erkenden Mısır'ın orta ve yeni imparatorluklar devirlerinde güdülen siyaseti takibe koyulmuş, Suriye ve Filistin'e hakim olmak hevesine düşmüştü. Asur boyunduruğundan kurtulmuş görünen küçük Yahuda krallığına karşı Mısır'da yeni bir tehlike belirmişti.

Yahuda krallığı üzerinde Mısır - Babil ihtirası

Psammetik I, İskit istilâsı gibi kuzey - doğudan gelecek akınlara set olmak üzere Asur imparatorluğunun çökmemesi gerektiğine kanaat ettiğinden hem bu amacı temin etmek, hem de karşılığında Suriye ve Filistin hegemonyasını kazanmak ümidiyle, Ninova'nın sukutundan (612) sonra geri kalan Asur kuvvetlerinin başına geçerek Harran da tutunmıya çalışan son Asur prensi Asuruballit II'ye (612 - 609) yardım etmiye karar vermişti.

Fakat kendisi bu sırada öldüğünden yerine geçen oğlu Nehao II (610 - 594) babasının siyasetini güderek büyük bir ordu ile Filistin'e girdi. Maksadı Fırat boylarına çıkarak Babil - Med ordularına karşı Asur prensi ile birleşmekti.

Son yıllarda Asur tahakkümünden kurtulmuş ve adeta istiklâline kavuşmuş olan Yahuda kıralı Josias, Firavun'un Filistin'e girmesini gelecek için bir tehlike gördüğünden hazırladığı bir kuvvetle Megiddo dolayındaki Esdrelon vadisinde

Mısır kuvvetlerini karşılamak istedi. Fakat burada yapılan savaşta öldürüldü (M. ö. 610).

Yahve dinini kurtarmak gibi önemli bir reform yapmıya çalışan Josias'ın ölümü, Yahuda kırallığı için büyük bir darbe olmuştu. Memleket halkı, yerine onun politikasına taraftar olan ikinci oğlu Joakhaz'ı geçirdiler. Fakat, yeni kıral, Davud tahtında ancak üç ay oturabildi. Firavun kendisini Ribla'ya çağırdı. Tevkif ederek ölünciye kadar kalmak üzere Mısır'a gönderdi. Yerine Jojakim adını verdiği büyük kardeşi Elyakim'i geçirdi. Firavun, Kudüs tahtına geçirdiği Josias'ın bu büyük oğluna yeni bir ad vermekle ona bu mevkii münhasıran kendisine medyun olduğunu daima hatırlatmak amacını gütmüştü. Yeni kırala Firavunu metbu tanımak, savaş tazminatı olarak Mısır hazinesine 100 talan gümüş ve bir talan altın yani bugünkü para ile takriben 1,100,000 altın frank vermek taahhüt ettirilmişti. Halk bu ağır yük altında ezilirken yeni kıralın muhteşem binalar yaptırmak gibi teşebbüsleri, umumî efkârı aleyhine çevirmişti.

Bu esnada Fırat boylarında Asur-Mısır orduları, yalnız Asur kırallığının değil, Suriye ve Filistinin de mukadderatını tâyin edecek büyük savaşa başlamış bulunuyorlardı. Son Asur kuvvetlerinin hangi tarihte tamamen mahvolduklarını kesin olarak bilmiyoruz. Fakat 605 de artık bir Asur varlığı kalmadığı muhakkaktır. Bu tarihte Mısır ordusu üstün bir ihtimalle Babil kıralının oğlu ve saltanat ortağı Nabohodonosor (Nabu-Kudur-Usur) tarafından kat'î bir hezimete uğratılarak Mısır'a çekilmek zorunda bırakılmıştı. Bu tarihten itibaren Suriye ve Filistinin mukadderatı yeni Babil kırallığı lehine taayyün etmişti.

Fakat babasının ölümü haberini alan Nabohodonosor, buraları fiilen istilâ etmeden Babil'e dönmüş, pek az zaman için Yahuda kırallığını da kendi haline bırakmıştı. Fakat Josias reformu üzerine Yahve'nin artık mabedi ve sevgili kavmini koruyacağına inanmış olan Yahudi'ler, Babil ordusunun dönüşünü, vaktile vebadan mahvolan Sennaherib ordusunun âkıbetine benzeterek şenlikler yapmış, hiç bir tehlike kalmadığı kanaatine kapılmışlardı. Bu yanlış kanaate karşı Eremiya, çıplak hakikatı anlatmak istemişse de kimseye dinletememişti. Fakat, 604-600 arasında, ihtimalki 602 de,

Nabohodonosor orduları Suriye'ye girince, korkunç hakikat herkesi ayılttı. Suriye Âramî'leri Moab'lar, Ammon'lar, kendisine inkiyatlarını arzettiler. Fakat küçük Yahuda kıralı Jojakim, kendisini iktidar mevkiine getiren Firavuna bağlı kalmayı tercih etti. O, Firavunun imdadına koşacağını umuyordu. Fakat Firavun'dan bir ses çıkmadı. Jojakim Babil orduları önünde ezildi. Cesedi bile bulunamadı. Nabohodonosor, Kudüs'e geldiği zaman kırallık tahtında Jojakim'in oğlu Jekanias'ı veya Jojakim'i (599-598) buldu. Babil ile Mısır arasında rekabet alanı olan bir bölgede kesin ve belli bir siyaset takip edemiyen küçük Yahuda devletinin ergeç bu devletlerden biri tarafından yutulacağı muhakkaktı. Nasıl ki yeni kıralın da babası gibi Mısır'la münasebette bulunduğundan şüphelenen Nabu-kudur-Ussur II, Jojakim'in oturmasından üç ay sonra Kudüs'e gelerek bu talihsiz prensi, anası, saray halkı ve memleketin ileri gelen aydınları, sanatkârlarile ve komutanları ile beraber Babil'e sürdü. Bu suretle Yahuda kırallığının bütün aydınları ve ileri gelenleri memleketten uzaklaştırılmış oldu. Bu, küçük Yahuda ilinin ilk boşalması idi. Peygamber Ezekhiyal da sürgünler arasında bulunuyordu. Yapılan bir hesabe göre ilk sürgünlerin sayısı 3, 023 kadardı[49]. Başka bir belgeye göre bu rakam on bine çıkmaktadır[50]. Fakat bunun sonraları arttırılmış bir rakam olduğu anlaşılıyor.

Nabohodonosor, Yahudi'lere bu dersi yeter görerek Kudüs'te muhtar bir idare kurdu. Kendisini metbu tanımak şartile Josias'ın üçüncü oğlu Mattanya'yı Sedekiya (598-587) adıyla Davud tahtına geçirdi.

Yahudiler Nabu-Kudur-Ussur II (Buhtı-Nasr) nin darbesini Yahve'nin kendilerini uyandırmak, doğru yola getirmek için yapılmış bir tedip sillesi telâkki etmiş, Musa kanunlarına yapıştıkları takdirde Yahve'nin kendilerini her tehlikeden koruyacağına inanmıya başlamışlardı. Hahamlar halkı dindar yapabilmek için her tarafta muttasıl bu kanaatı yayıyor, herkesi buna inandırmıya çalışıyorlardı. Elâm'da Babil'e karşı umumî bir isyan çıktığı haberi, hahamların bu faaliyetlerini kamçılamış, herkesi ümide düşürmüştü. Halk, artık Elâm isyanını Yahve'nin bir müdahalesi, kurtuluşlarının bir başlangıcı görüyorlardı.

[49] Eremiya, 52, 28.
[50] Tevarihi-Mülükû-sani. 24, 14.

Babil'e götürülen sürgünler arasında bir çok peygamberler belirmiş, bunlar Elâm isyanile Babil boyunduruğunun kırılmak üzere olduğu hakkında Kudüs'e gizli haberler salmıya koyulmuşlardı. Bu hava içinde Sedekiya yeminini unutarak Babil'e düşman olan Moab'lar, Ammon'lar, Tir'liler ve Sidon'lularla umumî bir isyan için 594 den itibaren gizli müzakerelere başladı. Fakat, Kargamiş hezimetinin hatırasını henüz unutmamış olan Firavun Nehao II nin Nabu-Kudur-Ussur II ile yeni bir harbe cesaret edememesi, bu teşebbüsün fiile çıkmasını geciktirdi.

Fakat Suriye ve Filistin'deki Babil ajanları, umumî durum hakkında Babil'e raporlar gönderiyor, küçük Yahuda krallığında beliren isyan ruhundan hükümdarlarını haberdar ediyorlardı. Bunun üzerine Sedekiya, Babil'e bir heyet göndererek kırala sadaket teminatı vermek lüzumunu duydu [51].

Fakat, Firavun Nehao II nin yerine geçen Psammetik II (594 - 588) Suriye ve Filistini Mısıra bağlamak yolunda daha enerjik bir siyaset takip ettiğinden 590 tarihinde Filistin'e yürüdü. Oğlu Hofra (Yunanlıların Apries'i) Babil'e karşı Suriyede kuvvetli bir cephe kurmağa teşebbüs etti. Herodotos'un bu prensin Sidon'lularla harp ettiği ve Tir önlerine harp gemileri gönderdiği yolundaki haberini bu siteleri Mısır himayesinde Suriye ve Filistinde kurmak istediği ittifaka sokmak için yapılmış bir teşebbüs diye kabul edebiliriz. Amurrular Mısırla kurmak istedikleri ittifaka girmişlerse de, Edom'lar ve Filistler Babile sadakattan ayrılmışlar, kısa görüşlü ve zayıf iradeli Sedekiya ise etrafındakilerin teşvikiyle ittifaka katılmış, Peygamber Eremiya'nın yaklaşan büyük tehlikeyi belirten ve canlandıran heyecanlı kehanetlerine, Babil'e emniyet telkin edecek bir siyaset takip edilmesi yolundaki nasihatlerine rağmen, taahhüt ettiği vergiyi Babil'e göndermemek suretiyle itaatsizliğini belirtmiştir.

Nabu - Kudur - Ussur'un Kudüs'ü zaptı: 587

Bunun üzerine Nabu - Kudur - Ussur II. Yahuda krallığı üzerine yürüdü. 587 senesi Ocak ayında Kudüs'ü muhasara etti. Şehri tazyika başladı. Fakat Firavun Apries (588 - 568) in

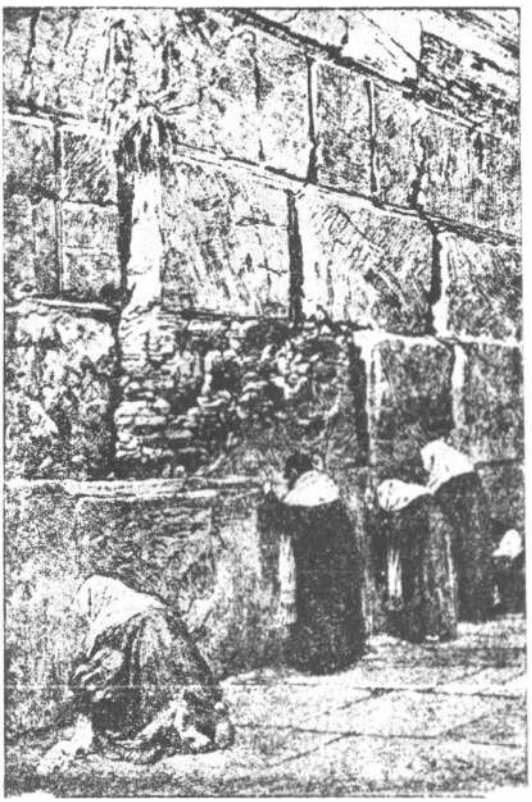
[51] Eremiya, 29, 3 ve 51, 59.

Mısır ülkelerinin doğusundaki bu zayıf müdaffaa kalesini kurtarmak için büyük bir ordu ile yola çıktığını haber alınca, onu karşılamak üzere muvakkaten muhasarayı bıraktı. Babil ordusunun çekilişi, Yahudileri yeniden şımartmıştı. Onlar, bu çekilişi Yahve'nin bir müdahalesi sayıyor, Nabu-Kudur-Ussur II ordularının da, çölde Sennaherib kuvvetlerinin akibetine uğrıyacaklarını bekliyorlardı. Fakat netice böyle olmadı. Mısır ordusu ricate mecbur edildi. Muzaffer Babil orduları, Lakiş ve Azeha şehirlerini aldıktan sonra tekrar Kudüs önlerinde göründü.

Bu defaki görünüş, Yahudiler için büyük felâketler getirmişti. Sıkı bir muhasara altına alınan Kudüs'de çok geçmeden açlık başgösterdi. Sedekiya'ya mukavemetten vazgeçerek Nabu-Kudur-Ussur II nin merhametine sığınmayı tavsiye eden peygamber Eremiya, korkaklık ve bozgunculukla suçlandırılarak hapis olundu. Açlığın şiddetine, düşmanın kuvvetine rağmen Yahudiler, bir taraftan Yahve'nin imdada geleceği ümidi, diğer taraftan şehir düştüğü takdirde uğranılacak felâketin dehşeti, korkusu ile kahramanca çarpıştılar. Gece gündüz boğuştular, fakat her an yardıma geleceği beklenen Yahve görünmüyor, açlığın şiddeti takatlerini tüketiyordu. Babil ordusunun yapamadığını nihayet açlık tahakkuk ettirdi. Bitâp kalan Yahudiler, hücumlara karşı koyamaz hale geldiler. Düşman kuvvetleri kalenin kuzey duvarında bir gedik açmıya muvaffak oldu. M. ö. 587 senesi temmuz ayının dokuzuncu gününü onuncu gününe bağlıyan gecede Nabu-Kudur-Ussur II askerleri, Süleyman'ın payıtahtına girdiler, Kıral Sedekiya, karanlıktan faydalanarak birkısım garnizoniyle mukabil tarafta iki duvar arasındaki kapıdan Lut gölüne doğru kaçtı. İhtimal ki Maverayi Ürdün'e Ammon memleketine sığınmak istemişti. Fakat Jeriho ovasında yakalandı. Ribla'ya getirildi. Oğulları, Davud neslinden inen bütün prensler, bu harbe girmeyi teşvik eden saray ve ordu erkânı, gözü önünde birer birer boğazlandılar. Sonra da bu haileyi temaşa eden gözleri oyuldu. Bedbaht kör, bundan sonra zincire vurularak Babil'e sürüldü. Orada ecelini beklemek üzere karanlık rutubetli bir ceza evine atıldı.

Aynı yılın ağustos ayında Babil komutanı Nabuzaradan, Davud'un kurduğu, Süleyman'ın güzelleştirmek için tebaasına ağır zulümler reva görmek suretiyle güzelleştirdiği Kudüs şeh-

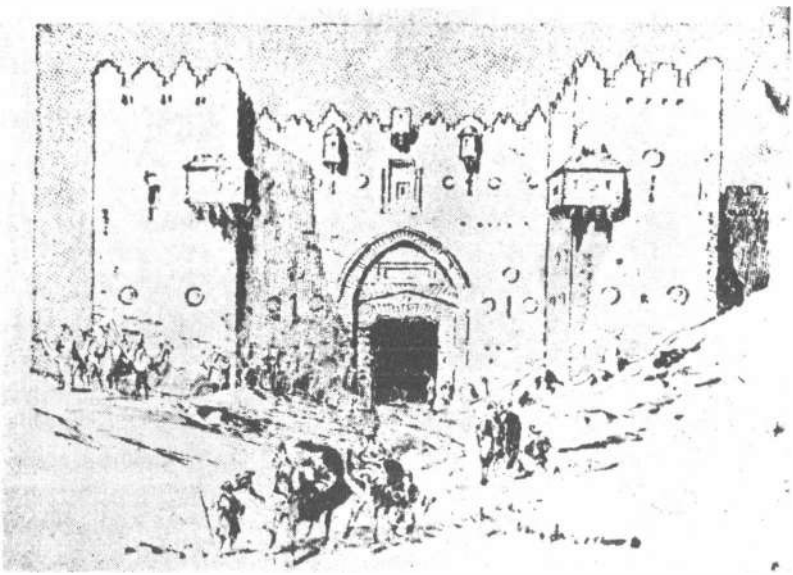
rinin yakılıp yıkılmasını emretti. Şehir, mâbet, saray yağma edildikten sonra yakılıp yıkıldılar. Mâbedin önceden sökülen tezyinatı Babil'e gönderildi. 60-80 kadar haham boğazlandı. İleri gelenlerle aydınlardan ele geçenler, Babil'e sürüldüler. Bu defa sürülenlerin sayısı 832 kişi tahmin edilmektedir. Zaman zaman eğlence sesleri veya çılgın ihtiras kavgaları yükselen

Resim 119 — Jerusalem (Kudüs) de Süleyman tapınağının temel taşlarından birkaçı

Kudüs'de şimdi korkunç bir ıssızlık içinde hailenin dehşetiyle sarsılmış, derin duygulu Eremiya'nın yanık duvarlar arasında hıçkırarak mırıldandığı hazin mersiyenin titrek ve kesik uğultusundan başka soluk duyulmuyordu (Res. 119).

Fakir halk ile, köylerde ziraatle uğraşan köylüler, yerlerinde bırakıldılar. Guedalya adında bir yahudi üzerlerine vâli tâyin edildiyse de Mişpa'yı hükûmet merkezi yapan bu adam, kıral ailesinden İsmail adında koyu bir vatanperver tarafından öldürüldü. Guedalya'nın âkibetinden sonra çevresinde toplanmış olan Yahudi cemaati de dağıldı. Kaçanların çoğu Mısır'a iltica ettiler. Evvelce buraya giderek Delta'da bir koloni kurmuş olan ırkdaşlariyle birleştiler.

Resim 120 — Kudüs'ün Şam Kapısı.

Kudüs'ün yıkılışından beş yıl sonra (581) Filistin'de Yahudi'lerin yeni bir isyan teşebbüsünde bulundukları, Nabuzaradan'ın 745 Yahudi'yi sürmesinden anlaşılıyor (Res. 120).

Babil esareti İsrail oğullarının muhtelif tarihlerde vukubulan sürgünlüklerini son Babil esareti tamamlamıştı. Fakat, Babil esareti hakkındaki yazılarda sonradan türlü sebepler yüzünden büyük mübalagalar yapılmış olduğu şüphesizdir. Nabu-Kudur-Ussur II nin bütün Yahudi'leri esir ederek Kalde'ye götürmediği, tarihî bir hakikattır. Hattâ Yahuda kırallığı halkı-

nın ekseriyeti bile memleketlerinden sürülmemişlerdi. En çok itimada şayan kaynaklara göre [52] Babil'liler üç defada (597, 586, 581) ancak 4600 kişi götürmüşlerdir (3023 + 833 + 745), bunlara kadınlar da eklenirse Yahuda kırallığından sürülenlerin miktarı ancak yirmi bin kadar tahmin edilebilir. Eğer küçük Yahuda kırallığı ülkesinde her kilometre karede 30 bin nüfus bulunduğu farzedilirse, bu miktarın memleket halkının heyeti umumiyesinin dörtte biri olması icabeder.

Sürgünler hakkında yazıla gelen acıklı sahifelerin de hakikate uymuyan mübalagalı duygulardan ibaret olduklarını kabul etmek gerekiyor. Şüphe yok ki vatanlarından atılanlar, büyük istiraplar çekmiş, yurtlarını, yuvalarını özleyip durmuşlardı. Fakat şu da muhakkaktır ki sürgün edilerek Babil'e gönderilen bu adamlar orada ne hapis edilmişler, ne de köle diye satılmışlardır. Yalnız bazılarının adlarını bildiğimiz yerleştirildikleri köy ve kasabalarda ikamete mecbur edilmişlerdir. Fakat buralardan ayrılmamak şartile kendilerine her türlü hürriyet verilmiştir. Bunlar, yerleştikleri yerlerde evler yapmış, yurtlar kurmuş, bağlar, bahçeler tesis etmişlerdir [53].

Sürgün Yahudilerin; oğulları, kızları yanlarında bulunuyordu. Onları millî ve dinî geleneklerine göre yetiştiriyorlardı. Buralarda Filistin'deki aile ve klan teşkilâtlarını bile muhafaza ediyorlardı. Hatta Yahudi prenslerinden biri Yahuda şefi ünvanını taşıyor, hükûmet kapılarında ırkdaşlarını temsil ediyordu. Filistin'deki akrabaları ve ırkdaşlarile haberleşebiliyorlardı.

Sürgün Yahudi'ler, kendilerine verilen bu hürriyet, ve yerleştikleri toprakların verimliliği sâyesinde yeni yurtlarında iyi ve refahlı bir hayat temin etmekte geç kalmamışlardı. Takip eden yıllarda bunların Filistin'deki yoksul ırkdaşlarına gümüş ve altın olarak büyük yardımlarda bulundukları anlaşılmaktadır. Murahu evinin poliçeleri, V'inci yüzyılda sürgün Yahudilerden büyük bir kısmının çift çubuk, bağ bahçe sahibi olduklarını, ticaret âleminde ve malî idarelerde parlak mevkiler edindiklerini göstermektedir.

[52] Eremiya, 25, 28-40.

[53] Eremiya, 29, 5.

Kudüs'ün düşmesinden sonra Yahudi'lerin Filistin'de kalan, etrafa dağılan, sürgün edilerek Kalde'ye götürülmüş olan üç grubundan en çok müreffeh ve hayatiyeti olanı, Babil sürgünleri idi. Bunlar, içtimaî seviye bakımından diğerlerine nisbetle yüksek bulunuyorlardı. Aralarında kuvvetli bir tesanüt vardı. Bunun içindir ki millî kalkınma hareketinde en önemli rolü bunlar oynamışlardır.

IV.

BABİL ESARETİNDEN SONRA İSRAİL OĞULLARI

Vatanlarından çıkarılan İsrail oğullarının sürgün hayatı, geçirdikleri acıklı felâket yılları, onlar için bir intibah ve nedamet devresi olmuştu. Felâketlerle yoğrula yoğrula uyanan Yahudi'ler yabancı illerde düşman unsurları arasında millî varlıklarını korumak için birbirlerine yanaşmak, birbirleriyle kaynaşmak lüzumunu derinden duymuşlardı. Filistin'de iken birbirleriyle boğuşan insanlar, gurbet illerinde birbirlerinin desteği olmuşlardı. Felâket ortaklığı aralarındaki husumetlere son vermiş, yabancı ülkelerde düşman eğemenliği altında barınabilmek, varlıklarını korumak için kendilerini yabancılardan ayıran Yahve dinine bütün mevcudiyetleriyle sarılmak gerektiği kanaati, herkesde sarsılmaz bir îman olmuştu.

Amansız Nabu-Kudur-Ussur II'nin bir emrile Babil'e sürülmüş olanlar Yahudi'lerin Aydın aristokratları idi. Bunun içindir ki, devletin yıkılışından sonra milleti kurtaran dinî rönesans, manevî uyanış burada belirmiştir. İsrail oğullarının millî devletsiz, kıralsız ve topraksız da yaşayabilecekleri kanaati Babil sürgünleri arasında doğmuş ve zamanla gelişmiştir.

Ata yurtlarından kovulmuş fakat, dinde, âdette, gelenekte, istikbal ümidinde birleşmiş olan bu insanlar, peygamberlerinin sözlerindeki derinliği ilk defa burada sezmiş ve kavramışlardır. Yahudi'ler bu sürgünlük hayatında anladılar ki, İsrail oğullarının kuvvet ve istikbali ne siyasî bir devlette, ne orduda, ne de askerî zaferlerdedir. Onların kuvvetleri, istikballeri ancak manevi birlikte, din birliğinde, âdet ve gelenek birliğinde, duygu ortaklığındadır.

Sürgünler, yıllarca Fırat kıyılarında vatanlarını özliyerek ağlaştılar. Kurtuluş gününü usanmadan beklediler. Filistin'de iken kararmış olan millî vicdan bu yabancı diyarlarda artık parıldamıya yüz tutmuştu. Bu parlayış onları vatanlarındakinden daha çok birbirlerine yaklaştırmıştı. Burada erkenden tek bir

kütle olmuşlardı. Mânevi yaratıcılık kaynağı, burada Arzı-Mevud'dan daha gür, daha canlı olmuştu. Sürgün Yahudi'ler kolonisi, artık bir millî din ruhile canlanmış eski yurtlarında manevî bir merkez kurmak arzusu herkesi içten heyecanlandırmaya başlamıştı.

Peygamberlerden Ezekhiyal (Hezkhial), Zakhariya, Malakhiya bu intibaha tercüman olarak bir takım kitaplar yazmış, Yahudi'lerde bu kanaati beslemişlerdi.

Ezekhiyal, ırkdaşlarının yarına olan ümitlerini kuvvetlendirmek için, kendisine vukubulan bir tecelliyi onlara şöyle anlatmıştı :

« Yahvenin eli benim üzerimde oldu. Beni kemiklerle dolu bir ovanın ötesine götürdü. Bana : « Ey Âdem oğlu, bu kemikler dirilebilir mi ? dedi, cevap verdim : « Rabbim Yahve, sen bilirsin ». Bana dedi ki : « Bu kemiklere söyle, onlara de ki : ey kuru kemikler, Yahve'nin kelâmını dinleyiniz » Böyle söyledim. Hemen bir gürültü işittim. Bir hareket oldu. Sonra Yahve bana dedi ki : « Söyle ve de ki, ey ruh, dört rüzgârdan gel, bu ölüler üzerine üfle ki, dirilsinler ». Böyle söyledim. Ruh onlara girdi. Onlar dirildiler, ayak üzerine kalktılar. Kalabalık bir ordu oldu. Yahve bana dedi ki «Ey Âdem oğlu, bu kemikler bütün İsrail oğullarıdır. Onlar kemiklerimiz kurudu, ümitlerimiz kesildi, mahv ve helâk olduk diyorlar. Onlara söyle ki rabbimiz Yahve böyle buyuruyor : « Ey kavmim, ben kabirlerinizi açacağım, sizi oradan çıkaracağım. İsrail memleketine götüreceğim. ».

Bugün de Yahudi'lere ümit ve hareket kaynağı olan bu sözler, o zamanlar da sürgün Yahudi'lere yeni bir ruh, yeni bir heyecan vermiş, onları Yahve dinini islâh ederek yeniden canlandırmıya sevketmiştir. Eezekhiyal Habur ırmağı kıyılarında mazinin telâkat destanlarını terennüm ede ede, Tevrattaki kitabını yazmıştır. Uğranılan felâketlerin sebebini, İbrani'lerin bir birile anlaşıp uzlaşamamalarında, aralarında sürüp giden nifakta, nihayet Yahve dininden uzaklaşmalarında gören bu peygamber, ırkdaşları hakkında amansız hükümler vermiş, hak kazandıkları felâketlerin henüz bitmediğini söylemek suretile onların intibahını körüklemiş, ümitlerinin sönmesini önlemiş, sabur ve tahammüllerini arttırmış, nihayet bu kadar azimle güttüğü amaca erişmiştir. Sürgünden dönen Yahudi'ler için olduğu gibi, bugünkü Yahudi'ler için de onun sözleri, millî birliğin, millî varlığın daima fışkıran, hiç tükenmiyen gür kaynağı olmuştur.

a) Ahamanişler idaresinde İsrail oğulları 539-332

Babil'in yıkılacağını, İsrail oğullarının kurtulacağını müjdeleyen Eş'iya (Esai) yanılmamıştı. Nabu-Kudur-Ussur II'nin ölümünden sonra Babil sürekli kargaşalıklara sahne oldu. Yerine geçen oğlu Avel-Marduk'un (Evil-Marodakh) (562-560) Kudüs'ün tâlihsiz hükümdarı Sedekiya'ya iyi muamele etmesi Marduk rahiplerini kızdırmış olduğundan, az zaman sonra bunlar tarafından tertip edilen bir suikaste kurban oldu. Yerine Kudüs'ü muhasara eden komutanlardan eniştesi Neriglissar (Nergal-Şar-Utsur) (559-556) geçirildi.

Yeni kıral kudretli bir komutan olmakla beraber, disiplinini kaybetmiş olan orduya nizam verecek vakit bulamadan öldü. Buhtı-Nasr'ın tahtına henüz çocuk olan oğlu Labaşi-Marduk oturtuldu (556). Fakat bu çocuk da dokuz ay sonra boğduruldu. Rahipler partisi, aralarından Harran'lı bir rahibenin oğlu olan ihtiyar Nabonid'i (Nabu-na-id) Babil tahtına çıkardılar. Dindar ve bilgin bir adam olan ihtiyar Nabonid'in (555-539) Babil tahtına çıkmadan iki yıl önce, eski Elâm'ın Anzan bölgesinde bütün Ön Asya'yı ilgilendirecek büyük bir vak'a olmuş, yani küçük Anzan Prensi Kambis II (Kambuzija) nın yerine muazzam bir imparatorluk kuracak olan Keyhusrev II (Kuraş) geçmişti (557).

Az zamanda kuzey Med kırallığını, doğu ve kuzey-doğuda Sakalar ve Mesajetler ülkelerini, güney-doğuda İndus boylarını, batıda Kızılırmak kıyılarına kadar Anadolu'yu alarak büyük bir imparatorluk kuran Kuraş'ın Mezopotamya ile Suriye ve Filistin'i kendi halinde bırakmıyacağı şüphesizdi ve böyle oldu. Tarihe meçhul kalmış bir sebeble 539 haziranında Kuraş'ın Babil kırallığı üzerine yürüdüğünü görüyoruz. Nabonid'in oğlu saltanat naibi Baltazar (Bel-Şar-Utssur) Opis'de mağlûp oluyor. 14 temmuzda Sippar, kapılarını İran ordularına açıyor. Temmuzun 16 sına tesadüf eden bir bayram günü, İranlı'ların birden bire Babile girdikleri görülüyor (539). Baltazar öldürülüyor. Nabonid de esir edilerek İran'a götürülüyor. Orada Med kıralı Astiyag (İstümegü), Lidya kıralı Krezüs (Kreasus) gibi iyi muamele görüyor. Hatta bir geleneğe göre, Kerman (Karmanie) valiliğine gönderiliyor.

Babil ve Ninova'ya hakim olan Kuraş'ın bunların imparatorluklarına da vâris olmak istemesi pek tabii idi. İran hükümdarı, pekaz zamanda batı Asya'yı hükmü altına aldı. Böylece Filistin'in de sahibi oldu (bk. C. II, s. 352, Harita : 17).

Bu suretle Filistin'de eski Sami rejimleri sona ermiş, yerlerini İran rejimi almıştı. Ön Asya hegemonyası, Babil'den Mısır'a, Mısır'dan Babil'e, Asur'a tekrar Babil'e geçtikten sonra nihayet Persepolis'de karar kılmıştı.

İbrani peygamberleri Pers'lerin kuvvetlenmelerini, memleketlerini almalarını sevinçle karşıladılar. Çünkü kendilerine bu kadar felâketler, acılar çektiren Ninova'nın varisi ve İsrail oğullarının ıstırap kaynağı Babil, artık ebediyen tarihe gömülmüştü.

Pers'li galip, Babil surları kenarında vatanlarını özliyerek ağlaşan sürgün Yahudi'lerin dileklerini bir dereceye kadar gerçekleştirdi. Kuraş neşrettiği meşhur ferman ile İsrail oğullarının memleketlerine dönmelerine, mabetlerini yeniden kurmalarına müsaade etti [54].

Milâttan önce 549 'da yazılmış bir silindir üzerindeki yazıttan Bel-Marduk ve Nebo'yu takdis eden Kuraş'ın Yahudi dinine ve tek tanrı akidesine sempatisi olmadığı anlaşılıyor, Yuhudi'lerin Kudüs'te yerleşmelerini siyasî menfaat bakımından faydalı görmüştü. Mısır yolu üzerinde kendisine minnettar bir halkın bulunması gerek ticaret ve gerek savunma bakımından, İran imparatorluğu için lüzumlu idi.

Fakat memleketlerine dönmek müsaadesini alan İsrail oğullarından ilk partide gidenler o kadar çok olmadı. Bu müsaadeye sevinmekle beraber birçokları Babil'de kalmayı tercih ettiler. Davud sülâlesinden prens Şeşbazzar'ın başkanlığında hareket eden ilk kafilede ancak elli bin kişi bulunuyordu.

[54] Kuraş'ın emirnâmesi, yalnız Yahudilere ait değildi. Memleketlerine dönmek müsaadesi, Yahudilerle beraber diğer kavimlere de verilmişi. Çünki Babil'de Yahudilerden başka, bir çok memleketlerin yakılıp yıkılan şehirlerinden getirilmiş bir sürü muhacirler vardı. Kuraş bu şehirlerden bazılarını yeniden yaptırmış, sürgün edilen eski sakinlerini tekrar buralara yerleştirmiştir. Ele geçen bir yazıtta Kuraş şöyle diyor : «Tanrıları tekrar tahtlarına oturttum. Onlara ebedî bir yer temin ettim. Kavimlerini topladım ve memleketlerine gönderdim».

Bunlar, eski yurtlarına, burada manevî bir merkez yaratmak arzusiyle dönüyorlardı. Başlıca amaçları Pers hâkimiyeti altında sulh içinde gelişmek Arzı-Mevud üzerinde dinî, fikrî ve manevî varlıklarını yaşatmaktı.

Fakat sürgünler millî yuvaya döndükleri zaman hayal sukutuna uğradılar. Filistin'e dönmelerine, millî yuvalarını yeniden kurmalarına müsaade edilmişti. Fakat, buraya geldikleri zaman yerlerini, yurtlarını yabancıların işgal etmekte olduklarını gördüler. İşe yaramadıkları için boş bırakılmış yerleri de vahşi hayvanlar, haydut çeteleri doldurmuştu.

Memleketi işgal eden bu halk putperestti. Aralarındaki münasebetler de çok fazla ve derindi. Kız alıp vermenin önüne geçmiye hemen hemen imkân yoktu. Tamamiyle onlara temessül etmek tehlikesi pek büyüktü. Sürgünden dönenlerin bu halk arasında kaynaşıp kaybolmaları peygamberlerinin dinini, millî karakterlerini tamamen yitirmeleri, korkunç bir âkibet olarak beliriyordu. Sürgünler, döndükleri Filistin'de maddî hayat bakımından da varlıklarını yakından ilgilendiren mühim müşküller karşısında kalmışlardı; Kudüs ve civarında, putperest halk arasında maddeten yerleşmek, yeniden evlerini yapmak mabetlerini kurmak, işlenmemiş toprak açmak, mevcut kısırlığı yenmek için uğraşmak, bu müşküller arasında bulunuyordu.

Sürgünden arda kalan İsrail oğulları Samariye'ye çekilmişler, orada yabancılarla karışarak Samariten adını almışlardı [55]. Kuzey tarafları Suriye'lilerle Fenike'lilerin hükmü altında bulunuyordu. Buraya (Müşrikler bölgesi) anlamına G'lil-Ha-Goyim veya Galile denildi. Güneyde Edomlar, Hermonlar Cebel-ül-Şeyhe kadar ilerlemişlerdi. Pere denilen Maverayı Ürdün'de Ammon'lar oturuyorlardı. Bunlar fırsat buldukça Şeria'yı geçiyor, batıya doğru akınlar yapıyorlardı.

Batıda Filist'ler, deniz kenarındaki ovalardan Yahuda bölgesine kadar olan kısımlara hâkim bulunuyorlardı. Kısa bir cümle ile, Filistin artık İsrail oğullarının memleketi değildi.

Bütün bu hayal sukutuna sebep olan duruma rağmen sürgünden dönenler, Darius Histaspes devrinde mabedin

[55] Samaritenler ve dinleri hakkında esaslı bilgiler için Montgomery'nin 1907'de Londra'da basılan The Samaritains (Samariten'ler) adlı eserine bakınız.

inşaasına başladılar (520). Beş sene sonra mabet bitmiş bulunuyordu.

Azra ve Nehemiya'nın rolleri

Babil'de kalan Yahudi'ler, Filistin'deki durumu öğrenince telâşa düşmüşlerdi. Vaziyeti kurtarmak üzere peygamber Azra (Esdras)ı göndermiye karar verdiler. İran hükümdarı nezdinde teşebbüslerde bulundular. Nihayet 450 tarihinde Drazdest ünvanile şöhret almış olan İran kıralı Artakserkses, (Artakh şatra) I'i (464-424) Azra Kudüs'ü ziyarete ikna etti[56]. 445 yazında da Babil'deki Yahudi asilzadelerinden ve hükümdar Artakserkses I'in nedimlerinden Nehemiya, vali veya yüksek komiser olarak Filistine geldi. Büyük adam Azra, Nehemiya'nın da yardımile bu işte muvaffak oldu.

Azra'nın başlıca iki fikri vardı. Bunları geniş nisbette tahakkuk ettirdi. Bu esas fikirlerinden biri, Gentil (yabancılar) ile Yahudi arasına bir mania koymak, bu suretle Yahve'nin iradesine göre hayat süren Yahudi'yi korumaktı. Diğeri de İsrail oğullarına Yahvenin iradesini bildiren Tevrat (Torah)ı meydana koymak, her mutekit Yahudi'nin takip ile mükellef olduğu vazifeleri halka anlatmaktı[57]. Azra'nın bu fikirlerine göre dinî bir hayat sürmiyen Yahudi, Yahudi değildi. Yahudi dini ve Yahudi milliyeti mukaddes bir şeydi. Şu halde bir Yahudi'nin Yahudi kalabilmesi için Gentil'ler dünyasından uzak kalması lâzımdı.

Nehemiya, Babil'e birçok rabıtalarla bağlı olacak ki 432 de tekrar döndü. Fakat ertesi yıl yine Filistin'e geldi. Mabetteki âyin ve ibadetlere nizam verdi. Yahudi'leri putlara tapan yabancılardan ayırdı.

Azra ve Nehemiya, İsrail oğullarını tam Yahudi ve Musa kanununun koruyucusu haline getirdiler. Bunun neticesi olarak

[56] Tarihçiler, Azra'nın Kudüs'e muvasalatı tarihinde ihtilâf etmişlerdir. Ortodoks Yahudi tarihçileri, bu hadisenin 458 tarihinde olduğunu kabul etmişlerdir. Hıristiyan tarihçilerin çoğunluğu ise Azra'ın Kudüs'e Ahamaniş hükümdarlarından Artakserkses'in (Minemon) (404-358) cülûsunun yedinci yılında, yani 397 tarihinde gelmiş olduğunu iddia ederler. Bir kısım bilginler ise Azra'ın Kudüs'e geldiği tarihin 433 senesi, yani Nehemiya'nın Kudüs'ü ikinci defaki ziyareti zamanı olduğu kanaatindedirler. (A. Van Hoonacker, Nehemèe et Esdras, Paris 1690)

[57] R. T. Herford, Les Pharisiens, fransızca tabı, Payot, Paris.

yahudilik siyasî bir millet iken dinî bir cemaat haline girdi. Artık dağınık İsrail oğullarını birbirlerine bağlıyan şey din, sembol de mabetti.

Eğer Azra ve Nehemiya M. ö. beşinci yüzyılda Filistin'e gelerek millî dinin temellerini kurmamış, İsrail oğullarını bu suretle disiplin altına almamış, kız alıp vermelere mani olmak suretiyle civardaki diğer kavimlerle münasebetlerinin önüne geçmiş olmasalardı, Yahudilik dünya tarihinde yalnız bir isim olarak yaşayacaktı. Birlik, Musa'nın kanunlarına uygun içtimaî reform, Gentil'lerden ayrılma ve tecerrüt sistemi.... İşte Azra ve Nehemiya'nın başardıkları işler... Millî yasa olarak ilân edilen Tevrat Yahudilerin fikri hususiyetlerinin sağlam bir temeli oldu. Sınıf kavgalarına sosyal adaletsizliklere nihayet veren reformlar yapıldı[58]. Azra ve Nehemiya, fakir ve zengin arasında daha iyi münasebetler kuran, suiistimalleri azaltan, tarafsız ve hakkaniyete dayanan bir adâlet tesis ettiler. Bundan sonra Yahudi'lerin hakikî vazifesi, millî îmanın ve Tevrat kavminin hususî kültürünün korunmasına ve gelişmesine hizmet etmeğe inhisar etti.

Kudüs'de Musa dininin yeniden canlanmasiyle büyük Hahamlar devri başladı. Yahudi devleti, tam bir teokrat devlet oldu. Devlet başkanları büyük Hahamlardı. Dünyevî ve uhrevî bütün iktidar onların elinde idi. Bunlar memleketin hakikî kıralları oldular. Asmoniler (Asmonéenes) monarşiyi yeniden kuruncıya kadar hüküm sürdüler. Bu büyük hahamlar laik kırallardan hiç de aşağı kalmıyorlardı. Tahrikâtta bulunuyor, suikastler tertib ediyor, iktidarı elde etmek için hile ve tezvire baş vuruyor, icabında cinayetten bile çekinmiyorlardı.

Filistin iki yüzyıl bir Pers eyaleti olmuş, nisbeten karanlık olan siyasî tarihi de fazla değişiklik göstermemiştir.

Siyaset bakımından renksiz ve monoton olan bu zaman Filistin için hakikî bir sulh ve sükûn devresi olmuştur. Ahamaniş imparatorluğunun idare sistemi sıkıcı değildi. Uzakta Sus'da yerleşen hükûmet, kıralın metbu tanınmasını, verginin muntazam gönderilmesini istemekten başka bir arzu göstermiyordu. Merkez, eyaletlerin işlerine pek az karışıyordu. Eyâlet

[58] A. S. Rappoport, Histoire de la Palestine, Paris 1932, s. 125.

işlerini yetkileri pek kesin olan Satraplara bırakıyordu. İdarenin sert veya yumuşak olması, Satrap'ların şahsî mizaçlarına bağlı idi. Esasen Satrap'ların çoğu, bir sorumluluk endişesi beslemiyor, idaresi kendilerine verilen cemaatlerin iç işleriyle pek az ilgileniyorlardı. Abar-Nahara (nehrin ötesi) Satrab'lığı bütün Suriye ve Filistin'i kapsıyordu. Filistini bir Satrap muavini (veya Peşa) idare ediyordu. Pers hâkimiyetinin ilk yüzyılında bu Peşa vazifesini iki Yahudi yani Zorobabel, ile Nehemiye ifa etmişlerdi. Daha sonraları Yahudilerden başkalarının da bu mevkiye getirilmiş olmaları muhtemeldir.

Yahudiler de askere alınıyordu. Herodotos'dan (VII, 89) öğrendiğimize göre Marathon muharebesinde Suriye'lilerin yanında Yahudi askerleri de bulunmuşlardı. Tarihci Eusebe de Ahamaniş kıralı Artakserkses III. (Okhus III M. ö. 358-338) zamanındaki isyana Yuhidilerin de katılmış olduklarını, içlerinden bir kısmının cezalandırılarak Hazer denizi sahillerindeki Hırkamya'ya sürüldüklerini kaydediyor. Fakat Pers'ler bâzı Yahudi'lerin bu gibi hareketlerine karşı Filistin'de bir tethiş sıyaseti tatbik etmemişlerdir. İskender'in Filistin'i istilâsi sırasında, Yahudilerin umumiyet itibarile Perslere sadık kalmış olmaları bunu göstermektedir.

Pers devri siyaset bakımından monoton olmakla beraber Yahuda memleketi için bir takım uzak fikrî neticeler doğurmuştur. Pers begemonyasının birinci asrı İsrail oğulları için, bir restorasyon devri olmuştu. 537 den 516 ya kadar süren bu devir esnasında vatanlarına dönen Yahudi'ler, Kudüs civarına yerleşmek, burada evler yapmak, mabed kurmak, işlenmemiş toprakları açmak, toprağın kısırlığını gidermek için uğraşmak, gibi varlıklarını ilgilendiren mühim meselelerle karşılaşmışlardı. Yarım asır sonra da bir ikinci restorasyon devri başlamıştır. 458-420 ye kadar süren bu müddet zarfında Yahudi kolonisi derin dinî ve millî hislerle meşbu bir cemaat oldu. Sürgünler İsrail'in manevi şahsiyetinin şuurunu iktisap ettiler. Milletin dinî ve ahlâkî vazifesi fikri kökleşti ve demokrasi tamamile yerleşti. Bütün bunlardan manevi şahsiyetini korumıya kabiliyetli bir millet doğdu. Bu millet artık fikrî şahsiyetini muhafaza edecek Yunan kültürünün hücumuna karşı varlığını koruyabilecek, temessül tehlikesine karşı durabilecekti. Fakat, Filistin'-

deki Yahudiler bakımından Pers hâkimiyeti zamanı, büyük fikri faaliyetler devresi, bir intikal ve belki daha ziyade bir tekâmül devresi oldu. Cihanı içine alan millî anlayış, dinî ve ruhî bir anlayışa inkilâbetti. Yine bu müddet zarfında Filistin halkının dili olan Âramî lehçe, Yahudi'ler arasında da İbrani dilinin yerine geçti. Àramî dili Filistin'in yerli lehçesi, hükümet ve iş adamlarının dili oldu[59].

b) Lajid'ler ve Selökus'lar devrinde İsrail oğulları 332 - 63

Makedonya'lı İskender Issus muharebesiyle (333) Ahamanişler saltanatına son verdikten sonra (Bk. Harita 8) neolitik devirlerdenberi Pamir-Altay arasından batı'ya akmış olan göçmen dalgalarının yer yer bıraktıkları grupları sürükliyerek bir birlerine karıştırmış, muzaffer Helenizmi bütün şarka hâkim olacak bir duruma yükseltmişti. Asya kapıları artık Yunan kültürüne açılmıştı.

İskender'in esas fikri büyük imparatorluğundaki türlü kavimleri birbirine yaklaştırmak, kaynaştırmak için hepsini Yunan kültüriyle yuğurmaktı. İskender'in bu esas siyaseti İsrail oğulları hayatı üzerinde de uzak neticeler doğuracaktı.

Fakat, İskender'in kurduğu büyük imparatorluk ölümiyle yıkılmış, Diyadok'lar denilen halefleri Generaller birbirleriyle boğuşmıya koyulmuşlardı. 315'de Diyadok'lardan Ptoleme (Ptolemaeus) Lagüs ile Antigon (Antigenes) arasında Filistin hegemonyası için Gazze'de bir savaş olmuş, ele geçen sikkelerden anlaşıldığına göre, bundan sonra durum değişmekte devam etmiştir. Nihayet 301 yılında kanlı Ipsus savaşında Antigon ölünce İskender mirasının taksimi kesinlenmiştir. Diyadok'lardan Selokus (Seleucus-Selefkus) yukarı Asya ile Mezopotamya'yı, Xsandros Makedonya'yı almış. Ptoleme'ye de Mısır düşmüştür. Filistin'e gelince; Selokus'un itirazlarına rağmen, burayı da Ptoleme benimsemiştir. Bu suretle Filistin yüzyıl kadar bir müddet Mısır'ın idaresi altında kalmıştır.

[59] W. Robertson Smith. The old Testsment in the Jewish Chuch p. 35.

İskender'in yukarı Asya'da fethettiği ülkelere varis olan Selökus Nikator'un imparatorluğu; Mısır ve Suriye-Filistin hariç olmak üzere, eski Ahamaniş imparatorluğunun aynı idi. Yalnız hükümet merkezi Basra körfezi yakınlarında eskiden Elâm'ların da başkentleri olan Sus'dan Dicle'nin sağ kıyısında kurulan Selökiya'ya nakledilmişti. Sardes'den Semerkand'a Oront'dan İndüs'e kadar uzayan bu imparatorluk içindeki kavimlerin en önemlileri, Orta Asyalı'larla Samiler ve Pers'ler idi.

Selökus'lar da İskender gibi, dilleri, dinleri, seciye ve âdetleri birbirlerinden farklı olan bu çeşit kavimlere hâkim olabilmek için Asya'yı Elenleştirmek siyasetini güdüyordu. Fakat, Asurlu'ların Ön Asya'yı Samileştirmek teşebbüsü gibi Selokus'ların Elenleştirmek siyaseti de sonsuz kalmıya mahkûmdu.

Part'lar-Selökus'ler mücadelesi

İran'ın Hazer denizi boylarına yayılmış olan Part'lar, Selökus'ların bu Elenleştirme siyasetlerine karşı isyan bayrağını açmışlardı[60]. Başbuğları Erşek (Er-sak) idaresinde önce Horasan ve Mazenderan bölgelerini kurtarmış, sonra hükümdarlarından Mitridad I zamanında (170-138) Medya da dahil olmak üzere bütün İran'ı ve Mezopotamya'yı istilâ etmişlerdi. Elenizm'in şarka doğru uzanmış karakolu olan Selökiya şehri de Part'ların eline geçmiş (M. ö. 140), Selökus'ler de hükümet merkezlerini Oront boylarındaki Antiyoh (Antakya) şehrine nakletmek zorunda kalmışlardı.

[60] Saka Türklerinden olan Part'lar Ahamaniş devletinin kuruluşundan çok zaman önce Maveraünnehr ve Bakteriyan çevresinde dolaşan boylardan Dai (Dae)lerden inmişlerdi. Eski Çin tarihçilerinin bu zamanlarda aynı bölgede yaşadıklarını haber verdikleri Ta-Hiya'ların bunlar oldukları kabul edilmektedir. Ahamaniş'lerle önce şiddetle çarpışan sonra da uzlaşan Dai'ler, Büyük Darijavauş I (Dariyus I) zamanından (521-486) itibaren yan yana yaşadıkları Fars'ların dillerini, ahlâk ve âdetlerini almış, İranlılaşmışlardı. İki yüzyıl Persepolis ve Sus medeniyetlerinin tesiri altında kalmış olduklarından Pers'lerin Mazdeizm dinini de kabul etmişlerdi Fakat bu din değişmesine rağmen ırkî seciye ve geleneklerini kaybetmemişlerdi. İran'a hâkim olunca, eski zamanlardanberi görülen Türk geleneğine uyarak memleketi hâkim boya mensup prensler ve başbuğlar arasında taksim etmişlerdi. Bu suretle memleket büyük kırala tâbi olmak üzere birtakım küçük hanlıklara (Satraplıklara) bölünmüştür.

Gerçi Selökus hükümdarlarından Antiokhos VII (138-129) bir aralık Medya'yı ve Mezopotamya'yı Part'lardan almışsa da bunlar doğudan getirdikleri yeni boylarla Zagros geçidinde Selökus'leri kat'i bir hezimete uğratmış, Antiokhos da bu darbe altında ölmüştü (129).

İskender'in Issus zaferi, Avrupa'nın Asya'yı istilâsına başlangıç olmuştu. Part'ların, Ön Asya tarihinin dönüm olaylarından biri olan Zagros zaferi ise Asya'nın tefevvukunu bir daha isbat etmiş, Medya ve Mezopotamya tekrar Part'ların eline geçmiş, Selökus'lar Fırat'ın batısına çekilmek zorunda kalmışlardı [61]. Bu suretle doğu'yu elden çıkaran Selökus'lar, Suriye'de tutunabilmek için gözlerini Ptoleme'lerin elinde bulunan Filistin'e çevirmişlerdi.

Part'lar doğu'dan kendilerini tehdit eden Yueçi'lerle çarpışırken durumu elverişli gören Ermeni'ler [62] İran'ın batı bölgelerini zaptetmiş, Fırat ve Dicle'nin yukarı kısımlarında bir hükûmet kurmuşlardı. Fakat Part'lar Doğu'da Yueçi akınlarını durdurduktan sonra Batı'ya dönerek bu yeni rakibi şiddetle ezmişlerdir. Part kıralı Mitridad II, Azarbeycan, Musul, Diyarbakır ve Mardin bölgelerini Ermeni'lerden kurtarmıştı.

[61] Part'lar ihtimal ki Fırat'ı da geçecek, Suriye üzerinden Akdenize kadar ineceklerdi. Fakat, bu sırada Doğu'daki Türk illerinde vukua gelen büyük sarsıntıların Horasan ve Bakteriyan sınırlarını tehdit eden dalgaları, Part'ları batıdan doğuya dönmiye mecbur etmişti. Cihan tarihinin seyrini değiştiren bu dalgalar, Hiyong-nu hâkanı Mete (Mao-tuen) nin Çin'in Şan-si eyaletindeki Yüeçi Türklerini Batı'ya doğru atmasından ileri gelmişti. Hiyong-nu'ların baskısiyle Batı'ya göçen Yüe-çi'ler Seyhun üzerinden Maveraünnehr'e inmiş, buralardaki Saka'ları Part imparatorluğunun doğu sınırlarına sürmüşlerdir.

Gerçi Hiyong-nu'ların sebep oldukları bu göç dalgaları Önasya'nın bir parçasının Selökus'ların elinde kalmasını ve Suriye'de Elenizm'in katî bir inkırazından kurtulmasını temin etmişti. Fakat, Sakaların arkasından Bakteriyan'a inen Yüeçi'ler, buradaki Yunan kırallığını yıkmışlardır.

[62] Trah-Friji'lerden indikleri sanılan Ermeni'ler M. ö. VII inci yüzyıl içinde batı Anadolu üzerinden Van gölü bölgesine gelmişlerdi. Med kıralı Uvahşatra (Keyaksar 633-584) Anadolu'yu istilâya giderken önce bunları ezerek itaat altına almıştı. Ermeni'ler Med'lerden sonra Ahamaniş'lerin hâkimiyetleri altına düşmüşlerdir.

Bu zafer üzerine Ön Asya'nın Dicleye kadar olan doğu kısmında Part hâkimiyeti yerleşmişti [63].

Bu zamanlarda Part'larla Ermeni'lerin nüfuzu Dicleyi, Selökus'lerin nüfuzu da Fırat'ı geçemiyordu. Fıratla Dicle arasındaki yukarı Mezopotamya bu üç kuvvet arasında tevazun alanı olarak kendi haline bırakılmıştı. Buralarda yaşıyan Âramiler, durumdan faydalanarak M. ö. 136 tarihlerine doğru Edes (Urfa) de müstakil bir hükûmet kurmuşlardı.

Filistin üzerinde Selökuslar-Ptolemeler mücadelesi

Bu tarihlerde Yakın Şarkın Mezopotamya bölgesi Part'larla Selökus'lar arasında çarpışma alanı olduğu gibi, Filistin bölgesi de Selökus'larla Mısır Ptoleme'leri arasında devamlı bir münazaa sahası idi. Bunlardan her ikisi de sınıraları kenarındaki Filistin'i kendi hegemonyası altına almak istiyordu. Selökus'lar Irak'tan çıkarılarak Antakya'yı merkez yapmak zorunda kaldıkları zamandan itibaren Filistin'e karşı alâkalarını bir kat daha arttırmışlardı. Bu durum karşısında Filistin zaman zaman Mısır'ın veya Suriye'nin hegemonyası altına girmiş, bu hükümetlerin birinden diğerine geçmek suretiyle hırpalanmış durmuştu.

Lajid'ler idaresinde kaldığı zamanlar de Filistin refahlı bir devir yaşamıştı. Havralarına serbestçe giden, âyinlerini ve dinî işlerini bir maniaya uğramaksızın ifa eden Yahudi'ler hallerinden memnun idiler. Lajid'ler onları serbest bırakmış, haklarında şiddetli denecek hiçbir muamele yapmamışlardır. Yalnız Filistin'in hemen her yerine Yunan kolonileri yerleştirilmiş, Yunan kültürü yayılmıya başlamış, memleketin Yunan'lılaşması devam etmiştir. Esasen Filistin İskender tarafından zaptedildiği tarihtenberi, Makedonya'lı eski askerler birçok şehirlerde yerleşmişlerdi.

İskender, Mısır'da kendi adındaki şehri kurduğu zaman, buraya Filistin'den birçok Yahudi getirmişti. Burada Yunan'lılaşan Yahudi'lerle yurtlarında kalanlar arasındaki münasebetler, tabiatiyle Yunan kültürünün Filistin'de yayılmasına sebeb

[63] René Grousset, Histoire de l'Asie, I. p. 33 ve Radet, La Lydie et le monde Grec au temps des Mermnades, Paris, 1892.

oluyordu. Lajid'ler, Yunan'lı tebaalarının Asya'lılarla kaynaşmalarına önem verdiklerinden Yunan'lıların ve Makedonya'lıların Suriye ve Filistin'e yerleşmelerini teşvik ediyorlardı. Bu suretle Filistin şehirlerinde puta tapanlar gittikçe artmıya başlamıştı. Putperestlik yavaş yavaş İsrail dini için ciddi bir tehlike haline gelmişti. Bu putatapıcılık, hâkimler ve kırallar devrinde görülen ve İbrani'leri Yahve dininden ayıran Kenan' lıların kaba putperestliği değildi. Bu daha ince, daha cazibeli ve daha ruh okşayıcı olduğu için daha tehlikeliydi.

Ptoleme Filadelf II (Ptolemaeus Philadelphus) (285-247) müslihane vasıtalarla helenizm'i yaymıya çalışmış, yüksek Yahudi aileleri arasında birçok taraftar kazanmıştı. Bu kıral, Kudüs' deki başhahamın bütün dinî ve hattâ siyasi otoritesine dokunmamakla beraber Filistin'e Yunan kültürünü sokmıya ve yaymıya muvaffak olmuştu. Şehirlerde tapınaklar yapmış, Yunan'lı tebaasiyle Asya'lı tebaası arasında yaklaşma yolları açmıştı. Bu faaliyetler karşısında Yahudi'ler için temessül tehlikesi başgöstermişti.

Büyük Yahudi kütlesinin aristokrat zümreye karşı şiddetli mukavemeti olmasaydı Lajid'ler amaçlarına erişeceklerdi. Bereket versin ki büyük kütle dinine ve Azra'nın nizamladığı Musa kanununa sadık kalmıştı. Nihayet bu durum karşısında devletten ziyade, millî dini korumak ve kurtarmak istiyenlerin harekete geçmeleri tabii idi. Bunlar, siyasî istiklâllerini kaybetmiş, buna tahammül göstermişlerdi. Fakat atalarının dini, Yahudi îmanı tesirleri kuvvetli idi. Azra ve Nehemiya devrindenberi bütün kuvvetleriyle muhafazaya çalıştıkları bağlar, çözülmiye yüz tutmuştu. Millî dini, teokrasiyi puta tapanların tesirlerinden nasıl kurtaracaklarını düşünmek, çare bulmak zamanı gelmişti.

Bazıları, millî dinin, Suriye hakimiliği altında Mısır egemenliğinden daha az tehlikeye maruz kalacağını ileri sürüyorlardı. Suriye ile Mısır'dan birini seçmek lâzım geliyordu. 221 tarihinde Ptoleme Filopator IV ile Antiokhos III arasında harp başladığı zaman, Yahudi'lerden birçoğu Suriye kıralı tarafını tutmuşlardı [64]. Fakat 217'de Antiokhos III Rafiya'da büyük

[64] E. R. Bevan, The House of Seleucus, III. 11-37.

bir hezimete uğrayınca Filistin yine Ptoleme'lerin elinde kalmıştı, fakat bu durum da çok sürmedi. Çünkü Antiokhos Filistin'i Mısır'lıların elinden almak ümidini kaybetmemişti. Coğrafî bakımdan Suriye'ye bağlı olan bu yerlerin Mısır'ın elinde kalmasını istemiyor, fırsat bekliyordu. Ptoleme Filopator ölünce bu fırsat gelmiş, yerine geçen Ptoleme Epifan (Ptolemaeus Epiphanes) V' in dört yaşında bir çocuk olmasından faydalanarak 198'de Paneion (Paneas) muharebesinde Mısır ordusunu perişan ederek Filistin'i zaptetmişti.

c) Selökuslar idaresindeki Yahudiler

Kudüs Yahudi'leri Antiokhos III'ü sevinçle karşılamış, fakat Filist'ler Lajid'lere sadık kalmışlardı. İsrail oğulları Antiokhos III'e kendilerini Mısır'ın manevi esaretinden kurtaran bir halâskâr gözile bakmış, karanlık günlerin geleceğini düşünmiyerek Selökus'lar kıralını heyecan ve sevgi ile alkışlamışlardı.

Halbuki Filistin'in Selökus'lara geçmesile durumda bir değişiklik olmıyacaktı. Mısırdaki Lajid'ler gibi Suriye'deki Selökus'lar da Yunan kültürünü temsil ediyorlardı. Çok geçmeden daha sert bir Yununlaştırma siyaseti başlıyacaktı ve öyle oldu. Yahuda bölgesi Selökus kırallığına ilhak edildi.

Önceleri yeni efendiler İsrail oğullarına iyi muamele ettiler. Onlara, dinî kanunlarına, göre yaşamak hakkını verdiler. Hattâ Yahudi'lerin yemedikleri şeylerin Kudüs'e sokulmasını suç sayacak kadar bu himayeyi ileri götürdüler. Selökus IV Kudüs'deki bütün dinî masrafları üzerine alacak kadar semahat gösterdi [65].

Böyle bir siyaset, Yahuda'da Helenizmi yaymak hususunda çok tesirli olmuştu. Çünki siyasî sempatiyi, Yunan kültürüne karşı bir sevgi takip ediyordu. Eğer Selokus'ler bu siyaseti tâkipte devam etselerdi, İskender'in amacına kolayca erişmiş olacak, Filistin Yahudi'lerinin temsili işini tahakkuk ettireceklerdi. Çünki Helenizm memlekette hakikaten büyük terakkiler kayıt etmişti. Yunan adını taşıyan birtakım yeni şehirler kurulmuştu. Gazze ve Joppe (Yafa) gibi eski şehirlerin adları bile yunanlaşmıştı.

[65] 2 Mace ; III, 3

Yahudi Arz-ı-Mevud'unda bu Yunanlaşma en ziyade Antiokhos IV (Epifan) zamanında ilerledi. Fakat, bu faaliyete karşı İsrail oğulları arasında da bir mukavemet cereyanı başlamakta geç kalmadı. Kıralın şahsî siyaseti de bu cereyanı kuvvetlendirdi. Çünki Antiokhos IV, bir dinî tazyik siyasetine kalkışmış, bu yüzden Makabe'ler isyan etmişlerdi. Bu mecnun kıral, Filistin'in bütün diğer kavimleriyle beraber İsrail oğullarını da eski dinlerini bırakarak Yunan dinini kabule icbar etmiye başlamıştı. Filistin'in diğer halkı kendisine müşkülât çıkarmadılar. Kıralın emrini yerine getirmeyi kabul ettiler. Fakat kıralın her şeyi Yunanlılaştırma teşebbüsü Yahudiler üzerinde aynı tesiri yapmadı. Gerçi bazı Yahudi'ler Helenizme meclup olmuşlardı. Çoktan beri Yunan kültürünü Kudüs'e sokmıya çalışıyorlardı. Yeni Baş haham Jason Helenizm taraftarlarının başında geliyordu. Fakat Yahudilerin çoğunluğu Helenizme taraftar değildi. Bunlar siyasî hâkimiyeti kabul ediyorlardı. Fakat İsrail'den kendilerine miras kalan dinlerine dokunulmasına razı olmıyorlardı. Bu zümredekiler kıralın emirlerine karşı şiddetle mukavemet ettiler. Bunun üzerine Antiokhus IV, Yahudi îmanını söküp atmaya karar verdi. Yahudi'lik, Yunan'lılık ile bir ölüm dirim mücadelesine tutuşmak durumiyle karşı karşıya kalmıştı. Antiokhos IV Yahudi'leri sindirmek için tethiş siyasetine başladı. Siyasî amacı, idaresi altındaki memleketlerde yaşayan bütün insanları Yunan' laşmış putperestler camiası haline getirmek, hepsini kaynaştırarak tek bir kavim yapmaktı. Yahudi'lerin dinleri ve âyinleri yasak edildi. Cumartesi tâtili kaldırıldı. Sünnet yasak edildi. Kudüs'deki Yahuda mabedi Juppiter dinine tahsis edildi. Memlekette bir nevi engizisyon kuruldu. Fakat yapılan işkence halkın millî dinlerine, atalarının Yahve'sine karşı olan bağınlığını daha çok arttırdı. İsrail oğulları, dinlerinin müdafaası için, ideale sadakat, fedakârlık, sebatkârlık gibi yüksek vasıflarını bir daha belirtmişlerdi. Siyasî hürriyet için fedakârlık göstermek zahmetine katlanmıyan Yuhudi'ler, bütün tarihleri boyunca dinlerinin müdafaası için mücadeleden çekinmemişlerdi. Bu defa da dini terketmekle ölmekten birini tercih lâzım geldiği zaman, Yahudi'ler ikinciyi tercih etmişlerdi.

d) Yahudi'lerin Selökus'lara karşı isyanı ve Asmoni hanedanı

M. ö. 167 tarihinde Selökus zabitleri, Modin Yahudi'lerini Yunan tanrılarına tapmıya icbar ettiler. Asmon'ların büyük Hahamlarından (Makhabe) Mathathias, bir zabit tarafından bu hususta halka örnek olmıya devet edildi. Haham bu teklifi reddettiği gibi, verilen emri ifaya hazırlanan Yahudi'leri kendi eliyle boğazladı, bu zabiti de öldürdü. Bu hareket umumî isyanın başlangıcı oldu. İhtilâl önce bu Hahamın idaresinde, ölümünden sonra da oğlu Judas Makhabe'nin komutası altında devam etti. Nihayet 162 tarihinde Selökus kuvvetleri Filistin' den çıkarıldı. Bu zaferle İsrail dini kurtarılmıştı. Fakat, bir defa başlıyan hareket durmadı. Asmon'lu prensler, muvaffakiyetlerine güvenerek siyasî istiklâl rüyasına daldılar. Bir devlet kurmak hevesine düştüler. Judas'ın küçük kardeşi Jonathan Selökus'larla mücadeleye devam etti. Judas'ın en küçük kardeşi, Simon (142-135) de Asmoni sülâlesini kurdu. Fakat bu siyasî mücadele Yahudilerden bir fırka olan Farizi'lerin hoşuna gitmiyordu. Bunlar için din ve millî kültür devletten üstündü. Bunlar devletten ziyade millî din ve milletin mevcudiyetine ehemmiyet veriyorlardı. Dini kurtarmak için Makhabe'lerle birlikte yürümüşler, siyasî bakımdan değil, medeniyet ve kültür bakımından çok önemli olan bu mücadeleyi kazanmışlardı. Bu, idealizmin ve manevi kudretin maddi kuvvete olan üstünlüğünü bir daha meydana koymuştu. Gariptir ki Yahudi'ler, siyasî istiklâllerini kazanmak için yaptıkları her teşebbüste muvaffakiyetsizliğe uğramış, daima kaybetmişlerdir.

Bu defa da yine öyle oldu Antiokhos'a karşı isyanları başlangıçta dinî bir mücadele idi. Bu sebepten muvaffak olmuşlardı. Fakat sonra, siyasî ihtiras, devlet kurmak teşebbüsü baş gösterince birlik bozulmuş, Farizi'ler ayrılmışlardı.

Fakat Antiokhos I'in doğu memleketlerinde ölmesi, Antakya'da taht iddiasında bulunanlar arasında başlıyan mücadelenin devamı, Simon hükümetinin yaşamasına meydan vermişti. Simon Yafa (Joppe) yı bir yahudi limanı haline getirdi. Akre'yi zaptetti. Oğlu ve halefi olan Jean Hırkan (135 - 104) memleketini, Antiyokhos VII (Side) idaresindeki Selökus'lara

karşı müdafaa etti. Devletinin sınırlarını, Davud zamanındaki kadar genişletti. Oğlu ve halefi Aristobul (104-103) bu sülâleden kıral ünvanını alan ilk prenstir. Bu zat kuzeyde fetihlerine devam ederek Galile'yi aldı. Lübnan'ın bazı kısımlarını ve İture'nin bir kısmını zaptetti. Buraların halkını Yahudi dinini kabul etmiye zorladı. Kardeşi Aleksandır Jan, kendisine halef oldu (104-78). Bu da selefinin siyasetini güderek Yahuda arazisini biraz daha genişletti. Maverayı Ürdün'ün önemli Gadara şehrini aldı. Fakat onun bu ilerleyişlerini Nabatiler önlediler. Nabatî'ler bütün Maverayi Ürdün'ü kendi mülkleri tanıyor, buralara kimseleri sokmak istemiyorlardı.

Aleksandır'ın ölümünden sonra zevcesi Salome kırallık hududlarını biraz daha genişletmiye çalıştıysa da, ölümünden sonra iki oğlu arasında baş gösteren mücadele her şeyi tehlikeye düşürdü. Hırkan II ve Aristobul II adlarındaki bu kardeşlerin mücadelesi Asmoni'ler saltanatının inkırazına sebep oldu.

Idume valisi ve aslen buralı olan Antipator, Hırkan II tarafını tuttu. Nabati'ler kıralı Areatas'ın yardımını temin etti. Areatas Kudüs'e bir ordu gönderdi. Halk ikiye bölünmüştü. Bir kısmı Hırkan II'yi tutuyor, bir kısmı da Aristobul II tarafını iltizam ediyordu.

Bu sıralarda daha evvelce Anadolu'ya çıkmış olan Roma'lılar İskender varislerinin mülklerine göz koymuş, Suriye'ye doğru ilerlemiye başlamışlardı. Roma Komutanı Pompeius Suriye'ye geldiği zaman birbirlerile boğuşan iki kardeş kendisine müracaat hatasında bulundular. Roma generali, kolayca Filistin'e hâkim olmak fırsatını kaçırmadı, Aristobul II'nin kendisine 500 talan kıymetinde bir altın salkım göndermiş olmasına rağmen, Hırkan II'yi tuttu. Aristobul II, yakalanarak Roma'ya gönderildi. Fakat Hırkan II'de artık kıral değildi. Kendisine lutfu mahsus olarak yalnız baş Haham ünvanı bırakılmıştı. Romalı general *gelmiş, görmüş ve yenmişti.*

V.

ROMALILAR İDARESİNDE YAHUDİLER

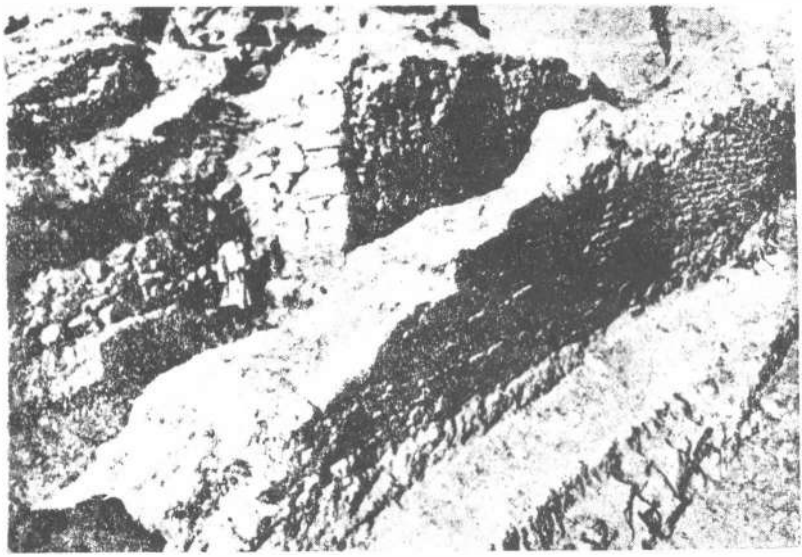
(M. ö. 63 — M. s. 70)

Asurlu'lardan sonra Babilli'lerin daha sonra Pers'lerin Lajid'lerin, Selökus'ların hâkimiyetleri altında kalan Filistin şimdi de Roma kartalının pençesine düştü. Pompeius, 65 tarihinde generallerinden Skorus (Scaurus)u memleketi işgal etmek üzere Filistin'e göndermişti. Skorus, Fıratla Mısır hududu arasındaki bölgede tam yetkili bir pretor gibi iki yıl hüküm sürdü. Roma kartalı, birden bire kucağına düşen avını parçalamadı. Önce onun çevresinde daireler çizdi. Himaye eder gibi kanatlarını üzerine gerdi. Bir himaye idaresi kurmakla işe başladı. Fakat şikârı, hürriyetini, istiklâlini ele almak için yapacağı küçük bir hareketin, yırtıcı kartalın pençesi altında ezilmesine yol açacağını sezmişti.

Simon zamanındanberi Yahudilerin zaptetmiş oldukları yerler, ellerinden alındı. Hipos, Skitopolis, Gazze, Joppe (Yafa), Dora bu suretle Yahudilerin elinden alınan şehirler arasında bulunuyorlardı. Yahudi nufuzundan kurtulan bu şehirler halkı, Yahudi düşmanlığını sonuna kadar devam ettirdiler. Yahuda kırallığının geri kalan kısımları da Skorus'ün hükmü altında bulunuyordu.

Suriye'ye birinci Konsül olan Kabiniyus (Cabinius) (57-55) zayıflatmak için Yahuda memleketini beş kısma böldü. Kudüs, Gadara, Amathus, Jerikho (Res. 121) ve Sepforis. Konsül Kabiniyus parçalama sistemini Suriye'de de tatbik etmişti. Bundan maksadı birlik timsali olan kırallık müesseselerini yıkmak, yerine bir aristokrasi oligarşisi kurmak suretile memleketi parçalamaktı.

Kıral Hırkan II resmen Yahuda devletinin idaresini elinde tutuyor, ismen baş tanılıyordu. Fakat hakikatte iktidar İdume'li Antipator'un eline geçmişti. Vezirlik makamında olan bu yabancı adam, zengin olmaktan başka bir şey düşünmüyor,

Resim 121 — Yeriho şehrinin duvarları

Yahuda aleyhine Roma'lılara hizmetten geri kalmıyordu. Bu hizmeti takdir eden Sezar, kendisine Roma vatandaşlığı vererek Yahuda'ya Prokürator (Procurateur) tâyin etti. İdume'li Antipator büyük oğlu Faselus'ü Kudüs valiliğine, küçük oğlu Herod'u da Galile valiliğine tâyin etti. Bu suretle Yahudi Asmoni'ler Yahudi kırallığından atılmış, yerlerine ırken değil, yalnız dinen Yahudi olan Antipator'lar getirilmişti.

a) Asmoniler ile Antipatorlar mücadelesi

Fakat Asmoni'ler, mücadeleyi bırakmadılar. İran'a hâkim olan Part'lara baş vurdular. Roma'ya götürülen Aristobul II'nin oğlu Antigon Part'ların yardımile ataları tahtına çıkmıya teşebbüs etti. Part'lar, memleketi istilâ ve Kudüs'ü yağma ettiler. Hırkan II. yi esir ederek İran'a götürdüler. Antigon da halk tarafından kıral ilân edildi. Herod önce Mısır'a kaçtı. Dostu Antuvan, Ogüst'ün muvafakatile kendisini Kudüs kırallığına tâyin etti. Herod, Roma'lı askerler himayesinde Romalılardan aldığı paralarla Filistin'e döndü. Kırk günlük muhasaradan sonra şehir düştü. Herod'un bütün düşmanları boğazlandı.

Şehir ve mabet yağma edildi. Halka reva görülmedik zulüm kalmadı. Yahudi'lerin göz yaşları arasında Kudüs'de yeni idare kuruldu. Antigon'u esir ederek Antuvan'a gönderdi. O da Makhabe veya Asmoni denilen hanedanın bu son prensini Antalya'da öldürttü. Bu suretle 120 yıl vatanlarını kurtarmak Yahudi'leri birleştirmek, yükseltmek için didinen fakat, İsrail oğullarının bitip tükenmiyen nifakları, iç boğuşmaları yüzünden yıkılan bir hanedan yerine İbrani'lerin başına Romalılar himayesinde Idume'li bir yabancı geçmiş oldu.

Herod I devri

Herod Kudüs'te Antigon'u muhasara ettiği sırada Part'lar tarafından esir edilmiş olan Hırkan II 'in kızı Mariamne ile acele evlenmiş, bu suretle elde ettiği Kudüs tahtına meşru bir hak kazanmak istemişti. Fakat, çıplak hakikat şu idi :

Hahamların Roma kültürüne meclûbiyetle itham ederek aleyhinde çalıştıkları bir Yahudi hanedanı sönmüş, yerine ırkan Yahudi olmıyan yabancı bir aile geçmişti. Hahamların bu neticeden ne kadar memnun olduklarını bilmiyorsak da, bir Yahudi tarihçisi olan Jozef'de şu satırları okuyoruz. "Asmoni ailesi, gerek asıllarındaki necabet, gerek büyük hahamlarının liyakat, ve vekarı, gerek atalarının milletimiz için kazandıkları zaferlerle parıldıyorlardı. Fakat bu insanlar iç nifaklar yüzünden iktidarı kaybettiler. Adî bir aileden olan ve başka kırallara tâbi bulunan Antipator'un oğlu Herod, bu sülâleyi söndürdü,"[66].

Sürgünlük dönüşünden ve restorasyon devrinden beri, Kudüs'de iktidar sıra ile ya başhahamların veya kıralların elindeydi. Herod ile başhaham ve ırkan Yahudi olmıyan bir adam Kudüs tahtına çıkmış oldu. Bu adam halk tarafından seçilmemiştir. Tacı kendisine yabancılar vermiştir. Yahudi'lerin gerek halk kütlesi ve gerek aristokrat sınıfı kendisinden nefret ediyor, ona Roma tarafından başlarına geçirilmiş bir Proküratör (Procurateur) göziyle bakıyorlardı. Siyaseti, ne dinî ne de millî bir temele dayanıyordu. O sadece bir asker ve bir diplomattı. Yahudi'lerin ne dinî, ne de millî ideallerine hiç ehemmiyet vermiyor, yalnız maddî kudrete, Roma

[66] Antiquities XIV, p. 16, No. 4.

satvetine boyun eğiyor, Yunan kültürünü yaymayı düşünüyordu.

Herod, Filistin'de Roma siyasetini tatbik edebilecek bütün vasıfları haiz bir adamdı. Romalı'lar, onun ehliyetini ve hattâ dehasını pek iyi anlamışlardı. Herod'un bu kabiliyeti, Roma'nın bu kavrayışı neticesinde idi ki, ismen Yahudi hükûmeti olan Filistin, bunun zamanında Kapitol (Capitole) den taç giyen bir Idume'li tarafından idare edilen bir Roma eyaleti olmuştu.

Romalı'lar bu hizmete mükâfat olarak Herod'a geniş topraklar verdiler. Şam'ın güneyindeki Batane arazisinden başka Galile, Pere ile Şeria'nın ötesindeki ve Idume'nin güneyindeki birçok küçük Yunan şehirleri ve altın sikke bastırmaktan başka, müstakil bir hükümdar için tanılan imtiyazlar kendisine ihsan edilmişti. Yalnız bu topraklardan ve imtiyazlardan Roma'nın müsaadesi çerçevesi içinde faydalanabilecekti. Arazisini başkalarına vermek, idarede değişiklik yapmak yetkisi yoktu. Öldükten sonra, Roma onun idaresindeki memleketi dilerse çocuklarına, istemezse başkalarına verecekti.

Herod, Yahudi tabaasiyle anlaşmak için çok uğraştı. Gerçi bunlar arasında idaresinden faydalanan birtakım Yahudiler kendisine taraftar görünüyorlardı. Fakat İsrail oğullarının çokluğu, onun idaresinden nefret ediyor, ona ırkan Yahudi olmadığı için, bir yabancı göziyle bakıyorlardı. Onun yaptığı zulümler, Roma'lıların elinde âlet olması bu kin ve nefreti artıran âmillerdi.

Eski geleneklerin îmanlı taraftarı olan Farizî'ler, Herod'un baş düşmanı idiler. Herod, bunlarla anlaşmıyacağını görünce, Romalı'lara dayanarak Farizî'ler aleyhine korkunç bir tenkil siyasetine başladı. Bir çoklarını mahvetti. Denilebilir ki tarihte küçük bir memleketin başında Herod kadar kan dökmüş bir prens nadir gibidir.

Yahudi'ler Roma idaresinin kadife eldivenli bir demir el olduğunu pek çabuk anlamışlardı. Bu idare, Yahudi müesseseleri için bir tehlike teşkil ediyordu. Romalı'lar, muvakkat bir zaman atalarından kalan müesseselere bağlılıklarına karşı göz yummuşlardı, fakat Farizî'ler hareketi gibi sulhu bozacak kaynaşmaları görünce, Herod'a her türlü şiddeti göstermek hususunda tam bir yetki vermişlerdi.

Antuvan'ın himayesile kırallığı elde eden ve tutunan Herod Aksiyüm (Actium) muharebesinde Oktavyus'un galebesini ve bütün kudretin ona geçtiğini görünce, rota değiştirmekte büyük bir maharet gösterdi. Kurnaz Herod, Antuvan'ın bir avuç Gladyatör'lerinin Suriye valisi Didiyus üzerine saldırdıklarını öğrenince fırsatı kaçırmadı. Valinin imdadına koştu. Bu suretle Antuvan'ın adamı olmak durumundan kurtuldu. Sonra Roma'ya giderek Oktavyus'a tâzimlerini, bağlılığını arzetti.

Herod'un Roma'lılar için elverişli bir âlet olduğunu anlıyan Oktavyus, onu yerinde bıraktığı gibi Jerikho ile Gadara, Hıppos, Samariye, Gazze, Antherdon, Joppe (Yafa) Tur ve Strolhom şehirlerini de kendisine ihsan etti.

Roma'lılar, zaptettikleri yerleri doğrudan doğruya idare etmekten ise güvenebildikleri yerli reisler vasıtasile idare etmeyi tercih ediyorlardı. Bu bakımdan Herod, kendileri için bulunmaz bir adamdı. Çünkü emniyetli bir âletti. Yunan-Roma kültürüne sempatisi vardı. Efendilerine sadakatini isbat etmişti, Bu vasıfları haiz olan bir adam dînen de musevi olduğuna göre, Yahudi kırallığı için en münasip bir şahsiyetti.

Roma'lılar doğuyu daima tehlikeli görüyor, İran'daki Part'ların veya çöldeki bedevilerin Suriye ve Filistin'e akınlarından korkuyorlardı. Bunun için Filistin'de kudretli ve sert bir idareye ihtiyaç vardı. Roma'lılar, bu bakımdan Herod'a güvenmekte aldanmadılar.

Herod, isyanlara başlangıç olabilecek her türlü kıpırdanmaları daha başlarken bastırmak suretile Roma'lılara karşı verdiği sözü yerine getirdi. Kırallığı sağlamlaşınca, Sanhedrin ailesini tamamen söndürdü, dostlarından Ananel isminde birini baş hahamlığa çıkarttı. Fakat Asmoni prensesi olan kayın valdesi Aleksandra, (Mariamne'ın annesi) Mısır kıraliçesi Kleopatra'ya şikâyet edince,Ananel'in tâyini emrini geri almıya mecbur oldu. Yerine karısının kardeşi genç Aristobul'u baş hahamlığa geçirdi. Fakat, bu müdahaleyi bir türlü hazmedemediği gibi Aristobul'un ileride taht davasına kalkınmasından da şüpheye düşmüştü. Bir müddet sonra zavallıyı boğdurdu.

Kızkardeşi Salome'nin uydurduğu bir iftira üzerine artık rolü kalmamış olan karısı Mariamne'ı öldürttü. Ogüst şerefine

yapılan ve Musa dinine muhalif olan bazı âyinlerin halk arasında uyandırdığı hoşnutsuzlukları Mariamme'dan olan iki oğlunun teşvikine atfederek onları da boğdurdu. Kendi ölümünden beş gün evvel de üçüncü bir oğlunun öldürülmesi emrini verecekti.

Ailesi fertlerine bile bu kadar merhametsiz davranan vicdansız ve kana susamış bir adamın, kendisinden nefret eden İsrail oğulları hakkında ne suretle hareket edeceği pek güzel taktir edilebilir. Bu kadar zalim ve müstebit bir adam olan Herod gariptir ki, tarihte büyük ünvanile anılır. Bu ünvanın verilmesi, genel bir kıtlık sırasında aldığı tedbirlerle büyük felâketleri önlemiş olmasile ilgili sanılmaktadır. Sonra gelenler ve zulümlerinden ziyade, bıraktığı eserlerin tesiri altında kalanlar da aynı ünvanı muhafaza etmekte devam etmişlerdir.

Herod'un Filistin'de yeni binalar, yeni şehirler kurmuş olduğunu biliyoruz. Galile'de Goba şehri, Pere'de Hekhbon şehri, sahilde Anthedon şehri Herod tarafından kurulmuş beldelerdir. Bu sonuncu şehire kendisi Agrippum adını vermişti. Fakat Herod'un en büyük eseri, Kudüs mabedidir. Yahudi'lerin hakkındaki şüphe ve nefretlerini bildiği için, mabedin inşasına önem vermiş, bunu eskisinden daha büyük olarak yaptırmıştır.

Bir taraftan da sahilde imparator namına kurduğu Sezare şehrini büyük âbidelerle süslemiş, burada bir tiyatro, bir sirk ve Ogüs'te ithaf edilmiş bir tapınak yaptırmıştır. Şehrin limanını da mermerle çevirtmiştir. Bunlardan başka Kudüs içinde bir tiyatro, dışında da bir anfiteatr kurdurmuştur.

Herod'dan sonra Yahuda kırallığı

Herod ölmeden evvel memleketi üç oğlu arasında taksim eden bir vasiyetnâme tanzim etti. Bu vasiyetnâmeye göre, Yahuda'yı kıral unvaniyle oğullarından Arkhelaus'a, Galile ile Péré'yi Tetrark (Tetrarque) ünvaniyle Antipas'a veriyor, memleketin kuzey-doğu kısmını yine Tetrak ünvanile Filip'e bırakıyordu. Fakat vasiyetnâmenin Roma imparatoru Ogüst tarafından tasdiki lâzımdı. Yahudiler memleketin Herod oğullarının elinde kalmasından ise doğrudan doğruya Roma idaresine geçmesinin, kendi kanunlarına göre yaşıyabilmelerine imkân vereceğini sanarak, hemen Roma'ya bir heyet gönderdiler. Fakat Ogüst

kısa bir tereddütten sonra, Herod'un vasiyetnâmesinin tatbikini tercih etti. Yalnız Arkhelaus'a kıral ünvanı yerine Etnark (Ethnarch) verildiği gibi Gazze ve Hippos da doğrudan doğruya Suriye idaresine bırakıldı.

Herod'un oğullarından Arkhelaus'un idaresi pek zâlimane oldu. Onun barbarca idaresine karşı yükselen şikâyetler, Romalı'ların kulağına kadar gittiğinden yargılanmak üzere Roma'ya çağrıldı. Memleketin elinden alınmasına, kendisinin de Gol'de Viyana şehrine sürülmesine karar verildi (M. 6). Sanıldığına göre orada öldü. Yahuda, İdume ve Samariye'de vergiye tabi gayrı menkuller tesbit edilerek buraları Proküratör (Procurateur) Koponiyus idaresine verildi. Bu suretle Yunan şehirleri müstesna olmak üzere Filistin idare bakımından üçe bölünmüş oldu. Herod'un Tetrak unvanını taşıyan iki oğlundan Herod Antipas ve Filip'in idare ettikleri yerler ile Yahuda memleketi idare bakımından ayrılmışlardı. Bunlardan ilk ikisi yerli birer idare oldukları halde Yahuda memleketi Romalı Proküratör tarafından idare ediliyordu. Romalı proküratör, Herod I tarafından sahilde bina edilmiş olan Sezare şehrinde oturuyordu. Yahuda'da yabancı boyunduruğunun tesiri gün geçtikçe artıyordu. Roma tarafından seçilmiş olan proküratörler memleketi fena idare ediyorlar, iç işlerine çok karışıyorlardı.

Herod'un ülkesini paylaşan üç oğlundan Filip halk tarafından sevileni oldu. Memleketi iyi idare etti. Adaletten ayrılmamıya çalıştı. Ölümünden sonra toprakları Roma'lılar tarafından Suriye'ye ilhak edildi.

Babasının bazı kabiliyetlerine malik olan Herod Antipas'a İncilde (bk. XIII, 22), tilki adı verilmiştir. Karısı olan Herodiadın kardeşi Agrippa I tarafından Romaya ihanetle itham edildiğinden Kaligula kendisini Liyon şehrine sürdü.

Galile, Peré ve Filip idaresindeki yerlerdeki on Greko-Romen şehri bir Dekapol'ü (Decapole) teşkil ediyordu. Başkent Skitopolis Şeria ırmağının batısında yükseliyordu. Her şehrin çevresindeki topraklar o şehirlere verilmişti. Bu şehirlerden bazıları, daha başka siyasî taksimata da uğramışlardı. Bunlar ne Tetrarka, ne de Prokürator'a tabi değillerdi. Bu on şehirden başka Şeria'nın batısında bir takım putperest Yunan şehirleri daha vardı. Bunların hepsi Yahudi düşmanı idiler.

Mesih'in zuhuru ve âkıbeti

Kudüs doğrudan doğruya Roma'nın pençesi altına düştüğü bu devirde ve proküratör'lerden Pontus Filatus zamanında Mecde'de zuhur eden ve Mesih'lik davasında bulunan İsa, hahamlar tarafından Musa dinini bozmak ve İbrani'lere kıral olmakla suçlandırılarak çarmıha gerilmiştir. O zamanlar için, Yahudiler arasında bu gibi peygamberlerin veya peygamberlik iddiasında bulunanların boğazlandıklarına dair misaller az değildir. Fakat İsa'nın zuhuru ve hiristiyanlığın doğuşu, uzak tesirleri yalnız Yahudi'leri değil bütün insanlığı ilgilendiren bir olay oldu.

Roma idaresi zamanında Yahudilerin fikrî ve manevî hayatları çok karışıktı. Ve dünyayı ihtilâle verecek tohumları ihtiva ediyordu. Yahudiler arasında çok eski zamanlardan beri, İsrail oğullarını kurtaracak bir Mesih geleceği kanaati kökleşmiş bulunuyordu. Büyük peygamberler, böyle bir Mesihin geleceğini haber vermişlerdi. Aggée ve Zekeriya (Zakharia), "eğer mabet yeniden inşa edilirse Mesih'in meydana çıkacağını„ haber vermişlerdi.. Yabancıların çizmeleri altında ezilen bir halk için kurtarıcı bir Mesih'in sabırsızlıkla beklenilmesi tabii idi. Bu sebeptendir ki Apokaliptik (Apocalyptique) edebiyatında, Mesih'e büyük bir yer verilmişti[67]. Fakat, dünyayı islâh için gelecek bu Mesih hakkında fikirler ayrılıyordu. Yahudi'lerin siyasî hürriyeti için mücadele eden Zelot'lara göre, Mesih'in Davud neslinden prens olması lâzımdı. Böyle bir prens Roma hakimiyetini yıkacak, İsrail oğullarının dünya hakimiyetini kuracaktı. Halbuki fakir ve sulh sever Yahudiler,

[67] Apokalips ; (Apocalypse) allahın seçtiği velilerine olan gizli ilhamların veya bazı âyetlerdeki sırların meydana vurulması demektir. Apokaliptik edebiyatın başlıca mevzuunu adâleti ilahiye ile yer yüzünde sefalet içinde yüzen betbahtların durumları arasındaki tezad ve beliren müşkküllerin telifi yolundaki çalışmalar teşkil etmiştir. Apokaliptik edebiyat evvelâ Yahudiler arasında doğmuş, Milâttan önce 170 tarihi ile Milâdi 100 tarihleri arasında inkişaf etmiştir. Fakat bu edebiyatın asıl inkişafı hiristiyanlık devrinde hiristiyanlar arasında olmuştur. Yahudi apokaliptik edebiyatı orta çağın sonuna kadar sürmüştür. Ezekhiyal, Joel ve Malakhie de bu edebiyatın izlerine rastlanır. Fakat hakiki manasile ilk Yahudi apokalipsi Daniyel kitabının ikinci kısmında belirmektedir. En meşhur hiristiyan apokalips'i Saint Jean'dır (Schürer, III, 182).

Fâtih bir Mesih değil, sulh ve adâlet getirecek bir Mesih bekliyorlardı. Fakat yavaş yavaş halkın ruhunda yeni bir fikir doğmuştu. Milleti değil, şahsî bir îman kudretile ve ferdî bir salâh ile ferdi kurtaracak mistik bir Mesih, bir kurtarıcı fikri[68]. Bu fikre göre insan şahsiyetinin kurtarıcısı olan Mesih, müstakil bir millet sıfatile İsrail oğullarının mevcudiyetini lüzumsuz kılıyordu. Yalnız bir üstün insan, bir Mesih, İsrail oğullarını kurtarabilirdi. Siyasî ve dinî istiklâl taraftarları, kurtarıcının, Davud sülâlesinden ve bütün milleti kurtaracak bir Mesih olmasını istiyorlardı. Mistiklerle siyasî mücadeleden yorulmuş olanlar ise kurtarıcının, her ferdi ayrı ayrı kurtaracak bir Mesih olmasını diliyorlardı. Gerek İsa ve gerek yanındaki Havari'ler, ikinci yolda yürüdüler. Yahudilik hudutlarından çıkmaksızın ferdi kurtarmak istediler. Hiristiyanlık bu zamanlarda Filistin topraklarında böylece doğdu[69].

b) Filistin'de siyasî ve malî bakımdan Roma idaresi

Görülüyor ki Herod'un ölümünden biraz sonra Filistin'de yalnız Yahuda bölgesi Musa dinini tanıyordu ve Yahudi idi. Filistin'in diğer kısımları ise tamamiyle putperest ve Yunani bir manzara almıştı. Yahuda, idare bakımından Suriye'ye bağlanmamakla beraber, Suriye Lejad'ının proküratörler üzerinde nüfuzları vardı [70]. Proküratörler daha ziyade vergi ve gümrük işlerine bakan birer maliye memuru idiler. Toplanan vergiler umumiyetle eyâletin yol, liman, resmî binalar gibi umumî ihtiyaçlarına sarfediliyordu. Geri kalanı da Roma'ya, imparatorluk hazinesine gönderiliyordu.

Başlıca vasıtasız vergiler şunlardı: Vilâyetteki servetler üzerinden alınan yüzde bir vergi. Annona denilen ordu için hububattan ve hayvanlardan alınan vergi [71]. Bir de angaryalar.

[68] A. S. Rappoport, Labour, Social reform and democracy.

[69] Sonradan gelen hiristiyanlık müfessirleri Yahudi'lerin Mesih'in bütün dünyayı islâh edeceği kanaatindeki zümrenin fikrini - ki Yahudi peygamberleri de bunun üzerinde israr etmişlerdi - yâni bütün dünyaya şâmil dini tahakkuk ettirecek yeni bir hiristiyanlık yaratmışlardır.

[70] Marquardt, Römische Staatsverwaltung, I 1554.

[71] Revue des etudes juives. XXXIV, 192.

Vasıtasız vergilerden başka bir de gümrük gibi vasıtalı vergiler vardı. Gümrük varidatını Romalı memurlar değil mültezimler toplarlardı. Büyük mültezimler bu işi toptan üzerlerine alır, sonra bölge bölge ayırarak ikinci derecede mültezimlere verirlerdi. İncil'de bunlara publicain'ler denilmektedir [72].

Proküratörlerin malî vazifelerinden başka bir de askerî ve adlî görevleri ve yetkileri vardı. Yargıç olarak ölüm cezasına kadar hertürlü salâhiyetleri haiz bulunuyorlardı. Suçların birkısmına da Sanherdin'ler bakarlardı. Fakat ölüm cezası istiyen ağır suçlara ancak proküratörler hüküm verirlerdi [73].

Agrippa I devri Filistin'in büyük bir kısmı Milattan sonra 39 tarihinde kısa bir zaman için Aristobul'un oğlu ve Herod I'in torunu Agrippa I idaresinde bir kere daha tek bir taç altında birleştirildi. Romada yetiştirilmiş olan Agrippa, amcası Herod Antipas'ı sonra Kaligula adıyla Roma imparatorluğuna çıkan dostu Kayüs (Caius) e jurnal etmek suretiyle bir kat daha teveccüh ve itimat kazanmıştı. Kaligula Roma tahtına oturunca bu dostuna Filip'in idare ettiği yerleri ve kıral ünvanını verdi. Sonra da Herod Antipas'ın memleketini buna ekledi. Daha sonra da, imparatorluğunu Agrippa'ya medyun olan Kladiyus, minnettar olduğu bu adama, büyük babası Herod'un idaresindeki bütün toprakları bahşetti. Ona baş hahamları seçmek salâhiyetini de vererek nüfuz ve kudretini bir kat daha arttırdı.

Agrippa öldükten sonra (M. 44) imparator Kladiyüs, yerine ilk önce oğlu Agrippa II yi geçirmek istedi. Fakat sonra onu bu fikirinden caydırdılar. Bütün memleket bir müddet yine bir proküratör idaresine verildi. Agrippa II de Halkis (Chalcis) kırallığına tâyin olundu. 53 yılında da Filip'in idare ettiği yerler verildi. İmparator Neron, bunlara Galile, Pere'den bazı topraklarla Tabariye şehrini ilâve etti. Agrippa II milâdî 100 tarihinde öldü. Agrippa II'nin sikkelerinde ve yazıtlarında kendisinden "Romalıların ve Sezar'ın dostu büyük Agrippa„ ünvaniyle bahsetmiş olduğunu görüyoruz.

[72] Edersheim, The Life and Times of Jesus the Messiah, I, p. 515

[73] Shailer Mathews, History of New Testament Times in Palestine, p. 142.

Agrippa II, Musa kanununa sadık kaldığı, büyük Yahudi geleneklerini tamamen kabul ve tatbik ettiği için Yahudi'lerce pek çok sevilmişti. Hahamlara karşı derin saygı beslenmesi onun dindar, Yahve'nin emirlerini yerine getiren âdil bir hükümdar olarak tanınmasında büyük âmil olmuştur. Fakat yeni tarihçiler, ırkan Yahudi olmıyan bu İdume'li prensin bu hususstaki samimiyetinden haklı olarak şüphe etmektedirler.

Roma'nın tazyiki

Romalı proküratörlerin zulümleri, tazyikleri Yahudileri yavaş yavaş isyana sevkediyordu. Bilhassa dinî meseleler bu isyanları tahrik eden başlıca âmillerdi. Gittikçe isyanlar, kargaşalıklar, kan dökülmesi çoğalıyor, son büyük faciayı hazırlıyorlardı. Zulümleri, tecavüzleri ile şöhret alan proküratör Albiniyus (62-64) un idaresine tahammül edemiyen Yahudiler, bunun geri çağırılmasını istediler. Yerine Gessiyus Florus (104-66) adında yeni bir proküratör gönderildi. Fakat, eskisine rahmet okutacak kadar zalim ve cebbar olduğunu, vahşetleriyle gösterdi. Bütün Filistin kan ve ateş içinde kaldı.

Romalılarla Yahudiler arasında böyle bir boğuşmanın başlaması mukadderdi. Başka çıkar yol yoktu. Çünki Yahudi likle Paganizm arasında telif imkânı bulunamazdı. Yahudilerle Romalıların ibâdetleri, âdetleri, inançları arasında müşterek noktalar pek azdı. Bundan başka Roma, siyasette *haktan önce kuvvet* nazariyesini güdüyordu. Yahudiler de Romalıların dinine hakaretle bakıyor, Romalılar ise Yahudilerin dinî hayatlarında acaiblikler buluyorlardı. Her iki taraf diğerinin ibadetleriyle, âyinleriyle eğleniyorlardı.

Romalılar bir Yahudi devleti bulunduğu müddetçe kuvvet nazariyelerine bağlı kalmakla beraber; Yahudi dinine karşı bir hürmet göstermiş veya lâkayıt kalmışlardı. Fakat Yahuda, Roma imparatorluğunun basit bir eyâleti olunca, Herod Romanın yardımiyle Yahudiler tahtına çıkınca, hele Herod Romalıların gözüne girmek için temsil etmek zorunda olduğu millî dinin prensiplerini bir tarafa bırakınca, Romanın durumu değişmişti. Romanın esiri mevkiine düşen Yahudilerin, efendilerinin din ve âyinlerine hakaretle bakmakta devam etmelerine artık uzun müddet müsamaha edemezlerdi.

O zamana kadar garip ve anlaşılmaz görünen şeyler şimdi isyan ettiriyorlardı. O zamana kadar anlaşılmaz görünen şeyler, şimdi gülünç geliyordu. Romalılar, mağlûp ve esir bir millet tanrısının en büyük ve tek tanrı olduğu iddiasını, kendilerine karşı bir hakaret, hakikate karşı bir küfür telâkki ediyorlardı. Kuvvetli insanın tanrı sayıldığı, tanrı olabilmek için kuvvetli olmak lâzımgeldiği bir yüzyılda, bu olmıyacak bir işti. Yenilmiş esir bir millet böyle davalarda bulunamazdı. Maddî bir kuvvete dayanmaksızın yalnız ruh ve vicdana güvenen bir tanrı yaşayamazdı.

İki tarafın bu telâkkileri çarpışmayı önüne geçilmez bir duruma sokmuştu. Hayrete şayandır ki Yahudilerin bu durum karşısında bile aralarında birlik yoktu. Kudretli yabancı bir düşman karşısında siyaset ve din, Yahudileri ikiye ayırmıştı. Birkısmı siyasî istiklâl amacını güdüyor, gömülen devleti yeniden kurtarmak istiyordu. Diğerleri ise yalnız dini ve İsrail oğullarının mânevi mirasını korumak amacı arkasından gidiyorlardı. Önceleri dinî mahiyette olan fırkalar, şimdi siyasî bir şekil almışlardı. Zengin Yahudilerle büyük hahamları ihtiva eden Sadukîler (Saduceens) hiç olmazsa kukla bir hükûmet kurabilmek şartiyle her ne bahasına olursa olsun Roma'lılarla anlaşmayı tercih ediyorlardı. Halk kütlesini kapsayan Fariziler (Pharisiens) ise Romalılara karşı şiddetli bir kin ve intikam hissi besliyor, milliyet ve vatan aşkiyle yanıyorlardı. Bunlar her ne bahasına olursa olsun, Roma pençesinden kurtulmak Musa kanunlarını yürütecek müstakil ve dindar bir kükûmet istiyorlardı. Üçüncü partiyi teşkil eden Esseniler (Esseniens) ise samimî dindar Yahudilerdi. Bunlar yalnız dini düşünüyor, fazilet amacı arkasından koşuyorlardı.

Nihayet Romalı memurların zulüm ve tazyikleri neticesi olarak Farizi'lerin ateşli önderlerinin tahrikiyle Kudüs'de bir ihtilâl patladı. Proküratör Florus Kudüs'den kaçmıya mecbur oldu. Suriye umumî valisi Cestiyus Yahudilerin hücumu karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Bu suretle Kudüs bir müddet için yabancılardan temizlenmiş oldu.

Romalılar böyle bir hakaret karşısında lâkayt kalamazlardı. Yahudilerin gururunu kırmak, Romanın nüfuzunu sarsıntıdan korumak için şiddetle harekete geçmek kararı verildi. Çünkü

Roma'nın Asya ve Afrika'daki hâkimiyeti ve şerefi tehlikeye düşmüştü.

Yahudiliğin imhası

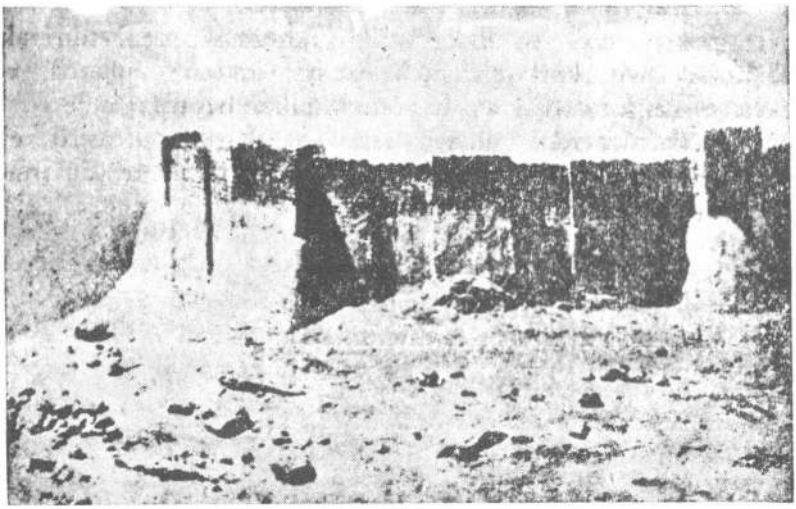
İmparator Neron, şöhretli komutanlardan Vespasianus'u büyük bir ordu ile Filistine gönderdi. Roma generali Galile'yi sindirdi. Fakat Kudüs'ü muhasaraya hazırlandığı sırada imparatorluğa seçildiğinden bu vazifeyi oğlu Titus'a bırakarak kendisi Roma'ya döndü. Titus, sonradan Kudüs'ün düşmesini anlatacak olan tarihçi Josephe'i vatandaşlarını teslime ikna etmek üzere gönderdiyse de Yahudi'ler sonuna kadar dövüşmek azminde olduklarından faidesi olmadı. Fariziler, önce kahramanca çarpıştılar. Savaş çok kanlı maddî kudretle mânevi kuvvetin çarpışması şeklinde idi. Bir tarafta Roma'nın maddî kuuveti, diğer tarafta İsrail oğullarının manevî kuvveti vardı. Roma'nın realist askerlerile, yüksek bir ideal ile heyecanlanan Yahudiler, şiddetle çarpışıyorlardı. Fakat nihayet Romalıların askerî üstünlüğü karşısında gevşemiye yüz tuttular. Romalılar kan ve ateş dalgaları arasında Kudüse girdiler (M 70).

Roma'nın intikamı korkunç oldu. Şehir baştan başa yağma edildi. Mâbetler soyuldu. Sonra hepsi yıkıldı veya yakıldı. Yalnız Kudüs'de bir milyon Yahudi öldürüldü. Bütün memleketteki kurbanlar ise sayısızdı. Sağ kalanlar da esir edildiler. Ya köle olarak pazarlarda satıldılar veya Mısır'daki taş ocaklarında ve madenlerde çalışmaya mahkûm edildiler. Bir kısmı da Roma'daki sirklerde vahşi hayvanların önüne atılarak halk önünde parçalattırıldılar. Buhtu Nasr'ın (Nabohodonosor) zulümlerini gölgede bırakan bu vahşetlerin kahramanı Titus, Roma'da zafer tâkının altından geçerken, 700 mağrur savaşcı, arabasını çekmekte idi (Res. 122).

Yahudiler bu son haileden sonra artık Filistin'de tutunamadılar. İsa'nın intikamı adına hıristiyan dünyasının işkencelerine, tazyiklerine, zulümlerine göğüs germek üzere dünyanın dört bucağına dağıldılar.

Romalıların amansız darbesi Yahudilerin Filistin'deki siyasî varlıklarını ezmiş, bitirmişti. Fakat, sürgün felâketinden sonra vaktile İsrail oğulları arasında başlamış olan mânevi kuvvet ölmemişti. Devletlerini kaybeden İsrail oğulları, bu

kuvvet sayesinde dinî cemaatler halinde yaşıyacak, artacak ilerliyecek, hiristiyanlık kisvesine bürünen Saint Paul'ün tükenmez gayreti, putperest Roma'yı çökerterek millî intikamı alacaktı.

Resim 122 — Sunağın güney kapısı

Romalılarla mücâdele esnasında binlerce Yahudi, siyasî hürriyet ve istiklâl için kanlarını dökerken, kahramanlar harp meydanlarında kanlı haileler içine gömülürken, fikir kahramanları da mânevî varlığı korumak ve kurtarmak için bu alanda didiniyorlardı. Birinciler, harbi ve onunla beraber istiklâli ve hattâ vatanı kaybetmiş, fakat ikinciler muvaffak olmuşlardır. Bunlar siyasî varlığın büyük kuvvetler karşısında maruz bulunduğu tehlikeyi sezdikleri, gördükleri için, harabeler üzerinde daima yaşayabilecek bir bina kurmıya çalışmış ve muvaffak olmuşlardır [74].

[74] Bu devirdeki büyük fikir kahramanlarından biri, Jokhanan ben Zakhai idi. Bu adam imparator Vespasian'dan Jabneh'de yerleşmek ve orada bir mektep açmak müsaadesini almıya muvaffak olmuştu. Siyasî istiklâlin harabesi üzerinde bir eğitim evi açmak hadisesi, tarihçiler tarafından türlü şekillerde izah olunmaktadır. Her halde bu zatın Jabneh'de açtığı mektep, bir akademiden zivade dinini ve siyasî istiklâlini kaybeden Yahudiler için millî bir merkez idi.

Filistindeki Edomlar, Fenikeliler, Moablar, Filistler ve diğer kavimler zamanla başka kavimler arasında kaynayarak tarih alanından silindikleri halde, bu bina sayesinde Yahudiler, dinleri, milliyetleri ve geleneklerile yer yüzünde halâ yaşamaktadırlar. Sürgünlük sıralarında en tehlikeli ve en hâd bir devre geçiren millî ve dinî varlığı korumak, canlandırmak, geliştirmek ve kurtarmak için sessiz sedasız yıllarca ve nesillerce çalışarak dünyayı hayrette bırakan başarılar elde eden fikir ve îman liderleri, nihayet İsrail oğullarını son asırda cihanın fikir ve ekonomi hattâ siyaset alanındaki cereyanlarına hâkim olacak bir duruma çıkarmışlardır [75].

[75] Hitler'cilerin zamanımızda Yahudiliğe karşı takip ettikleri imha siyasetinin dünyanın dört bucağındaki İsrail oğullarında uyandırdığı derin intikam hırsı, ikinci cihan savaşının Germen'lerin korkunç çöküşü ile sona ermesinde başlıca âmil olmuştur.

VI.

İBRANİLERİN DİNİ

İbrani tarihinin nüfuz edilebilen en eski devirlerinde İsrail oğulları dininin çok tanrılı bir din olduğu anlaşılıyor. Bu din mahiyeti itibariyle animizm ile karışık bir naturizm idi. Kutlu ağaçlara, kutlu kaynaklara, kutlu kayalara, mukaddes dağ ve tepelere, ekseriya etrafına taş sütunlar dikilmiş çevreklere ait birçok hatıraların sönük izlerini bugün de Tevrat sayfaları arasında seçebiliyoruz. Bu izler, İsrail oğullarının Musa'dan önceki devirlerde yaşamış oldukları hayatın, geri kalmış kırıntıları, belgeleridir. İbraniler, eski dinin hatıralarını Musa'dan sonra da yüzyıllarca muhafaza etmişlerdir.

Kâinatın iyi ve kötü ruhların hükümranlığı altında bulunduğu yolundaki inanç İsrail oğulları arasında sihirbazlığın erkenden başlamasına yol açmış olduğu gibi, ölenlerin yeni bir hayat yaşadıkları kanaatini de doğurmuştur. Tevrat'ın Tekvin kitabının bazı âyetlerinde (Tekvin kitabı 35, 8, 14) görülen atalara ve kahramanlara tapınma kültü izleri de, yine bu inanç ile ilgilidir. Tevrat'ta İbranilerin evlerinde Terafim denilen küçük aile ve yurt putları, ataları temsil eden heykelcikler (idoller) bulunduğunu bildiren birtakım âyetler vardır [76]. Sonraları şiddetle menedilmiş olduğu halde, bu eski inancın ruhları dâvet, ölülerden medet ummak gibi âdetlerde yaşamakta devam etmiş olması, onun ne kadar köklü olduğunu belirtmektedir.

Tevrat'ta görülen Elohim lâfzında İbranilerin ibtidai politeizminin (çok tanrılı dinlerinin) damgasını görenler, hiç de yanılmamışlardır; çünkü *Elohim* tanrılar demektir. İbrani yazılarda, sonraki devirlere kadar muhafaza edilen Bine-Elohim (tanrılar oğulları) tâbirinde de bu eski inancın yaşatılmış olduğunu görüyoruz.

Esasen Tevrat'ı teşkil eden kitapların hepsinde İbranilerin güneşe, yıldızlara tapındıkları devirler bulunduğunu sezdiren

[76] E. Montet, Histoire du peuple d'İsrail, s. 27.

izler az değildir. İsrail oğulları peygamberlerinin İbrani tanrısını ordular tanrısı unvaniyle yâdetmiş olduklarını biliyoruz. Bu tâbir, semavî ordular yani yıldızlar manâsını ifade etmektedir.

Türlü nazariyelere göre İbranilerin ilk yurdu ister güney Mezopotamya, ister kuzey Mezopotamya olsun, her iki halde de bunlar oralarda Kalde'liler, Kas'lar, Subaru'lar gibi animizmaya ve naturizmaya bağlı kavimler arasında yaşamış oldukları gibi Filistin'de karıştıkları Amurru'lar ve Kenanlı'lar da yine bu mahiyette bir politeizmaya bağlı bulunuyorlardı. Bu kavimler arasında yaşamış olan İbranilerin de Tevrat'ta hatıraları muhafaza edilen böyle bir inanç devri geçirmiş olacakları pek tabiidir.

Anlaşıldığına göre ilk devirlerde her klanın (Sıbt) kendisine mahsus bir El'i yani tanrısı vardı. Klanlar birliğinin timsali ise Elim veya Elohim idi. Nasıl ki İbranileri çevreleyen bölgelerde yaşayan kavimler arasında da Baal'ler, kâinatın erkek unsuru olan güneşin, Astarte'lerde güneşin tesiriyle mahsul veren dişi unsurun yani tabiatın timsali idiler.

Bu devirlerde Yakın Şarkta güneş tanrısında, biri diriltici diğeri öldürücü iki tecelli kabul ediliyordu. Tabiat anası hakkında da ayniyle bu iki telâkki besleniyordu.

İlk devirlerde klan tanrıları grubunu ifade eden Elohim, tedrici bir tekâmül ile sonraları birleşmiş ve umumileşmiş, bu uluhiyetin timsali olmuş, bundan sonraları İbrani tek tanrıcılığı doğmuştur.

İbrani klanları, nebiler devrinde tanrılarını Elohim adıyla anıyor, ona yüce tanrı, kudretli tanrı vasıflarını veriyorlardı. Bu devirde Elohim tabiatın ve kuvvetlerinin mutlak hâkimi gibi telâkki olunuyor, onun hışım ve gazabını, fırtınalar, tufanlar, kıtlıklar.., gibi âfetlerin belirttiğine inanılıyordu.

İbranilerin hâmisi olan korkunç tanrı Elohim, insan şeklinde tasavvur olunuyordu. Tevrat'ın Tekvin kitabının on sekizinci babanın birden sekize kadar olan âyetlerinde, Elohim'in İbrahim'e insan şeklinde göründüğü, onunla konuştuğu nakledilmektedir. Bu âyetlerde İbrahim'in Elohim ile yanındaki iki meleği yemeğe davet ettiği, onlar için oğlak kestirdiği, külde ekmek pişirttiği uzun uzadıya anlatılmaktadır.

Horeb gibi dağlarda veya su kaynakları başında veya bazı ağaçlar altında Elohim'e yiyecek, içecek veya kurbanlar takdimi suretiyle tapınılıyordu. Bütün ibadetlerin menşei olan kurban, bidayette tanrıya takdim edilen bir taamdan ibaretti. Bu taama, onu takdim eden de iştirak ederdi.

Görülüyor ki nebiler ve hâkimler devirlerindeki İsrail oğulları Elohim'i, insanlar gibi yiyip içen bir varlık biliyor, insanlar gibi kendisine bir şey takdim edilmesinden memnun olduğuna inanıyorlardı. Bu telâkki kanlı kurbanlara ve nezirlere yol açmış, nihayet insanların kurban edilmeleri âdeti de başlamıştır. Ahdi-Atik'in Tekvin kitabında (15, 7 - 17) İbrahim ile tanrısı arasındaki bir alış verişten bahseden ve pek eski oldukları anlaşılan birkaç âyette İbrahim'in rabbine kurbanlar takdim ettiği, tanrının da karşılık olarak İbrahim'e ve nesline lütuflarda bulunduğu haber verilmektedir. Bu eski âyetler, İsrail oğullarının Musa'dan evvelki zamanlardaki telâkkilerini açıklamaları bakımından çok önemlidirler.

İsrail oğullarının din telâkkilerinin bu halde bulunduğu devirlerde, ahlâk telâkkileri de pek geri ve pek ibtidaî idi. Bu devirlerde, ancak çok geri bir cemiyet duygularını ifade ediyorlardı. Tevrat kitaplarında Nebiler devrini tasvir eden âyetler bize bu cemiyetin sadakatli fakat yüz kızartan bir tablosunu belirtmektedir. Sürü sürü zevceler, Peygamber Lut'un kendi kızlariyle münasebeti gayrı meşruası, Patriyarkarlığın vahşet derecesine çıkan keyfî ve şiddetli otoritesi bu devrin ahlâk durumunu ölçmek için yeter belgelerdir.

a) Musa ve eseri

Millî İbrani dininin kuruluşu

İbrani geleneklerine göre, İsrail oğullarını müşterek bir din bağıyle birleştirerek onları müşterek duygulu bir kavim haline yükselme yolunu açan Musa olmuştur. Tevratta anlatıldığı üzere İbranilere adını veren Yakub (bir ismi de İsrail idi) Filistin'de baş gösteren büyük bir kıtlık yüzünden ailesiyle beraber Mısır'a göçerek orada bir melce bulmuş, Gökhen memleketinde yerleşmişti. Zamanla çoğalan İsrail oğulları, sonraları Firavunların tazyiklerine, zulümlerine uğramışlar,

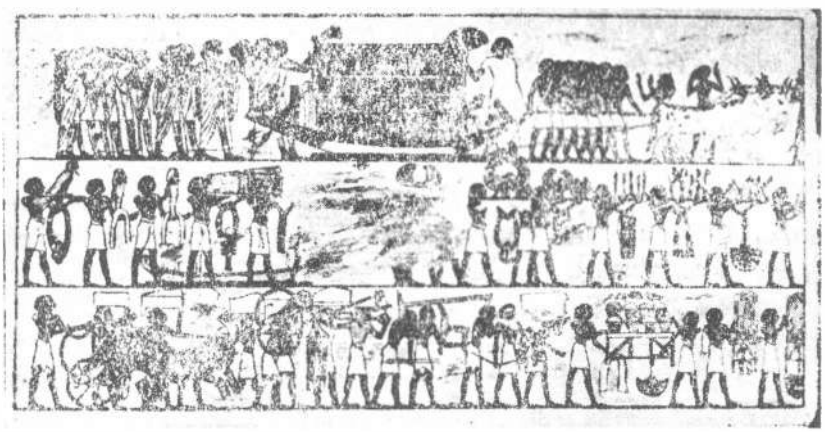
içlerinden Levi soyundan Musa, bunları kaçırarak Firavun'un zulmünden kurtarmıştır. Mısır ile Filistin arasındaki çölde kırk yıl avare dolaşan İsrail oğulları, Musa'nın ölümünden sonra Yeşu idaresinde nihayet Filistine girebilmişlerdir. Bu çağlara ait şimdiye kadar ele geçen yazılı belgelerde Tevratta söylenilen olaylardan bahseden belgeler şöyle dursun, bunları ima edecek kayıtları ihtiva eden tek vesika da görülmemiştir. Fakat, Mısır anıtlarında bu olayların hakikat olabileceğini belirten kabartmalar ve tasvirler vardır. Düşman akınlarından veya kıtlık yüzünden yurtlarından kaçan Asyalı kabilelerin kafile halinde Mısıra ve bilhassa Tevratta Gökhen memleketi denilen yer olduğu anlaşılan Tumilat vadisine sığındıklarını gösteren Mısır siteli bunlardan biridir.

Bu bölgedeki şehirlerden bazılarında kurulmuş olan binaların inşa tarzları ve buralarda kullanılan samanlı kerpiçler hakkında Tevratta verilen malûmatın, son zamanlarda yapılan araştırmalarla desteklenmiş olması bu hususdaki Tevrat menkibesinin gerçekliğini göstermektedir. Mısır yazıtlarında birşey görülmemesi, birkaç esir klanın geldikleri çöle tekrar dönmelerinin Firavunlar için kayda değer önemi olmamasından ileri gelmiş olabilir.

İbranilerin Mısır'da yalnız kısa bir ikametini değil, uzun süren esaretlerini de anlatan Tevrat rivayetinin tarihi bir temele dayanması zarurî görünmektedir. İsrail oğullarının, atalarının birçok yıllar esirlik hayatı sürdükleri gibi, herhalde hoş olmıyan bir olayı yaşatacak bir menkıbe uydurmaları akla mülâyim gelmediğine göre, Tevrat rivayetlerinin behemehal bir esası olması tabii görülebilir. Menkıbede geçen adlardan bazılarının aslen Mısırlılara ait isimler olması da bunu teyit etmektedir. Meselâ Mosis (Musa) ismi, Mısır dilinde oğul anlamına gelmektedir. Tutmosis gibi bazı Firavun adlarında bu lâfzın oğul anlamına kullanılmış olduğunu görüyoruz. Tahminimiz gibi Tevrat'ın bu söylentileri gerçek olayları ifade ediyorsa, İsrail oğullarının uzun müddet Mısır'da oturmalarının tesirsiz kalmamış olması icabeder. Eski medeniyet merkezlerinden biri olan Mısırın bu zamanlarda din, medeniyet ve sosyal hayat bakımından, bedevî İbranilerden çok ileri olduğu muhakkaktır. Mede-

niyetçe ilerlemiş olan bir sosyetenin, henüz iptidaî klan hayatı yaşıyan insanlar için, örnek olacağı da pek tabiidir.

İbranî menkıbesine göre Musa Firavun sarayında Mısır prensesinin evlâdlığı olarak yetişirken Mısırın o zamanki bilgilerini öğrenmişti. Tevratta İsrail oğullarının Mısırda ikametleri hatıralarını bulan müellifler az değildir [77]. Her halde İbraniceye o zamanlar Mısırda konuşulan dilden birçok kelimelerin geçmiş olduğu muhakkaktır. Tabut - ül-Ahd'ın örneğini, Mısır'ın mukaddes kayıklarında görenler vardır (Res. 123) [78].

Resim 123 — Mısırlıların cenaze merasiminde kullandıkları kutsal kayıklar

Yahudilerin hamursuz ekmeği ile Mısırın makaddes ekmeğini karşılaştıranlar, İbrani'lerdeki sünnet âdetinin menşeini [79] yılan tasvirleriyle bazı hastalıkların tedavisi usulünü Mısıra irca

[77] Philon, De Nita Mosis, I, p. 15.

[78] İbrani geleneğine göre Tabut-ül-Ahd, Yahve'nin Musa'ya verdiği on levhin saklandığı sandıktır. Buna Yahve sandığı da derler. Eski Mısırlıların da seyyar tapınak gibi telâkki olunan bir mukaddes kayıkları vardı. Resmî günlerde Mısır tanrısı bu kayığa bindirilerek törenle Nil'in bir kıyısından öbür kıyısına götürülürdü. İlk zamanlarda İbrani'lerin de Tabut ül-Ahdi harp meydanlarına götürdüklerini Tevrattan öğreniyoruz.

[79] Sünnet âdetinin menşeini Mısır'da arayanlar olduğu gibi, bu âdetin İsrail oğulları arasına Sefora adlı bir Medyen'li tarafından sokulduğunu iddia edenler de vardır. A. Lods, Israel, p. 367).

edenler pek çoktur [80]. Bütün bunlar Musa ile sahneye çıkan İsrail klanlarının, Tevratta anlatıldığı gibi; bir müddet Mısır hâkimiyeti altında yaşamış olduklarını göstermektedir.

Mısırda Firavun sarayında terbiye gören Musa, ateşli bir milliyetçi olarak yetişmişti. Firavunun İsrail oğullarına reva gördüğü zulümler, ondaki milliyet ateşini körüklemiş, nihayet ırkdaşlarından birine işkence eden bir Mısırlıyı öldürerek Sina çölünün dağlık Medyen (Median) taraflarına kaçmağa mecbur olmuştu. Onun bu hareketinde adaletsizliğe karşı isyankâr bir ruhun belirtisi de seçilmektedir.

Musa, çölde kaldığı yirmi sene zarfında kayın pederi Şuayib'in (Jethro) sürülerini otlatırken ırkdaşlarını Firavunların esaretinden kurtarmak için gereken plânları hazırlamağa çok geniş zaman bulmuştu. Amacını, zulüm altında inleyen ırkdaşlarına yardım etmek onları esaretten kurtararak hürriyete kavuşturmak, geçimsiz bir yaradılışta olan İsrail oğulları arasında beraberlik temeli üzerine kurulmuş bir birlik yaratmakla özetliyebiliriz.

Medyen kâhini olan kayınpederi Şuayib görgülü, mütefekkir, siyasî düşüncesi geniş bir zattı [81]. Musa'nın, kendi duygularından mülhem olarak gelecek için ana projesini hazırlarken onun irşatlarından çok faydalandığı tahmin edilebilir.

Musa burada yalnız ırkdaşlarını esaretten kurtarmak plânını düşünmekle kalmamış, bütün milletlerin üstünde seçkin

[80] Eski Mısır kültünün esaslarından birini tanrının önündeki masa üzerine konulan mukaddes ekmek teşkil ediyordu. Bu ekmek mayasız idi. İbrani'lerin hamursuz yani mayasız ekmeği de aynıdır.

[81] Müslüman müfessirler, Tevratta adı geçen Medyen kâhini Jethro'nun Kuran'da Medyen halkına gönderildiği bildirilen Peygamber Şuayib olduğunu iddia ederler. Jethro'nun olgun, görgülü, siyasî görüşü derin, aklı selim sahibi bir zat olduğu Tevratta Musa'ya yaptığı haber verilen telkinlerinden anlaşılıyor. Musa ırkdaşlarını esaretten kurtararak çöle getirdiği zaman, Kenan diyarını zabtetmek yolundaki amacına erişebilmesi için ona bir plân vermişti. Bu plâna göre Musa İsrail oğulları arasından Yahve'den korkan, hakikati seven, sadakatsizlikten nefret eden metin ve kudretli insanları seçerek onlara onbaşı, yüzbaşı, binbaşı unvanını verecek, bunların komutanlıkları altında disiplinli bir kuvvet teşkil edecekti. Bu adamlar bunlara aynı zamanda hâkimlik görevini de ifa edeceklerdi. Musa'nın kendisi ancak büyük işlere bakacaktı (Hurûç kitabı. Bab 18, 21 - 22).

bir kavim telâki ettiği İbranileri, Mısırın, Sami kabilelerin ve nihayet İbrani klanlarının o bir sürü acayip tanrıları üstünde tek ve millî bir tanrı etrafında toplamak için de tedbirler, çareler aramıştı.Sina yarım adasındaki Horeb dağının tanrısı Yahve'ye bu rolü vermesinde, Medyen kâhininin bir tesiri olması uzak bir ihtimal sayılamaz.

Tevratın Huruç kitabının üçüncü babında nakledilen menkıbeye göre, bu düşüncelerle dolaşan Musa'ya nihayet Horeb dağında [82] alev saçan çalılar arasında Yahve görünmüş ve ona şöyle demişti: "Ben babanın tanrısı, İbrahim'in rabbi, İshak'ın rabbi, Yakub'un rabbi Yahve'yim [83]. Mısırda'ki kavmi-

[82] Musa'nın Yahve'den emir aldığı tanrı dağı, İbranî geleneklerinde bazan Sinai, bazan da Horeb adiyle anılmıştır. Mısır'dan çıkan İsrail oğullarının çölde avare dolaştıkları zamanlarda büyük bir önem kazandığı anlaşılan bu dağın Sina yarımadasının Suez — Akoda körfezleri arasında granitler masifinin teşkil ettiği tepelerden biri olan ve bugün Cebeli Musa denilen dağ olduğu umumiyetle kabul edilmektedir. Meşhur Sen - Katerin (Saint - Caterina) manastırı buradadır. Fakat, yeni müelliflerden bazıları bu dağın aynı masifin daha yüksek bir tepesi olan Cebeli Sarbal olması ihtimalini daha kuvvetli görmektedirler. Daha eski İbrani yazıcıları Tevratta Musa'nın Mısırdan kaçtığı zaman Medyen memleketine gelerek bura kâhininin kiziyle evlendiği ve burada iken çalılıklar arasından Yahvenin tecellisine mazhar olduğunun tasrih edilmesine dayanarak, mukaddes dağın Medyen memleketinde olduğu iddiasını ileri sürmüşlerdir. Bu hususta daha başka iddialar da vardır.

[83] İsrail oğulları tanrısının adı Jahuveh, Jahve bazan da Jahua şekillerinde yazılıp okunmaktadır. Bu isim, eski zamanlarda Yaho veya Yahû ve Yeho suretlerinde de söyleniyordu. Arapların ismicelâl olarak kullandıkları Yahû lâfzı Yahve'nin eski tarz telâffuzu olan Yahû ile ilgili olabilir. Yahve adı nasıl telâffuz edilirse edilsin, muhakkak olarak bilinen şey, İsrail oğulları tanrısı adının İbrani bir isim olmasıdır. Bu ad Musa'dan önce, yine tanrı adı olarak başka kavimler tarafından kullanılmıştır. Musa'dan önceki zamanlarda güney Mezopotamya'da türlü adlarda Ya, Yao ve Yave lâfızlarının bulunduğunu biliyoruz. Kenan ilinde de Firavun Tutmosis III devrine ait vesikalarda mevki ismi olarak Bel - Ya adı görülmektedir. Âramî'lerin Hama prenslerinden birinin adının tabletlerde bazan Ilubidi bazan da Yaubidi şekillerinde yazılmış olduğu görülmektedir. Bundan İlu ile Yau'nun bir anlama geldikleri, yani birbirlerinin yerini tutabildikleri anlaşılmaktadır. İlu'nun Allah demek olduğunu biliyoruz. Ras-Şamara'da bulunan ve daha eski zamanlarda (XIV üncü yüzyıla) ait bir Fenike manzumesinde tanrı Şatpan El Depet'in ağziyle « Oğlumun adı Ya W Ebat'dır. » denilmektedir. Bu gösteriyor ki

min çektikleri cefayı gördüm. Angarya yüzünden kopardıkları feryadları duydum. Onları Mısırlı'ların elinden kurtararak iyi bir memlekete, süt ve bal akan Kenan diyarına götürmeğe geldim. Şimdi Firavunun yanına git! Kavmimi, İsrail oğullarını Mısır'dan çıkaracaksın!„.

Realist bir adam olan Musa, kudretli Firavunun elinden İsrail oğullarını nasıl kurtarabileceği hakkında Yahve ile hayli münakaşa ettikten sonra, nihayet kararını veriyor ve bu işi başarıyor.

Realist Musa, çöle getirdiği kavgacı ve geçimsiz ırkdaşları arasında ahenk ve nizamı korumak için insanlık üstünde bir kudrete dayanan esaslı bir kanuna ihtiyaç olduğunu erkenden duymağa başlamıştı. Kendisi natuk değilsede, beliğ bir adam olduğundan bu kanunları kuvvetli ve şumullü kelimelerle tesbit etmekte büyük bir maharet gösterdi. Kıskanç ırkdaşlarına karşı bunları kendine değil, tabiat üstü bir kudrete maletmek gerektiğini de pek iyi takdir etmişti. Nebiler devrinde çevrelerindeki kavimler gibi politeist olan İbrani klanlarını kuvvetli bir disiplin altına sokabilmek için önce onları tek bir tanrıya bağlamak lâzımdı. Bu tanrı eski Elohim olamazdı. Çünkü her klanın Elohim'i kendisine mahsustu. Musa'nın politeist İbraniler arasında tek tanrı (monoteizma) fikrine nasıl yükselebildiğini münakaşa eden bilginler, bunu Mısır politeizma'sının (Polytheisme) bir tepkisi olarak izaha çalışmışlardır. Fakat, Musa'nın monoteizmaya

eski Fenikeli'lerin Yau adında bir tanrıları vardı. Bu tanrı, Tanrıça Elat ile münasebette bulunuyordu. Görülüyor ki Yahve'nin menşeini Babil bölgesinde arayanlar olduğu gibi (Karl Marti, Jahve und seine Auffassung in der aeltesten Zeit, p. 322-324) Âramîlere irca edenler de bulunmaktadır (A. Lods, İsrail, p. 371). Fakat Musa devrinden önceki zamanlara ait çivi yazılı tabletlerde görülen bazı kelimelere istinad eden birinci iddia çürük görülmektedir. Bütün bu iddialar arasında şüphesiz görünen bir şey varsa o da, Yahve adının ilk defa Musa tarafından ileri sürülmemiş olmasıdır. Yahve, Musa ile İsrail oğullarının tek tanrısı olmadan önce Medyen memleketinde biliniyor, buranın halkı olan Kani kabilesi tarafından kendisine tapılıyordu. Musa Medyen memleketi ruhanî reisi ve kâhini olan kayınpederi Jethro'dan öğrendiği Yahve'ye daha açık ve daha kesin bir sima vermiş, onu İsrail oğullarına tek ve özel tanrı yapmıştır.

İsrail oğullarını birleştirmek gibi siyasî bir düşünce ile erişmiş olduğunu kabul etmek hakikate daha yakın görülüyor. Musa monoteizma'sının hakiki ve cihanşumul bir monoteizma değil, İsrail oğullarına münhasır hususî bir tek tanrıcılık olması da bu görüşü teyit etmektedir.

Musa, Mısır'dan kaçtığı zaman aralarına iltica etmiş olduğu Kani klanının tanrısı Yahve'de aradığı birleştirici tanrıyı bulmuştu. Bu kabilenin kâhini ve ruhanî reisi olan kayınpederi Jethro'dan Yahve hakkındaki ilk telâkkileri öğrenmiş, bunu genişleterek tasavvur ettiği millî dine ilham kaynağı olacak tek tanrı tasavvuruna yükseltmiş, nihayet mukaddes Horeb dağının alevler saçan çalılıkları arasında onunla görüşmüş, kıskanç, geçimsiz İbrani klanlarını bağlıyacak kanunu ondan almıştı . . . . . [84].

Turi Sina'da Yahve'nin Musa'ya on emri

İbrani geleneğinde bu muazzam vaka şöyle anlatılıyor: Musa Tur dağında iken İsrail oğulları elbiselerini, bedenlerini üç gün yıkayıp temizledikten sonra, dağ eteğinde toplandılar. Dağın üzerini bir bulut kaplamış, şimşekler çakmağa, gökler gürlemeğe başlamış, her tarafı bir duman bürümüştü. Birdenbire dumanın içinden nuranî bir direk belirmişti, bütün dağ deprenmeğe, titremeğe başlamıştı. Bunu gören İsrail oğulları korkularından yerlere kapanmışlar, Musa da, duman içine girerek vasıtasız Yahve ile konuşmuş, ondan on emri kapsayan

[84] Tevratta tasrih edildiğine göre Musa'nın kayınpederi Jethro, Medyen memleketinde yaşıyan Dani klanının şeyhi idi (Hâkimler kitabı. 1-16. 4-11,17. 5-24). Kendisi ve kabilesi çölde İsrail oğullarına kılavuzluk etmiş, onlarla beraber Kenan diyarı çevresine gelmişlerdi (Adât kitabı. 10,26,32). Kani'ler Tevrat geleneğine göre Âdem'in oğlu Kain'den inmişlerdir. Kain, Yahve nişanesini (damgasını) taşıyordu (Tekvin kitabı, 4,15). İsrail kırallığı kurulduğu zamanlarda Saul, Amalika Araplarını tenkil ettiği zaman, bu eski hatıraya hürmeten bunlar arasındaki Kani'lere dokunmamış, İsrail oğullarının Musa idaresinde çölde avare dolaştıkları zamanki yardımlarını gözönüne alarak, kendilerine lütufkârane muamele etmişti (Mülûki Evvel: 15,6). İbrani tarihinin her devrinde Kani'lerle İsrail oğulları arasında siyasî ve dinî sıkı bir münasebetin devam etmiş olması da Musa devrindenberi aralarında dinî bir rabıta bulunduğunu göstermektedir.

levhaları alarak duman içinden dışarı çıkmıştı. Bu on emir şunlardı:

"Ben„ seni esaret evi olan Mısır diyarından çıkaran Yahve'yim.

1. Huzurumda, başka tanrıların olmasın.

2. Kendin için put yapmıyasın. Ne yukarıda semada, ne aşağıda yerde, ne de yer altında sularda bulunan şeylerden hiçbirinin suretini yapmıyasın. Onlara secde etmiyesin, zira, ben, senin rabbin Yahve, bana buğuz edenlerden, pederlerin günahını oğullarda, üçüncü ve dördüncü nesle kadar arayan gayyur Yahve'yim. Beni seven, emirlerimi hıfzedenlere bin nesle kadar inâyet ederim.

3. Rabbin Yahve, ismini beyhude yere zikredeni tebri'e etmez.

4. Rahat gününü (cumartesi günü) takdis etmek için onu hatırında tutasın, altı gün çalışıp her işini işliyesin. Fakat yedinci gün senin rabbin olan Yahve'nin rahat günüdür. Ne sen, ne oğlun, ne kızın, ne kulun, ne cariyen, ne hayvanın, ne de kapıların içinde olan misafirin hiçbir iş işlemiyesiniz. Zira Yahve altı günde semayı, yeri, denizi ve onlarda bulunanların kâffesini halkedip yedinci günde istirahat eyledi. Bu cihetle Yahve rahat gününü mübarek kılıp takdis eyledi.

5. Babana, anana hürmet edesin. Tâki senin rabbin olan Yahve'nin sana verdiği diyar üzerinde ömrün uzun ola.

6. İnsan öldürmiyesin.

7. Zina etmiyesin.

8. Hırsızlık etmiyesin.

9. Komşunun aleyhinde yalan şahadet etmiyesin.

10. Komşunun hanesine tamah etmiyesin, komşunun zevcesine, ya kölesine, ya cariyesine, ya merkebine ve komşunun hiçbir şeyine tamah etmiyesin„.

İbrani anenesine göre, Yahve'nin kendi eliyle taş levha üzerine yazarak Turi Sina'da Musa'ya vermiş olduğu bu on emir, İsrail oğullarının o zamanki ahlâk durumunu belirtmekte, Musa'nın ne kadar müşkül bir işe girmiş olduğunu göstermektedir.

Irkdaşlarının kıskanç ruhunu, kararsız ve isyankâr seciyesini çok iyi bilen Musa, onlardan Turı Sina'da, bu emirlere inkiyat edeceklerine dair Yahve huzurunda taahhüt almış, onlara taahhütlerine sedakat ettikleri müddetçe Yahve'nin de kendilerini koruyacağı hakkında teminat vermiştir. Demek ki on emir, Yahve ile İsrail oğulları arasında akdedilmiş bir mukavele idi. İsrail oğulları bu emirleri tuttukları müddetçe Yahve de onları koruyacak, onlara yardım edecekti. Onlar bu emirleri tutmadıkları takdirde, Yahve de kendilerini intikamcı ve amansız bir tanrı olarak türlü vasıtalarla insafsızca cezalandıracaktı.

Bu on emre, Tevrat'ın beş kitabında (Esfari Hamse de) yazılı daha birçok hükümler eklenmiştir. Bu hükümler, ibâdet ve âyinleri, bayram günlerini tâyin ettikten başka, ferdlerin hususî hayatlarına, nikâha, aileye, tasarruf hakkına, cezaya, sağlığın korunmasına, yiyecek ve içeceklere, ilâçlara ait birçok teferruatı kapsamaktadır. Hepsi birden dinî, medenî, cezaî ve siyasî bir kanun hükmündedir. Bu sebepten bunların hepsine birden "Kanun„ denilmiştir.

Musa dinine göre Yahve

Musa'nın kurduğu dine göre Yahve, İsrail oğullarının tek tanrısı, İsrail oğulları da Yahve'nin seçtiği yegâne kavimdir. Bu formül Musa'nın amacını ve etki yönünü özetlemektedir. İsrail oğullarını, esaretten kurtaran Musa değil, Yahve'dir. Onlara dinî ve sosyal durumlarını belirten kanunları veren odur. İbrahim'in Elohim'inden farklı olan Yahve kudretli, kendisine seçtiği kavme karşı şefkatli, alicenaptır. Fakat kendisine karşı irtikâp edilen günahı asla cezasız bırakmaz. İntikamcı bir tanrıdır. Günahkârların nesillerini de cezalandırır.

Musa'ya göre Yahve İsrail oğullarını, Filistin kavimlerinin irtikâp etmiş oldukları haksızlıkların intikamını almak için seçmiştir. Eğer İbraniler Yahve'nin kanununa göre hareket ederlerse zafer kazanacaklar; aksi takdirde aynı âkıbete uğrıyacaklar, senelerce sonra gelecek evlâdları da dahil olmak üzere dünyanın görülmemiş musibetlerini çekeceklerdir. Çünkü Yahve, korkunç, intikamcı, kindar bir tanrıdır.

İsrail oğullarının seciyesini bilen Musa, Yahve dinini onlara karşılıklı bir âkit şeklinde kabul ettirmiştir. Yahve ile yaptıkları ahde riayet etmedikleri takdirde o kindar tanrının korkunç intikamlariyle karşılaşacaklardır.

Tevrat'ın Lavilular kitabında (19 uncu bab) Yahve, seçtiği İsrail oğullarına Musa'nın diliyle şu hareket tarzını çiziyor: "Bütün İsrail oğullarına şunları söyle: Mukaddes olunuz zira, ben sizin rabbiniz Yahve, mukaddesim. Herkes anasına, babasına hürmet etsin. Tayin ettiğim istirahat günlerine riayet ediniz. Ben sizin rabbiniz Yahve'yim. Putlara meyletmeyiniz, kendinize elinizle tanrılar yapmayınız, ben, Yahve'yim, kendinize kurban kesmek istediğiniz vakit, kesebilirsiniz. Fakat, kurban ya kesildiği gün veya ertesi gün yenilmelidir. Üçüncü güne kalan kısmı yakılmalıdır, o parçayı yiyen kimse cezasını çekecektir. Zira rabbin kudsiyetine tecavüz etmiştir. Onun kavmi arasından vücudu izale edilmelidir. Tarlanın mahsulünü toplıyacağın vakit, köşelerdekini biçme, dökülenleri toplama. Kütüklerde kalmış olan salkımları arama! bütün bunları fakirlere, gariplere bırakacaksın! ben sizin rabbiniz Yahve'yim. Birbirinize karşı hırsızlık etmiyeceksiniz, benim adımla yalan yere yemin etmiyeceksiniz! Ben Yahve'yim, komşuna zulüm etmiyesin. Andan bir şey gasb etmiyesin. Ücretlinin ücreti, yanında bir gece sabahadek kalmasın. Sağıra lânet etmiyesin, körün önüne asla bir mania koymıyasın. Rabbinden kork, ben Yahve'yim. Hükmünde haksızlık etmiyesin. Fakiri fakir olduğu için koruyasın, zengine de zengin olduğu için müdahane etmiyesin. Komşuna adâletle hükmedesin, kavmin arasında gıybet etmek üzere gezmiyesin. İntikam almıyasın, kavminin oğullarına kin tutmıyasın. Komşunu kendin gibi sevesin. Ben, Yahve'yim."

Musa, Yahve adına İsrail oğulları için böyle bir düstur koymuştu.

Yahve'ye atfedilen ulûhiyet mefhumu, Yahuizm'in inkişaf tarihinin her safhasına hâkimdir. Yahuizm bu hâkimiyetini muhafaza etmek suretiyle tekâmül yolunda biri kırallık devri, diğeri esaretten sonraki devir olmak üzere iki büyük merhale geçirmiştir.

Kırallık devrinde din

İbranilerin Filistin'e yerleştikleri zamandan sonraki dinî hayatlarının bir tablosu çizilmek istenilirse, bu tabloda efsunculuğa inanış, sihirbazlık faaliyeti, ölüler kültü, cinlere, ilâhi hayvanlara inanç . . . gibi hâlâ yaşamakta devam eden ibtidaî telâkkilerin açık bir surette belirdikleri görülür. Halk arasında yaşayan Yahve dini bu telâkkilere bürünmüş bir sima arzeder. Görünüşte İsrail oğullarının tanrısı Yahve idi. Fakat, İbranilerden başka kavimlerin de tanrıları olduğu kabul ediliyordu. Yahve bütün insanların tek tanrısı değil, yalnız İsrail oğullarının tek tanrısı idi[85].

İsrail ordusunun Moab'da uğradığı yenilginin Tevrat'ta Moab tanrısı Kemoh'un hışmına atfedilmiş olduğunu görüyoruz. Hâkimlerden Jestah'ın Yahve'nin İsrail oğullarına verdiği topraklar üzerindeki hakları ne ise, Moab halkının da tanrıları Kemoh'un kendilerine verdiği topraklar üzerinde öyle hakları olduğunu kabul ettiği Hâkimler kitabında (Bab 11, 24) ifade edilmektedir.

Bu devirlerde İsrail oğulları başka kavimlerin tanrılarından da yardım niyaz ediyorlardı. Sulh zamanlarında, mahsulün bol olması için İbrani klanları Kenanlıların yerli tanrılarına yalvarıyorlardı. Fakat, düşman hücumuna uğranıldığı zamanlar, yardımı istenilen savaşçı tanrı, Yahve oluyordu.

Halk arasındaki bu telâkki karşısında peygamberlerin, hahamlar gibi aydınların irşadları, yavaş yavaş Yahve dininin tekâmülünü hazırlıyordu. Nihayet İsrail oğulları yerli tanrıların bütün rollerini, haklarını, görevlerini, vasıflarını, kendi millî tanrılarına vererek yabancı tanrıları unutmuş, herşeyi, Musa zamanında olduğu gibi, millî tanrı Yahve'den istemeğe, beklemeğe başlamışlardır. Bu arada Yahve bayramları da daha büyük tantanalarla yapılmağa başlanılmıştı. Kenan tanrıları gibi Yahve de ekseriya altın veya gümüş statülerle temsil ediliyordu.

[85] Monotheisme tekâmülünü müslümanlıkta bulmuştur. İlk defa hakikî tek tanrı akidesini vuzuhla ifade eden peygamber Muhammed'dir. Müslümanların tanıdığı Allah, yalnız müslümanların Allahı değil, Rabbülâlemindir.

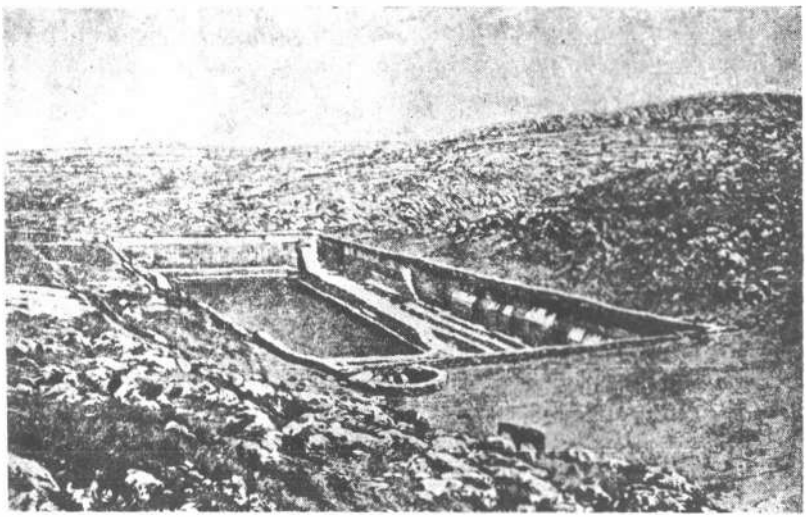
İbrani monarşisi kurulduktan sonra dinde büyük bir tekâmül merhalesi görülüyor.

Monarşinin kuruluşunu Yahve'nin lûtfu mahsusu gibi telâkki eden İsrail oğulları Yahve dinine daha sıkı bağlanmışlardır. Saul kesin olarak ruhlardan imdat ummağı yasak etmişti. Bir yahudi Yahve'den başka kimseden yardım dilemiyecekti. Bu bağlanışın ilk eseri, Kudüs mabedinin kurulması oldu. Davud, kuzey klanlariyle güney klanlarını birleştirmek için, her iki gruba da ait olmıyan ve bütün kabilelerin gayretiyle Kenan'lılardan zabtolunan Kudüs'te ilk mabedi kurdu. Bütün İbrani klanlarınca mukaddes olan Tabut ül-Ahd'ı Kudüs'e getirerek bu mabede koydu. Bu, Yahve dini için önemli bir olaydı. Fakat Davud'un harp içinde geçen zamanı mâbedin teşkilâtını ikmale müsait olmadığından bu görevi halefine bırakmıştı. Uzun süren saltanatı zamanını sulh ve sükûn içinde geçiren Süleyman, Kudüs'ün doğusundaki tepe üzerinde muhteşem büyük mâbedi yaptırdı, teşkilâtını tamamladı.

Mâbed Süleyman'ın yaptırdığı mâbed, bir sur ile çevrili idi. Surdan geçilince, dış avluya girilirdi. Avlunun dört tarafında hahamların ikametgâhları bulunuyordu. Dış avludan iç avluya üç kapıdan giriliyordu. Kurbanlar, hahamlara mahsus olan bu avluda kesilirdi. Tunçtan oniki öküz üzerine oturtulmuş olan büyük tunç havuz da iç avluda bulunuyordu. Hahamlar kurban kestikleri bıçakları ve ellerini bu havuzun suyu ile yıkarlardı (Res. 124).

İç avludan sonra mâbed geliyordu. Buraya girmek için üzerleri işlenmiş iki tunç sütun arasından geçilir, sonra büyük kapıdan mâbede girilirdi. Büyük kayalarla yapılmış olan mâbed duvarları, üzerleri çiçeklerle süslenmiş erz ağacından kaplı malarla örtülü idi. İçerisi, birbirinden dört renkli ve nakışl. ipek perde ile ayrılmış iki odadan ibaretti. Birinci odada, buhurdan, yedi kollu şamdan ve sofra bulunuyordu. Hahamlar âyinleri burada icra ederlerdi. İkinci oda daha küçük, fakat daha çok mukaddesti ve Tabut-ül-Ahd bu odada hıfzedilirdi. Buraya senede bir defa gizli ibadet etmek üzere yalnız haham başı girebilirdi.

Mabedin muhafazasına memur olan başhahamın maiyetinde âyinlerin icrasiyle görevli bir çok hahamlar, haham çömezleri bulunuyordu. Bunlar mabedin suru dahilinde ikamet eder, halkın mabede getirdikleri kurbanlardan, nezirlerden birer hisse alırlar, bu suretle geçinirlerdi.

Resim 124 — **Yerusalem (Kudüs) civarında Süleyman'ın havuzlarından biri**

İbadet Davud zamanına kadar İsrail oğullarının ibadetleri, dinî âyinleri pek sade idi. Dinî kültün başında Yahve ile İsrail oğulları arasındaki ahdin timsali sayılan Tabut ül-Ahd ın takdisi geliyordu. İbadet de dua okumak, kurban kesmekten ibaretti. Yahve'den bir şey isteyen, yahut Yahve'nin verdiği nimetlere şükretmek arzusunda bulunan adam, Yahve'nin nasıl hoşnut edileceğini anlamak için mâbedin kâhinlerine müracaat ederdi. Kurban edilecek hayvanlar avluya getirilerek bizzat hahamlar tarafından kesilirdi. Hayvanın kanı suya akardı. Yağını, bazan da etini sunakta yakarlardı. Bu sırada buhurdanda buhur yakılırdı. Kanlı kurban yerine Yahve'ye ekmek veya turfanda meyveler de takdim edilebilirdi.

Bayramlar Bayramlarda halk mabed önünde toplanır, burada büyük âyinler yapılırdı. Bayramların en önemlisi, Mısır'dan çıkış ve kurtuluş hatırası olarak yapılan hamursuz bayramı (Pâque) idi. Bu bayramda her aile bir kuzu kurban eder, kanını evin kapısı yanlarına sürerdi. Geceleyin de mayasız ekmekle kuzunun eti pişer ve güya yola çıkacakmış gibi, elde baston, ayakta durulurdu. Elli gün sonra da Turi Sina'da on emrin Yahve tarafından Musa'ya verilmesi hatırasını tebcil için Pentecate=İydilhamis denilen gül bayramı yapılırdı.

Hasad zamanında yapılan kamış veya çadır bayramında, Mısır'dan çıkıştan sonra çölde avare dolaşıldığı zamanın hatırasını yaşatmak maksadiyle sekiz gün herkes evinin dışında yeşil yapraklarla örtülü çadırlarda otururlardı.

On emrin dördüncüsüne tevfikan, her cumartesi, (sebet günü) Yahve'ye ibadete hasredilir, o gün hiç bir iş görülmezdi.

b) Süleyman'dan sonraki dinî durum

Geçimsiz İsrail oğulları Musa'nın amaç edindiği birliği az çok monarşi devrine, yani Saul zamanından Süleyman'ın ölümüne kadar yaşatabilmişlerdi. Monarşi devrinde İsrail oğullarının dinî hayatına hâkim olan duygu, seçtiği kavmin mukadderatiyle yakından ilgili olan Yahve'nin kendi şerefini, kavminin şerefiyle birleştirmiş olduğu kanaatına dayanıyordu. Fakat Süleyman'ın ölümünden sonra iki rakib devlete ayrılan İsrail oğulları için karanlık günler gelince, yani her iki krallık yabancı kuvvetler tarafından istilâ tehdidi karşısında kalınca, bu eski kanaat, onlarda behemehal Yahve'nin yeniden saltanat kuracağı, kavmine şanlı günler yaşatacağı ümidini doğurmuştu. Bu ümit, İsrail oğullarından Yahve'ye bağlı olanlar arasında, sonraları Mesih akidesine inkılâp etmek üzere yaşamakta devam ederken, siyasî menfaatleri dinî duygunun üstünde tutan İsrailiye devleti hükümdarları ve onlara uyarak halkın çoğunluğu, Musa dininden tedricen uzaklaşıyor, Yahve'nin yanında Baal ve Astarta'ya da ilâhî bir mevki ayırıyor, onlar adına da tapınaklar yaptırıyorlardı. Bu suretle kuzeydeki on kabile Kenanlıların eski putperestliğine yünelmiş, Yahve dini ancak güneydeki kü-

çük Yahuda devletinde yaşamıştır. İsrail oğulları arasında baş gösteren bu dinsizlik hareketine karşı koymak üzere bu zamanlarda bir takım peygamberler zuhur etmiştir. Monarşi devrinde de bu gibi peygamberler eksik olmamıştı, fakat kuvvetli hükümdarlar karşısında bunların rolleri sönük kalmıştı. Halbuki İsrailiye devleti sarayına giren Fenikeli prensesin tesiri altında putperestlik büyük inkişaf gösterince, buna karşı İlyas, Miha ve Elyesa gibi nüfuzlu peygamberler sahneye atılmış büyük roller oynamışlardır. Bu peygamberler, başka kavimlerin başka tanrıları olacağı esasını reddetmiyor, yalnız İsrail oğulları tanrısının Yahve olduğunu, her türlü yardımı, korumayı, şifayı ondan beklemek lâzım geldiğini söylüyorlardı. Tehlikeli surette yaralanan kıral Akhazya'nın Filistin'in Ekron tanrısı Baal Zebul'dan şifa dilenmeğe adam gönderdiğini haber alan peygamber İlyas, onun bu hareketine karşı ateşler püskürürken, kıralı Yahve'den başka tanrı tanıdığı için değil, Yahve dururken yabancı bir tanrıdan şifa umduğu için tevbih etmişti. Omri'nin oğlu Akhab, Fenike'lilerle siyasî dostluk kurmak maksadiyle Tir kıralının kızı Jezabel ile evlendiği ve onun için Tir Baali Melkart adına bir tapınak yaptırdığı halde Yahve'yi tamamiyle unutmamış, oğullarına Yahve'nin adıyla karışık isimler vermişti. Ölümünden pek az önce de etrafında Yahve dinini temsil eden dört yüz peygamber bulunuyor, sık sık onların kehanetlerine müracaat ediyor, istikbal hakkında onlardan haberler alıyordu[86]. Zevcesi için Melkart tapınağını yaptırırken, şüphesiz, yabancı zevcesine bir tapınak yaptıran Süleyman gibi düşünmüştü. Bununla beraber Akhab'ın Yahve'den başka tanrılar için kurbanlar kestiği de muhakkaktır. İlyas ve Elyesa gibi peygamberleri Omri hanedanı aleyhine büyük ihtilâl hazırlatan sebep de, bu gibi hareketleri olmuştu.

Bütün bu hallere rağmen, kırallık devrinde VIII inci yüzyıl ortalarına kadar İsrail dininin hâkim olan umumî hatları şöyle idi:

[86] A. Lods. La Religion d'İsrail, p. 99. İsrail oğullarının peygamberleri eski Yunan ve Roma kâhinleri gibi kayıptan haber veren insanlardı. Bu rolün revaçlı olması yüzünden peygamberlerin sayısı da pek çoktu. Bu sebepten bunlardan beceriksizlere yalancı peygamberler diyorlardı.

1. Yahve İsrail oğullarının tanrısıdır. Yahve, mevcut olan tek Elohim değilse de, İsrail oğullarının yardım ve himaye bekliyecekleri tek tanrıdır. İsrail klanlarına "süt ve bal akan Kenan diyarını„ kazandıran Yahve'dir. Onlara, çölün diğer kavimleri üstünde bir durum temin eden de yine Yahve'dir.

2. Yahve mukaddes bir tanrıdır. Sâmi telâkkisine göre kutsiyet, ahlâkî safiyet değil, haşmet, zafer, kudret ve cebbarlıktır. Bu vasıflarda olan Yahve kavminden ahda sadakat istemektedir. Uğranılan felâketler ahde riayet etmemeğe karşı korkunç Yahve'nin intikam cezasıdır.

c) VIII inci yüzyıl yarısından Babil esaretine kadar dinî durum

Büyük peygamberler

İsrail ve Yahuda adlariyle birbirlerine düşman iki kırallığı bulunan İsrail oğullarının hayatlarını sarsan heyecanlı siyasî dramlar sürüp giderken, dinî tahrikler de, daha az heyecanlı olmıyan haileler yaratmakta devam edip gitmiştir. İlyas, Miha ve Elyesa'ın İsrailiye'de hüküm süren Omri sülâlesini yok etmek, Yahuda'ya hâkim olan Akhab'ın kızını ve çocuklarını ortadan kaldırmak için bu peygamberlerin general Jehu'yu nasıl isyan ettirmiş olduklarını görmüştük. Her iki kırallıkta kanlı sahnelerle neticelenen bu isyandan sonra siyasi durum sükûn bulmuşsa da yeni yeni zuhur eden peygamberlerin tahrikleri devam edip gitmiştir. Bu bakımdan VIII inci yüzyıl yarısından Babil esaretine kadar süren zamanda İsrail dininin durumu, bu peygamberlerin faaliyetleriyle izah edilebilir.

Yahve'nin vahileri dedikleri, heyecanlı sözlerle İsrail oğullarını dehşet içinde yaşatan bu insanlara, daha uygun bir tabir bulunamadığından, İsrail oğulları tarihinde büyük peygamberler denilmektedir. Bunların vahiy diye söyledikleri, eski Yunan ve Arap kâhinlerinin sözleri gibi seci'li ve kafiyeli kısa kısa cümlelerdi. VIII inci yüzyılın ikinci yarısı ile VI ıncı yüzyıl başlarında bu seviyedeki peygamberlerin çoğalmış olduklarını görüyoruz. Bu peygamberlerin ifade tarzları, vahileri ve vecitli psikolojileri kendilerinden önceki peygamberlerle çağdaşlarından farklı değildir. Yalnız bunlar, İsrail oğullarının, Yahve'nin yalnız kendi tanrıları ol-

duğu hakkında ötedenberi devam eden inançlarını hırpalamış, Yahve'nin diğer kavimlerin de rabbi olduğu, ahde sadık kalmıyan İsraili mahvedeceği, bunlara ihtiyacı olmadığını açıkca ilân etmişlerdir. Bu kanaat sonra gelen peygamberlerde daha fazla belirmiş, hakikî monoteizme yol açmıştır. Bu peygamberlerin zuhurunda İsrail ve Yahuda devletlerinin birbirleriyle boğuşmaları, Âramilerle devamlı çarpışmaları neticesi olarak halk arasında başgösteren sefalet ve iztirapların yarattığı ruhî kötümserliğin başlıca âmil olduğunda şüphe yoktur. Asur, Babil ve Mısır istilâları başladıktan sonra, kötümserlik bir kat daha artmıştır. Tecavüzlere karşı savaşçı Yahve'nin kendilerini koruyacağına inanan halk, hezimetler tevali ederken Yahve'nin lakayıt bir seyirci kaldığını görünce tabiatiyle şaşırıyor, inançları da sarsılıyordu. Kendi kendilerine Yahve niçin düşmanlarımıza karşı bizi müdafaa etmiyor, diye soruyorlardı? Bazıları Yahve'nin kayıtsızlığını onun galiblerin tanrıları karşısındaki aczine hamlediyor, galib Âram'lerin Baal ve Astarte'lerine tapıyorlardı. Bazıları ise Yahve'nin tınmamasını onun kendisiyle yapılan ahde riayet etmiyen kavmine karşı gazab etmesine atfediyor, yeniden sevgisini kazanmak için buhurlar yakıyor, kurbanlar kesiyor, üstlerine başlarına kül serpiyorlardı.

Omri hanedanını mahveden Jehu'nun torunu Jeraboam II zamanında (takriben 783-743) Suriye Âramileriyle devam eden ve bazan ağır ve tehlikeli durumlar geçiren savaşın kazanılmış olması, Peygamber Yunus (Joans) ın vaidlerinden kuvvet alan bu hükümdarın Moab kırallığı ülkesini de almağa muvaffak olması, bir aralık halk arasındaki kötümserliği gidermiş ve herkeste Davut devrinin yeniden geleceği umudunu uyandırmıştı. Gerçi bu sırada korkunç Asur orduları vakit vakit Samariye'nin düşmanı Şam Âramilerini tehdit ediyordu. Fakat henüz Filistin'e sarkmayan Asurluların tarihi düşmanlarını ezmeleri, Samariye'de bilâkis büyük sevinç uyandırıyordu.

Peygamber Amos

İsrail oğulları bu durumu "Yahve günü„'nün gelmekte olduğuna alâmet sayarak mâbedlere koşmuş, kurbanlar kesmiş, bayramlar yapmış-

lardı. Fakat bu aralık (750 tarihlerine doğru) çobanlık ettiği köyden Bethel şehrine gelen Amos'un Yahve adına yükselttiği ses, herkesi şaşırtmış, korkutmuştu. Bu, büyük peygamberlerden biri idi ve şöyle diyordu:

"Yahve gününü bekliyenler, vay halinize. Yahve gününden ne umuyorsunuz? O nur değil zulmettir. Sizin haliniz, arslandan kaçarken ayı ile karşılaşan, ondan kurtularak evine girince kendisini yılan sokan adamın haline benziyor. Yahve günü, nur değil zulmettir. Onda ziya yok, ancak koyu karanlık vardır...„ "yontulmuş taşlardan evler yaptınız. Fakat onlarda oturamıyacaksınız, âlâ üzüm çubukları diktiniz, fakat onların şarabını içemiyeceksiniz. Zira isyanlarınız ağır, günahlarınız çoktur. Siz iyileri sıkıştırır, rüşvet alır, yoksulların hakkını yersiniz...„

İsyankârları bu suretle tehdit eden Amos, Yahve'nin gazabından kurtulmak için ibadet edenlere de şöyle bağırıyordu: "Yahve diyor ki bayramlarınızdan nefret ediyorum. Cemaatlerinizden hoşlanmıyorum. Bana kurbanlar yaksanız, ekmekler takdim etseniz de kabul etmiyeceğim. Kurban edeceğiniz yağlı buzağılara bakmıyacağım. İlâhilerinizin şamatası benden uzak olsun. Santurlarınızın nağmesini dinlemiyeceğim[87]„. Amos'un halkın telâkkilerine karşı bir görüş ifade eden bu sözleri dinî bir ihtilâl mahiyetinde idi. Çünkü Amos'un umumî kanaate aykırı olarak Yahve'nin, her ne şekilde olursa olsun, kullarının ibadetlerinden müstağni olduğu, rabbin isteklerinin yalnız ahlâkî ve manevî hususlara inhisar ettiği iddiası o zamana göre büyük bir cüretkârlıktı. Amos yalnız umumî kanaatleri hırpalamakla kalmıyor, İsrail oğullarına şeametli haberler de veriyordu: "memleket veba ile harblerle, depremlerle mahvolacak, bugünkü sevinç, korkunç bir dehşete, büyük bir mateme dönecek...„[88].

Amos, İsrail kırallığının Yahve'nin intikam vasıtası olan bir millet (Asurlular) tarafından yıkılacağını söylerken, Yahve adına bu âkibeti şöyle ifade ediyordu: "İsrail oğulları, beni dinleyiniz, İsrail bakiresi düştü. Bir daha kalkamıyacaktır. Toprağı, üzerine atıldı. Onu kaldıran yoktur . . . „.

[87] Amos, 5, 18-25.
[88] Amos, 8, 9, 10,

Fakat Yahve, kavimler arasında beğenerek seçtiği halkını nasıl yok edebilir? O, insanlar arasında kendisine lâyık görerek ilgilendiği ve Mısır'dan kurtardığı bir kavmi nasıl yer yüzünden kaldırmağa razı olur? Bu aynı zamanda Yahve'nin kendi kendini de mahvetmesi olmaz mı?. Amos bu suallere şöyle cevap veriyor: "Rab buyurur ki: Ey İsrail oğulları, siz bana Kuşiler gibi değil misiniz? İsrail oğullarını Mısır'dan çıkardığım gibi Filist'leri Kaftor'dan, Âramileri Kir'den çıkarmadım mı?„[89].

Bu sözler, İsrail oğullarının o zamana kadar sürüp gelen inançlarına kat'î bir darbe idi. Amos bu sözleriyle İsrail oğulları için asla bir imtiyaz tanımadığını, Yahve'nin yalnız İsrail oğullarının değil, başka kavimlerin de tanrısı olduğunu ilk defa açıklamış, gerçek Monoteizma'ya doğru yol almıştır.

Amos'un, Samariye, Gilgal, Bethel gibi büyük şehirlerde, ihtilâl uyandıracak fikirler neşretmesine müsamaha edilememesi tabiî idi. Halbuki Amos bununla da kalmıyor, kıral Jeroboam II'nin kılıçla doğranacağı, İsrail oğullarının memleketten uzaklara sürüleceği yolunda korkunç haberler de yayıyordu. Bethel şehri mâbedinin baş hahamı Amasia, Amos'un propogandası hakkında kıral Jeroboam II'ye gönderdiği raporda onu siyasî bir ihtilâlci, tahta gözdikenler veya yabancılar (Asurlular) hesabına çalışan bir entrikacı olmakla suçlandırmış, memlekette ihtilâl koparacak bu gibi hareketlere müsaade edilmemesini bildirmişti. O zamanlar için bu itham pek de haksız sayılamazdı. Çünkü siyasî partilerden her birinin lehine veya aleyhine çalışan bir çok peygamberler görülmüştü: Peygamberlerden Natan, kıral Süleyman'a; Ahiva, kıral Jeroboam I' e taraftarlık etmiş oldukları gibi İlyas, Yılma oğlu Miha ve Elyesa da İsrail kırallığı başındaki Omri hanedanı aleyhine çalışmışlardı. Bunlara karşı dört yüz peygamber de Omri'nin oğlu Akhab tarafını tutmuşlardı. Baş haham Amasia bu ihbarda bulunmakla beraber, ihtimâl ki bir peygambere karşı şiddetle hareketin halk arasında yapacağı tepkiden çekinerek, ya kıralın emriyle veya kendi kararıyle Amos'a "Yahuda memleketine git, orada yiyecek ekmek bulur, peygamberliğine devam

[89] Amos, 9, 7.

edersin. Bir daha Bethel de peygamberlik etme. Çünkü burası kıralın mukaddes mezbahıdır. Hükümet evidir.„ yolunda tebliğde bulunmuş olduğunu peygamberin kendi kitabından öğreniyoruz.

Amos buna karşı şu cevabı verdiğini söylüyor: "Ben, peygamger veya peygamber oğlu değilim. Ben, ancak bir çoban, Cimiz meyvesi (Firavun inciri) devşiren bir adamım. Fakat, Yahve, beni sürülerimin arkasından alarak, git, İsrail kavimine peygamberlik et dedi[90]. Bana İsrail hakkında peygamberlik etme diyorsun, öyle ise söyliyeyim: sen, memleketten sürüleceksin, karın fahişe olacak. Oğulların, kızların kılıçtan geçecek, malın, mülkün yağma edilecek, sen yabancı diyarlarda öleceksin. Ve İsrail mutlaka yurdundan sürülecek[91].

Bethel baş hahamı ile yaptığı bu münakaşayı anlatan Amos, VIII inci yüzyıl ile VI ıncı yüzyıl arasında zuhur eden büyük peypamberlerin ilkidir. Bu büyük peygamberlerde Yahve'nin rıza ve ilâhi arzusu hakkındaki anlayış, eski telâkkiye, nisbetle daha saflaşmış, daha çok manevileşmiş, yüksek bir mahiyet almıştır. Amos ile başlayan, sonraki peygamberlerde daha ziyade vuzuh kazanan bu yeni görüş ve anlayış, İsrail oğullarından ibadet ve kurbandan ziyade sevmek duygusunun artmasını, tevazuun kökleşmesini, imanın sağlamlaşmasını, hülâsa esaslı kalb değişikliğini istemektedir.

Hoşa' Amos ile çağdaş olan Beçri'nin oğlu Hoşa (Osee) aslen kuzey klanlarına mensuptu. Halbuki Amos'un güney Yahudilerinden olduğu anlaşılmaktadır. Hoşa'ın peygamberliği de İsrail kıralı Jeroboam II devirne rastlar. Son vahiylerini, İsrail devletinin sonuncu kıralı olan ve aynı adı taşıyan Osee zamanında yaptığı sanılıyor. Ahdi-Atik sifirleri arasında bunun da vahiylerini ihtiva eden bir kitabı vardır. Hoşa' Jeroboam II'in oğlu Zakhari'nin öldürülmesinden sonra Samariye sarayında devam eden hailelere, İsrail tahtını kısa müddetlerle gâsıptan

[90] Amos. Bab 7, âyet 10 - 17. Amos bu sözleriyle baş hahama kendisinin iki geçim vasıtası olduğunu, peygamberliği bir maişet aracı yapmadığını anlatmak istemişti.

[91] Amos bu cümlelerle Yahve'nin emriyle söz söylediğini anlatarak teklifi reddetmişti.

gâsıba geçiren ihtilâllere şahit olmuştu. Onun, fenalıklara, zulümlere, ihtiraslara karşı ateş püskürmesinde bu hailelerin büyük hissesi olduğunda şüphe yoktur.

Amos gibi Hoşa da peygamberlik vazifesini yaparken büyük mukavemetlerle karşılaşmış olduğunu kitabından öğreniyoruz. Bu kitapta, yoluna kurulan tuzaklardan, Yahve evinde karşılaştığı düşmanlıklardan acı acı şikâyet etmekte [92], kendisine "peygamber delirmiştir, ruhanî adam, hissini kaybetmiştir„[93] dediklerini yana yakıla anlatmaktadır.

Hoşa'a reva görülen muamelenin sebebi, onun ırkdaşlarının anlayışlarına, ibadet ve ayinlerine karşı Amos'dan daha şiddetli hücumlarda bulunmuş olmasında aramak icabeder. Bu peygamber, İsrail oğullarının yaptıkları ibadetlerin içten gelen bir duygu ile değil, karşılığında bir beklemek bir menfaat güdmek kasdiyle olduğuna kanidir. Vahilerinin birinde Yahve adına, bu kanaatini şöyle ifade ediyor: "İsrail oğullarının vay haline. Çünkü benden kaçtılar, helâk olacaklar. Çünkü bana isyan ettiler. onları kurtardımsa da aleyhimde yalan söylüyorlar. Onlar, yataklarında bana yalvardıkları zaman yürekten niyaz etmediler. Onlar buğday ve şarap için bağrıştılar. Bana isyan ettiler.„

Hoşa' bir millî monarşi kurulmasını Yahve'ye karşı bir nevi sadakatsizlik saymaktadır. Bu bakımdan yalnız zamanındaki kıralları değil, Saul'den itibaren eski kıralları da mahkûm eder [94]. Çünkü kıralları Yahve'nin bir nevi rakibi gibi görür. Kırallardaki millî gururu, Yahve'ye karşı itimatsızlığın bir tezahürü, bir belirtisi sayar. Onca İsrail oğullarının kıralsız, hükûmetsiz yaşayacakları günler gelecektir [95].

Her iki İbrani hükûmetinde de kıralların zulümlerinin, cinayetlerinin Hoşa'da monarşiye karşı derin bir nefret uyandırmış olduğu anlaşılıyor. Bu da Amos gibi kıralların da, İsrail oğullarının da korkunç felâketlere uğrayacaklarını, sürekli iztiraplar çekeceklerini, büyük kıtlıkların verimli toprakları

[92] Hoşa' 9,8.
[93] Hoşa' 9,7.
[94] Hoşa' 13, 9-11.
[95] Hoşa' 3-4.

çöle çevireceğini, o zaman İsrail çocuklarının arz mahsullerinin Baal'in değil, Yahve'nin ihsanı olduğunu anlayacaklarını tekrar eder durur[96]. Korkunç salgınların çocukları silip süpüreceği, nesli kurutacağı tehdidini savurur[97]. Asur istilâsının, şehirleri tahrip edeceğini, içindekileri dağıtacağını, halktan bir kısmının esir edilerek götürüleceğini, bir kısmının da Mısır'a kaçacaklarını haber verir.

Fakat, Hoşa'a göre, bu felâketler, İsrail oğullarının tamamiyle mahvolmalarını intaç etmiyecektir. İsrail oğulları bu felâketleri çektikten sonra, geri kalanlar nadim olacaklar, titreyerek Yahve'ye dönecekler, Yahve tekrar onları kulluğuna kabul ve yeniden lûtfuna mazhar edecektir[98].

Hoşa' sosyal adaletsizliğe karşı Amos kadar hassas görünmüyor. Bunun Hoşa'ın meslekdaşı gibi fakir halk sınıflarından olmamasından ileri gelmiş olması hatıra gelebilir. Çünkü kuvvetli belgeye dayanmamakla beraber Hoşa'ın bir haham veya zengin bir köylü olduğu sanılmaktadır.

Fakat, aynı bölgede vahilerini yayan bu iki çağdaş peygamberin mizaçları arasındaki başlıca ayrılık, dinî durumlarının birbirlerine benzememesinden ileri gelmektedir. Amos her şeyden önce şuura, anlayışa dayanmakta, adaletin icablarını tereddütsüz olarak ortaya atmaktadır. Hoşa' ise ruhu ateşli ihtiraslarla yanan bir adamdır. Şuura değil, duyguya dayanır. Böyle bir adamın dini, yalnız his ve mistisizm bakımından görmesi kadar tabiî bir şey olamaz.

Amos, Yahve'yi cihanşümul adalet kanunlarını herkese müsavi surette tatbik eden, dünya kudretlerinin üstünde yüce bir hâkim gibi tasavvur ediyordu. Bu suretle İsrail kavminin bu umumî tanrı karşısındaki durumunda bir özellik, fazla bir yakınlık kabul etmiyordu.

Hoşa' ise İsrail oğullarını Yahve'nin seçilmiş kavmi telâkki ediyor, aralarında bir hususiyet buluyordu. Bunun içindir ki Yahve ile İbrani kavmi arasındaki münasebeti baba ile oğlu veya koca ile karısı arasındaki yakın bağlılığa benzetiyordu.

[96] Hoşa' 2, 4-6, 10, 15.
[97] Hoşa' 9, 10-14.
[98] Hoşa' 3, 5.

Bu bakımdan Hoşa, içinde yaşadığı kavmin duygu ve imanına Amosdan çok yaklaşıyordu. Bu bize umumî tek tanrı kavrayışının Hoşa'ın fikrinde yer bulmadığını, onun Yahve'yi, İsrail halkı gibi hususî bir İbranî tanrısı tanıdığını anlatmaktadır.

Eş'iya ve Miha Amos ile Hoşa'a İsrail krallığında vahilerini yayarken güneydeki yahudi krallığı ülkesinde de Eş'iya ile Miha, Yahve'nin peygamberi olduklarını ilân ediyorlardı.

Eş'iya (Yeşahu = Osaie) nin faaliyeti M. ö. 740-710 arasına rastlar. Demek ki Amos ve Hoşa ile çağdaştır. Kendisini ilk defa Kudüs kıralı Akhaz'in her vakit dinlenilmiş olmamakla beraber, faal bir müşaviri olarak görüyoruz. Sonra da oğlu Akhazga ile temaslarda bulunmuştur. Yahuda krallığında halka, kâhinlere ve hahamlara, kırallara uzun yıllar nasihat etmiş, hatalarını, dindeki kusurlarını sayıp dökmüş, fenalıklarının karşılığı olarak başlarına binbir türlü felâketler geleceğini haber vermiştir.

Amos zamanında ve Hoşa'ın ilk devrinde olduğu gibi Eş'iya'nın vahilerini yaymağa başladığı sıralarda da İsrail ve Yahuda krallıkları, Asur'ların tehdidi karşısında bulunuyorlardı. Eş'iya'nın Asur'lara karşı, görünüşte birbirlerine aykırı fakat dinî gaye bakımından hiç te değişmiyen bir siyaset takip ettiğini görüyoruz. Müşterek Asur tehdidi karşısında ötedenberi sürüp gelen husumetlerini bir tarafa bırakarak birleşmiş olan Şam Âramî kıralı Razon ile İsrail kıralı Pekah'ın Yahuda kıralığı üzerine yürümeleri kıral Akhaz'ı Asurlu'ların kucağına atılmak zorunda bırakmıştı. Çünkü Eş'iya'nın dediği gibi "Yahudiler fırtınaya uğramış orman gibi titremeğe başmışlardı„ [100].

Akhaz, yardımını temin için bir taraftan mâbedin ve sarayın bütün hazinelerini Asur kıralına göndermiş, ona tâbi olmağı kabul etmiş, diğer taraftan da uzun bir muhasaraya mukavemet edebilmek için gereken tedbirleri almağa koyulmuştu. Akhaz, şehre gelen su kanallarının yapılmasına nezaret ettiği sırada Eş'iya yanına gelerek, Yahve adına "rahat ol, iki ucu tutuşan

[100] Eş'iya, 7, 2.

odundan korkma, kalbin bayılmasın„ yolunda bir tebliğde bulundu [101]. Eş'iya, bir defa Asur himayesini kabul etmiş olan kırala, yabancı boyunduruğunu taşımakta, istikamet göstermesini tavsiye etti. Eş'iya, Yahudilerin isyanına karşı Asur boyunduruğunu, Yahve'nin bir tedip bukağısı telâkki ediyordu.

Eş'iya, Akhaz'ın yerine geçen oğlu Ezekhiya'yı da ilk zamanlarda idare etmeğe, Asurlularla bozuşmasına meydan vermemeğe çalıştı ve muvaffak oldu. İsrail kırallığının yıkılmasiyle neticelenen ittifaka Yahudiye kırallığının girmemesi Eş'iya'nın bu siyaseti sayesinde olmuş, Yahuda kırallığı bu suretle yıkılmaktan kurtulmuştu.

Fakat, sonraları kıral Ezekhiya, Eş'iya'yı dinlemez oldu. Kıral, Asurlulara karşı bir siyaset takibine başlayınca, Eş'iya Yahudilerin müstahak oldukları cezayı göreceklerini açıkça söylemekten çekinmedi. [102]

Eş'iya'ya hakim olan fikir de, Amos ve Hoşa'ın aynıdır. Asur darbesini o da Yahve'nin 'bir tedip kamçısı telâkki eder. Haber verdiği felaketleri, ahlakları, inançları yüzünden İsrail oğullarına karşı Yahve'nin yüksek adaletin tecellisi, Yahve intikamının belirişi olarak gösterir. İman ve ahlâk bozuk olunca ibadetlerin, kültlerin bir kıymeti olamıyacağını, yapılan âyinlerin Yahve'de nefret uyandırdığını şu suretle anlatmaktadır :

"Yahve diyorki: kurbanlarınızın çokluğunun bana ne faydası var. Koçların, besili kurbanların yağlarından bana gına geldi. Boğaların, tekelerin, koyunların kanından hoşlanmıyorum. Mâbedin çevresini ayaklarınızla telvis ederek huzuruma gelmenizi sizden kim istiyor? Artık beyhude kurbanlar, takdimeler getirmeyiniz. Buhurlarınızdan nefret ediyorum. Ay başlarını Sebtlere (Cumartesi ibadet ve tatillerine), Hahamhanede toplanmanıza artık tahammül edemiyorum. Büyük bayram bile fisktır. Elleriniz kanla doludur. Yıkanınız, paklanınız. Kötü fiillerinizi gözlerimin önünden kaldırınız. Kötü iş işlemeği terkediniz. Hayır işlemeği öğreniniz, adalete bağlanınız. Mazlumun hakkını alınız. Yetimin hakkına riayet ediniz. Dul kadını koruyunuz. O

[101] Eş'iya, 7, 4, Eş'iya bu vahyinde, yanan iki uçla Yahuda kırallığı üzerine yürüyen İsrail ve Şam Âramî kırallarını kastediyordu.
[102] Eşi'ya, 22, 1-14.

zaman günahlarınız, kırmız gibi kızıl da olsa yine kar gibi beyaz olacaktır„.

Eş'iya'nın vahilerinde türlü tâbirlerle belirtilen amacın, İsrail oğulları ne yaparlarsa yapsınlar, madem ki "Yahve'nin seçtiği kavimdirler, behemehal onları korur» yolunda ötedenberi beslenilen âmiyane kanaati yıkmak olduğu görülüyor.

Eş'iya, bir taraftan Yahve'nin günahlarına ceza olarak Yahudi'leri Asurlulara teslim edeceğini, bunların Kudüs'ü alacaklarını söylerken, diğer taraftan da cezalarını çektikten sonra iyi günler geleceğini, Asurluların da Yahve'nin kahrına uğrayacaklarını haber veriyor: "Yahve Sihhiyyun dağında ve Orşelim (Kudüs) de bütün işini bitirdiği vakit, kalbi kibir ile dolu olan Asur melikini cezalandıracaktır. Rabbülcünud olan Yahve böyle buyuruyor: Ey Sihhiyyunda oturan kavmim. Asur'dan korkma! o, sana vuracak ve asasını senin üzerine vaktiyle Mısırlı'ların kaldırdığı gibi kaldıracaktır. Fakat, pek az sonra ceza sona erecek, onların helâkiyle gazabım tamam olacaktır„.

Eş'iya, Davud hanedanının meşru ve Orşelim'in mukaddes olduğuna kanidir. İsrail oğullarının cezalarını çekmek üzere behemehal felâkete uğrayacaklarını söyler. Fakat, o diğer peygamberler gibi bu felâketin kesin bir izmihlâl olacağı kanaatinde değildir. Eşaiya'ya göre "Davud'un kütüğünden bir filiz sürecek ve onun kökünden bir fidan bitecek, onun üzerinde Yahve'nin ruhu yerleşecek. O, fakirlerin davasını adalet üzere görecek, dudaklarının üfürmesiyle kötüleri öldürecektir. O zaman kurt kuzu ile beraber bulunacak kaplan oğlak ile birlikte yatacak. Dana ile arslan yavrusu beraber gezecek ve bir küçük çocuk onları güdecek. O gün Davud'un nesli kavimler için bayram gibi olacak. O gün Yahve elini tekrar uzatacak. İsrail sürgünlerini dünyanın dört köşesinden toplıyacak...„ [103].

İsrail oğullarının dünyayı kurtaracak Mesih akidesinin bir ifadesi olan Eş'iya'nın bu vahileri üzerinedir ki Yahudiler Kudüs'ün kat'i tahribinden sonra da ümitlerini kesmemiş, İbrani devletini yeniden kuracak ve bütün Yahudileri Arzı-Mukaddes

[105] Eş'iya, 6, 9-13 ve 9,1-6 ve 11, 1-10.

olan Filistin'de toplayacak bir mesih beklemişlerdir. Yahudilerin bugün de Filistin'de bir kırallık kurmak ve dünya Yahudilerini buraya toplamak yolundaki faaliyetlerinde Eş'iya'nın bu vaadine olan inançlarının kudretini görmemek kabil değildir.

Eş'iya'nın vahilerini ihtiva eden kitabı incelendiği zaman, onun risalet vazifesini Amos ve Hoşa'a nisbetle daha az sert, daha az tecavüzlü bir ifade ile yerine getirmeğe çalıştığı görülür.

Eş'iya da Yahve'nin hışmını her kudretin üstünde görür, intikamının amansız olduğunu belirtir. Fakat İbranilerin müşterek akidelerine, Yahve'ye şaşmaz bir adalet kabul etmek suretiyle; Amos'dan daha az hücum eder. Herhalde Eş'iya'nın şahsında büyük peygamberlik manevileşmiş, ananevî dinle uzlaşma yoluna girmiştir.

Fakat Miha ile Amos'un havası tekrar belirmektedir. Eş'iya'nın çağdaşı olan ve onun gibi Yahuda kırallığında yaşayan Miha, Yahudilerin ananevi itikadlarına amansızca hücum etmekte Amos'la adeta yarışır. Samariye'nin sukutundan sonra Kudüs'ün de yıkılacağını haber vermekte, memleketinin siyasetini ve dinî durumunu belirtmekte Eş'iya'yı andırırsa da, içtimaî durumu tenkit hususunda ondan çok uzaklaşır, Amos'a yaklaşır.

Miha, Yahudi büyüklerinin gecelerini sabah yapacakları fenalıkları düşünmekle geçirdiklerini, halkın topraklarına, mallarına göz koyduklarını, acıklı bir surette tasvir eder ve onları Yahve'nin hışmiyle korkutur[104]. Onun tasvirine göre, İsrail şefleri, halkın derilerini yüzmek, etlerini soymak, kemiklerini kırmakla vakit geçirirler[105]. Onun nazarında Kudüs, bütün fenalıkların, bütün günahların kaynağıdır. Sihhiyyun, kanla yuğrulmuş çamurlarla yapılan bir şehirdir. Bu sebepten kan ve ateş içinde yüzmeğe mahkûmdur. Yahudilere, Yahve'nin vahiyi olarak şunları söylüyor: "Ey Yakub evinin başkanları ve İsrail'in hâkimleri, şimdi bunu dinleyiniz. Siz ki haktan ikrah ederek her doğruluğu eğriletirsiniz. Sıhhiyyunu kan ile, Orşelimi hak-

[104] Miha, 2, 1-2.

[105] Miha, 3, 1-3.

sızlıkla bina edersiniz. Onun reisleri rüşvetle hükmederler. Kâhinler ücretle öğretirler. Peygamberleri para ile tefeül ederler. Yahve aramızda değil mi? Belâ bize isabet etmiyecek diye Yahve'ye isnat ederler, bunun için Sihhiyyun sizin yüzünüzden tarla gibi sürülecek. Orşelim şehri taş yığınları halini alacak. Ve mabed dağı ormanın yüksek yerleri gibi olacak [106].

Miha'nın Orşelim'e karşı gösterdiği büyük kinin bu şehir halkının, kendisinin de ana yurdu olan güney-batı köylerine ve bu köyler halkına yıllardanberi reva gördükleri zulümlerden bunların kanını emmekte gösterdikleri insafsızlıktan ileri geldiğini tahmin edebiliriz.

d) Peygamberler tarafından yapılan telkinlerin ilk izleri

Ne Miha ne de Eş'iya şiddetle tenkit ettikleri millî hayatta kökten bir değişme temin edememişlerse de, çalışmaları büsbütün de boşa gitmemişti. Yaydıkları fikirler gerek kıral ve gerek halk üzerinde az çok bir tesir bırakmıştı. Kıral Ezekhiya'nın halk dinini yakından ilgilendiren kültlerde bazı değişiklikler yapmak, tasvirleri yasak etmek, Kudüslü'lerin önünde kurbanlarını, takdimelerini yaptıkları yılan heykelini yıktırmak gibi [107] teşebbüslere girişmesinde, bu tesirin başlıca âmil olduğunda şüphe yoktur.

O zamana göre, bu yılan heykelinin yıktırılması tehlikeli bir teşebbüstü. Çünkü kültü Yahvizm'in çevresi içine girmiş olan bu heykelin Serefim'lerin yani efsanevî kanadlı çöl yılanlarının sokmalarına karşı şifa kaynağı olmak üzere Musa tarafından dikilmiş olduğuna inanılıyordu [108].

Menasse irticaı Peygamberlerin yayınları bir taraftan Yahvizm'de bu gibi değişiklikler yaptığı gibi di-

[106] Miha, 3, 9-12.

[107] Mülûki Sani, 18,4.

[108] Adât, 2 1, 4-0, Hakikat halde bu yılan heykelinin Kenanlı'ların eski tanrılarının timsali olması ihtimali pek kuvvetlidir. Eski zamanlarda Batı Asya'da yılan tababet tanrısının mukaddes hayvanı sayılıyordu. Tanrılar gibi mukaddes hayvanlarına karşı da âyinler yapılır, onlardan da yardımlar istenilirdi.

ğer taraftan halkın Yahve'ye karşı besledikleri kanaatlerde de bir sarsıntı vücuda getirmişti. Bu kadar kudretli ve intikamcı olan Yahve'nin kendi kavmini Asur'lara karşı koruyamaması, onun tasvir edilen kudret ve kabiliyeti hakkında halkta haklı olarak şüpheler uyandırmıştı. Bu bakımdan VII inci yüzyılın ilk yetmiş beş senesi hakikî müminler nazarında Yahve dini için bir teşevvüş devri olmuştur.

Asurların kahir pençelerinin Nil boylarına kadar uzandığı bu tarihlerde kıral Ezekhia'nın halefi Menasse ile oğlu ve ardası Amon ve bunun oğlu çocuk Yosias'a vasilik edenlerin, zamanın hâkimi olan bu müthiş kuvvet önünde sadakatli bir tâbi olmağa çalışmak zorunda kalmaları, halk arasında türlü suretlerde yorumlanıyordu. Bazıları Yahve'nin seçilmiş kavmi olan İsrail oğullarının bu kadar zelil bir duruma düşmelerinin sebebini, Yahve'nin gazabı eseri telâkki ediyorlardı. Peygamberler de muttasıl bu kanaati yayıyorlardı. Bu yüzden halk, Yahve'nin gazabını önlemek için türlü ibadetler yapıyor. Çocuklarını bile kurban ediyorlardı. Birkısım İsrail oğulları da zelil bir mevkie düşmelerini Yahve'nin gazabına değil, ihmal edilen eski Kenan ili tanrılarının husumetine atfediyor, onların düşmanlıklarını önlemek, dostluklarını ve himayelerini temin etmek çarelerini arıyorlardı. Üçüncü birkısım Yahudiler ise Asurluların zafer ve şevketlerini tanrılarının mağlup kavimler tanrılarından daha kudretli ve daha yüksek olmasiyle izah ediyor, kurtulmak için onların teveccühlerini kazanmağa çalışmak icabettiği kanaatini yayıyorlardı. Esasen eski zamanlardaki geleneklere göre vassal bir devlet tebaasının metbu devletin tanrılarını takdis etmeleri de onlar için dinî bir vazife idi.

İşte bütün bu tesirler altındadır ki Yahuda kıralı Menasse ve halefi Amon zamanlarında Yahuda kırallığında, peygamberlerin telkinlerinin aksine olarak, putperesliğe doğru dinî bir irticaın belirmiş olduğunu görüyoruz. Kıral Menasse, Kenanlıların tanrısı Baal için tapınaklar kurmuş, tanrı Ahera'nın heykelini dikmiş, eski atalar ruhuna tapınmak âdetini ihya etmiştir. Diğer taraftan metbuu olan Asur kırallarının büyük tanrıları güneş ile yıldızlara da ibadet edilecek tapınaklar kurmuştur.

Gerçi Yahve unutulmuş değildi. Fakat kendisine yeni ortaklar çıkarılmıştı. Yahve'ye kurban kesilen mezbahın yanın-

da Asurluların güneş tanrısı Şamaş'ın arabasının atları besleniyor, bu atların arpaları muhafaza ediliyordu [109]. Kudüs mâbedi avlusunda Asurluların "Gök ordusu„ için mihrablar kurulmuştu [110]. Yahve'ye mahsus bir tapınak olan Kudüs mâbedi avlusunda Asurlular gibi, güneş doğarken âvinler yapılıyordu. Mâbedin kuzeydeki kapısı çevresinde Yahudi kadınları Mezopotamyanın tenasül ve neşvünema tanrısı Dumuzi için ağlıyor, matem tutuyorlardı [111]. Kudüs sokaklarında kadınlar gök tanrıçası için çörekler pişiriyorlardı. Gökler kıraliçesi denilen bu tanrıçanın İştar ile birleştirilmiş Kenanlıların eski tanrıçaları Anat olması muhtemeldir.

Kıral Menasse'nin başta Yahve olmak üzere bu bir sürü tanrılar için hiyerarşi kurduğu anlaşılıyor. İsrail tanrısı Yahve, Babil'in gök tanrısı Anu'nun aynı sayıldığından bunun gibi Yahve'ye de gök tanrısı diye ibadet ediliyordu.

Menasse zamanında resmî bir mahiyet alan bu akide ve tanrılar hiyerarşisi sürgünden sonra da şeklini değiştirerek, yaşamakta devam etmiştir. Bu yeni telâkkide bu tanrılar Yahve'nin, ötedenberi tapındıkları memleketlere müekkel kıldığı melekler olmuşlardır.

Menasse'nin kurduğu panteonda Yahve'yi başa geçirmesi onun millî dinden ayrılmak istemediğini belirtmektedir.

Menasse'nin, birbirlerinden çok farklı türlü kültleri bir araya getirmek yolunda açtığı çığır devam edip dururken milâttan önce 740 ile 720 tarihleri arasında Safenya (Sofoni) adında yeni bir peygamberin, kayıptan haber verme yolunu tekrar açtığını görüyoruz. Bu peygamber halkı, Yahve dinine sadık kalmağa davet ederken Baal'in hususî rahipleri de kendi tanrılarını propaganda ediyorlardı. Halk hem Milkon, hem de Yahve üzerine and içiyor, evlerin damlarında (cünudu semaviye) ye, yani Asur tanrılarına secde ediyorlardı [112]. Birçok Yahudiler de, siyasî durumdan mülhem olarak Yahve'nin hayır veya şer hiçbir şeye kâdir olmadığını, ondan çekinmek için bir sebep bulunmadığını açıkça söylüyorlardı.

[109] Mülûki Sani. 23, 11.
[110] Mülûki Sani. 25. 5.
[111] Hezekhiyal. 8, 14.
[112] Safenya, 1, 4-5, 8,9.

Peygamber Safenya

Bütün bu sapıklıklara karşı Safenya ateşler püskürüyor, millî tanrı Yahve'nin azamet ve kudretine tecavüz edenleri kesin olarak cezalandıracağını şöyle anlatıyordu: "Onların malları yağma edilecek, evleri viran olacaktır. Evler yapacaklar, fakat oturamıyacaklar, bağlar yapacaklar, fakat şarabını içemiyeceklerdir. Yahve'nin büyük günü yakındır. Süratle geliyor, Yahve gününün sesi duyuluyor. O gün gazab günüdür, felâket ve can çekişme günüdür. O gün viranlık, haraplık günü, karanlık ve duman günü, bulut ve koyu karanlık günüdür. Surlu şehirlere ve burçlara karşı çalınacak boru, koparılacak nâralar günüdür„ [113].

Safenya, çevre ülkelerde beliren olayları, haber verdiği, felâketlerin ilk alâmetleri olarak göstermekte haklı idi. Çünkü bu sırada Yakın Şarkta VII inci yüzyıl ortasındanberi siyasî durum değişmeye yüz tutmuştu. Bir zamanlar bütün Önasya'yı titreten Asur satveti sönmek üzere bulunuyordu. Mısır, 645 tarihlerine doğru Asur boyunduruğundan kurtulmuş, Asur-bani-apli'nin ölümünden sonra (626) Babilde egemenliğini kazanmıştı. Asurlulara ait bir çok yerler elden çıkmış, imparatorluğun iki büyük merkezi, Ninova ile Asur şehirleri de güneyden Babillilerin, doğudan Medlerin tehditleri karşısında kalmıştı. Kuzeyden inen Kimmeriler, İskitler de bir zamanlar hiçbir kuvvetin yan bakamadığı imparatorluk dahilinde serbestçe dolaşıyorlardı. Hatta İskitlerden bir gurup Mısır sınırlarına kadar gitmiş, Filistin'de Aşkalon şehriyle tapınağını, Yahuda krallığına ait limanları yağma etmişti. Bu sebepten Sefanya Ninova'nın çökeceğini kesin görüyor [114], dünyayı kasıp kavuran bu şehrin, içinde vahşi hayvanlar barınan bir harabeye döneceğini söylüyordu.

627 tarihlerine doğru ilk vahilerini yayan Eremiya da aynı şeyleri söylüyor, bundan başka Yahuda krallığı ve Kudüs hakkında da felâketli akibetlerin mukadder olduğunu haber veriyordu [115].

[113] Safenya, I, 13-16.
[114] Safenya, 2, 13-14.
[115] Eremiya, 4, 11-13

Josias'ın dinî reformu

İsrail oğullarının kıral Menasse ve Amon zamanlarındanberi peygamberlerin feryadlarına sebep olan dinî irticaları, ancak kıral Josias zamanında (622) önlenebildi. Çocuk iken tahta çıkan Josias (641-611), yirmi altı yaşına geldiği zaman bu büyük işe teşebbüs etti. Zaman onun bu reformu yapmasına, yabancı tanrıları Süleyman mâbedinin hariminden atmasına elverişli idi. Kendi başlarının derdine düşen Asurlular, başkalarını görecek halde değillerdi. Kudüs mâbedinden Asur tanrılarını atmakta, o zamana kadar metbu Asur kıralları tanrılarına yapılan kültleri yasak etmekte artık korku kalmamıştı. Görünüşte Josias'ın bu hareketi Asur hegemonyasını atmak, bir nevi istiklâl ilân etmek gibi bir adımdı. Fakat, Yahuda kıralının bu teşebbüsteki gayesi siyasî olmaktan ziyade dinî idi. Bu yüzden teşebbüsün neticesi, Akhaz zamanındaki dine dönmek çerçevesini aşamamıştı.

Reformun esasları

Kıral Josiası bu büyük teşebbüse girişmeğe sevkeden haham Hilkiya'nın mâbed harabeleri arasında bulduğunu söylediği Tôra yani Tevratın Tesniye kitabı (Deuteronome) olmuştur. Yapmak istediği reformun esasları da bu kitaptaki emirlerdi. Yapılan islâhat, yüksek yerlerde kurulan mezbahların, mihrabların kaldırılması, bütün kurban ve takdimelerin yalnız Yahve adına sunulması, Yahve bayramlarının tek bir sunakta kutlanması, putların yıkılması, paganizme ve bilhassa Asurluların "Cünudu Semaviye„'sine karşı amansız mücadele açılması, hamursuz bayramının (Pâque) ancak Kudüs mâbedinde kutlanması, insan kurban edilmesi âdetinin lâğvedilmesi, ölülerin ruhlarından yardım istenilmesi ve tefeül gibi şeylerin menolunması idi.

Kıral tarafından açılan bu mücadele paganizme meclup olan halkın alttan alta muhalefetiyle karşılaşmıştı. Hurafelere bağlanmış olan halk, bunları bir türlü bırakamıyordu. Zahiren inkiyat gösterilmişti. Fakat atalarının tapındıkları yerlerin yıkılması, tahkir edilmesi, halkın ruhunu zedeliyordu. Menfaatleri haleldar olan bu kültlerin rahipleri de halkın mukavemet duygularını besliyorlardı. Bilhassa yüksek yerlerdeki tapınakların rahipleri bu hususta pek ileri gidiyorlardı. İhtimal ki bu tepki yüzünden Josias'dan sonra, yani oğlu ve torunu

zamanlarında Tôra hükümlerine pekaz riayet edilmişti. Fakat sürgünden sonra başlıyan intibah devrinde Yahudiler Tesniye kitabının emirlerine daha kuvvetle sarılacaklardı.

Peygamber Nahum

Kıral Josias, yaptığı reform sayesinde Yahve'nin Yahudilere karşı olan gazab ve intikamını önleyeceği kanaatinde samimiydi. Reformu takip eden ilk yıllar bu ümidi besliyecek surette geçmişti. Çünkü Asur devleti, küçük Yahuda kırallığında, kendi hâkimiyet ve nüfuzunu sarsan icraat ile ilgilenemiyecek bir duruma düşmüş bulunuyordu. Nasıl ki Josias da Ninova'nın yıkıldığını görmüştü.

Bu zamanda yaşayan peygamber Nahum'un 614-612 tarihleri arasında yazdığı sanılan küçük kitabı, Yahudilerin Ninova'ya karşı besledikleri kinin şiddetini ve Asur'ların akıbetiyle ne kadar yakından ilgilendiklerini belirten bir belgedir. Nahum, bu akıbeti ırkdaşlarına "işte dağlar üzerinden müjde getirenin, selâmet tebşir edenin ayakları... Ey Yahuda, bayramlarını kutla, nezirlerini yerine getir. Zira yaramaz kimse bir daha senin üstünde yürümiyecek, çünkü o mahvoldu [116]„ ... ayetiyle tebliğ etmektedir. Ninova'nın akıbeti üzerine duyduğu sevinci "Ey Asur meliki, çobanların ebedî uykuya daldılar, eşrafın yerlere serildiler. Kavmin dağlara dağıldılar. Artık onları toplayan yoktur. Yaran dermansızdır. Akıbetini duyanların hepsi sevinçlerinden el çarpıyorlar. Çünkü senin kötülüklerin altında ezilmeyen kimse yoktur„ ayetiyle belirten Nahum kendisinin de dediği gibi şüphesiz, bütün Önasya kavimlerinin duygularına tercüman olmuştu. Nahum da eski tarzda vatanperver ve milliyetçi peygamberler gibi Yahve davasiyle İsrail kavminin davasını bir tutmuş, Amos, Osee, Eş'iya ve Miha gibi, sezdiği Asur akıbetini, ırkdaşlarına ve onların şahıslarında Yahve'ye karşı işlenilen cinayetlerin cezası gibi göstermiştir.

Peygamber Eremiya ve Josias reformu

Bu zamanlarda yaşayan ve Kudüs'ün yıkılışına şahit olan Eremiya, Kıral Josias reformunu dikenler arasına bir az dane serpmek kabilinden görüyor, bunun kalbleri tasfiye ve islâh ettiğine inanmı-

[116] Nahum, 1, 15.

yordu. Bunun için vahilerini yaymağa koyulduğu ilk günden itibaren Yahudilere her şeyden önce kalbleri temizlemeği tavsiye etmiş, daima bu nasihati tekrarlamıştır [117].

Eremiya böyle görmekte haklı idi. Josias'ın bu üstünkörü islâh teşebbüsü ancak halkın gururunu arttırmış, onlarda bu reform sayesinde kesin olarak Yahve 'nin himayesinin temin edildiği yolunda yanlış bir kanaat yaratmıştı. Bunu gören Eremiya Yahudileri ikaza çalışmış, Asurluların izmihlâlinden artık ebediyen kurtulunduğu kanaatini yıkmağı amaç edinmiş, büyük felaketin, İsraili çiğniyecek kavmin yine kuzeyden geleceğinde direnmiş durmuştu.

Eremiya yanılmamıştı. Reformatör kıralın feci akıbeti aynı zamanda halkın inançları için dini bir iskandal olmuş, herkesin ruhunda, Menasse zamanında Asur tahakkümünün yarattığı ruhî halete benzeyen bir sarsıntı, bir şuriş başgöstermiştir. Yahudiler, Josias reformu doğru olsaydı, bu akibete uğranılmazdı, yolunda telâkkilere sapmağa başlamışlardır. Bu sapış bir türlü unutulmamış olan Menasse devrinin o bir sürü tanrılarının, acaip kültleriyle birlikte yeni baştan meydana çıkmalarını intaç etmiştir.

Bu umumî temayüle yalnız Eremiya ile Urie adında diğer bir peygamber ve bunların çevrelerindeki bir kaç kişi katılmamış, bunlar işlenilen cinayetlerin cezası olmak üzere Kudüsün yerle yeksan olacağını, mabedin yıkılacağını açıkca bağırmağa başlamışlardı. Eremiya, bu sözler yüzünden müşkülâtla hahamların intikamından kurtulabilmişse de Urie, kıral Jojakin' in emriyle öldürülmüştü. Buna rağmen Eremiya'nın cesareti kırılmamış, Yahve'nin adaletini yerine getirecek kuvvetin kuzeyden geleceğinde ısrar etmiş, Yahve adına şunları tekrarlamıştı: "İşte ben kuzey kabilelerinin cümlesini ve kulum Babil Meliki Nabu-Kudur-Ussur'u celb ve bu diyar üzerine ve çevresindeki milletlerin cümlesi üzerine götüreceğim. Hepsini helâk edeceğim. Onlardan sevinç sesini, güveği ve gelin sesini, değirmen sesini, kandil ziyasını mahvedeceğim. Bütün diyar harap ve viran olacak!.. [118].

[117] Nahum, 3, 19.
[118] Eremiya, 4, 3-4.

Eremiya yoldan sapan Yahudilere Yahve adına bu tehditleri her vesile ile tekrarlıyordu. Bazan Kudüs kapılarından birinin önünde toplanan halkın karşısında elinde tuttuğu bir destiyi kırarak onlara "ben bu destiyi tamir edilemiyecek surette nasıl kırdım ise, Yahve de bu kavmi ve bu şehri öylece kıracak, mezarlıkta yer kalmayıncaya kadar gömülecek bu mahalle ve onun halkına böyle edeceğim. Damları üzerinde cünudu - semaviye'ye buhur yaktıkları ve Yahve'den başkasına meşrubat takdim ettikleri evlerin hepsi, Orşelim'in evleri Yahuda kırallarının sarayları mezarlık olacaktır.„ diye bağırmıştı. O, harekete, vatan ve millet hainliği ile suçlandırılmağa, hapse, hâtta ölümle tehdite rağmen, sarsılmaz bir inadla her yerde, her fırsatta korkunç kehanetlerini yayıyordu. Bir gün mâbedin avlusuna girerek orada toplanmış olan halka: "Yahve böyle söylüyor, eğer beni dinlemez, kanunuma itaat etmezseniz bu mâbedi, Silo mâbedi (İsrail kırallığına ait Nablus mabedi) gibi harap edeceğim. Bu şehirde artık ahali kalmıyacaktır...„ diye bağırmıştır.

Eremiya yalnız kendi hitabeleriyle iktifa etmiyor, vahilerini kâtip Baruh'a yazdırarak mâbede gönderiyor, cemaat önünde okutturuyordu. Aynı vahileri ayrıca kırala da gönderiyordu.

Son Yahuda kıralı *S*edekiya Babil kıralına isyan ettiği zaman, Eremiya boynuna bir boyunduruk takarak içtima yerine gelmiş, "adaleti yerine getirmek, kavmini tedip etmek için Babil kıralına kudret ve saltanat veren Yahve'dir. Ona isyan Yahve'ye isyandır. Yahve buyuruyor ki eğer bir kavim boynunu Babil Melikinin boyunduruğu altına koymak istemezse onu kılıç, kıtlık ve taun ile cezalandıracağım, mahvedeceğim. Babil kıralına hizmet etmeyiniz, diyenlere inanmayınız. Çünkü onlar size yalan yere peygamberlik ediyorlar„.

Eremiya boynunda boyunduruk olduğu halde sokaklarda dolaşıyor, yüksek sesle bu sözleri tekrar ediyordu. Her tarafta hakaret görmesine, hapse atılmasına rağmen iddiasında direniyordu. Nihayet onun dediği gün gelerek Kudüs Babil kıralı tarafından kıskıvrak çevrildiği zaman, yine inadında israr etmiş, yine aynı sözleri bağırmağa başlamış, kıralı mukavemetten vazgeçerek teslim olmağa teşvik etmişti. Nihayet kıralın

yanındakiler Eremiya'nın bu meş'um propagandalarla askerin kuvveimaneviyesini sarstığını ileri sürerek idamını istedikleri zaman hapse atılmış, burada da durmaksızın bağırmıştı. Fakat, Kudüs taş taş üstünde kalmamak üzere yakılıp yıkıldığı zaman da harabesi üzerinde bir baykuş gibi inlemiş, ağlamış, "Eyvah, bir zamanlar halkı o kadar çok olan bu şehir, şimdi tenha kalmış. Vaktiyle milletler arasında azametli olan şehir, şimdi metrûk bir dul gibidir. Sihhiyyun yolları matemdedir. Zira bayramlarına artık kimse gelmiyor. Kapıları yıkıldı, viran oldu. Kâhinleri figan ediyorlar. Zira Yahve onu günahlarının çokluğu yüzünden bu hale soktu. Bu harap şehir şimdi şöyle diyor: Yolcular, bana bakınız. Başıma gelen belâlar gibi belâlar var mıdır? Bütün muhariplerim, yiğitlerim mahvoldu. Hiç kimse düşmanın kapılarından içeri girebileceğini sanmıyordu. Eyvah bize, zira günah işledik„.

Eremiya'nın şahsiyeti

Eremiya'nın rolünde göze çarpan ilk şey, onun değişmezliği, serkeş sebatı, eğilmez azmidir. Bu vasıflarla uzlaşmaya yanaşmayarak hayatının sonuna kadar bu yolda kalmıştır. O, bu vasıflarda Amos ile Miha'ya benzer, fakat kendi itiraflarından anlaşıldığına göre o, bu duruma uzun bir iç savaşı sayesinde erişmiştir. O, ırkdaşlarını çok seviyor, onlara hemen daima meş'um haberler vermek zorunda kaldığından büyük iztıraplar duyuyordu. Halk tarafından nefret edilmekten, hükûmetin takip ve tazyikine uğramaktan iztırap çekiyor, olaylar tehdidlerinin boş olduğunu belirtir göründükçe de muazzep oluyordu. Çok defa peygamberlikten, Yahve adına söz söylemekten vazgeçmeği düşündüğü anlaşılıyor. Fakat o zaman, kendi dediği gibi, kalbinde yanan bir ateşin kemiklerini yaktığını duyuyor, buna tahammül edemiyordu.

Eremiya'nın kitabında iç mücadelesini tasvir eden âyetler, onun şahsiyetini belirtmek bakımından önemlidir. Bu âyetler, Eremiya'nın diğer peygamberlerden ziyade iç duyguya, kendi kendini murakabeye dinî bir mevki verdiğini belirtmektedir. O zamana kadarki Yahudi peygamberleri, dini millî bir konu gibi telâkki etmişlerdi. Eremiya, kavmini maneviyata, iç duyguya doğru götürmek hususunda büyük azim gösteren ilk peygam-

berdir. Onun Josias reformunu okadar şiddetle tenkid etmesi de, bu reformun kalbin tasviyesine hiçbir mevki vermemesinden, yalnız kültleri, zahiri âyin ve ibadetleri gözönüne almasından ileri gelmişti.

İsrail oğullarının yaşadıkları hayata, uğramaları mukadder akıbete karşı o kadar kötümser olan Eremiya, onlara mukadder cezayı çektikten sonra yeni bir ahid müjdesi vermek, huzuru kalp ve mesut bir hayat vaadetmek suretiyle eski kötümserliğini yüksek bir eyimserlikle bitirmektedir: "Yahve böyle buyuruyor; günler gelir ki Beyti İsrail ve Beyti Yahuda ile yeni bir ahd yapacağım. Bu atalarını Mısır'dan çıkardığım gün onlarla yaptığım ahd gibi olmıyacaktır. Çünkü onlar bu ahdi bozdular. Ben de onları reddettim. O gün de Beyti İsrail ile akdedeceğim ahid budur: Yahve böyle buyuruyor, şeriatımı içlerine koyup kalplerine yazacağım. Ben onlara tanrı olacağım Onlar da bana kul olacaklar. Artık herkes komşusuna ve herkes kendi kardeşine rabbini öğretmeğe lüzum kalmıyacak. Çünkü küçük büyük herkes beni bilecektir. Çünkü isyanları affedeceğim. Günahlarını hatırıma getirmiyeceğim„[119]. Bu vahiler, herşeyin mahvolduğunu gören Yahudilere, uzak fakat sönmez bir ümit ve iman kaynağı olacaktı...

[119] Eremiya, 25, 8-10.

VII.
SÜRGÜNDEN SONRA YAHUDİLERİN DİNÎ DURUMU

a) Peygamberler

Hezekhiyal ve ikinci Eş'iya

Yahuda kıralı Yoyakin (Jojakin) ile beraber sürgün olarak Kalde'ye götürülmüş olan Yahudiler, Elam'da patlayan isyan üzerine Nabu-Kudur-ussur II imparatorluğunun yıkılmak üzere olduğuna hükmetmiş, kurtuluş gününü heyecanla beklemeğe başlamışlardı. Babil imparatorluğunu yıkacak ve Yahudileri kurtaracak olan büyük olayın yakın ve kesin olduğu vatanperver peygamberlerden Hanania, Kudüs Yahudileri arasında; Akhab, Sidkiyyabu ve Şenaya gibi veliler de Kalde'deki sürgünler içinde yaymış, herkesi buna inandırmışlardı.

Fakat 597'de sürülen Yahudilerle birlikte Babil'e götürülmüş olan Hezekhiyal (Ezehiel) adında bir Haham-ki sonradan peygamberliğini ilân edecek ve Yahudilerin din tarihinde büyük mevki alacaktır-ise kurtuluş değil, daha büyük musibetler beklemek gerektiğini söylemek suretiyle beyhude yere ümide düşülmemesini ihtar etmişti. Kudüs'te ise aynı sözleri peygamber Eremiya tekrar edip duruyordu.

Fakat gerek Kalde'de ve gerek Kudüs'te Yahudiler Nabu-Kudur-Ussur II nin imparatorluğuyla beraber mahvolacağına kesin bir kanaat beslediklerinden Hezekhiyal ve Eremiya'ya musibet dellâlları göyüzle bakıyor, sözleriyle istihza ediyorlardı. Halbuki mahvolacağını bekledikleri Babil kırallığı yerine Kudüs şehriyle mâbedin yıkıldığını, Yahuda kırallığının tarihe gömüldüğünü görünce şaşırmış, Hezekhiyal ve Eremiya'ya dönmüş, onlardan bir ümit sesi beklemeğe koyulmuşlardı.

593 tarihinden itibaren peygamberliğini ilân etmiş olan Hezekhiyal, Kudüs'ün yıkılışından sonra yeni gelen sürgünlerin yaydıkları dehşet karşısında bulunan, korkunç felâketler önünde ümitleri büsbütün sönen, imanları sarsılan ırkdaşlarını yeis

çukurundan kurtarmak için önce onlara felâketlerin geleceğini nasıl bir kesinlikle anlatmış ise, bu defa da aynı katiyet ve aynı kuvvetle yeni bir istikbalin hayat saçan ümitlerini yaymağı iş edindi.

O, evvelki vahilerinde çekilen felâketlerin İsrail oğullarının Mısır'da ezildikleri, çölde avare dolaştıkları zamanlardan itibaren, Yahve'ye karşı irtikâp ettikleri günahların cezası olduğunu söylemişti. Şimdi Kudüs yıkılmış, Yahudilerin bir kısmı ölmüş, hayatta kalanların kimi sürülmüş, kimi dağılmıştı. Yahudiler atalarının ve kendilerinin irtikâp ettikleri günahlarının cezasını çekmişlerdi. Felâket devri artık sona ermişti. Şimdi Yahve'ye dönüldüğü takdirde yeniden bir huzur ve saadet ufku belirerek, istikbal Yahudilerin olacaktı. Yahve artık her ferdi yalnız kendi hareketlerinden sorumlu tutacak, hiç kimse atalarının günahlarından dolayı ceza görmiyecekti.

Hezekhiyal'ın bu yeni vahilerine göre çağdaş Yahudiler önceki nesillerin cezalarını yüklenmeleri şöyle dursun, kendi günahlarından dolayı da ceza görmiyeceklerdi. Çünkü Yahve artık günahkârların ölmelerini değil, tövbe ve istiğfar ederek günahlarından soyulmalarını, yaşamalarını istiyordu. Bir günahkâr tövbe ve rucu ederse Yahve onu artık geçmiş kabahatlerinden sorumlu tutmıyacaktı. Nasıl ki iyi bir insan da, yolunu şaşırır, günah işlerse, eski sevapları ona bir fayda vermiyecekti.

Hezekhiyal, yeni vahileri ile ötedenberi devam edip gelen bir telâkkîyi yıkıyor, kollektif sorumluluk yerine ferdî sorumluluk esasını ikame ediyor, bu suretle Yahudilerin dini ve sosyal hayatlarına yeni bir istikamet vermiş oluyordu.

Hezekhiyal ayni zamanda, İsrail milletinin yeniden dirileceğini, Yahuda dağlarının yeşilleneceğini, tarlalarının sürüleceğini, bağlarının filizleneceğini, ovalarının, vadilerinin insanlarla dolacağını Kudüs'ün yeniden kurulacağını, mabedin tekrar yapılacağını. müjdeliyerek ırkdaşlarının ölen ümitlerine hayat ışığı yaymağa çalışmıştı.

Hezekhiyal'ın şahsiyeti

Hezekhiyal İsrail tarihinin belirttiği simalar arasında geniş görüşlü, orijinal, fakat aynı zamanda anlaşılması güç bir şahsiyettir. Bir bakıştan engin bir hayalperest, diğer bakıştan zeki bir realist, cezbeli, belki de

isterik bir insan. Bu insan bazan itidalli bir mantıkçı, bazan kuvvetli bir şair, bazan da soğuk kinayeler, bayağı cinaslar yapan bir yazıcıdır. Bu yazıcı, bir yönden görünüşündeki derinlik, fikrindeki cüretkârlık ile VII inci ve VIII inci yüzyıllarda yaşıyan peygamberleri, başka bir yönden de gelenekçi eski Yahvist'leri andırır.

Yabancı milletlere karşı vahşice bir düşmanlık beslediği halde Babillilerin, Fenikeli'lerin efsanelerinden istifade etmekte hiçbir beis görmez. Varlığındaki bütün bu tezadlarla beraber, kendisine verilen "Judaizm babası„ unvanına hakkiyle lâyık olan bu peygamber, üzerine almış olduğu rehberlik görevini parlak bir surette başarmış, İsrail oğullarının yeniden canlanmasında, Yahve dininin mütekâmil bir şekil almasında büyük bir rol oynamıştır.

İkinci Eş'iya

Kudüs'ün tahribinden sonra Yahudilerin cesaret ve ümitlerini yaşatmak için Eremiya ve Hezekhiyal ile başlıyan gayret, sürgünlük müddetince diğer birtakım peygamberler tarafından devam ettirilmiştir. Bunlardan Habakok gibi nebilerin vahilerine ait bazı sayfalar, zamanımıza kadar gelebilmişlerdir.

Fakat bu yolda bize kadar gelen yazıların en önemlisi, sahibi kesin olarak bilinmiyen ve bugün Eş'iya kitabının 40-52 ye kadar olan âyetlerini teşkil eden vahilerdir. Bu âyetler, Ahamaniş hükümdarı Kuraş'ın Babil imparatorluğunu yıkmağa hazırlandığı sıralarda yazılmış ve gizlice türlü bölgelere yayılan yahudi cemaatlerinin birinden diğerine götürülmek suretiyle her tarafa yayılmıştı. Bu âyetlerde denizden, adalardan, karalardan, dağdan (Lübnan), ağaçtan yontulmuş heykellerden bahsedilmiş olduğunu gözönüne alan bazı müellifler, bu vahiler sahibinin Babil ve Mısır'dan ziyade Fenike'de yaşadığı ihtimalini kuvvetli görmektedirler.

Hezekhiyal'den sonra gelen peygamberlerin en önemlisi olan ve kim olduğu bilinmiyen bu zata sonraları ikinci Eş'iya adı verilmiştir. İkinci Eş'iya, vahilerinde Babillilerin gadrine uğrayan bütün yahudilere hitap ve Yahve adına Kudüs'ün yeniden kurulacağını, Yahuda şehirlerinin yeniden şenlenecekle-rini vadetmektedir.

İkinci Eş'iya'nın İsrail dini bakımından önemi monoteizmi daha vuzuhlu ve daha şumullü görmesindedir. Bu peygambere göre Yahve yalnız yahudilerin değil, bütün insanların hidayete ermelerini, selâmeti bulmalarını istemektedir. Bu, Yahve'nin yalnız yahudilerin değil, bütün insanların rabbi olduğunun ifadesinden başka bir şey değildir.

Sürgünlük devrinin peygamberleri arasında ön plânda gelen Hezekiyal ile ikinci Eş'iya'dır. Bunlar, kendilerinden önceki peygamberlerin hadislerini (sezişlerini) izah etmiş, bunlardan neticeler çıkarmışlardır. Hezekhiyal tam bireycilik (individualisme integral) nazarîyesini ortaya atmış, ikinci Eş'iya ise evrensel tek tanrıcılığı (monotheisme universalisme) esaslarını kurmuştur. Her iki peygamberin vahileri de İsrail dininde bir tekâmülü ifade ediyordu. Bu sayededir ki Kuraş'ın müsaadesiyle yahudiler Kudüs'e döndükten sonra Nehemiya ve Azra (Esdras) Yahve dinini eskisine nisbetle daha geniş ve daha esaslı bir surette kurabilmişlerdir.

b) Sürgün dönüşünden sonra Yahvizm

İsrail oğullarının ideal Yahve dini ancak Babil esaretinden sonra belirmiş ve milâdi İsa'ya kadar süren beşyüz yıl içinde tekâmül ede ede tebellür etmiştir. Agra ve Nehemiya'nın attıkları temel, sonraki devirlerde ve hele Ptoleme ve Seleukus zamanlarında Yunan din ve kültürünün şiddetli ve sürekli baskısına mukavemet edebilecek kadar sağlam ve esaslı olmuştur. Yahvizm'in esası olan Ahdi-Atik kitapları ve bunlar arasında bilhassa esfarı hamse (Pentateuque) bu zamanlarda toplanmıştır.

Bu devirde Yahve dini daha ilk zamanlarda manevileşmiş, daha ziyade şumullü bir mahiyet almış bulunuyordu. Yahve mefhumu beşerî vasıflardan yavaş yavaş tecerrüt ederek git gide yükselecek, daha çok manevileşecek, tabiat üstü, âli bir mahiyet alacaktı. Sürgünden önceki devirlerde Yahve mücessem bir insandı. Yalnız İsrail kavminin tanrısı idi. Sürgünden dönüldükten sonra ise Yahve beşerî vasıflardan kurtulmuş, kelimenin bütün kuvvetiyle umumi bir tanrı olmuştur. Ahlâki telâkkilerde de büyük bir inkişaf ve değişme belirmiştir. Fakat, bütün bunlara rağmen İsrail oğullarının, Yahve'nin, diğer kavimlerden mümtaz, kendi seçkin kavmi olduğu telâkkisi yaşa-

makta devam etmiştir. Sürgün' dönüşünden sonra yetişen Ahbarı-Yahud, zaman zaman dinde birçok tadiller yapmış ve bu yüzden birtakım mezhepler çıkmıştır. Bu mezheplerden bazıları Babilliler ve İranlı'lardan bazıları da Yunanlı'lardan mülhem olmuşlardır.

Musa, başka dinlerde tavsif edilen şekilde bir cennet, cehennem ve ahret mefhumlarından bahsetmiyerek mükâfat ve mücazatı dünyaya hasretmiş iken Babil esaretinden dönen peygamberler ve Ahbar, Zerdüşt dininin tesiri altında bu akideyi museviliğe de sokmuşlardır. Musevilerdeki şeytan ve melek inancının Mazdeizm'in Ehrimen (Ahuramazda) ve Ormüzd telâkkisinden mülhem olduğu şüphesizdir.

Yunanî fikirlere gelince, bu da İskenderiye'de yerleşmiş olan yahudi kolonileri vasıtasiyle museviliğe sokulmuş, yahudi bilgin ve filozofları tarafından işlenerek ve musevilik esaslariyle ahenkleştirilerek inkişaf ettirilmiştir. İsa ile çağdaş olan yahudi filozofu İskenderiyeli Philon bu hususta başlıca rolü oynamıştır.

c) İbranilerin Mukaddes Kitapları ve mahiyetleri

Musa'nın kurduğu Yahve dininin mukaddes kitapları Ahdi- Atik adı altında toplanmışlardır. Bunların heyeti mecmuasına Tôrâ (Tevrat) ve kanun denilir.

Ahdi- Atik adı altında toplanan kitaplar sayı ve mahiyet bakımından iki kısma ayrılırlar. Birinci kısımdaki sifirler, yahudilerin ve hiristiyanların müttefikan mukaddes tanıdıkları kitaplardır. Bunların sayısı otuz dokuzdur. İkinci kısımdaki kitaplar ise yahudiler ve hiristiyan protestanlarla katolikler arasında kutsiyetlerinde ihtilâf edilen kitaplardır. Yalnız katoliklerce mukaddes tanılan bu kitapların sayısı da dokuzdur.

Ahdi- Atikin beş sifir (esfarı hamse = pentateuque) denilen beş evvelki kitabı, Musa'ya nisbet edilir. Asıl Tôrâ ve kanun bunlardır. Ahdi- Atikin altıncı sifirini teşkil eden "Yeşu„ kitabı da kıymetce beş sifir derecesinde sayılmaktadır.

Beş sifirin Musa'ya isnadı fikri M. ö. beşinci asırda başlamış, zamanımıza kadar bütün Sinagoglarca desteklenmiştir. Hıristiyanlığın kuruluşundan sonra kilise de bu isnadı kabul

etmiştir. Fakat, onyedinci yüzyıldan itibaren mukaddes kitaplar hakkında başlayan intikad ve inceleme, bu kanaati yavaş yavaş çürütmüştür. Çünkü Musa'ya isnad edilen bu kitaplarda Musa'nın ölümünden bahsedilmesi gibi garabetler bulunduğu görülmüştür. İncelemeler, bu kitapların Musa zamanından çok sonraki devirlerin mahsulü olduklarını ve ayrı ayrı kalemlerden çıktıklarını meydana koymuştur. Gerek sinagoglar tarafından muhafaza edilen en eski İbranice nüshalar arasında ve gerek bunların başka lisanlara çevrilmiş olan en eski nüshalarında bir çok farklar, ihtilâflar ve tezadlar bulunduğu meydana konulmuştur.

Yahudi sinagoglariyle hıristiyan kiliselerinden bir çoğu, Ahdi- Atiki vahiler mecmuası telâkki ederler. Kiliselerden bazıları ise bu kitapların Allah tarafından peygamberlere dikte ettirilmiş olduğuna inanırlar. Fakat hatalar, tezadlar, hurafeler ve bayağılıklar, hatta yüz kızartan sahnelerle dolu olan bu kitapların kutsiyetleri vahimesi, ilmin bugünkü projöktörleri karşısında erimiş, bunların muhtelif devirlerin ve muhtelif kalemlerin mahsulü oldukları hakikati meydana çıkmıştır.

Musa'dan çok sonra Hahamlar tarafından yazıldığı tahakkuk eden beş sifirde bazı eski parçalar yok değildir. Lameh manzumesi gibi manasız ve altı üstü bakımından birbirleri münasebeti olmayan parçalarla ibtidaî bir medeniyet izlerini taşıyan bazı âyetler bu kabildendir. Aynı hal Yeşü kitabında da vardır.

Bu kitabın Yeriho menkıbesi gibi tabayı ve ahlâka ait âyetlerinde görülen ibtidailiğin, eskilik nişanesi olduğunda şüphe yoktur. Fakat bu gibi âyetler, bu kitapların bizzat Musa ve Yeşû taraflarından yazıldıklarına delâlet etmezler. Belki muahhar devirlerde kaleme alınmış olan bu kitaplarda bazı eski parçalar da bulunduğunu gösterirler. Herhalde intikad incelemeleri, Tevrat'ın Musa'ya isnad edilecek kadar eski bir eser olmadığını, bunun muhtelif devirlerde muhtelif insanlar tarafından yazılmış gayri mütecanis bir mecmua mahiyetinde bulunduğunu meydana koymuştur. Babil esaretinden dönüşten sonra İsrail oğullarının din ve hayatlarını tanzim eden Azra'nın bu bususta büyük rolü olduğu şüphesizdir[120].

[120] Tevrat sifirlerinden birinde «İsrail'de din unutulduğu zaman, Azra onu yeniden tesis etmiştir» denilmesi, Azra'nın bu rolünü göstermektedir.

Ahdi- Atikin diğer peygamberlere isnat edilen kitaplarında beş sifirden hiç bahsedilmemiş olması, hâkimler kitabiyle Süleyman kitabında hikâye edilen sergüzeşt ve menkıbelerin beş sifirdekilere uymaması, bu kitapların kaleme alındıkları zamanlarda beş sifirin ortada olmadığına delâlet etmektedir. Ayrı ayrı kalemlerden çıktıkları kesin olarak beliren beş sifirin son kitabı olan Tesniye'nin Musa'dan takriben bir sene sonra Yahuda hükümdarlarından Josias zamanında baş haham Hilkiyas tarafından yazılmış olduğu malûmdur. Diğerlerinin müellifleri ise tarih için meçhul kalmıştır. Fakat beş sifirin bir mecmua halinde toplanmasının sürgün dönüşünden sonra olduğu kesin bir hakikattir.

Ahdi- Atikin beş sifirden maadasını teşkil eden kitapların birkısmı adlarını taşıdıkları peygamberlere ait oldukları gibi, birkısmı da kâtipler denilen ve İsrail tarihinde önemli mevkileri olan birtakım bilginler tarafından yazılmışlardır. Milâttan sonra 90 tarihine doğru, Ahdi- Atiki ihtiva eden kitaplar, bir mecmua halinde toplanmış bulunuyorlardı.

Tevrat tefsirleri (Talmut-Kabal)

Ahdi-Atikin ihtiva ettiği bir sürü kitaptan başka yahudilerin medenî ve şer'i esaslarını ihtiva eden bir de Talmud adlı kitapları vardır. Talmud nizam demektir. Tevrat'ın şerh ve izahı mahiyetinde olan Talmud, Ahdi- Atik'in zeyli ve tekmilesidir.

İbranîlere ait yazılı metinlerle ağızdan nakledilen ananeleri tefsir ve izah eden bilginler Babil ve Filistin mekteplerinde toplanmışlardı. Azra'danberi kitabı mukaddesi yazmak suretiyle maişetlerini temin eden birtakım kâtipler bulunduğu gibi bu kitapları şerh ve tefsir ile uğraşan birçok bilginler ve doktorlar (Ahbarı Yahud) vardı.

Kanunun aksamından sayılan metinlerden başka tefsirler de zamanla çoğalmıştı. Milâttan önce birinci yüzyılda müfessir-

Talmud'da ise bunu teyit eden şu fıkra vardır: «Azra, Musa'ya isnat edilen Tevrat'ı menkulât yoluyla tefsir eden hâkim yazıcılardan biridir». Ahdi- Atik'deki Azra kitabının yedinci babının altıncı âyetinde Azra'nın «Şeriati Musa'da mahir kâtip, Yahve'nin İsrail'e emrettiği evamir ve ahkâm kâtibi» yolunda tavsif edilmesi de bu zatın Tevrat kitaplarının telifi hususundaki rolünün itirafından başka bir şey değildir.

lerden Hillel ve Şammai, milâttan sonra birinci yüzyılda ise Johannan bin Zakkai en çok şöhret almışlardır. Kanunun ağızdan ağıza nakli ananesi, ilk mühim tefsirlerin yazılmalariyle beraber, yani Hillel ve Şammai zamanlarında sona ermişti. Nihayet milâdî III üncü yüzyılda Mişna son tefsirlerin en mükemmellerini vücuda getirmiştir. Bu devir Ahbarına Tannaim'ler denilmektedir. Bunu takibeden devir Ahbarı ise Amoraim'ler adiyle anılmaktadırlar. Amora'lar biri Babil'de diğeri Filistin'de kurulmuş olan akademilerdi.

Talmud Bu sebepten Talmud, biri Kudüs diğeri Babil Talmudu olmak üzere ikidir. Kudüs Talmudu dördüncü yüzyılda ikmal edilmiş ise de bizzat hahamlar tarafından bile anlaşılamadığından sonraları külliyen bırakılmıştır. Babil talmudu ise beşinci yüzyıla doğru tertip edilmiştir. Bunun esası Mişna Talmududur.

Babil yahudileri bu zamanlarda daha refahlı bir hayat yaşadıklarından ilmî araştırma ve incelemelere, dinî konular hakkında münazara yapmağa daha çok kabiliyetli bulunuyorlardı. Hakikî Talmud Babil talmududur. Bu Talmud'da 1800 den fazla kanun müfessirinin adları geçmektedir. Mişna ve Guemara adlariyle ikiye ayrılan Babil Telmud'unun, ikinci kanun demek olan Mişna kısmı, asıl metni teşkil eder. Guemara denilen kısım ise bunun şerh ve tefsiri mahiyetindedir. Haham Asser tarafından beşinci yüzyılda başlanılan bu şerh altıncı yüzyılda gelen Ahbar tarafından ikmal edilmiştir.

Mişna oldukça saf bir haham ibrancasiyle, Guemara ise geldanice ile karışık bir ibranca ile yazılmıştır. Her ikisinde de uslûp vuzuhlu değildir. İçlerinde anlaşılamıyan birçok menkıbeler vardır. Talmud'un hesapsız tefsir ve haşiyelerinden en meşhuru, islâm filozoflarından İbn Rüşdün öğrencilerinden Moses Maymonit (Moses Maimonide) tarafından yazılmış olan tefsirdir.

Kabal Tevrat'ın bâtınî mânâsını açıklayan mistik tefsirine bu ad verilmektedir. Bu kelime ibranice gelenek anlamına gelen Kabbalah sözünden alınmıştır. Kabal hakkında tarihî bilgimiz azdır. Mukaddes kitapların zahiri mânâlarından başka

bir de bâtını mânâları olduğu ve bu mânâları herkesin anlıyamadığı yolundaki telâkkinin ilk önce yahudiler arasında başladığı biliniyorsa da, bu telâkkiyi ilk defa kimin ve ne zaman ortaya attığı kesin olarak bilinememektedir. Yalnız XIII üncü yüzyıl sonlariyle XIV üncü yüzyıl başlarında Moise de Leon adında bir İspanyol yahudisinin, esrarlı bilgilere meraklı zengin Yahudilere Tôrâ ile peygamberlerin kitaplarının ledünniyatı hafiyelerini, yani gizli içyüzlerini şerh ve tefsir eden birtakım kitaplar sattığı bilinmektedir. Zohar yani ışık kitabı adı verilen ve 1304 tarihlerine doğru toplandığı anlaşılan bu mecmuanın Kabal'in temel kitabını teşkil ettiği anlaşılıyor.

Bu zamanlardan bir müddet sonra en eski din sırlarını anane halinde saklıyan ve öğreten bir yahudi mektebi bulunduğu ve bu mektebin ötedenberi devam edip geldiği meydana çıkmıştır.

Albijuva (Albigeois) harbinden evvel Fransa'nın provens (provence) bölgesindeki mektebin başında kör İshak adında biri bulunuyordu. XVI ıncı yüzyılda bu mektebi temsil edenlerin başında İspanyol yahudilerinden Codovero ile Levantin yahudilerinden Loria bulunuyorlardı.

Yahve'nin tek tanrı olduğu akidesine bağlanmakta zorluk duyan, kaide ve nizama uymakta müşkülât çeken isyankâr yahudi ruhu, Talmud çerçevesi içinde bunalan ortodoks hahamlara karşı, Kabal'in açtığı serbest alanı çok cazibeli, mitlerini çok can çekici bulmuştu. On altıncı yüzyılda ve daha sonraları Kabal, Avrupa aydınları üzerinde de büyük tesirler yapmıştır. Zohar'ın mühim parçaları, filozof Dekart (Descartes) ve Kembric üniversitesinin Eflatun (Platon) felsefesi profesörleriyle mektuplaşan Henry Mare'ın yardımiyle 1677-1684 arasında Knarr de Rosenroth tarafından Lâtinceye tercüme edilmişti.

Avrupa aydınlarının rönesanstan itibaren Kabal mistiğine karşı gösterdikleri ilgi, kötümser bir mahiyet arzeden hint panteizmi yanında Zohar'ın iyimser bir panteizm telkin etmesinden ileri gelmişti. Aynı zamanda maddî hayatı mahkûm eden hiristiyanlığın dünyaya ve nefsi emmareye karşı bir savaş açması da, tabiî duyguların hürriyetini isteyen rönesans

aydınlarının Allahın tabiatta mündemiç olduğunu telkin eden Kabal'a yönelmelerine sebep oluyordu.

Mukaddes kitapların hakikî tefsiri olduğu iddia edilen Kabal'in, nefsi emmare temayül ve ihtiraslarını zarurî ve haklı göstermesi; XVII inci asrın reaksiyonuna rağmen, Avrupa efkârının kabalistlere bağlı kalmasını icap ettirmişti. Çünkü 3000 sayfalık muazzam bir yığın teşkil eden Kabal'de istenilen herşey bulunuyor, her konudan bahis geçiyordu. Mukaddes kitapların mistik tefsirleri, kozmogonik nazariyeler, halk masalları gibi ruhları dinlendiren, felsefî parçalar gibi huzur veren ve fikirleri oyalayan konular, aydınları cezbedecek kuvveti haiz bulunuyorlardı.

Kabal'in manevî çenberi on Sefirot (Sephiroth) nazariyesidir. Allahtan kâinata yayılan tecelliler demek olan Sefirotlar, dört cihete ayrılıyorlardı: Yukarıda; taç (şevket), solda; zekâ, şiddet, revnak (hüsnü sit), sağda; irfan, rahmet (şefkat) ortada ve aşağıda, güzellik, esas-hükûmet. Bunlar muhtelif dallara ayrılmaktadır. Müslüman dünyasındaki batînilerle hurufilerin Kabalden mülhem oldukları şüphesizdir. Kabalistler de müslüman dünyasındaki hurufiler gibi adetlere, harflere gizli manalar, esrarengiz ve müthiş kudretler isnat ediyorlardı. Takip ettikleri mecazi ve tasavvufi metodla en az felsefî sözlerden bile derin hikmetler çıkarıyorlardı.

Fakat Kabal'in bu nazarî ciheti en az önemi haizdir. Kabal'deki mitler daha çok çekici ve ruh okşayıcıdırlar. Bunları başlıca şu dört büyük fikir çevresinde sıralamak mümkündür: Allah, cinsi kanun, İç âlem, dış âlem.

d) Yahvizm'den doğan mezhepler

İsrail oğullarının Filistin dışına dağılarak türlü kavimlerle temasda bulunmaları neticesi olarak esaretten dönüşten sonra, dini telâkkilerinde büyük değişiklikler olmuş ve bu yüzden bir çok mezhepler baş göstermiştir. Bu mezheplerin en önemlileri şunlardır.

Sadukî mezhebi

Bu mezhep milâttan önce 248 tarihlerine doğru, Saduk adlı bir haham tarafından kurulmuştur. Bu mezhep taraftarları tarihte Sadukiler

adiyle tanınmışlardır. Bunlar yalnız Tevrat metinlerine dayandıklarından tefsirlerden hiçbirini kabul etmiyorlardı. Yahudi tarihçisi Jozef (Josephe)'e göre Sadukiler kaderi inkâr ediyor, insanın saadet ve felâketinin sebebi kendi olduğu, mukadderatını kendi arzu ve idaresine göre tayin ettiği kanaatinde bulunuyorlardı.

Sadukiler Tevrat metinlerinde bahsi geçmiyen ahreti, cennet ve cehennemi inkâr ediyor. Haşir ve neşri, ruhların ebediyeti fikrini, ahrette mükâfat veya mücazat görüleceğini kabul etmiyorlardı. Melekler, cinler gibi birtakım mahlûklar bulunduğunu da inkâr ediyorlardı.

Sadukiler bunlardan başka beş sifir ile peygamberlerin kitaplarından başka hiçbir ananeye inanmıyor, Yahve'ye bir korkudan veya bir menfaat ümidiyle değil, aşk ve sevgi ile ibadet edilmesi gerektiğini kabul ediyor, mükâfat ve mücazatın dünyada görüldüğü iddiasında bulunuyorlardı.

Ferdlerin efal ve hareketlerinin takdiri ve buna göre mükâfat ve cezanın tayini hususunda çok dikkatli olan Sadukiler, Musa kanununun olduğu gibi ve kısas cezalarının harfi harfine tatbikini istiyorlardı. Saadeti dünya nimetlerinden bol bol istifade etmekte gördüklerinden, büyüklerin, zenginlerin çoğu bu safta yer almış bulunuyorlardı.

Fârizi mezhebi Bu mezhebe verilen ad, İbranice mutezile yani ayrılanlar anlamına gelen Peruşizm lâfzından alınmıştır. Milâttan 80 yıl önce; kâtip Azra derecesinde bilgin sayılan Hillel tarafından kurulan bu mezheb taraftarlarına Fâriziler deniliyordu.

M. ö. birinci yüzyılda Kudüs'de yaşıyan Ahbar arasında en bilgin ve en çok azimli olarak tanılan Hillel, manen İsa'nın da mürebbisi sayılmaktadır.

Torunu Gamaliel de hiristiyanlığın hakikî kurucusu olan Saint Paul'un hocasıdır.

Yüksek bir bilgin olan Hillel'in ahlâkî telâkkileri de beşeriyete aşk ve muhabbet telkin edecek mahiyette yüksek fikirlerdi. İsa'nın yaymış olduğu ahlâkî mezhep, Hillel telâkkilerine tamamiyle tevafuk etmektedir. Fakat, bu bilgin adamın fikirleri ve mezhebi, sonraları mutaassıp ve geri ruhlu mürit-

leri tarafından esasından uzaklaştırılmış, kurucunun kanaatlerine ve telkinlerine taban tabana zıd bir şekle sokulmuştur.

Fâriziler, Sadukilerin aksine olarak ruhun ebediliğine, haşrü neşre, uhrevî mükâfat ve mücazata inanıyorlardı. Tevrat'ın yalnız hükümlerine değil, kelimelerine hatta harflerine büyük bir ehemmiyet veriyor, bunlardan birtakım hükümler çıkarıyor, bu suretle yahudilerin avam kısmını avlıyorlardı.

Tevrat hükümlerine sım sıkı bağlandıklarından öşür vermeğe itina, cumartesine herkesten ziyade riayet ediyor, oruçlara, abdeste ve diğer ibadetlere son derece dikkat ediyorlardı. Bir yabancı veya mübalâtsız bir yahudi bardaklarına, elbise ve eşyalarına temas ederlerse bunların pislendiğine hükmediyor, onları itina ile yıkayarak temizledikten sona kullanıyorlardı.

Kâtipleri, hahamları kendilerindeni. Yalnız Musa kanunlarına değil, peygamberlerin, velilerin sözlerine, sürgünlük devrinde Mazdeistlerden alınan şeylere de bağlı bulunuyor, bütün bunların Sina dağında kanunla beraber Musa'ya tebliğ edilmiş olduklarına inanıyor, bunları da Tôrâ gibi muteber ve mukaddes tanıyorlardı.

Her şeyi Yahve'ye ve kadere bağlamakla beraber insanda bir iradei cüziye, yani onu fazilete veya fenalığa meylettiren bir arzu bulunduğunu da kabul ediyorlardı. Meleklere ve bunların insanlarda Yahve arasında vasıta olduklarına inanıyorlardı.

Ruhun ebediliğini bir nevi tenasühle (metenpsycose) izah ediyor, iyi ve doğru insanların ölümünden sonra ruhlarının diğer bedenleri canlandırdıklarına, fenaların ruhlarının ise karanlık mahbeslere kapatıldıklarına, burada günahları nisbetinde ağır fakat ebedî ceza gördüklerine itikad ediyorlardı.

Fârizilerin halk arasında büyük nüfuzları vardı. Yahudilerin mutaassıp cahil kısmı bu mezhebe taraftar bulunuyorlardı. Her mevzu hakkkında munazara ve mübaheseye girişiyorlardı. Bu mevzulardan çoğu abes ve gülünç şeyler olmakla beraber, halk arasında nüfuzlarının artmasına sebep oluyordu. Politikaya karışmayı sevdiklerinden çok kere iktidar mevkinde bulunanlar için tehlikeli oluyorlardı. Geri ve müteassıp kitle aralarında çoğunluğu teşkil ettiğinden reformcuları yok etmekte amansız davranıyorlardı.

Yahudiler arasında zuhur eden mezheplerden en çok siyasi önemi olanı Fârizi mezhebi idi. Bunlar için din ve millî kültür devletten daha üstündü. Çok defa Fârizilerle kâtipler yahut kanun (Tevrat) tefsircileri yani Ahbar birbirlerine karıştırılmıştır. Bu pek doğru değildir. Bütün Fâriziler Tevrat müfessirleri değillerdi. Bütün âlimler de Fâriziler arasında yetişmemişti. Kanunun tatbikine ehemmiyet veren, dünya işlerine pek aldırmıyan bir parti için ilmin ve araştırmanın rolü pek büyük olduğu muhakkaktır. Fakat tamamen dinî bazı kanaatler haricinde Fâriziler siyasî bir parti teşkil etmiyorlardı. Bunlar milletin dinî hayatına hâkim olmasını istiyor, puta tapanlarla temastan çekiniyorlardı. Baştaki kıral ile devletin başka milletlerle sıkı münasebetlere girmesi zarurî olduğundan, bunlar devletten ziyade millî dine ve milletin mevcudiyetine bağlanıyorlardı. Dinî istiklâl ve muhtariyet için mücedeleye hazır bulunuyorlardı. Milletin ve millî dinin tam olarak muhafazasını İsrail oğullarının tecerrüdünde gördüklerinden, siyasî mevkidekiler için tehlikeli oluyorlardı. Onlarca temeli din olmıyan bir yahudi devletinin hikmeti vucudü yoktu.

Halka dayanan bu mezhep taraflıları, sayıca diğerlerinden çok idiler. Bunlar halk üzerindeki geniş nüfuzları ile çok defa iktidar mevkiindekileri korkutuyor, düşündürüyorlardı. Prensiplerine göre talim ve terbiye gören kıral Hırkan bile bunların kuvvetlerinden çekinerek kitaplarının sinagoglarda okunmasını yasak etmiş, rakibleri Sadukilerin doktrinlerini iltizam etmişti. Fâriziler de, ölümünden sonra hatırasını mahkûm etmek suretiyle intikam almış, cenaze töreni için mukaddes trampetlerin çalınmasına mani olmuşlardır.

Esseni tarikatı Bu tarikat milâttan 150 yıl öncesine doğru Sadukilere karşı Fârizilerin ahlâkca daha sıkı bir yol takip edenleri tarafından kurulmuş bir nevi târikattir. Esseni veya Essen adının nereden geldiği ve bu tarikatin menşei ne olduğu kesin olarak bilinememektedir. Bu adın Süryanice dindarlar anlamına gelen "hasaya„ lâfzından geldiğini iddia edenler vardır. Bunlar Mahabe'lerin ibranca kitaplarında görülen hasidim adının Esseni'lere ait olduğunu ileri sürmektedirler. Fakat Essen adının ibranca tabip anlamına gelen assa-

ya'dan gelmiş olması ihtimalini daha kuvvetli görenler vardır. Bunlar Filistin esseni tarikatiyle Mısır yuhudilerinin "therapeutes„ (Ruh tabibleri) tarikatının aynı esaslara göre kurulmuş olduğunu bu iddialarına delil göstermektedirler. Esseni'ler sarî hastalıklar gibi ahlâkî hastalıkların da şehirlerde daha çok sirayet ettikleri kanaatiyle Kudüs ile Lut gölü çevresindeki köylerde küçük cemaatler halinde yaşıyorlardı. Yahudi tarihçisi Jozef, kendi zamanında bunların sayısının dört bin kadar olduğunu ve köylerde kurdukları zaviyelerde müşterek bir hayat yaşadıklarını haber vermektedir. Tarikata girenler bütün mallarını, mülklerini birliğe vermek ödevinde idiler. Bunlardan biri başka yere gittiği zaman oradaki zaviyeye alınır, kendisine yiyecek, giyecek verilir, ikram edilirdi. Seyahat için, kendisini icabında müdafaa edecek silâhından başka ne yiyecek ne de giyecek taşımazlardı. Sosyetenin malına üyeler ortak olduklarından içlerinde ne fakir ne de zengin bulunurdu. Cemaatin malı, hepsinin malı idi.

Bunlar ahlâka son derece ehemmiyet verdiklerinden, en küçük faziletsizliğe en ağır ceza ile mukabele ederlerdi. İnsanların her yönden eşitliği kanaati, Yahve aşkı, ruhun ebediliği, ahrete iman temel inançlarını teşkil ediyordu.

Ahlâkî ve dinî bir cemaat halinde yaşayan Esseni'ler, geçimlerini ortaklaşa çalışmalariyle sağlıyor, bir kısmı ziraatle bir kısmı da türlü sanatlarla uğraşmak suretiyle birlik hesabına çalışıyorlardı. Altın, gümüş toplayıp saklamıyor, varidatlarını çoğaltmak için topraklarını lüzumundan fazla genişletmiyorlardı. Yaşamak için gereken ile yetinleniyorlardı. Onlarca zenginlik aza kanaat etmek, hayattan memnun olmaktı. Sanatkârları arasında harp aletleri yapanlar bulunuyordu. Köle ve cariye kullanmıyor, iffete son derece dikkat ediyorlardı. İnsanları eşit tanıdıklarından köle ile efendisini bir tutuyorlardı. İnsanların aynı suretle dünyaya gelişleri tabiatta eşitliğin esas olduğunu belirttiğine göre, nüfuz sahibi olmağı yalnız eşitliği yıkan bir adaletsizlik değil, aynı zamanda tabiat kanununu yıkan bir tecavüz telâkki ediyorlardı.

İsa'nın muasırı olan peygamber vaftizci Yahya (Jean Baptiste) bunlar arasından zuhur etmişti. Esseni tarikati mensuplariyle ilk hiristiyanlar arasında inanç ve ahlâk bakı-

mından esaslı yakınlık ve benzerlik vardı. Bunların tatbik ettikleri vaftiz, hiristiyanlar tarafından da aynen kabul edilmişti.

Esseni tarikati İsrail siyâsî tarihinde ehemmiyetsiz olmakla beraber din tarihinde çok önemlidir. Çünkü bu tarikat mensupları, yahudileri parçalayan dinî ihtilâflara karışmamış, gerçek dindarlar durumu muhafaza ederek hayatlarını fazilete, tekvaya hasretmişlerdi. Yaşamaları zahitce idi. Yiyip içmelerinde kanaatli, sofraları müşterek, elbiseleri bir olmak ve zamanlarının çoğunu ibadete, tefekküre ayırmak, hergün sık sık abdest almak ve gusletmekle diğer yahudilerden ayrılıyorlardı. Yaşayışları eski peygamberlere çok benziyordu. Bir çoğu evlenmiyorlardı. Felsefî ve dinî düşünüşleri de başka yahudilerden ayrılıyordu: mantık ve metafizikten nefret ediyor, bunları fazilete faydalı olmayan bilgiler sayıyorlardı. En çok ehemmiyet verdikleri konu, ahlâk idi. Mukaddes kitaplardan sonra yalnız tabibliğe ait kitapları okuyorlardı.

Din bahsinde Sadukilerin aksine olarak her şeyi kadere atfediyor, mukadderata bel bağlıyorlardı. İradeî cüziye diye bir şey kabul etmiyor, İnsanların ezelden kendileri için takdir edilmiş olan şeyleri yapabileceklerine ve yaptıklarına inanıyorlardı.Bunun için herşeyi Yahve'ye bırakmak lâzımdı.

Fakat bu itikadın Yahve'ye hoş görünmek, onun indinde daha yüksek mertebeler kazanmak için yememek, içmemek, hertürlü hayat zevklerinden kaçınmak yolundaki gayretleriyle uzlaşamıyacağını düşünemiyorlardı. Ölümden korkmıyorlardı. Fazilet ancak huzur ve sükûn içinde yayılacağı ve gelişeceği için, harplerden, ihtilâllerden, hertürlü kargaşalıklardan nefret ediyorlardı. Adetleri az olmakla beraber, halk arasında çok hürmet görüyorlardı. Yahudilerin çoğu çocuklarının talim ve terbiyelerini bunlara tevdi ediyorlardı.

Tarihçi Jozef ile Philon'un verdikleri malûmata göre, Esseni tarikat müridleri günleri, abdest, gusul, ibadet, çalışma, birlikte yemek yemek zamanlarına ayırmışlardı. Güneş doğmadan önce ağızlarından dünya kelâmı sâdir olmazdı. Her sabah güneş doğarken dua eder, eski ananeye tevfikan selâm verir, sonra söz söylerlerdi. Sonra zaviyenin baş dedesi, herkesi işine gönderirdi. Saat on bire kadar herkes kendi işiyle uğ-

raşır, onbirden sonra soğuk su ile banyo yapar, umumî yemek salonuna giderlerdi. Yemek salonuna bir mâbede girer gibi huşu ile sokulur, derin bir sükût içinde herkes sofrada kendi yerine otururdu. Müritlerden biri ekmek tevzi eder, aşçı mürit de herkesin önüne bir tabak yemek kordu. Yemekten önce ve sonra haham dua ederdi. İşlerine dönmeden evvel, yemek için giydikleri elbiseleri çıkarır, iş elbiselerini giyer, işlerine giderlerdi. Akşamları da yemek için aynı suretle müşterek sofrada birleşirlerdi.

Üsttekilerin müsaade ve emri dışında hiçbir şey yapmazlardı. Yalnız birine muavenet etmek, bir zavallının yardımına koşmak hususunda serbest idiler. Fakat analarına, babalarına ve diğer akrabalarına bile birşey vermek için behemehal, üst derecedekilerin müsaadesini alırlardı.

Essenî tarikatine her istiyen kolayca giremezdi. Müritliğe girmek istiyen, bir yıl tarikat mensuplarının yaşayışlerını kendi hayatlarında tatbik etmeğe mecburdu. Bunda muvaffak olduğu takdirde yıl sonunda bir zaviyeye alınır, abdestlere katılırdı. Fakat eski müritler onunla hiçbir temas ve münasebette bulunmazlardı. Pis bir şey imiş gibi onunla temastan kaçınırlardı. Yeni müridin müşterek sofraya alınabilmesi için tekrar iki yıllık yeni bir deneme süresi geçirmesi lâzımdır. Bu zamanda tarikat saliki olabilmek liyakatini göstermiş ise, tarikat ödevlerini başarmağa çalışacağı hakkında and içtikten sonra, hakikî müridler sırasına girerdi.

And şunlar üzerine içilirdi : " Yahve'ye karşı takvadan, insanlara karşı adaletten ayrılmamak, sözle, işle kimseye zarar vermemek, zulümden kaçınmak, adalete yardım etmek, bütün kudretler Yahve'den geldiği için herkese ve hele otorite sahiplerine itimad etmek, kendisi de iktidar sahibi olursa bunu kötüye kullanmamak, kendisinden aşağılara karşı kurum taslamak mahiyetinde olan müzeyyenat kullanmamak, süslü elbiseler giymemek, daima hakikati sevmek, yalancıların yalanlarını meydana çıkarmak, ellerini hırsızlıktan, ruhunu memnu kazançlardan korumak, tarikat kardeşlerinden hiçbir şey saklamamak, yabancılara tarikate ait hiçbir şey söylememek, tarikate ait kitapları, meleklerin adlarını itina ile muhafaza etmek„.

Büyük bir günahla suçlananlar, tarikatten kovulur, kendi mukadderatına terkedilirdi. İçlerinden birini yargılamak gerektiği zaman, yüz üyenin toplanması lâzımdı. Bunların hükümleri temyiz ve istinaf kabul etmezdi.

Bu tarikat mensuplarınca Yahve'den sonra tebcil edilen Yahvizmin kurucusu Musa idi. Bunun hakkında da hürmetsizlikte bulunanlar, ölümle cezalandırılırdı. Esseni'ler, zevk ve eğlenceden, cinayetten kaçar gibi çekinirlerdi. En büyük fazilet, ihtirasları yenmekti. Birçoğu bu amac yolunda serbes ilerliyebilmek için bekârlığı tercih ederdi. Tarikattan olmıyanların çocuklarını talim ve terbiye etmek, onları tarikat esaslarına göre yetiştirmek en büyük faziletti. İbadet ve âyinler hakkındaki Tevrat hükümlerini yerine getirmek hususuna son derece itina göstermek de kazanılması gereken faziletlerden biri telâkki edilirdi.

Tarikat müridlerinin pek garip âdetleri de vardı: bunlar önlerine ve sağlarına tükürmekten son derece kaçınır, zeytin yağına bulaşmaktan pis bir şeye temas kadar çekinirlerdi. Birinin herhangi bir yerine kazaen zeytin yağı sürülücek olursa, burasını derhal yıkar ve temizlerdi. Elbiselerinin beyaz renkte olmasına itina eder, fakat kirli olup olmamasına ehemmiyet vermezlerdi. Hatta bu hususta ihmalkârlığı, kalenderliği bir nevi dindarlık sayarlardı. Muamelelerinde son derere nezaketle ve temiz kalblilikle hareket ederlerdi.

Cumartesine diğer yahudilerden çok riayet ederlerdi. O gün hiç bir iş görmez, hiç bir şeyi yerinden kımıldatmaz, hatta mümkün olduğu kadar abdest bozmamağa çalışırlardı. Bugünü kitabı mukaddes ve kendi tarikatlerine ait kitapları okumakla geçirirlerdi. Sinogoglarda toplandıkları zaman, en yaşlılar en yukarıda olmak üzere sıralanırlardı. İçlerinden biri mukaddes kitabı okur, cemaat arasında bilgileri yüksek olanlar, mübhem görünen yerleri tefsir eder açıklarlardı. Tıbba ve bilhassa bazı bitki ve madenlerin hassalarından bahseden Elkimya'ya ait kitapları seve seve okurlardı. İçlerinde kayıptan, gelecekte olup biteceklere ait şeylerden haber vermek iddiasında bulunanlar çok olurdu.

Verdikleri sözü and içmiş gibi tutar, yerine getirirlerdi. Bu yüzden sözlerini and içme suretiyle teyidi lüzumsuz sayar,

böyle bir teklifi kendilerine bir hakaret addederlerdi. Dine karşı en küçük bir hürmetsizlik göstermekten ise, en ağır işkencelere uğramağı tercih ederlerdi. Hayatlarını perhiz ve kanaat içinde geçirdikleri için ekserisi çok yaşardı. İçlerinde yüz yaşını geçenler çok olurdu.

İradeî cüziyeyi kabul etmeyerek mutlak bir surette fatalist olan Esseni'ler, bu itikadlarının Yahve'nin teveccühünü kazanmak için nefslerine reva gördükleri zulüm ile kabili tevfik olmadığının herhalde farkında olmadıkları anlaşılmaktadır. Bundan başka Philon'dan öğrendiğimize göre Esseni'ler, her iyiliği isnat ettikleri Yahve'nin fenalıkların haliki olacağını da kabul etmiyorlardı. Bu suretle onlar insanlardan iyi şeyler yapmak kudretini nezediyor, fakat bütün fenalıklardan onları sorumlu tanıyorlardı. Bu kanaatin de fatalizm ile telifi çok müşküldü. Esseni'lerin zühd ve riyazette o kadar ileri gitmelerinin, mümkün olduğu kadar fenalıklardan uzak kalmak endişesinden doğmuş olması düşünülebilir. Herhalde ne Jozef'in ve ne de Philon'un verdikleri malûmat Esseni'lerin kaza ve kader telâkkileri hakkında vuzuhlu bir fikir edinmemize elverişli değildir.

İnsanların efal ve harekâtları ve bilhassa kendilerinin zühd ve tekva hususundaki gayretleriyle Yahve'nin kaza ve takdirini nasıl telif ettiklerini anlamak için eldeki belgeler yeter görünmemektedir. Bunların ruhun ebediyeti hakkındaki doktrinleri de Fârizilere benzemektedir. Jozef Esseni'lerin esir gibi bir varlık telâkki ettikleri ruhun tabiî bir meyil ve alâka ile bedene çekildiği ve burada bir mahbus gibi kaldığı, beden rabıtalarından kurtulduğu zaman, hakikî bir esirlikten kurtulmuş gibi sevinçle uçup gittiğini kabul ettiklerini haber vermektedir. Ölümle bu suretle bedenden ayrılan ruhlardan iyi olanlar uçarak Okyanus ötesindeki adalara gittiklerine, fena olanların da ebedî iztirap çekmek üzere karanlık, soğuk bir yere sürüldüklerine inanıyorlardı.

Terapöt (Therapeuttes) mezhebi

İskenderiye yahudileri arasında çıkan bu mezhep yukarıda belirttiğimiz gibi Esseni tarikatine pek ziyade benziyordu. Bunu Esseni tarikatinin bir kolu sayanlar bile vardır. Bu mezhep mü-

ritleri kendilerini Yahve hizmetkârı saydıklarından Yunanca hizmet ve takdis anlamına gelen Terapöt adını almışlardır.

Tasavvufî bir tarikat mahiyetinde olan bu mezhep salikleri evlenmiyor, zühd ve riyazetle vakit geçiriyor, vecd ve istiğrak içinde herkesten ayrı uyuşuk bir hayat sürüyorlardı. Bu mezhep hakkındaki ilk malûmatı İskenderiyeli Philon'a medyunuz.

Talmud'çular Karai'ler

Talmud'u din ve şeriat kitabı olarak kabul eden mezhep taraflılarına Talmud'cular, etmiyenlere de Karai'ler denilir. Karai'ler Ahdi- Atik kitaplarından başka dinî bir kitap kabul etmediklerinden metin taraflıları anlamına olarak bu ismi almışlardır. Karai mezhebinin milâdî VIII inci yüzyılda Anam ben David adlı bir haham tarafından kurulduğu söylenmektedir. Hahamların ictihadlarını, kıyaslarını kesin surette reddeden bu mezhep Mısır, Suriye, Türkiye, Polonya ve Galiçya yahudileri arasında yayılmıştır.

İNDEKS

I.

Kişi adları

imp. = imparator ; K. = kıral

A

Abaşunu, Bir Suriyeli s. 172.
Abd-Astart, Tir k. s. 183.
Abd-Milikutti, Sidon k. s. 188.
Abdalonim, Sidon prenslerinden s. 285.
Abdi Aşirta, Amurru beyi s. 100, 172.
Abdi-Hipa, Kudüs beyi, s. 74, 95, 100.
Abdilit, Arvad k. s. 188.
Abibaal, Tir k. s. 180, 241, 243.
Abimilki, Tir prensi s. 169.
Abinadab, Tabut-ül-Ahdi evinde saklayan adam s, 318.
Abner, Efraim klanı reisi, s. 316.
Absalon, Davud'un oğullarından s. 321.
Abijam, Roboam'ın oğlu ve halefi s. 334.
Abijatar, Haham s. 323.
Adadnirari III. Asur k. s. 152, 154.
Adolphe Lods, İsrail tarihi ile uğraşan bir bilgin s. 22, 149.
Aggée, Yahudi peygamberlerinden s. 385.
Agra, Yahudi peygamberlerinden, s. 434.
Agrippa I, Herod Antipas'ın kaynı s. 384, 387.
Agrippa, II, Agrippa I'in oğlu, s, 388.
Agum II, Kassit k. s. 68, 78.
Ahamenişler, Pers kıral soyu s, 363.
Ahbarı Yahud (veya Ahbar), Babil esaretinden sonra yetişen Yahudi bilginleri s. 335, 441.
Ahdi-Atik, Tevrat (Tôrâ) s. 414.
Ahias, Peygamber, s. 333, 335.
Ahiram, Biblos k. s. 125, 174, 229, 237, 241, 244, 247, 278.
Ahiva, Peygamber, s. 413.
Ahmes, Mısırda XIX. Sülâlenin kurucusu, s. 74, 76, 167, 168.
Akhab, İsrailiye k. s. 145, 146, 147, 150, 202, 246, 336, 409, 413, 431.
Akharbas, Tir kıraliçesi Elissa'nın kocası s. 184.
Akhaz, Juda k. s. 155, 345, 417,
Akhazya, Akhaz'ın oğlu, s. 338, 409, 417.
Akia, Mısıra gönderilen bir elçi s. 98.
Akhimit, Akhdod prensi s. 346.
Aker, Bir kabile s. 306.
Aleksandra, Herod'un kayın valdesi s. 382.
Âmâlikler, Âmâlika kabilesi s. 305, 307, 401.
Amasis, Firavun, s. 190.
Amaştart, Fşmunazar'ın kızı, s. 248.

Amenemhet I, Mısırın XII. sülâle firavunlarından s. 51, 63.
Amenemhet III, Mısırın XII. sülâle firavunlarından s. 61, 66, 165, 253.
Amenemheb, Mısırlı komutan, s. 84.
Amenofis I, Mısırın XVIII. sülâle firavunlarından s. 74.
Amenofis II, Mısırın XVIII. sülâle firavunlarından s. 87.
Amenofis III, Mısırın XVIII. sülâle firavunlarından s. 89.
Amenofis IV, Mısırın XVIII. sülâle firavunlarından s. 92, 97, 99, 134, 138, 174, 289, 298, 300.
Amenemes, Firavun s. 115.
Amon, Yahuda k. s. 349, 422,
Amoniler, Ammoni veya Ammonlar - bir kabile s. 13, 290. 302-308, 315, 344, 354, 365.
Amos, Peygamber, s. 340, 344, 411. 413, 416, 420, 426.
Amrafel, Tevratta Hammurabi olarak gösterilen k. 64, 292.
Amrit steli, Eski Maratus şehrinde bulunan bir kitabe s, 260-61.
Amular, Kabile s. 36, 64.
Amurru, Kuzey Suriye sahilinde bir memleket s. 50, 130, 289, 305.
Amurru'lar, Ammurrulular. s. 35. 105, 294, 394.
Anakimler, Bir kabile, s. 19.
Anastasi I papirusu, s. 110-169.
Annona, Filistinde Roma idaresinde hububat ve hayvanlardan ordu için alınan vergi. s. 386.
Antigon, (Antigenes) - Diyadoklardan. s. 195, 369.
Antiochus III - Selevkuslardan. s. 373.
Antiochus IV - Selevkuslardan. s. 161, 375.
Antiochus, VII- (Sidetes) Selevkuslardan. s. 376.
Antipas, Herod'un oğlu s. 383-384.
Antipater'ler, Yahudi kıral soyu. s. 378-379.
Anthropoide, insana benzeyen. s. 280.
Antuvan, Herod'un dostu olan Romalı. s. 379.
Apakhman, Sâmî bir ad. s. 70.
Apahkos, Hiksos k. s. 70 not, 116.
Apocalyptique, Konusu yeryüzündeki ilâhî adaleti belirtmek olan eski bir edebî tarz. s. 385.
Apofis, Hiksos k. 71.
Apries, Firavun s. 189.
Âramîler, Büyük bir sâmî kabile s. 133, 136.
Aristobul II, Yahudi k. 377,387.
Arkhelaus. Herod'un oğlu, 383.
Arnuvanda IV, Ḫatti k. s. 112.
Artakserkses, Pers k. s. 368.
Artatama, Mitanni k. s. 89.
Avimler, kabile, s. 19.
Asmoniler, Yahudi kıral soyu, s. 367, 376, 379.
Asarhaddon, Asur, k. s. 188.
Assis, Hiksos, k. s. 69 not 116.
Astiyag, Med k, s. 363.
Assurnasirpal (Assur-nasir-apli), Asur, k. 146, 185, 336, 350.
Asuruballit, Asur, k. s. 79, 103, 352.
Athalie, Akhab'ın kızı, 148, 183, 337, 340.
Aziru, Amurru beyi, s. 100, 110, 129, 143, 169.
Azra, Peygamber, s. 366, 434, 437, 441.
Azuri, Yahuda tahtına geçen bir komutan s. 346.

B

Baal, Tir. k. s. 188.
Baal-Ezor, Tir, k. s. 190.
Baal-Utsur, Hiram'ın oğlu, s. 183.
Baaza (Başea), general s. 335.
Badaştart, Sidon k. s. 257.
Baltazar, Son Babil k. s. 363.
Belkıs, Seba melikesi s. 328.
Bemaliya, Pekakh'ın babası. s. 341.
Benaya, Komutan, s. 322.
Ben-Azama, Merneptah zamanında Mısırda yaşayan bir Suriyeli s. 115. not. 188.
Ben-Hadad, Dımışk k. s. 145, 152, 323, 336, 337.
Benjamin, Bir Yahudi klanı s. 306, 316, 318, 333.
Benon, Bir Hiksos adı. s. 70.
Bethseba, Davud'un gözdesi. s. 322, 323.
Bişa, Şeyh. s. 64, not. 104.
Bokhharis, Firavun s. 155, 342.
Buhtı-Nasr, Babil k. s. 363.
Burnaburiyaş, Babil k. s. 98, 136.

C

Cassianus Bassus, IV. Yüzyılda yaşayan bir müellif s. 198.
Chabas, Müellif s. 6.
Champollon, s. 231.
Chnumhotep, Firavun s. 65.
Cestiyus, Roma'nın Suriye genel valisi s. 389.
Cimiz meyvası, Firavun inciri s. 414.
Colline, s. 257.
Conder, s. 19.
Constantin, Bizans imparatoru s. 258.
Contenau, s. 1, 6, 23, 30.

D

Dalila, Şamşon'un sevgilisi s. 308
Damacius, s. 218.
Dan, Kabile s. 306, 308, 332.
Danauna (Danae) lar, Ege kavimlerinden s. 174.
Dardaniler, Ege kavimlerinden s. 108,
Darius Histaspes, Pers. k. s. 365.
Darius Codaman, Pers. k. s. 192.
Davud, Beni İsrail k. s. 144, 180, 206, 316-321, 406.
Deborah destanı, s. 306.
Delfin, Deniz mahlûku s. 186.
Dekart (Descartes), s. 439.
Diodorus Sicilus, s, 223.
Dolikosefal, uzun kafa s. 57.
Dolmen, Prehistorik anıtlardan birinin adı s. 19.

E

Edomiler, kabile s. 290, 302 305, 320, 343.
Eflatun (Platon), s. 439.
Efraim, kabile s. 306, 316, 331.
Elibaal, Byblos k. s. 238, 241.
Elissa, Mattan'ın kızı s. 183.
Elyesa (Elisce), Peygamber s. 149, 338, 409, 413.
Enlilnirari, Asur k. s. 103.
Enşi, Amu'nun oğlu s. 50 not 79.
Erdeşir III. (=Artaxerxes Ochos) s. 191, 192.
Eremiya, Peygamber s. 353, 357, 422, 427, 429.
Erşek, Part komutanı s. 370.
Esau, s, 297, 298.
Esfarı hamse, (Pentateuque) Tevrat'ın ilk beş kitabı s. 434.
Esseni, Yahuizm mezheblerinden biri s. 389, 443.

Eşʾiya, Peygamber s. 345-348, 363, 417, 420, 426, 431, 433.
Eşmunazar, Sidon k. s. 192, 225, 243, 248, 275, 279.
Etrüskler, s. 269.
Euseb, s. 208, 215, 368.
Evagoras, Yunanlı, s. 191.
Ezekhias (Ezekhiye), Yahuda, k. s. 347, 348, 418, 421.
Ezekhiyal (Hezkhial), Peygamber, s. 362.

F

Fâriziler, Fârizi mezhebi mensupları, 382, 389, 390, 441.
Fenkhular, Eski Mısır vesikalarında geçen ve muhtemelen Fenikelileri anlatan isim, s. 65.
Fenike sanatı, s. 250-259.
Filist (= Pulestiyu), Kavim, s. 290, 306, 311, 319. 343, 355, 365.
Fakhakiya, İsrail, k. s. 341.

G

Gallas'lar, Somali'de yaşıyan bir kabile, s. 32.
Gamaliel, Hillel'in torunu, s. 441.
Gandaş, Kassit, k. s. 66.
Gentil, yabancı, s. 366.
Gessius Phlorus, Roma prokütratörü, s. 388.
Gibborim'ler, Bir nevi asker s. 322.
Gilu-Ḫepa, Mitanni k. 'nın kızı s. 89.
Girgaslar, klan. s, 62.
Guedalya, Buhtı-Nasr'ın Kudüs valisi, s. 358.
Guemara, Babil Talmud'unun bir kısmı, s. 438.
Gut'lar, Gutiler, s. 43.

H

Habakok, Peygamber, s. 433.
Haluru'lar, Göçebe çapulcular, 94, 97, 100, 118, 134, 137, 139, 169, 170.
Haçepsut, Mısır kıraliçesi, s. 77.
Hadad kitabesi, s. 247.
Hadadezer, Şam k. s. 145, 149.
Hades, cehennem, s. 215.
Hâkimler devri, s. 304.
Hall, H. R., s. 7, 31.
Ham, Nuh'un oğlu s. 54.
Hamilkar, Kurtaca'lı amiral. s. 197.
Hamursuz bayramı, İbranîlarin Mısırdan çıktıkları gün, s. 408, 425.
Hammurabi, Birinci Babil sülâlesinin en meşhur k. s. 37, 44, 61, 64, 67, 292, 296.
Hanania, Peygamber, s. 431.
Ḥannon, Gazze k. s. 432.
Harun, s. 332.
Ḫattiler, s, 228, 258.
Ḫattuşil, Ḫatti k. s. 110, 111, 112,
Havariler, İsa'ya ilk inanan 12 aziz, s. 386.
Hazael, general, s. 149, 151, 343.
Ḫazannu, Hudut muhafızı, uçbeyi, s. 90, 100.
Heka'lar, Şeyh'ler s. 60.
Helenizm, s. 369, 374.
Heliogabal, Roma imp. s. 273.
Helis, s. 271,
Herihor, Firavun, s. 176 not. 48.
Heriu-şa, Mısırlıların Bedevilere verdikleri ad s. 48, 53, 254.
Herod, Yahudi k. s. 379, 383, 387, 389.
Herodotos, s. 229, 348, 355, 368,
Hezkial, Peygamber, s. 58, 205, 343, 431, 432.
Hiksoslar, s. 74, 296, 297, 298.

Hillel, Peygamber, s. 438, 441.
Hilkiya, Peygamber, s. 425, 437.
Hiram, Ahiram s. 180, 182, 186, 233, 320, 324,
Hiyung-nular, s. 371.
Hırkan II, s. 377.
Hofra, Firavun Apries s. 355.
Homeros, s. 108, 160, 164.
Homo Galilensis, s. 12.
Hommel, F. - s. 29.
Horemheb Firavun. s. 97, 102, 105, 139.
Hoşa, s. 414, 416, 420.
Huges Vincen, s. 13
Hulda, Peygamber s. 439.
Hurri'ler, s. 60, 265, 294.
Huruç, Tevratın İbranilerin Mısırdan, çıkışını anlatan bölümünün adı. s. 399,

İ-İ

İakim-lu, Arvad k. s. 189.
İbrahim, s. 36, 64, 292, 295.
İdlal kuyları, s. 248.
İliyunalar, Kabile. s. 108.
İlubidi, Hama prensi, s. 342.
Ilyas (Elie), Peygamber, s. 148, 183, 338, 409, 410.
Imlik (Amâlika), Kabile, s. 303, 315.
Ipphebaal, Biblos k. s. 126.
İsa, Mesih, s. 386.
İsakku, vali, s, 79, 83,
İskender, Makedonya k. 193, 195, 203. 242, 272, 285, 372.
Iskitler, 350.
Işba (Abişna), s. 316, 317.
İşboşat (Eşbaat), s. 316, 37.
Ita, Mısırlı prenses s. 61, 126.
Itobaal, Tir k. ş. 145, 179, 183, 187, 244, 336.
Iydilhams (Pentecôte), Musa'nın on emri aldığı günü kutlanan bayram s. 408.

J

Jabim, Hazor k. s. 303, 306.
Jael, Deborah destanında adı geçen bir kadın s. 307.
Jason, Baş haham s. 375.
Jean d'Arc, s. 306.
Jean Hırkan, Asmoni soyundan Simon'un oğlu ve halefi s. 376.
Jeftah-Adad, Subay s. 95 not, 156.
Jehu, general s. 150, 335, 339, 410.
Jeroboam II, Jehu'nun torunu s. 154, 331, 334, 340, 411, 413.
Jerub-baal, kahraman s. 307.
Jestah, Hâkimlerden biri s. 405.
Jezabel (Izabel), Tir k. İtobaal'in kızı s. 145, 148, 183, 202, 336, 338, 409.
Joab, Davud'un generali s. 321, 322.
Joakhaz, Josias'ın ikinci oğlu s. 151, 353.
Joas, Jehu'nun torunu, s. 152, 340.
Jobidi, Hama k. s. 156.
Johann bin Zakkai, Tevrat müfessirlerinden s. 438.
Joida, Baş haham s. 339.
Jojakim, Yahudi k. 354, 427.
Jonas, Peygamber s. 340.
Joram, Yahudi k. s. 140, 150, 183, 246, 337.
Josaphat (=Yozafat), Kudüs k. s. 145, 149, 202, 246, 337, 343.
Josephe (Yozef), s. 10, 164, 177, 390, 441, 445,
Josias, Yahudi, k. s. 349, 351, 353, 425, 426.
Justin, s. 164, 223.

K

Kabal, Tevratın tefsiri. s. 437-440.
Kabinius, Suriye konsülü, s. 378.
Kadaşman-Enlil, Kassit, k. s. 111.
Kadaşman-Turgu, Kassit, k. s. 111, 139.
Kaligula, Roma imp. s. 384, 387.
Kambis, Pers, k. s. 201, 363.
Kani, kabile, s. 401.
Karaindaş I, Kassit, k. s. 136.
Kas'lar, s. 292.
Kenanlar, s. 309.
Kenit, kabile, s. 307.
Keyaksar, Med, k. s. 371.
Khaos, s. 207.
Kharru'lar, s. 17, 130.
Khasetiyu'lar, kabile s. 85.
Khatusaron (Kheta-sar) = Ḫattuşil, s. 110 not 181.
Kheops, Eski devlet firavunlarından, s. 47.
Khiam, Hiksos, k. s. 72.
Khnemet, Mısırlı prenses. s. 61, 126.
Kimmeri'ler, s. 350.
Kirkişa'lar, bir kavim, s. 108.
Klodius, Roma imp. s. 387.
Knarr de Rosenroth, Zohar'ı latinceye çeviren, s. 439.
Krezüs, Lidya, k. s. 272, 363.
Kro-Manyon, s. 12.
Kromlek, daire şeklinde dikili taşlar s. 20.
Kudurru, Kassit kıralların dikt ikleri sınır taşları s. 245.
Kurus (Kuraş), Keyhusrev s. 190, 363, 433.
Kurigalzu, Kassit k.

L

Lajid'ler, s. 369.
Langdon, s. 29.
Laomedon, Fenike valisi s. 285.
Lavilular, Tevratın fasıllarından biri s. 404.
Lenorment, s. 231.
Levi'ler, Bir İsrail klanı s. 319, 340.
Libani, Kahraman Terak'ın oğlu 35 not, 55.
Lotanu'lular, s. 298.
Lucien, s. 215.
Lugalzaggisi, Mezopotamya'da Umma sitesi ensisi, s. 43.
Luku'lar, Deniz kavimlerinden s. 88, 113, 174.
Tulli, Tir k. 187.
Lulubi'ler, Yukarı Diyala dolaylarında Kaslar çağında yaşayan bir kavim, s. 33.
Lūt, Peygamber s. 395.

M

Macalister, s. 13, 17.
Madyani'ler, Kabile s, 290, 305, 307, 308.
Maḫarat adamı, s. 245.
Makhabe, Asmoni hanedanı s. 380.
Manasse'ler, Kabile s. 307, 308.
Mantiu'lar, Kabile s, 63, 66.
Mari (Ben-Hadad III), Şam k. s. 152, 153.
Mariamne, Herod'un karısı, s. 382.
Mariyannu, asil adam, s. 79, 87.
Mattan (Mettenos), İtobaal'in küçük oğlu, s. 183.
Mattanya (Sedekiya) Josias'ın oğlu, s 354,
Mattivaza, Mitanni k. Tuşrattanın oğlu, s. 99.
Mazayus (Mazeas), İran satrabı, s. 273 not 136; 285.
Mazdeizm, İranda esası düalizm olan bir din, s. 435.

Menakhem, İsrail, k. s. 154, 341
Menandre, (Efesli), s. 177.
Menhir, Taş devrine ait bir anıt, s. 190.
Menasse, Ezekhia'nın halefi, 421-423.
Mer-Baal, s. 190.
Merneptah II, Firavun, s. 107, 113, 298.
Merodahbaladan, Elam, k. s. 155, 347, 351.
Mesajetler, s. 363.
Meşa, Moab, k. 126, 233, 238, 240, 242 - 247.
Mete, Hiyung-nu hakanı, s. 371.
Meyer, Eduard, s. 23.
Miha, Peygamber, s. 410, 413, 417, 420, 426.
Milki-ili, s. 96, 97.
Mise, Peygamber, s. 344.
Mişna, Babil Talmud'unun kanunlar kısmı, s. 438.
Mitridad I, s. 370, 371.
Moabi'ler (Moablılar), kabile, s. 290, 302, 305, 309, 319.
Monoteizm, tek tanrıcılık, s.400.
Moret, A, s. 29.
Morgan, J. de, s. 28.
Moses Maymonit, Talmud'a tefsir ve hâşiyeler ekliyen bir bilgin, s. 483.
Murahu evi, s. 359.
Murşil, Ḫatti k. s. 68, 103, 105.
Musa, Hıristiyanlığın korucusu, s. 295, 296, 302, 318, 395, 398, 401, 404, 435, 447.
Muşku'lar, Fryg'ler, s. 116.
Muvatalli, Ḫatti k. s. 105, 108, 109.
Mut-Ba'lu, Jerusalem beyi, s, 93.
Mutemuya, Mitanni'li prenses.

N

Nabonid, Son Babil k. s. 190, 363,
Nabohodonosor, (Nabu-kudurusur=Buhtı-Nasr) Babil k. s. 156, 190, 203, 205, 353-356, 390, 427, 431.
Nabuzaradan, Kudüs valisi, s. 356.
Nadab, Jeroboam'ın oğlu, s. 335.
Naftali, Kabile, s. 306.
Nahun, Peygamber, s. 351, 426.
Naos, Sunak, s. 221, 222, 258.
Naram-SİN, Akkad k. s. 43.
Natan, Peygamber, s. 323, 413.
Nebi'ler, s. 292, 394, 400.
Nefertiti, Mısır kraliçesi, s. 101.
Negeb, s, 292.
Negroid'ler, Zenci ırkana mensuplar, s. 12.
Nehao I, Firavun, s. 352. II, s. 355.
Nehemiya, Peygamber, s. 366, 373, 434.
Nekhtu'lar, Savaşcılar, s. 63.
Neron, Roma imp. s. 367.
Nessumentu, Mısırlı general s. 63.
Neuserra, V. sülâle firavunlarından, s. 161. not. 35.
Nuh, Peygamber, s. 54.

O

Odyssee, s. 178, 201.
Oktavyanus — Roma imp. August. s. 382.
Okhoziyas, Yahudi k. 149.
Omri, İsrailiye k. s. 145, 149, 244. 335, 337.
On sefirot, Kabal'ın esası olan nazariye s. 440.
Osée, Peygamber, s. 186, 340, 341.
Osias, Yahudi k. s. 343.
Osorkon, Firavun, s. 238.
Otoniyel, Hâkim, s. 306.
Ovidus, s. 214, 216.

P

Palamede, Bir efsaneye göre yazıyı Yunanlılar'a öğreten, s. 229.
Paradeisus, Yunanca cennet, s. 191.
Parmenion, s. 285.
Panammu, Zinzirli beyi, s. 247.
Panyasis, s. 214.
Partlar, s. 372.
Parût, Mısırlı Komiser, s. 96.
Pater, s. 268.
Patesi (ensi), s. 43
Pausanias, s. 215,
Pekakh, İsrail k. Bemaliya'nın oğlu s. 341, 417.
Pepi I, Firavun s. 47, II. s. 49.
Perdikas, s. 285.
Peşa, Satrap muavini, s. 368.
Petrie, Flinders, s. 13, 27.
Philon, İskenderiyeli, s. 206-209, 242, 435, 445, 448.
Philocles, Tir k. s. 195.
Pictographique, Resim yazılı, s. 29.
Piphururia, IV. Amenofis'in taht adı s. 101.
Pittard, E., s. 23.
Politeist, Çok tanrıya tapan s, 400.
Pompeius, Romalı general s. 378.
Pontus Philatus, Kudüs'te Romalı proküratör, s. 385.
Proküratör, Roma'nın eyaletler idaresinde kullandığı mülkî bir âmir s. 379, 385, 387.
Psammetik I, Firavun s. 325 ; II, s. 355.
Ptoleme (Ptolemaeus), Diyadoklardan s. 195, 434. Lagüs, s. 369 ; Filopator, s. 373 ; Filadelf, s, 373.
Publicain'ler, Vergi mültezimleri s. 387.
Pulestiyu'lar, Filistler s. 62, 116, 141.
Pygmalion, Mattan'ın oğlu s. 183.

R

Rabisu, Komiser s. 91.
Ramses I. XIX. sülâle Firavunlarından s. 103, 105 ; II, s. 6, 88, 109, 111, 112, 123, 188, 140, 172, 224, 229, 296, 237, 298, 300, 304 ; III s, 290, 305, 311 ; VI, s. 305.
Razon I, Şam k. s. 143-145, 154, 324, 327, 341, 417.
Refaim'ler, Kabile, s. 19.
Rhodin'ler, Kabile, s. 205.
Rib-Addi, Biblos beyi, s. 95, 169.
Rimişarma, Halep beyi, s. 108.
Roboam, Süleyman'ın oğlu, s. 331, 334.
Ruben, s. 306.

S

Sadak, Haham, s. 323.
Sudukî'ler, Bir Yahudi mezhebi salikleri, s. 389, 440, 445.
Safenya, Peygamber, s. 423, 424.
Safer'ler, Davud zamanında bir nevi hafiyeler, s. 322.
Sahura (Sefres), Firavun, s. 47.
Saint Paul, Havariyundan biri, s. 391.
Sakalar, s. 363.
Salatis, Hiksos k., s. 71.
Salmanassar I, Asur k. s. 111, 139 ; II, 135 ; III, 147, 148, 150, 186, 336, 337, 340 ; V, 186, 342.
Salvolini, s. 231.
Samariten'ler, Sürgünden sonra Samariye'de oturan Yahudiler. s. 342, 365.

Samemrumos, Usaos'un kardeşi, s. 298.
Samuel, Peygamber, s. 53, 313, 315.
Sanchoniathon, s. 206.
Sanheridin'ler, Bir nevi yargıçlar, s. 387.
Sargon II, Asur k. s. 155, 187, 306, 347.
Saul, İbrani monarşisinin kurucusu, s. 313, 315, 323, 331, 401, 406.
Sauşşatar, Mitanni k. s. 78, 79, 84.
Scharff, A., s. 27.
Sebt'ler, Cumartesi ibadetleri, s. 418.
Sedekiya, Son Yahudi k. s. 428, 356.
Skarebe'ler, Böcek şeklindeki Mısır mühürleri, s. 265.
Skorus, General, s. 378.
Seleukus (= Selefkos, Selevkos, Selökus), diyadoklardan, s. 369, 370, 374, 434.
Sellin, s. 13.
Sennaherib, Asur k. s. 156, 177, 187, 201, 347, 348.
Senuhet, Bir Mısırlı, s. 51, 63, 65.
Senusret, XII. Sülâle firavunlarından, s. 51.
Serafim'ler, Efsanevî kanadıl çöl yılanları, s. 421.
Seti I., XIX. Sülâle firavunlarından, s. 103, 105, 107, 160, 172, 197, 348.
Sethnakht, Mısırda XX. sülâlenin kurucusu, s. 115.
Shezeb, Bir rahip, s. 159.
Sibo, Mısırlı general, s. 155.
Silo mabedi, s. 312, 428.
Sinagog, Yahudi havrası, s. 435, 447.
Sisera, Belki bir Ḫatti'li, s. 306.
Smendes, XXI. Sülâlenin kurucusu, s. 305.
Smenkhare, IV. Amenofis'in damadı, s. 100, 138.
Smith, G. A. s. 11
Snefru, Firavun, s. 46.
Soba (Seba), Küçük bir krallık, s. 320.
Strabon, s. 164.
Straton, Sidon k. s. 191, 273.
Subaru'lar, Ḫuriler, s. 294, 394.
Suidas, s. 206.
Subbiluliuma, Büyük Ḫatti k. 99, 101.
Suffet, Yargıç, s. 179, 190.
Süleyman, İsrail, k. s. 144, 180, 197, 322, 325, 413.

Ş

Şabaku, Habeşistan'lı firavun, s. 341, 345.
Şabalar, bir nevi asker, s. 322.
Şallum, İsrailiye k. s. 341.
Şamsiye, Arabistanlı bir kıraliçe, s. 342.
Şamşi-Adad, Asur k., s. 68.
Şamşon, Dân klanından bir kahraman, s. 308.
Şardanalar, Ege kavimlerinden s. 88.
Şarrukin (Sargon), Asur k., s. 43, 61, 298.
Şassu'lar, Bedevîler, s. 69, 77.
Şehlal, s. 88.
Şeşbazzar, Davud soyundan bir prens, s. 364.
Şeşonk (Şoşenk), firavun, s. 243, 330, 333.
Şimei, komutan, s. 323.
Şofetim'ler, Suffet, s. 305.
Şuayib, Musa'nın kayın babası, s. 295.

T

Tabernakh, İbranîlerin kutsal çadırı, s. 303.
Tabnit, Sidon k. s. 192, 225, 235, 248, 279.
Tabüt-ül-Ahd, Tanrı Yahve ile İsrail oğulları arasındaki ahdin timsali olan bir sanduka, s. 315, 332, 397, 407.
Tabrimon, Şam k. s. 145.
Tacitus, s. 10.
Tadu-Ḫepa, Mitanni prensesi, s. 89, 101.
Tahenu'lar, Nil batısında M. ö. V. asırda yaşayan bir kabile, s. 23.
Talmud, Tevratın tefsiri, s. 437, 438.
Tartan, Komutan, s. 346
Telepinu, Ḫatti k. s. 68.
Tennes, Sidon k. s. 191.
Thabion, Rahip, s. 206, 207,
Thebni, Omri'nin rakibi, s. 335.
Theocreites, s. 214, 216.
Thuti, Eski Mısırda yabancı memleket komiseri, s. 91.
Terafim'ler, Tevratta adı geçen putlar, s. 393.
Terak, efsanevî kahraman, s. 36.
Terapöt (Therpeuttes), mezhep, s. 444, 448.
Tesniye (Deutronome), Tevratın beş kitabından biri, s. 425, 437,
Tetrark, s. 383.
Tiji, Mısır kraliçesi, s. 89.
Tinitler, s. 31, 258.
Tiglatpalasar I, Asur k. s. 116, 118, 140; III, s. 142, 154, 185, 305, 341, 345.
Toğorma, hanedan, s. 205.
Tôrâ (Tevrat). s. 349, 366, 425, 435.
Tukulti- Ninurta-Asur k. s. 112.
Turbazon, Mısırlı subay, s. 95.
Tuşratta, Mitanni k. s. 89.
Tutankhamon, XVIII. Sülâle firavunlarından, s. 100, 171.
Tutḫaliya, IV. Ḫatti k. s. 112.
Tutmosis XVIII. Sülâle firavunu, s. 6, 17, 76; II, s. 77; III, s. 79, 80 - 88, 105, 123, 168.

U

Unammu, XI. Ramses'in elçisi, s, 117.
Unas (Onnon) V. sülâle firavunlarından, s. 47.
Urḫi-Teşuh, Ḫatti k. s. 110.
Uriya (Urie), Peygamber, s. 323. 427.
Urnina (Ur-nanşe), s. 43.
Ussaos, Mitik kahraman, s. 207, 298,
Usserius, Rahip, s. 296.

V

Van Dival, s. 231.
Veha-Milk, Tir şehri veliahdi, s. 189.
Vespasianus, Roma imp. s. 390, 391.
Virgile, s. 242.
Von Oppenheim, s. 24.

Y

Yahuda klanı, s. 316, 319, 328, 333, 343.
Yakub, s. 226, 295, 297.
Yaman, Akhdod şehri beyi, s. 346.
Yankhamu, Mısırlı komiser, s. 100.
Yarsu, Firavun s. 115.
Yeftah, Gilead'lı kahraman s. 308.
Yahavmilk, Sidon k. s. 227, 243, 247, 257, 261.

Yeşu'a (Yuşa'), Peygamber, s. 295, 296, 301, 304.
Yileşemuabi, Biblos prensi s. 165.
Yobidi, Hama prensi 156.
Yueçiler, s. 371.
Yusuf, Yakub'un oğlu, s. 295, 297.

Z

Zabulan, Kabile s. 306.
Zakalbaal, Biblos k. s. 176.
Zakal'ler, Kabile s 181.
Zakhari, Jeroboam II'nin oğlu, s. 414.
Zakir, s. 152.
Zamri, s. 335.
Zedeki, Askalon k. s. 348.
Zekeriya, Peygamber s. 158, 218, 341, 385.
Zimrida, Sidon k. s. 95, 170, 171.
Zohar, Kabal'ın tefsirlerinden biri s. 439.

II

Tanrı adları

A

Adôn (Baal), s. 210.
Agenur, Kadmos'un babası, s. 204.
Aion, Bir Fenike efsanesinde hayatı temsil eden tanrı, s. 207.
Aleyin, s. 211, 218, 221.
Amon, Mısırlılar'ın baş tanrısı, s. 109, 123,
Amon-Rs, s. 77, 80, 87, 92, 100, 102.
Anat, s. 212, 219.
Anu, Babil'lilerin gök tanrısı, s. 423.
Aphrodite, s. 215.
Apsu, s. 220.
Asklepios s. 218.
Astarte, s. 17, 127, 159, 183, 199, 208, 258, 265, 273, 336, 350, 394, 409.
Aşerat, s. 210.
Atargalis, s. 159.
Athene, s. 208.
Aton, s. 94.
Ay, s. 101.

B

Baal, s. 221, 265, 337, 394, 408, 416.
Baal-Almarif, s. 213.
Baal-Ammon, s. 223, 266.
Baal-Merkod, s. 213.
Baal-Sutekhu, s. 127.
Baal-Zebul, s. 409.
Baalât, s. 211, 252, 261, 265, 268, 272.
Baau, s. 207.
Bel, s. 160.
Bel- Marduk, s. 364.
Bes, s. 264.

D

Dagan, s. 208, 209, 212.
Dumuzi, s. 216, 220.

E

Ehrimen (Ahuramazda), Mazdeizm'in iyilik tanrısı, s. 435.
El, s. 36, 158, 208, 221, 394.
Elion. s. 210.
Elohim, s. 302, 393, 394, 400, 410.
Eros, s. 208.
Eşmun, s. 167, 218, 221, 242, 256, 262.

H

Hadad, s. 158, 222, 243, 260, 268.
Hathor, s. 127, 215, 261.
Hay-to, s. 32, 252.
Herakles, s. 213.
Hermes, s. 262.
Hor, s. 160.
Horus, s. 31.

I

İris, s. 160.
İştar, s. 159, 160.

K

Kabir, s. 204.
Kadmos, s. 204, 229.
Kalpia, s. 207.
Kamoş, s. 337, 244-246.
Kemokh, Moab tanrısı s. 302, 405.

Kerihoh, s, 245.
Kos, s. 302.
Kronos, s. 209.

M

Marduk, s. 160, 363.
Mekal, s. 121.
Melkart, s. 180, 209, 211, 213, 257, 272, 409.
Milka, s. 298.
Milkon, s. 302, 423.
Monimas, s. 159.
Môt, s. 207, 210, 218.
Mut, s. 123.

N

Nebo, s. 160, 364.
Nin-Egal, s. 45, 52.
Nisaba, s. 127.
Num, s. 220.

O

Ogüst, s. 379.
Ormuzd (Hürmüz), Mazdeizm dininin kötülük tanrısı s. 435.
Osiris, s. 160, 216, 220.

P

Persefon, s. 208, 215.
Ptah, s. 348.

R

Rhea, s. 208.
Reşef, s. 123, 160, 212, 260, 265.

S

Saturn, s. 208.
Sadikos, Eşmun'un babası, s.218.
Seth, s. 32, 123, 210.
Sin, s. 160.
Şamaş, s. 160, 247.

T

Taautos, s. 208.
Teşup, s. 127, 210, 222, 265, 268.

Y

Yahve (Jahve), s. 183, 245, 295, 300, 308, 310, 319, 330, 336, 342, 348, 354, 362. 399, 402, 409, 416, 423, 446.

Z

Zeus, s. 208, 215.

Coğrafya adları

A

Abidos, s. 26, 107.
Adrumet, Hamamet, s. 178.
Adonis ırmağı, Nehr-ül-İbrahim, s. 32, 159, 204, 209, 214, 215, 221, 262.
Adonia, s. 322.
Afaka, s, 144, 215, 221, 258. 262.
Afek ovası, s. 146, 336.
Agada, s. 43.
Agrippium, s. 383.
Ais, s. 309.
Ajalon (İaluna), s. 96.
Akabe körfezi s. 326.
Akhdod, s. 346.
Akko-Akkâ, s. 304.
Alaşya, Kıbrıs, s. 116, 205.
Albion adası, s. 178.
Aliseda, s. 270.
Aluna, dağ, s. 80.
Amanos, dağ, s. 59, 279.
Amada, s. 87.
Amasia, s, 413.
Amrit, Maratus, s. 221, 258.
Anthraradus adası, s. 161.
Anthedon, s. 383.
Anzan, s. 363.
Arad (Aradus), s. 2, 55, 225.
Arapha, s. 79.
Armageddon, Megiddo, s. 122.
Armon, s. 61.
Arvad, s. 108, 168, 185, 193. 257.
Arzava, s. 68, 78.
Arzı-Mevut, s. 365, 375.
Asdod (Aşdod), s. 36, 209, 290, 312.
Asiyon-Caber, s. 182.
Askalon, s. 9, 105, 162, 312.
Asklepios, tepesi, s. 221, 257.
Aştamaku, s. 148.
Atarot, s. 245.
Avaris, s. 71, 76, 107.
Azor, s. 348.

B

Baalbek, s. 2.
Baetose, tepe s. 221, 257.
Bafiya, s. 342.
Balactyrus, ada, s, 161.
Balavat, s. 186.
Balıvar, Ramman, s. 158.
Banarme, s. 178.
Belk, eski Moab, s. 13.
Ben, Berak, s. 348.
Beryt, s. 204.
Bet- Bamot, s. 246.
Bethel, s. 64, 306, 309, 413.
Bet-Horon, s. 327.
Biblos, s. 75, 100, 107, 146, 154, 169, 172, 227, 253, 261, 269, 326,
Boğazköy, s. 260.
Botris, s. 163.
Bubast, s. 330.

D

Dadoh, s. 245.
Debir, s. 309.
Didoa, s. 184.
Dibon, s. 246.
Dımışk, Şam, s. 158, 205, 320,

E

Ebusir-el-Melek, s. 27.
Edom, s. 62, 143, 153, 155, 161, 182, 246, 323.

Edrei, s. 61.
Efes, Ephesos, s. 273.
Efrayim, dağ, s. 303, 310.
Ekron, 61, 290, 312.
Elât, s, 182, 323,
Elefantin, s. 87.
Eleutherus, Nehr - ül - Kebir, s. 75.
El-Amarna, s. 61, 98, 169, 241, 301.
Emutbal, s. 44.
Esdrelon, s. 8, 80, 82, 315, 318, 334, 352.

G

Gabaa, s. 318,
Galaad, s. 308, 315.
Galile, s. 8, 82, 181, 302, 310, 333, 379, 383.
Gat, s. 290, 312.
Gaza, s. 79, 307.
Gazze, s. 290, 105, 312, 335,
Gebal, s. 244.
Gedeon, Cidon, s, 307, 308.
Gederon, s. 8.
Geger, s. 57.
Gelboe, s. 316.
Genesaret, Kinnereth gölü, s. 3.
Gezer, s. 13, 72, 325, 327.
Gibeal, s. 313.
Gilbo, s. 9.
Gilead, s. 308.
Gilgal, s. 303, 315, 413.
Girit (Kaphtor), s. 290.
Gize, s. 29, 33.
Gokhen, s. 302, 395,
Gosen, s. 295.
Goyim (Galile), s. 365.

H

Ha-Ai, s. 304.
Hag-Gilgal, s. 19.
Hama, s. 51, 143.
Hanigalbat, s. 103.
Halys, Kızılırmak, s. 99.
Harran, s. 64, 298, 352,
Haru, s. 1.
Hattuşaş, Boğazköy, s. 37, 68, 78, 84, 94, 97, 103, 113, 117, 174.
Hazor, s. 327.
Hebron, s. 68, 294, 309, 317, 318.
Hellespont, Çanakkale boğazı, s. 140.
Herakleopolis, s. 49, 50.
Hermon, s. 7, 64.
Hierakonpolis, s. 31.
Hınnatuni, Khebbaton, s. 99.
Hırkanya, s, 368.
Hısnı Süleyman (Baetose) s.257
Horeb, dağ, s. 295, 399 not, 82.
Horim, s. 19.

İadi, s. 247.
İmbros, ada, s. 205.
Irkata, s. 85.
İsin. s. 36.
İskenderiye, s. 435, 448.
İssus, s. 192. 371.
Isy, (Alaşya?), s. 85.

J

Jabneh, s. 391.
Jebus, s. 304, 318.
Jerikho, s. 303, 318.
Jerusalem, (Herusalimo), Kudüs, s. 318, 326, 407.
Jezreel, s. 304, 306, 339.
Juda, s. 318, 333.

K

Kadeks, s. 178.
Kadeş, s. 53, 75, 79, 81, 100, 105, 109, 111, 113, 139.

Kadeş-Barnea, s. 301.
Kafer-ed-Carra, s. 224, 256, 267, 276.
Kaftor, Girit, s. 413.
Kalaḫ, 146.
Kalammu, s. 243.
Kalde. s. 351, 360.
Kamosgad,s. 244.
Kânne, s. 206.
Kardunyaş, Babil, s. 78, 84, 99, 144, 147, 189.
Karkar, s. 147, 155, 337, 342, 344.
Karmel, dağ, s. 7, 9, 48, 160, 175, 334.
Karnak, s. 107, 333.
Kartaca, s. 178, 184, 197, 201, 222, 241, 266.
Kassiterides-Adaları, s. 178.
Katna-El. Mişrife, s. 45, 52, 61, 84, 130.
Kebentiyu, s. 83.
Kedeme, s. 51.
Keftiyu, Girit, s. 83.
Kenan, s. 326.
Kerkük, s. 84.
Kharu, Filistin, s. 3, 48, 53, 75, 87, 103.
Kharran, s. 292.
Kheşbon, s. 64.
Kilikya, s. 78, 147.
Kimaşk, Şam, s. 54, 143, 150.
Kinahhi, Kenan. s. 160.
Kinza, Kadeş, s. 103.
Kison ırmağı, s. 4, 307.
Kizvatna, s. 108.
Kebres, s. 183, 187, 193.
Knicht, s. 20.
Kodi, s. 108.
Komagene, s. 155.
Kudüs, s. 65, 177, 197, 330, 348, 355, 357, 432.

L

Lagaş, s. 43.
Laikh, s. 309.
Lakhiş, s. 14. 335.
Larnaka, s. 268, 269.
Larsa, s. 37,
Lidya, s. 220, 272.
Likos, Nehr-ül-Kelb s. 107, 218.
Likya, s. 281.
Liyon, s. 384.
Lotanu, s. 1, 7, 49, 50, 52, 145, 152, 305, 311.
Lübnan, s. 197, 264.
Luksor, s. 107.
Lût, gölü, s, 294, 309.

M

Maan, s. 5.
Maghara, s. 46.
Magan, s. 43, 197, 198.
Maketa, Megiddo 81.
Maratus, s. 259, 260.
Megiddo, s. 80, 82, 105, 168, 218, 305, 327, 339, 352.
Medyen, s. 398, 399.
Memfis, s. 49.
Merikkara, s. 50.
Meron, 303, 309.
Midiah, Yarımada, s. 43.
Miken, s. 58, 235.
Millo, Kudüs kalesi s. 325.
Minos, s. 78.
Mira, s. 110.
Mispa, s. 312.
Moab, s. 233, 242, 244.
Moriah, dağ s. 61.
Musru, s. 147.

N

Naharina, s. 62, 108, 289.
Nahr-Avali, s. 257.
Nahr-ül-Kebir, s. 2, 5.
Naketa-Megiddo, s. 79.
Napata, s. 84, 87.
Narnaka-Larnaka, s. 189.

Nazana, s. 54.
Neya, s. 197.
Negada, s. 26, 33.
Negau, s. 32.
Negeb, s. 143.
Nehr-ül-İbrahim, s 215, 258, 262.
Nez, s. 48.
Nil, 289.
Ninova, s. 117, 189, 341, 348, 351, 364, 426.
Nisapa, s. 315.
Nuḫaşşe, s. 85, 103.

O

Ophir, s. 182, 202.
Oront Asi nehri, s. 100, 148, 354.
Orşelim, Kudüs, s. 53, 75, 134, 170, 318, 332, 338, 419, 428.

P

Pa-Kanana, s. 160.
Palermo, s. 46,
Paphos, 218,
Paros, s. 281.
Pasargad, s. 33, 117.
Peleponez, s. 113.
Pelus, s. 107, 172.
Persepolis, İştahr, s. 33.
Petra, s. 13.
Phaistos, s. 228, 235.
Phainos, s. 161.
Phonix. s. 161.
Pi-Ramses, Tanis s. 115.
Pitom, s. 297.
Punt, s. 31.
Purukuzzi, s. 116.

R

Rafia, s. 373.
Rama, s. 306.
Ramman, s. 158.
Ramot, s. 148, 338.
Ramsesseums. 111.
Ras-Şamra (Ugarit), s. 36, 50, 55, 61, 126, 209, 242, 258.
Rekübel, s. 247.
Reseina (Vaşşuganni), s. 78.
Reşadiye, s. 276.
Retenu (Rezenu), Lotanu (Suriye) s. 1, 64, 69, 82, 97, 99, 103, 121, 139.
Ribla, s. 353.
Rinokorura, El-Ariş s. 105.
Rodos, s. 155.

S

Sais, s. 155, 352.
Sam'al, s. Zincirli 142.
Samariye, s. 149, 183, 187, 335, 337, 341, 363, 384, 411, 413, 420.
Samotras, s. 205.
Sapuna, s. 93.
Sardes, s. 370.
Sarefend, Sarepta s. 166, 262.
Saron, s. 80, 245, 248.
Sayda, (Sidon) s. 571
Sebekhi, s. 65.
Sefelah, s. 304.
Sengar, 84.
Seir, s. 323.
Sekmen, s. 65.
Semerkand, s. 370.
Sethroid, s. 71.
Sezare, s. 384.
Sidon-Sayda, s. 55, 146, 154, 168, 177, 191, 196, 223, 242, 251, 262, 269.
Sihem, s. 61, 64, 163, 309, 331.
Sihhiyon, s. 325, 419, 429.
Simira, s. 83,
Sina, s. 7, 295, 238.
Sincar, s. 292.
Sinear, s. 49, 162, 296, 333.
Sippar, s. 214, 363.

Siyon, s. 318.
Solinges adaları, s. 178.
Sur (Tir), s. 178.

Ş

Şarohana, s. 75, 79.
Şeria, s. 4, 7, 301, 308.
Şut, Suriye çölü, s. 63.

T

Taannâk, s. 306.
Taber dağ, s. 306.
Taberiye, s. 3, 146, 309, 387.
Tahil, s. 248.
Tamiras, s. 166.
Tamar, s. 327.
Tanis, s. 205.
Tarsis, s. 182, 206.
Tartas, s. 268.
Teb, s. 87, 92, 100, 105, 168, 204. 273.
Tedmür, (Palmir), s. 326.
Tehem, s. 114.
Thersa, s. 335.
Tel-Ahmer, s. 32, 157.
Tel-el-Amarna, s. 92, 158-160, 318, 324.
Tel-Halef, s. 24,
Tel-el-Hesi, s. 13, 348.
Tel, Mutesellim, s. 26.
Tinit, s. 30, 33.
Tir, Sur, s. 55, 179, 195, 199.
Tripoli, Trablusşam, s. 276.
Tunip, s. 76, 85.
Turi-Sina, s. 401, 408.
Turuva, s. 113.

U

Ugarit, Ras-Şamra. s. 126, 162, 165.
Umma, s. 43.
Ur, s. 44, 64.
Ur-Kasdim, s. 292.
Uruk, s. 43.
Utika, s. 187, 184.

Y

Yabeş, s. 315.
Yalboh, s. 61, 64.
Yahaş, s. 245.
Yappe, Yafa, s. 61, 79.
Yazılıkaya, s. 260.
Yebus, s. 61.
Yehem, s, 79, 80.
Yenoam, s. 82, 114.
Yeriho, s. 42.
Yuda, s. 310.

Z

Zahi, s. 1, 5, 75, 88, 161, 168.
Zalu, El-Kantara, s. 105, 108.
Zapuna, s. 127.
Zelaḫ, s. 95.
Zifta, s. 80.
Zincirli, s. 243.

DÜZELTMELER

Say.	Satır	Yanlış	Doğru
7	31	Vezrael	Yezrael
8	24	Esavelon	Esdrelon
13	not 14(c)	Lackiş	Lakiş
32	18	stilâ	istilâ
35	not 55,13	Elamk	Elâm
62	3	Edon	Edom
62	26	Palestiyu	Pulestiyu
66	20	yüyyıl	yüzyıl
79	not 131	Assruballit	Asuruballit
139	18	Kadaşman-Turga	Kadaşman-Turgu
141	24	Orant	Oront
148	35	Jazabel	jezebel
149	4	Samari	Samariye
155	9	Bazon	Razon
168	Resim 50	kalınısı	kalıntısı
172	4	Plus	Pelus
192	2	Eşumnazar	Eşmunazar
195	15	Antigan	Antigon
205	8	Ezerhiel	Ezechiel
208	10	Atalos	Atlas
261	22	Hotor	Hator
270	not 130	Alisda	Aliseda
303	17	jabin	jabim
305	27	Amnonlar	Ammonlar
308	22	Don	Dân
323	23	Hadad	Ben-Hadad
341	15	Razim	Razon
395	29	onları	onlara
401	not 84	Dani	Kani
417	13	Akhazga	Aahazya
431	21	göyüzle	gözüyle

Fiyatı : 3700 Lira

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA